

אגודת ישראל

אגודת מאמרים הנוגעים בה

יוסף פונד

הוצאת ראובן מס ירושלים

Agudat Israel

A Collection of Essays Concerning
the Agudat Israel Movement

by Yossef fund

סדר ועימוד: אברהם דיקמן
עיצוב כריכה: נריה שירה מחלב

מסת"ב 978-965-09-0388-6 ISBN

© כל הזכויות שמורות, תשפ"ב
הוצאת ראובן מס בע"מ
ת"ד 7573, ירושלים 9107402
טל' 02-6277863 פקס 02-6277864

© All rights reserved, 2022
Rubin Mass Ltd., Publishers and Booksellers
P.O.B. 7573, Jerusalem 9107402, Israel
Tel. +972-2-6277863 Fax +972-2-6277864

Rmass@barak.net.il
www.rubinmass.co.il www.rubinmass.net

Printed in Israel

לצביה רעייתי

שעומדת לצדי

כל מה שלמדתי וכתבתי

שלה הוא

תוכן עניינים

7	פתח דבר
24	עמדותיה של מנהיגות אגודת ישראל בשאלת העלייה לארץ ישראל
36	סימבוליות ציונית בסמלי אגודת ישראל
49	ההיבט הציוני בעיתונות אגודת ישראל
58	תל-אביב בעיתונות אגודת ישראל
68	אל תוך המעגל, ניסיונות אגודת ישראל לחבור אל הסוכנות היהודית
103	מהפכנים בחברה האורתודוקסית בפולין, 'תבונה' ארגון צעירים אורתודוקסים...
133	המאמין האובד בין גורדי שחקים, בעקבות העולים של ד"ר נתן בירנבוים
158	שירי יהושע לנדוי, משורר השואה בן היישוב הישן
187	המודיע הצעיר, מצע לצמיחת ספרות ילדים חרדית
222	אחרית דבר
226	דיוקניהם של ראשוני אגודת ישראל
228	רשימת המאמרים ומקום פרסומם הראשון
229	מפתח

פתח דבר

העם היהודי חווה בעת החדשה כמה מהפכות חברתיות ותרבותיות שכינוייהן היו למושגים היסטוריים מוסכמים. תנועת ההשכלה, אמנציפציה, חילון והתבוללות. תוצריהן היו יציאה מן הגטו ופירוק הקהילה היהודית המסורתית. מול חלק מתופעות אלה הוצבה הדרישה לאוטואמנציפציה והוקמה התנועה הציונית.

התנועה הציונית הציבה מול הנטייה להתבוללות ולטמיעה תפיסת עולם לאומית ששאבה את יסודותיה מהתרבות היהודית המסורתית, אך העניקה להם ביטוי חילוני. אחד העם (אשר צבי גינזברג, 1856-1927) היה אחד ההוגים העיקריים של תפיסתה האידיאולוגית-תרבותית של התנועה הציונית שכללה רכיבים של תרבות יהודית מקורית בביטוי חילוני לצד השכלה כללית. בתנועה הציונית פעלו חברים אורתודוקסים לצד חילונים, כאשר שתי האוכלוסיות היו מאוחדות בשאיפה לחזור למולדת, ארץ-ישראל, לבנותה ולהקים בה ישות מדינית.

דרישתם של חלק מן החברים החילוניים של התנועה הציונית לכלול את התחום התרבותי בפעילות התנועה, עוררה מחלוקת שהביאה להתגבשותם של שני ארגונים פוליטיים בתוך התנועה.

הפרקציה הדמוקרטית, בראשות חיים ויצמן, שדרשה לכלול את התרבות בפעילות התנועה הציונית ומולה התגבשה תנועת המזרחי בראשות הרב יצחק יעקב ריינס שהתנגדה לכך. המזרחי, שרוב חבריה היו אורתודוקסים, סברה כי אין לעסוק בנושאים השנויים במחלוקת ויש להתמקד בנושא המדיני הארץ-ישראלי. בקונגרס הציוני העשירי, שהתקיים ב-1911, התקבלה דרישתה של הפרקציה הדמוקרטית לחייב פעילות תרבותית ובתגובה פרשו כמה ממנהיגי המזרחי מן התנועה הציונית והצטרפו להתארגנות האורתודוקסית הלא-ציונית שהוקמה כשנה לאחר מכן.

מנהיגי החברה האורתודוקסית באירופה, ששורתיה הלכו והתדלדלו, צפו בדאגה בבתי המדרש שהתרוקנו מהלומדים בהם וחפשו אחר דרכים להילחם בתופעות אלה ולבצר את עמדות חברתם. היהדות האורתודוקסית בגרמניה שנאלצה להתמודד עם תנועת תיקונים בדת, "הרפורמה" גיבשה בהנחיית הרב שמשון רפאל הירש גישה

"אורתודוקסית חדשה" שאפשרה לקלוט אלמנטים מן התרבות הכללית. מנהיגים מחברה אורתודוקסית זו יזמו ב-1909 התארגנות פוליטית בשם "התאחדות האורתודוקסים". מנהיגי ההתאחדות החליטו ליזום הקמת ארגון עולמי של האורתודוקסים. ארגון זה, "אגודת ישראל" נוסד במאי 1912 ככינוס שנערך בקטוביץ. מייסדי אגודת ישראל העולמית ומנהיגיה בעשרות השנים הראשונות לקיומה באו מקרב יהדות מערב אירופה. בראשה ניצב יעקב רוזנהיים (1870-1965) עורך Der Israelit עיתון האורתודוקסיה החדשה בגרמניה, ד"ר יצחק ברויאר (1883-1946), אידיאולוג התנועה, עמד לצדו בהנהגת התנועה. ברויאר גיבש התייחסות דו-קוטבית כלפי התנועה הציונית. מחד-גיסא הוא ראה בה את האויב המסוכן ביותר לעם היהודי, מאחר שהיא ביקשה להמיר את תרבותו המסורתית לתרבות חילונית ומאחר שהיא סברה כי העם היהודי הינו עם ככל העמים. מאידך-גיסא הוא ראה בה גורם ראשון במעלה בהתעוררות הלאומית של העם היהודי.

הנהגתה של אגודת ישראל לא גיבשה לתנועה מצע מפורט והסתפקה בקביעה כללית כי התשובה לכל השאלות תימצא בתורה. ברויאר סבר כי אין בכך די שכן קביעה זו אומרת הכול אך בפועל אינה אומרת דבר.

קביעה כללית זו נועדה לאפשר לכנס במסגרת המחנה האגודאי קבוצות שונות בתרבותן, באופיין החברתי ובגישתן הפוליטית. לצד חברי אגודת ישראל מגרמניה, שבאו כאמור משורות האורתודוקסיה החדשה, הצטרפה לאגודת ישראל, ב-1912, קבוצה מבני היישוב בארץ-ישראל. חברי קבוצה זו הסתייגו מכל קשר להשכלה כללית, ודרשו להתבדל ולא לקיים כל קשר עם התנועה הציונית ועם מוסדות היישוב העברי בארץ-ישראל.¹ העלייה הרביעית והעלייה החמישית לארץ-ישראל הביאו עימן עולים מפולין ומגרמניה ששינו את ההרכב החברתי של הסניף האגודאי. באמצע שנות ה-30 הועברה ההגמוניה בסניף לידי חברים מן היישוב האגודאי החדש ולצדם נותר הרב משה בלוי (1885-1946) שעמד בראש קבוצה מתונה ופרגמטית מבני היישוב הישן. צעירים קנאים מביין חברי הסניף, בראשות עמרם בלוי ואהרן קצנלבוויגן, פרשו מהסניף וייסדו את "חברת חיים" שהתגבשה ל"נטורי קרתא".

עד למלחמת העולם השנייה באו מרביתם של חברי אגודת ישראל העולמית מקרב החברה האורתודוקסית בפולין. סניף אגודאי זה התגבש במהלך מלחמת העולם הראשונה, ביוזמת מנהיגים אגודאים מגרמניה, וב-14.11.1916 נערך כינוס הייסוד של התנועה האגודאית בפולין. התנועה כונתה בשנים הראשונות לקיומה "שלומי אמוני

¹ דיון נרחב בנושא זה נכלל בספרו של מנחם פרידמן: *חברה ודת, האורתודוקסיה הלא ציונית בארץ ישראל תרע"ח-תרצ"ו / 1918-1936* (יד יצחק בן-צבי, תשל"ח).

ישראל" ובראשה ניצב הרב יצחק מאיר לוין (1893-1971) חתנו של האדמו"ר מגור, הרב אברהם מרדכי אלתר. אגודת ישראל בפולין ניהלה פעילות פוליטית ענפה במישורים הפרלמנטרי, המוניציפלי והקהילתי, ושיתפה פעולה עם מפלגות יהודיות אחרות ועם התנועה הציונית.²

סניפים אגודאיים נוספים התארגנו בכמה מארצות אירופה ובארצות הברית. הסניף האמריקאי היה לגורם פוליטי חשוב, במחנה האגודאי, מאז מלחמת העולם השנייה שבה מילא תפקיד מרכזי במאמצים להציל יהודים ולעזור לפליטים.³

לאחר המלחמה פעלה אגודת ישראל לקימום עולם התורה שנכחד בשואה ולקליטת חבריה פליטי השואה, בארץ-ישראל. ערב ייסוד המדינה היא ו"פועלי אגודת ישראל", תנועת הבת שלה, יצרו רשימה פוליטית משותפת בשם "החזית הדתית המאוחדת" ביחד עם מפלגות הציונות הדתית – "המזרחי" ו"הפועל המזרחי". הרשימה הצטרפה לקואליציה הממשלתית והרב לוין מונה לשר הסעד.⁴

אגודת ישראל אופיינה בהתנהגות פוליטית דמוקרטית. בוועידות ארציות נבחרו ההנהגות הארציות. מדי פעם נערך כינוס עולמי של אגודת ישראל שבו השתתפו צירים שנבחרו בוועידות הארציות. בכינוסים אלה נבחרו מוסדות ההנהגה של אגודת ישראל העולמית ונקבעה מדיניותה. הכנסייה הגדולה הראשונה התקיימה ב-1923 ובה נבחרה האליטה הרוחנית של התנועה – "מועצת גדולי התורה".

שתי תנועות צעירים התגבשו במחצית הראשונה של שנות ה-20 במסגרת אגודת ישראל העולמית: פועלי אגודת ישראל (פא"י) וצעירי אגודת ישראל (צא"י). אגודת ישראל בפולין, שם צמחו תנועות הצעירים, ביקשה לשמור אותן בחיקה ולהגביל את פעילותן הפוליטית. שתיהן התקוממו והיו לתנועות בת עצמאיות שהשפיעו רבות על המדיניות האגודאית עד לסוף המאה העשרים, מועד שבו פסקה פעילותן הפוליטית.

פא"י הוקמה בפולין כתנועת פועלים אגודאית שגיבשה לעצמה אידיאולוגיה תורנית-פועלית. יהודה לייב אורליאן (1900-1943) היה ממייסדיה, ממנסחי מצעה האידיאולוגי ומנהיגה עד לתחילת שנות ה-30. פא"י פעלה בעיקר בפולין אבל גם בארץ-ישראל, שם שיתפה פעולה עם הסתדרות העובדים וראתה את עצמה כחלק

Gershon C. Bacon, *The Politics of Tradition, Agudat Israel In Poland 1916-² 1939*, (Magnes, 1996), ובגירסה העברית: פוליטיקה ומסורת, אגודת ישראל בפולין 1916-1939, (מרכז זלמן שזר, תשס"ה).

³ ראו ספרי: תנועה בקרבות, מנהיגות אגודת ישראל לנוכח השואה (ראובן מס, תשס"ח).

⁴ המהלכים המדיניים והאידיאולוגיים של אגודת ישראל ממועד ייסודה ועד לאחר ייסוד המדינה, הובאו בספרי: פירוד או השתתפות. אגודת ישראל מול הציונות ומדינת ישראל (מאגנס, תשע"ט).

ממחנה הפועלים הארץ-ישראלי, שכלל כמה מפלגות ציוניות. אחרי קום המדינה, פא"י פעלה כמפלגה פוליטית עצמאית אך היא נותרה במסגרת המחנה האגודאי ומדי פעם הופיעה בבחירות ברשימה משותפת עם אגודת ישראל, עד לירידתה מהבמה הפוליטית באמצע שנות ה-90. המדיניות המשתתפת של הנהגתה הקימה עליה אופוזיציה לוחמנית בסניף הירושלמי וב-1940 פרשו ראשי האופוזיציה מפא"י והקימו תנועת פועלים נפרדת בשם "פועלי אגודת ישראל – ירושלים" (פאג"י). פאג"י הצליחה ליצור לעצמה בסיס כלכלי ותקפה גם את אגודת ישראל שהנהגתה, כך לגרסתה, סטתה מעקרונותיה וחברה לתנועה הציונית. הנהגת פאג"י הציגה את תנועתה כמייצגת את עקרונות אגודת ישראל וכאלטרנטיבה פוליטית לה. פאג"י אף התמודדה ברשימה לכנסת, אך לא עברה את אחוז החסימה.⁵

צא"י נוסדה בפולין על בסיסה של תנועת הצעירים האורתודוקסים "תבונה" (ראה מאמר להלן). אלכסנדר זושא פרידמן (1897-1943) היה ממייסדיה ועורך עיתונה העברי "דגלנו". מאמציו להותירה בחיקה של אגודת ישראל לא עלו יפה וכמה חברים, בהנהגתו של ירוחם טע עברלינר (1897-1945), הכריזו ב-1925 על עצמאותה. ברלינר גם ניסח את מצעה האידיאולוגי וכתב את המנונה. בסוף שנות העשרים ייסדו מצדדי עצמאות התנועה ירחון משלה "ארטאדאקסישע יוגענד בלעטער" (עיתון צעירים אורתודוקסים), בעריכתו של אברהם מאיר קראנגראד שהיה למנהיגה. בהשראת צא"י בפולין, אורגנה מחדש בראשית שנות השלושים, תנועת צא"י בארץ-ישראל.

במקביל לשתי תנועות הצעירים נוסדה בפולין במחצית השנייה של שנות ה-20 תנועת צעירות אגודאיות, "בנות אגודת ישראל" ולצדה תנועת נוער לבנות - "בתיה". התנועות הוקמו ביוזמת שרה שנירר (1883-1935) שייסדה את רשת החינוך לבנות "בית יעקב" ויזמה את ההוצאה לאור של הירחון "בית יעקב" ששימש את התלמידות ואת בנות התנועה.⁶ בארץ-ישראל הוקמה תנועת הצעירות באמצע שנות השלושים והיא הייתה לאחת מתנועות הנוער הגדולות בישראל.

⁵ יוסף פונד, פרולטרים דתיים התאחדו! פועלי אגודת ישראל אידיאולוגיה ומדיניות (יד יצחק בן-צבי, תשע"ח).

⁶ Naomi Seidman, *Sara Schenirer and the Bais Yaakov Movement, A Revolution in the Name of Tradition*, (The Litman Library of Jewish Civilization, 2019)

במקביל לתנועות הצעירים התגבשו תנועות נוער אגודאיות, לבנים ולבנות, שחיקו את תנועות הנוער הציוניות במבנה הארגוני, באופן הפעילות החברתית ואף בשימוש בסממנים סימבוליים.⁷

אגודת ישראל במדינת ישראל סבלה בשנות ה-80 משבר פוליטי עז. במחצית הראשונה של עשור זה פרשו ממנה חברים מבני עדות המזרח והצטרפו לתנועה חדשה בשם "התאחדות הספרדים העולמית שומרי תורה" (ש"ס). במחצית השנייה של עשור זה חל בתוכה פילוג בין חבריה החסידיים לבין חבריה שאינם חסידיים (ליטאים). נוצרו שתי מפלגות: החסידיים שמרו על השם "אגודת ישראל" והליטאים, אליהם הצטרפו חברי צא"י, התאגדו במפלגה בשם "דגל התורה" שהופיעה בבחירות לכנסת ה-12 כמפלגה עצמאית. בשנים הבאות יצרו שתי המפלגות רשימה פוליטית משותפת בשם "יהדות התורה".

מנהיגי אגודת ישראל העולמית גילו פתיחות פוליטית ותרבותית רבה ואפשרו לזרמים השונים שהתגבשו בתוכה להוציא לאור עיתונים שיבטאו את תפיסותיהם הפוליטיות והתרבותיות. בתשעים השנים שחלפו מאז שאגודת ישראל נוסדה יצאו לאור כ-330 עיתונים שלה ושל תנועות הבת שלה, רובם בפולין ובארץ-ישראל. העיתונים נכתבו בשפות שונות, רובם בעברית וביידיש, והם יועדו לאוכלוסיות שונות: כלל חברי התנועות, נשים, ילדים, ניצולי השואה, חיילים במלחמת השחרור ופורסמו גם עיתוני מחתרת ליהודים בגטאות. עיתונים רבים התמקדו בהפצת האידיאולוגיה של התנועה שאותה הם ייצגו. העיתונים שימשו גם אמצעי לפיתוח ספרות חרדית מקורית ולפיתוח ספרות ילדים חרדית.⁸

המאמרים הכלולים בקובץ זה הופיעו בעבר בכתבי עת של אוניברסיטאות אריאל, בר-אילן ותל-אביב, בקובצי מאמרים של הוצאת אוניברסיטת בר-אילן ומרכז זלמן שזר לתולדות ישראל. המאמרים באו להאיר תחומי עניין לא ידועים במדיניות האגודאית ובמישורים החברתיים והתרבותיים שלה, מעבר למידע ולדיונים שהובאו בספריי.

⁷ דיון נרחב בפעילות צא"י ותנועות הנוער נכלל בספרי – "הקבצו צעירי יהודה! תנועות הנוער והצעירים של אגודת ישראל" – שמצוי כעת בשלבי הוצאה לאור.

⁸ ראו ספריי: מתנוי דרכים, עיתונות אגודת ישראל (אונ' תל אביב והקיבוץ המאוחד, תש"ע). דגל לקטנים, עיתונות הילדים של אגודת ישראל (כרמל, תשפ"א). ילקוט רעים חרדים, שירת משוררים אגודאיים צעירים בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים (כרמל, תשס"ח)

חמישת המאמרים הראשונים עוסקים במדיניות הארץ-ישראלית של אגודת ישראל. הם נועדו להבהיר כי הגדרתה של אגודת ישראל כתנועה אנטי-ציונית נוגעת רק לתחום התרבותי והסימבולי. אגודת ישראל הסתייגה והתנגדה למבעים החילוניים של התנועה הציונית אך היא הייתה שותפה לתנועה הציונית ברצון לעלות לארץ-ישראל, להתיישב בה ולבנות בה את הבית הלאומי. המתנגדים לעבודה הארץ-ישראלית לא נכללו באגודת ישראל וקבוצות אופוזיציוניות קנאיות קטנות שפעלו בתוכה, כדוגמת צא"י שביישוב הישן, פרשו ממנה.

המאמר הפותח את הקובץ "עמדותיהם של מנהיגי אגודת ישראל בשאלת העלייה לארץ-ישראל", מציג בבהירות את העמדה הארץ-ישראלית של מנהיגי אגודת ישראל. עמדתם חפפה את העמדה של התנועה הציונית ולכן לא היססו לחתום ב-1933 על הסכם לשיתוף פעולה מדיני עם הסוכנות היהודית. תמורת הסכמתה של אגודת ישראל לקבל על עצמה את ההכרעות המדיניות של הסוכנות היהודית, הוקצו לה 6.5% מהסרטיפיקטים (רישיונות העלייה) שהסוכנות קיבלה מממשלת המנדט. הקצאה זו לא תאמה את היקף האוכלוסייה האורתודוקסית ומנהיגות אגודת ישראל דרשה השכם והערב להגדיל מכסה זו.

תנועות הצעירים של אגודת ישראל עמדו בראש המגמה הארץ-ישראלית ודרשו ממנהיגות אגודת ישראל פעילות ארץ-ישראלית אינטנסיבית. אחד מראשי צא"י קבל: "עד מתי נלעיט את הנוער שלנו בדברים, בהבטחות ולא נעשה בפועל להכשיר להם שדה עבודה, כדי שתהיה להם האפשרות לעלות ברינה לציון ולעבוד שם במרץ...". הנוער נקרא לא להתייאש, להקים בארץ-ישראל מושבות חקלאיות ולבנות בתים בידי פועלים חרדים.⁹

על דרכה הארץ-ישראלית של הנהגת צא"י בפולין מעידה תגובתה הבוטה למאמר מערכת שנכתב ב"קול ישראל", עיתון האגודה של היישוב הישן. כותב המאמר קרא לחברי התנועה להימנע מלהצהיר, בשאלון שהפיצה ממשלת המנדט, על השפה העברית כשפת אימם ובכך גם "להתנער מעול הבית הלאומי". התגובה הובאה מעטו של אברהם מאיר קראנגראד במאמר מערכת שנושאו הוגדר: "השאלה של יחסנו אל השפה העברית, אל בית לאומי בארץ ישראל". הוא הצהיר כי אף שניתן להבין את כעסם של אנשי האגודה הארץ-ישראלית נוכח החילון של היישוב העברי, הרי "אנו רוצים לומר בקיצור ובבהירות: לא זו הדרך". הוא הביא שלוש סיבות לחייב את ההכרה בעברית כשפה לאומית: האיסור להתכחש לשפת הקודש של העם היהודי;

⁹ משה חיים לויא, "אם לא עכשיו אימתי", דגלנו, ניסן-אייר תרפ"ה, עמ' ג'.

השלילה בהחלשת כוחו של המיעוט היהודי מול הבריטים; האיסור לגרום לפילוג ביישוב העברי. קראנגראד קרא:

“זו טרגדיה קורעת לב שניאלץ לשמוע מילים כאלה מאחינו בארץ הקודש... ניתן לכעוס על הציונים אך לא על ארץ-ישראל... בארץ-ישראל אסור להתיר החלטות שונות על השפה. הרי תוצאות השאלון ישפיעו על המדיניות הבריטית בארץ-ישראל... באשר לעמדה הנוגעת להכרה בבית לאומי, האם באמת זה חלק מתפיסתנו האידיאולוגית – להתנגד בהכרה במרכזיות ארץ-ישראל מי יעז לומר זאת... אנו חייבים לעזור לא רק בתחום הכלכלי אלא לעמול גם בתחום הפוליטי לחיזוק המרכז היהודי בארץ-ישראל. עמדתנו למושג בית יהודי לאומי והעבודה למענו היא פוזיטיבית.”¹⁰

קראנגראד קבע במאמר מניסן תרצ"ב כי צא"י היא שנשאה את הדגל הארץ-ישראלי במחנה האגודאי ותמכה בבניין הבית הלאומי. “במשך כל זמן קיומו של עיתוננו 'ארטאדאקסישע יוגענד בלעטער' לא החמצנו כל הזדמנות לקיום תעמולה למען ישוב ארץ-ישראל. לא היה גיליון אחד בו לא עוררנו וקראנו להרחבת העבודה המעשית בארץ”. חברי המחנה האגודאי שקבלו על “הפסיכוזה” שאחזה בצעירים שנאבקו לקבל סרטיפיקטים טעו באבחנתם – לא היה זה שיגעון אלא ראייה מפורקחת של המציאות החברתית, הכלכלית והפוליטית בפולין.

נוכח ההגבלות שממשלת בריטניה הטילה, בספר הלבן, על העלייה לארץ-ישראל, קבע קראנגראד כי טעה כל מי שסמך על הצהרת בלפור וכי בריטניה הפרה את הבטחתה לעזור להקים בית לאומי יהודי, והיא מנסה בכל דרך להגביל את הפעילות היהודית בארץ-ישראל.¹¹ הוא קרא לרכז את כל המאמצים ביישוב ארץ-ישראל על אף הגבלותיה של ממשלת המנדט, בפועל הוא ביטא את עמדות המצדדים ב“ציונות מעשית”.

“... כל רגב עפר וכל שעל אדמה שיהודי מעבד בארץ-ישראל הם בעלי ערך, כל יהודי נוסף, כל עז, כל עץ שניטע פירושם התקדמות, חיזוק של עמדתנו בארץ ושל שאיפותינו... בעבודה הארץ-ישראלית יש צורך בסבלנות, סבלנות של עם שאינו סופר ימים אלא שנים ואפילו עשרות שנים בדרך חייו.... אנו [צא"י] חייבים עתה לעבודה מעשית, אין להיבהל מהדעה שכל ארץ-ישראל

¹⁰ א"מ קראנגראד, “פון חדש צו חדש”, ארטאדאקסישע יוגענד בלעטער, 24, חשוון-כסלו תרצ"ב, עמ' 2. הדגשת המובאה הנ"ל במקור. תרגום י"פ.

¹¹ א"מ קראנגראד, “פון חדש צו חדש”, ארטאדאקסישע יוגענד בלעטער, 10, תמוז תר"ץ, עמ' 2.

מצויה בהשפעה חילונית... על אגודת ישראל להציב את ארץ-ישראל בראש פעילותה, לא רק בחינוך אלא בעבודה יישובית...¹²

קריאות דומות נשמעו מפי מנהיגי פא"י, שהיו שותפים לדעותיהן של הנהגות צא"י ובנות אגודת ישראל, כי יש צורך חיוני להקים "הכשרות" רבות ככל האפשר ולהשיג סרטיפיקטים עבור חבריהם. הנהגת פא"י אף החליטה לחקות את ההתארגנות הארץ-ישראלית של תנועות ציוניות ב"החלוץ", וקראו לכונן ארגון ארצי של "החלוץ פא"י". קריאה לייסודו של ארגון זה הושמעה בכינוס הארצי של פא"י בפולין שנערך בוורשה ב-20.4.1931.¹³ ארגון החלוץ של פא"י בפולין נוסד זמן מה לאחר מכן. הוא התמקד בהכשרה מקצועית וחקלאית לחברי התנועה, ובהכנתם לעלייה לארץ-ישראל. בשונה מארגוני החלוץ האחרים לא הייתה לו כל זיקה להסתדרות הציונית. הכשרות של סניפים שונים הצטרפו לארגון החדש, כדוגמת קבוצת ההכשרה של פא"י בבנדין שהודיעה על הצטרפותה ל"החלוץ פועלי אגודת ישראל"¹⁴

תנועות הצעירים פעלו גם לאיסוף כספים עבור העבודה הארץ-ישראלית בקרן-היישוב האגודאית. ב-16.4.1937 פרסמו שלוש תנועות הצעירים האגודאיות – פא"י, צא"י ובנות אגודת ישראל מניפסט משותף שכותרתו – "החלוץ האגודאי הצעיר צועד בכוחות מאוחדים"¹⁵:

"נותנים יד אחים - הצעיר האגודאי והפועל האגודאי, האשה האגודאית עם הבת האגודאית. כל אלה יחד עם עסקני אגודת ישראל מייסדים במטרה מוצהרת, חזית של עשייה ובנייה למען הפועל והחלוץ האגודאי בארץ-ישראל... התעורר אגודאי צעיר! התייצב בשורות המחנה האגודאי הבונה! ארץ-ישראל קוראת לך".

במאמר "סימבוליות ציונית בסמלי אגודת ישראל" הוצגו סמלים גרפיים שיצרו הנהגות אגודת ישראל ובנותיה עבור מוסדותיהן ולרגל אירועים שונים. בסמלים נכללו אלמנטים גרפיים שנלקחו מסמלי התנועה הציונית כמגן דוד ואלמנטים שסימלו את

¹² א"מ קראנגראד, "פון חדש צו חדש, אויפס ארץ-ישראל, פיעל נייעס...", *ארטאדאקטישע יוגענד בלעטער*, 27, אדר א' תרצ"ב, עמ' 1-2. תרגום י"פ.

¹³ "די קאנפערענץ פון די פועלי אגודת ישראל שאקלט זיך אב פון לייבעלע מינצבערג'ס פאליטיק", *היינט*, 21.4.1931, עמ' 6.

¹⁴ בית יעקב, *אדל תשכ"ה*, עמ' 28.

¹⁵ יוסף פונד, *פרולטרים דתיים התאחדו!*, עמ' 220-221.

ארץ-ישראל כעצי תמר. השימוש באמצעים סימבוליים להצגת אידיאולוגיה של תנועה נודע כאמצעי חשוב לחינוך חבריה ולשיקוף רעיונותיה.

התנועות האגודאיות השתמשו גם בסימבוליזם לשוני וספרותי. הן אימצו לעצמן טרמינולוגיה ארץ-ישראלית וציונית כשימוש במושגים "הכשרות", "קיבוץ", "עלייה", "החלוץ" ו"בית לאומי".

הכמיהה לארץ-ישראל קיבלה ב"דגלנו", עיתונה של צא"י, ביטוי בשירה כדוגמת שיריו של שלמה ווינרוב. בשלושה משיריו הגולה כונתה "שאל", "מקום רשע", "יון ורפש" ולעומתה ארץ-ישראל כונתה "ארץ ד'", "ארץ המשפט" ו"ארץ אבות". המתישבים בארץ הוצגו כרוכשי אדמה שבונים בה בתים ומעבדים אותה ואינם עוסקים ב"מגדלים פורחים באוויר" כבגולה.¹⁶ דוד אפטייקער ביטא את הכמיהה לארץ-ישראל ולבניינה בשירו "השירה בבית".

"שונה, לגמרי שונה אני שר –

מתחת לרקיעים פורחים במרחקים –

על אדמתי שלי...

שונה, לגמרי שונה אני שר

בערים של דקלים זקופים

בכרמים פורחים...

שונה, לגמרי שונה אני שר

על גדות הירדן הלוהטים,

בעמק יזרעאל הקעור...

ושונה, לגמרי שונה אני שר

בתל אביב, העיר היהודית

בין שמש, שמים ויהודים!"¹⁷

המאמר "ההיבט הציוני בעיתונות אגודת ישראל" הציג קביעות והשקפות ארץ-ישראליות מובהקות בעיתונות זו. שניים מהעיתונים שיצאו לאור בפולין אף נשאו את השם "ארץ-ישראל".

¹⁶ ש. ווינרוב, "ארץ ד' שמה", דגלנו, תשרי-חשון תרפ"ג, עמ' ט"ו-ט"ז, "ארץ המשפט", שם, עמ' ט"ז-י"ז, "ארץ אבות", שם, עמ' י"ח. התכנים שלעיל הובאו מהשיר "ארץ אבות".

¹⁷ דוד אפטייקער, "דאס געזאנג אינדרהיים", ארטאדאקסישע יוגענד בלעטער, 59, טבת תרצ"ה, עמ' 9. תרגום י"פ.

ביום 6.9.1934 יצא לאור בפולין גיליונו הראשון של "דרכנו" שהוגדר כ"כלי מבטאה המרכזי של אגודת-ישראל העולמית". העיתון נכתב בעברית וכלל דרך קבע מדור "ארץ-ישראל" ובו, ליד הכותרת, הופיע רישום של גבעות ועליהן עצי דקל ועץ תפוז מסוככים על שני מבנים – מודרני ומזרחי, סמל ארץ-ישראל הנבנית. במדור הובאו דיווחים ותיאורים מהנעשה בארץ-ישראל פרי עטו של זאב פישר-שיין. בעשרת הגיליונות האחרונים של העיתון הובא גם טור קבוע משל הרב מנחם פרוש מירושלים, בשם "מהנעשה ונשמע בא"י".

מאמרים רבים בעיתון זה הוקדשו לארץ-ישראל, קולו "הציוני" של ברויאר הדהד במקוריותו. הוא הציג שלושה קולות של שופר שהושמעו בשנות ה-30 באוזני העם וחיבו תגובה: "הקול היוצא ע"י רוח השנאה"; "קול השופר הציוני" הדורש חשבון נפש לאומי וקולה של ארץ-ישראל. הוא קרא להבחין בפלא ההיסטורי שהביאה עמה הצהרת בלפור ותחיית האומה בארץ-ישראל. "כמדומה לי שגם עיוור, עיניים לו לראות כי פועלים כאן תנאים שעל פי דבר הנבואה העתיקים מעידים ברור כי שונות העתים אשר אנו חיים בהן מכל העתים שחלפו... אולי דרכו של בונה ירושלים היא כיום קצרה יותר ופעולותיו שלימות הן כיום הזה."¹⁸

במלאת מאה לייסוד תל אביב החליטה מערכת "קשר", כתב העת לחקר העיתונות והתקשורת בעולם היהודי ובישראל, להוציא לאור גיליון שיוקדש להשתקפות תל אביב בעיתונות. פרופ' יוסף גורני, עורך כתב העת, פנה אליי בבקשה לכתוב מאמר שישקף את תיאור תל אביב בעיתונות האגודאית. בשיחתנו הוא הבטיח לי כי המאמר יפורסם גם אם יסתבר כי אגודת ישראל תיארה את תל אביב כ"מאורת פריצים".

השערתו התבדתה והמאמר "תל-אביב בעיתונות אגודת ישראל" מציג את השוני הרב שבין אגודת ישראל של היישוב הישן בארץ-ישראל לבין אגודת ישראל האירופאית. "קול ישראל", עיתון היישוב הישן האגודאי תיאר את החילון של החברה התל-אביבית, צעירים מתל אביב גודשים, ביום הכיפורים את בית הקפה ביפו ואינם מותירים מקום לתושבים הערביים.

לעומת זאת העיתונות האגודאית בפולין תיארה בערגה את בניינה של העיר העברית הראשונה – ילדים דוברי עברית בחיי היום-יום ושופר עברי שמכוון את התנועה בעילות רבה. חשוכה מכל, מועצת עיריית תל אביב שהוצגה כבית ספר לפרלמנטרים, שבו למדו חברי המועצה כיצד לנהוג בבית הנבחרים של המדינה שתקום וכיצד להנהיגה.

¹⁸ יצחק ברויאר, "היהדות החרדית וארץ ישראל", 77כנן, ב' בחשון תרצ"ה, עמ' 8.

חברי תנועות הצעירים שעלו לארץ-ישראל העדיפו להקים את מרכזיהם בתל אביב, הרחק מן היישוב הירושלמי הישן. מרכזיהם של פא"י, צא"י, בנות אגודת ישראל ונשי אגודת ישראל הוקמו בתל אביב. גם הקיבוץ העירוני הראשון של בנות אגודת ישראל, בראשותה של דבורה גור-אריה, מי שעמדה בראש הקיבוץ בוורשה, הוקם בתל אביב.¹⁹

המאמר "אל תוך המעגל, ניסיונות אגודת ישראל לחבור אל הסוכנות היהודית" שובר מוסכמות ומשקף שתי עמדות מנוגדות וקוטביות של אגודת ישראל. אגודת ישראל, שהגדירה את התנועה הציונית החילונית כפוגעת באושר העם היהודי, ביקשה כל השנים לחבור להסתדרות הציונית, מנהיגת הסוכנות היהודית, ולהיות שותפה לבניין ארץ-ישראל. הסתירה מובנת אם נזכור כי מקור ההתנגדות לתנועה הציונית היה תרבותי ואילו העבודה הארץ-ישראלית הייתה מקובלת גם על אגודת ישראל.

בטופס המנדט נקבע כי הסוכנות היהודית תכלול ארגונים יהודים, ציונים ושאינם ציונים, שיבקשו לעזור בהקמת הבית הלאומי. עד להקמת סוכנות זו הייתה ההסתדרות הציונית אמורה לשמש כסוכנות היהודית. הדרישות הדתיות שאגודת ישראל הציבה כתנאי להצטרפותה היו פחותות ערך וניתנות למילוי, כמתואר במאמר. הסיבות לדחייתה של אגודת ישראל היו בעיקרן פוליטיות והבהירו להנהגת אגודת ישראל את מעמדה הנחות.

הנהגת אגודת ישראל פנתה לממשלת בריטניה בבקשה להעניק לה היתרי עלייה מיוחדים מאחר שהסוכנות לא הקציבה לה סרטיפיקטים. בקשתה נדחתה וויצמן הביע השתוממות נוכח החשיבות שגורמי הממשל הבריטיים ייחסו לאגודת ישראל. בתגובה לפנייתה הוא תיאר את אגודת ישראל בבוז ובמילים בוטות:

"בפועל האגודה אינה מייצגת דבר... אין ברשותם כספים, אין בידם קרקע (בארץ-ישראל), כוחם הפוליטי בפולין, המדינה היחידה בה יש להם השפעה כלשהי, הולך ונמוג. הארגון כולו נישא על כתפי כמה 'פנאטים' מוכשרים מפרנקפורט אמייין, שונאי פלשתינה, אויבי בריטניה, שונאי דעת, עם אופי של

---

¹⁹ תיאור הפעילות של בנות אגודת ישראל וקיבוציהן נכלל בספרי "הקבצו צעירי יהודה!" שמצוי, כאמור, בשלבי הוצאה לאור.

אנשי ימי הביניים. מדהים הדבר שהנציב העליון מייחס חשיבות כה רבה לאנשים אלה".²⁰

חיים ויצמן, נשיא ההסתדרות הציונית, ראה באגודת ישראל יריבה פוליטית המבקשת לפגוע בכוחה של ההסתדרות הציונית. ויצמן לא הבחין בהבדל האידיאולוגי בין קנאי היישוב הישן לבין הנהגתה העולמית של אגודת ישראל. קביעותיו האמורות חסרו בסיס עובדתי כלשהו: שלושת חבריה של הנהגת אגודת ישראל – יצחק ברויאר, פנחס כהן ושלמה אהרמן – היו בעלי תואר דוקטור. יעקב רוזנהיים, נשיא התנועה, היה עורכו של עיתון האורתודוקסיה החדשה שחייבה שילוב חיים הלכתיים עם לימודי השכלה כללית. ההנהגה קיבלה את הצהרת בלפור בשמחה וראתה בממשלת בריטניה ידידה לעם היהודי, לכן לא היה כל בסיס לקביעתו של ויצמן כי מנהיגי האגודה הם שונאי בריטניה, כפי שלא היה כל בסיס להציגם כשונאי ארץ-ישראל. מנהיגי אגודת ישראל היו נאמנים לתפיסת עולמם הדתית כפי שוויצמן היה נאמן לתפיסת עולמו החילונית, ואולי אף בכך הייתה נעוצה תקיפתו שלוחת הרסן.

במאמר הובא תיאור פנייתו של ויצמן לקבוצת בעלי הון יהודים אמריקאים, לא ציונים, בראשות לואי מרשל, בבקשה לצרפם לסוכנות היהודית. ויצמן הפגין בכך גישה פרגמטית מובהקת, מתוך תקווה שקבוצה זו תזרים לקופת הסוכנות הון רב. אכזבה ראשונה נכונה לו כאשר חברי הקבוצה נענו לפניית ממשלת בריה"מ לעזור ביישוב יהודים בביצות קרים ונטשו את השיחות להצטרף לסוכנות. רק ב-1929 הם הצטרפו לסוכנות והוקמה הסוכנות המורחבת. בפועל נותרה הסוכנות בהנהגתה של ההסתדרות הציונית.

הנהגת פא"י לא שותפה בשיחות עם הנהגת הסוכנות היהודית. לאחר קום המדינה הוקנה לסוכנות היהודית מעמד מיוחד והיא הופקדה על קליטת העלייה וארגון ההתיישבות. זאת ועוד, בארצות רבות הוקמו ועדות עלייה שחבריהן באו משורות ההסתדרות הציונית שהעדיפו להעלות קודם לכל את חבריהן. המחנה האגודאי שחש מופלה לרעה דרש לשתף את נציגיו בוועדות אך כל שניתן לו היו משקיפים חסרי השפעה. פא"י שביקשה מימון לקליטת חבריה העולים ולהקמת יישובים חקלאיים, ביקשה לצרפה לסוכנות. בקשותיה הושבו ריקם בנימוק שאין היא חברה בהסתדרות הציונית. הרב ד"ר קלמן כהנא, ממנהיגי פא"י הביע את אכזבתו מהתנהגות חבריו

²⁰ חיים ויצמן, לונדון, אל פרדריק הרמן קיש, ירושלים, 11.10.1925, Chaim Weizmann, *Letters and Papers*, ed. Barnet Litvinoff, Jerusalem: Israel Universities Press, 1952, עמ' 417. תרגום מאנגלית י"פ. פ"ה קיש (1888-1943) מנהל המחלקה המדינית של ההנהלה הציונית בירושלים בשנים 1923-1929 ועד 1931 כנ"ל בסוכנות היהודית. מכתב דומה ויצמן שלח לוורה רעיתו ולדוד אידר חבר ההנהלה הציונית (ראה להלן במאמר).

בתנועות הפועלים החילוניות שידעו את אופייה החלוצי-פועלי של פא"י והתעלמו ממנה.²¹

שני מאמרים עוסקים בנושאים חברתיים. המאמר הראשון "מהפכנים בחברה האורתודוקסית בפולין", "תבונה" ארגון צעירים אורתודוקסים", מביא את סיפורה של תנועת צעירים אורתודוקסים שנוסדה בפולין, באמצע העשור השני של המאה ה-20, תנועה שצמחה במהירות והקיפה אלפי חברים. הנהגת התנועה חיקתה בארגונה את המבנה הארגוני של תנועות נוער יהודיות חילוניות וגיבשה מצע אידיאולוגי. מצע זה כלל שני חלקים – האחד תרבותי, שבו התנועה ביקשה לדמות לאורתודוקסיה החדשה שבגרמניה ולכלול בלימודי הצעירים גם השכלה כללית. החלק האחר היה ארץ-ישראלי ובו ביקשה התנועה לגייס כספים ולהקים בארץ-ישראל מושבות לחבריה שיעלו ארצה. מנהיג התנועה השתתף בכנס הייסוד של אגודת ישראל בפולין, ב-1916, והוצג כמנהיגם של הצעירים האגודאיים. הנהגתה של אגודת ישראל בפולין שאך זה הוקמה, הביטה בחשש על התנועה ששמרה על עצמאותה ואף ניסתה לפעול במישור הפוליטי המקומי. החשש מפני מרד צעירים גרם להנהגה האגודאית בפולין ליזום תנועת צעירים משלה – צא"י – שתהא נתונה למרותה. צא"י קמה על בסיסה של תנועת "תבונה" שהתפרקה לאחר כחמש שנות פעילות.

ההיסטוריון האנגלי, פרופ' קר, כתב ספר קטן ממדים בשם "מה היא היסטוריה?". הוא תיאר את ההיסטוריון כמי שבוחר אלמנטים לא מעובדים, על פי העדפותיו, לרוב בלא לשים לב לטיבם. הוא שולט בעיצובו של סיפור העבר וקובע את תדמיתו באמצעות האלמנטים שבהם הוא בחר.²² כותבי היסטוריה אגודאית, מבין חברי התנועה, מחקו את תנועת "תבונה" מסיפורם. הם העדיפו לבחור רק את הפרטים שנגעו להופעת צא"י כיציר כפיה של ההנהגה האגודאית בפולין. היסטוריונים, שאינם מחוגי אגודת ישראל, התעלמו מתנועת "תבונה" ואם הבחינו בה באופן כלשהו, הם ראו בה אנקדוטה היסטורית חסרת חשיבות.

סיפורה של תנועת "תבונה" העלה מתהום הנשייה תנועה מהפכנית צעירה שנתנה את אותותיה בתולדות המחנה האגודאי והחזיר אותה להיסטוריה של העם היהודי בפולין.

²¹ על ניסיונות פא"י להצטרף לסוכנות, לאחר קום המדינה, ראו בספרי "פרולטרנים דתיים התאחדו!", 358-355.

²² Edward Hallett Carr, *What Is History?*, London: Penguin Books. 1961, pp. 11, 29.

המאמר פורסם בכתב העת, "גלעד" המוקדש לתולדות יהדות פולין ותרבותם, בשנת תש"ע, קרוב למאה שנה לייסוד תנועת "תבונה". האם מדובר בצירוף מקרים חסר פשר, או בהשבה של קטע היסטורי שנשמט מתולדות פולין והוחזר? עורכי גלעד בחרו בתשובה השנייה.

המאמר השני, "המאמין האובד בין גורדי שחקים, בעקבות העולים של ד"ר נתן בירנבוים" עוסק בשיטה חברתית שהוא שגיבש. בירנבוים שהיה מזכיר התנועה הציונית, זכה לפרסום רב בחברה האגודאית לאחר שחזר בתשובה והצטרף לאגודת ישראל. תרומתו הרעיונית נשכחה מלב וכלל לא נודעה בקרב המוני החברים באגודת ישראל ומחוצה לה.

בירנבוים ניסה למצוא פתרון לבעיה החברתית שהתעוררה עקב העיור המהיר, התיעוש וחברת ההמונים. האדם מצא את עצמו בודד, מנותק מסביבה אנושית קרובה וחסר זהות. היהודי המאמין אף התקשה ליצור קשר משמעותי עם בוראו. בירנבוים גיבש בשנות העשרים, שיטה שקרא לה "העולים", ועיקרה: יציאה אל הכפר, גיבוש קבוצות חברתיות קטנות שחיות כקומונה ועוסקות בעבודת כפיים לצד תפילה ולימוד. שיטתו לא מצאה לה אוהדים ואף הייתה קשה ליישום, אך כמה מתלמידיו אמצו חלקים משיטתו החברתית בבואם לייסד את פא"י.

הבעיות שבירנבוים עורר במאמריו נעשו בימינו אקטואליות יותר מבעבר. גורדי שחקים בני עשרות קומות, המונים שגודשים את רחובות העיר והרעש המתמיד העצימו את הקשיים החברתיים שהאדם חווה, הרבה מעבר למצב שבו היה נתון בירנבוים לפני כ-100 שנה.

לעולם גועש זה ששבר מסגרות קהילתיות ומשפחתיות מסורתיות, נוסף עולם תקשורת דיגיטלית שלא היה קיים בזמנו של בירנבוים. מכשירי קשר אלה מאפשרים למשתמש בהם לשחק עם עצמו, לצפות באין סוף ריגושים ולהיות "חבר" ברשתות חברתיות שונות שבהן יכולים להשתתף מאות ואף אלפי חברים. הם יכולים להתכתב, לשלוח מסרים שונים ליצור זהויות מדומות לעצמם ואף לבייש את זולתם. המכשירים שנועדו לכאורה לאפשר קשר מהיר בין אנשים היו להורסיהם של הקשר החברתי. המראה הנפוץ של אדם שהולך ברחוב או יושב עם מכרים וראשו שקוע ב"מכשיר החכם" משקף היבט נוסף של בדידות חברתית וחוסר של קשר חברי אינטימי בחברת ההמונים.

שני המאמרים החותמים את הקובץ שבספר זה נוגעים לתחום התרבותי, אך יש בהם נגיעה גם לתחום החברתי האגודאי. המאמר "שירי יהושע לנדוי, משורר השואה

בן היישוב הישן הוקדש לדמותו של צעיר אגודאי שהיה בראשית שנות העשרים לחייו כאשר פרצה מלחמת העולם השנייה. בן למשפחה מן היישוב הישן, הוא הזדהה עם התופת שחוו יהודי אירופה ורוב שיריו הוקדשו לשואה. עד לסוף שנת 1942, המועד שבו התפרסו הידיעות על "הפתרון הסופי" השתרר אלם מוחלט בעיתונות הארץ-ישראלית בכל הנוגע לשואה.²³ לנדוי תיאר בשיריו, שפורסמו בעיתון "קול ישראל" אחת לחודש, את הזוועות שהתרחשו בפולין, כפי שקלטן מפליטים שהצליחו להימלט מן התופת. משוררים אגודאיים נוספים הרבו לכתוב על השואה ובהם דנתי בספרי "ילקוט רעים חרדים".²⁴

במקביל ללנדוי ולחבריו להתבטאות מן היישוב הישן, הופיעו על במת הספרות העברית החדשה צעירים חניכי הארץ, חברי השומר הצעיר, שהעלו על הכתב שירים מהגיגיהם. הם באו מחוגי התנועות העבריות, החילוניות-סוציאליסטיות-ציוניות שביקשו לחולל מהפכה בחיי העם היהודי. במהפכה שתנועות אלה הובילו הן ביקשו לעצב דגם של היחיד – "היהודי החדש".²⁵ היהודי החדש היה למיתוס בקרב התנועה הציונית והיישוב העברי בארץ-ישראל. המשוררים החילונים הצעירים שחונכו בהתאם לדגם זה של היהודי, ראו ביהודי הגולה נטע זר להם, בעלי גוו כפוף, נטועים בתרבות שאבד עליה הכלח.

בשנים 1943 עד 1946 פרסמו עשרה יוצרים צעירים שכאלה מבחר מפרי עטם בארבע חוברות שכוננו "ילקוט הרעים". יצירותיהם עסקו בעיקר בחיים אידיליים ולא באו בהן לביטוי הייסורים והרצח של יהודי הגולה, למעט שיר של אמיר גלבוע וסיפור של משה שמיר על אודות סיבלו של פליט שהגיע לקיבוץ והיה בו זר ומוזר. יוצרי ילקוט הרעים יצרו חיץ רגשי ביניהם, "הצברים", היהודים החדשים, לבין יהודי הגולה.²⁶

סיפור חייו של אמיר גלבוע ממחיש את הנתק בין חניכי הארץ ליהודי הגולה. הוא היה יוצא הדופן מבין משוררי ילקוט הרעים, מאחר שעלה מפולין ארצה בדצמבר 1937. הוא ביקש להתערות בחברה הארץ-ישראלית ומיהר להמיר את שמו מברל פלדמן לאמיר גלבוע. הוא חבר לחבורת היוצרים של ילקוט הרעים והשתדל בכתיבתו

²³ על האלם ראה בספרי *תנועה בקרבות*, עמ' 205-217.

²⁴ בעמודים 170-182 *בילקוט רעים חרדים* מופיעים חמישה שירי שואה משל יהושע לנדוי, שאינם מופיעים בנספח למאמר שבקובץ זה.

²⁵ אניטה שפירא, *יהודים חדשים יהודים ישנים* (עם עובד, תשס"ג). אניטה אבחנה ארבעה דגמים של יהודי חדש. בארץ-ישראל שלט הדגם הסוציאליסטי.

²⁶ החבורות כונסו בספר *ילקוט הרעים* (מוסד ביאליק, תשנ"ב). נוספו בו מבואות של משה שמיר ושלמה טנאי שעמדו על המשמעות הספרותית והחברתית של תכני החבורות.

לא להיות יוצא דופן ביניהם. הסתבר שבנפשו הוא התקשה להתנתק מיהודי הגולה ובהם משפחתו שנרצחה. בעיזבונו נמצאה מחברת ובה 74 שירי שואה שנכתבו בשנים 1942-1946 בלא שהוא ההין לפרסמם באותה עת, כדי לא לפגוע בתדמיתו "הצברית"²⁷.

לנדוי ראה בקורבנות השואה חלק בלתי נפרד ממהותו התרבותית, הדתית והלאומית והוא ביטא בשיריו את כאבו על עינויי ורצח אחיו:

אֲחִים לִי הָיוּ, פְּלֵה בָּם אֲבֵדוֹן חָצִיר.

אֲחִים לִי הָיוּ, עֲתָה לִי נִשְׁאָר רַק זְכָרָם.

[...]

אֲחִים לִי הָיוּ, עֲתָה אֵינָם לִי עוֹד.

אָהֵי-הָ נָא נֵר לְנִשְׁמָתָם, נוֹגֵה יְדֹלֵק בְּדָמַי.²⁸

המאמר "המודיע הצעיר, מצע לצמיחת ספרות ילדים חרדית" מציג מהפכה חברתית וספרותית שחלה במחנה האגודאי מאז שנות השמונים של המאה ה-20. מהפכה זו לא באה לביטוי בחקר ספרות הילדים וגם לא בחקר החברה החרדית. במחצית השנייה של שנות השמונים ההינו עורכי עיתונים אגודאיים להפקיד את העריכה של עיתוני ילדים שהם ייסדו בידי נשים צעירות. הייתה זו מהפכה מגדרית כי עד אותה עת ערכו גברים את העיתונים האגודאיים, כולל עיתוני נשים. עריכתו של "המודיע הצעיר", עיתון הילדים של אגודת ישראל, הופקדה בידי חוה רוזנברג, מורה בתחילת שנות העשרים של חייה, בעלת כושר כתיבה טוב, שהייתה ברבות הימים לסופרת פורייה.

עריכתו של "יתד לילדים", עיתון הילדים של דגל התורה, הופקדה בידי רות חזנוביץ' שגדלה בבית שכולו ספרות – בית משפחת אופק.²⁹ גם עריכתו של "שערים לנוער", עיתון הילדים של פא"י, הופקדה בידי נשים. העורכות הצעירות השכילו לקבץ

²⁷ אמיר גלבוץ, הנה ימים באים – שירים 1942-1946, עורכת חגית הלפרין (אוניברסיטת תל אביב והקבוץ המאוחד, 2007).

²⁸ יהושע לנדוי, "שוב אני דופק", קול ישראל, כ"ט באלול תש"ג, גיליון המוסדות, עמ' 2. פורסם שנית בספרי ילקוט רעים חרדים, עמ' 181. כאן הובאו שתי השורות הראשונות מהבתים השלישי והרביעי.

²⁹ ד"ר אוריאל אופק היה חוקר ספרות ילדים, סופר ועורך "דבר לילדים", בינה רעייתו הייתה סופרת ילדים ועורכת "ידיעות אחרונות לילדים". רות בתם חזרה בתשובה והייתה לעורכת עיתון הילדים של "דגל התורה".

סביבן סופרות מוכשרות שהכירו את עולם הילדים וכתבו גם על תחומים חברתיים שהיו עד לבואן חסויים כקליטת הילד החריג בחברת הילדים.

מאמר המתפרסם בגיליון של כתב עת אקדמי נמצא על במה משותפת למאמרים נוספים ולא אחת הוא אובד ביניהם. חיי המדף של הגיליון קצרים ועם הופעת גיליון חדש של כתב העת הוא יורד אל מדפי הארכיון ונותר רק כפריט בקטלוג המאמרים. קוראי כתב העת מועטים מאחר שהוא מופץ בעיקר בקרב אוכלוסיית חוקרים וסטודנטים. לא אחת נתקף בעל המאמר, שהשקיע בו עבודה רבה וביקש באמצעותו להאיר תחום לא ידוע, בתחושת ייאוש ושואל את עצמו – למי אני עמל ?

אגודת המאמרים בספר זה נועדה להחזיר מאמרים שכתבתי ושנעלמו בתהום הנשייה, לחיי מדף ארוכים. המאמרים מציגים פנים לא ידועים של אגודת ישראל ומאירים נושאים עלומים שנוגעים בה.

דברי תודה

תודתי נתונה לעובדי הארכיונים ולספרני הספרייה הלאומית שאפשרו לי לעיין במסמכים שברשותם; לעורכי הבמות האקדמיות שבהן פורסמו המאמרים שדאגו ליישר הדורים שנמצאו בהם ולעצבם בצורה נאה, ועל שהתירו לי להעתיקם ולפרסמם שנית בספר זה; לספרני הספרייה ליהדות באוניברסיטת בר-אילן שהייתה לי לבית; לאורן מס שתרם מכישוריו לפרסום הספר בצורה נאה ומתוקנת.

אחרונים חביבים בני משפחתי שהעניקו לי את היכולת לכתוב את מאמריי וספריי, כל אחד על-פי דרכו: בחיור, בהקשבה, ובציפייה לפרסום מחקר נוסף. צביה רעייתי וילדיי נעמה וברק בעלה, יהודה והודיה.

עמדותיה של מנהיגות אגודת ישראל בשאלת העלייה לארץ ישראל

'אגודת ישראל' נוסדה בשנת 1912 כתגובה להתפתחות התנועה הציונית ומתוך רצון למנוע את חילון העם היהודי. האגודה אימצה מצע שהתרכז במתן חינוך דתי ובהגשת עזרה כלכלית לקהילות במצוקה. לא היתה במצע התייחסות לנושא ארץ ישראל ובכלל זה לעלייה אליה. מנהיגי אגודת ישראל החלו בהתבטאויות בכתב ובפעילות מדינית בעניין העלייה רק לאחר סיום מלחמת העולם הראשונה.

הצהרת בלפור בדבר זכות העם היהודי להקים בית לאומי בארץ ישראל, שפורסמה בנובמבר 1917 בעקבות לחצים של אישים ציוניים, הציבה בפני אגודת ישראל אתגר כבד. התנועה הציונית – היריבה – היתה לגורם מדיני מוכר בזירה הבינלאומית ולמייצגת האינטרסים של העם היהודי, ואילו ה'אגודה' אף לא הספיקה להתארגן ונתרה בשוליים.

בניסיון להציב את אגודת ישראל במעמד מדיני מקביל לזה של התנועה הציונית, גיאל מנהיג אגודת ישראל, יעקב רוזנהיים, שיחות עם ראשי הצירות הגרמנית בברן. הוא ביקש בהן, בין היתר, שמדינות המרכז, בעלות בריתה של גרמניה במלחמת העולם הראשונה, תפרסמנה הצהרה בזכות עלייה חופשית של יהודים לארץ ישראל.¹ במאמר משנת 1918 עמד רוזנהיים על השינויים במצב הפוליטי שאפשרו את שיבתם של המוני בית ישראל לארץ ועל התחזקות הרגשות הלאומיים בקרב יהודי הגולה. הוא קרא לאגודה להתארגן לפעילות ארץ ישראלית, הכוללת ארגון של קבוצות מתיישבים בארץ ישראל, כדי למנוע היסחפות המונים לתנועה הציונית.² אך משנת 1919 סייג

- 1 מ' בריאר, 'תמורות בעמדות היהדות האורתודוקסית בגרמניה כלפי התנועה הלאומית בימי מלחמת העולם הראשונה', דברי הקונגרס העולמי השביעי למרעי היהדות – תולדות עם ישראל באירופה, ירושלים תשמ"א, עמ' 172.
- 2 מתוך מאמר שפורסם בשנת 1918 בשם: 'תפקיד השעה – דבר לאגודת ישראל', ראה: י' רוזנהיים, זכרונות, בני-ברק תשל"ט, עמ' רכא. רוזנהיים (1870–1965), יליד גרמניה, היה ממייסדי אגודת ישראל העולמית ונשיאה עד למותו.

רחנהיים את הצעתו, והדגיש במאמריו שחובת ההתנחלות חלה על הפרט.³ רחנהיים הבין את הצורך לכלול במצע האגודה את נושא העלייה וההתיישבות בארץ ישראל, כדי להעמיד לפני המון תומכים בכוח של האגודה מטרה מתאימה להלך רוחם, ולמנוע בכך את היסחפותם למחנה הציוני. הגבלת הפעילות האגודאית בנושא זה הוצעה, כנראה, מתוך התחשבות בגורמים שמרניים בתוך המחנה החרדי, ובראשם היישוב הישן בארץ ישראל. אלה התנגדו לאימוץ מטרות 'ציוניות' מחשש שהדבר יראה כחיקוי התנועה הציונית-חילונית וכמתן לגיטימציה לקיומה. סביר להניח שהיישוב הישן, שעמד בראש המאבק בהכללת נושאים ארץ ישראליים במצע האגודאי, גם חשש מעליית אנשי האגודה, שתפגע בכוחו ובמעמדו בתוך אגודת ישראל העולמית. העולים בכוח במחנה האגודאי היו בעלי תפיסות עולם תרבותיות וחברתיות שונות משלו.

עמדות חד-משמעיות בדבר הכללת נושא העלייה במצע האגודאי נקט ד"ר יצחק ברויאר, ממנהיגי אגודת ישראל העולמית. ברויאר גיבש, מתוך גישה עקרונית, מצע חלופי לאגודת ישראל, שבמרכזו: תפיסה לאומית של היהדות, יישוב ארץ ישראל והקמת 'מדינת התורה'. ביסוד שיטתו האידאולוגית עמדו שני מושגים: 'עם התורה', שהוגדר על פי אמות מידה משפטיות תוך הדגשת הגורם הלאומי, ו'מדינת התורה', שתוקם בארץ ישראל על יסוד ההלכה. בתוכנית שפרסם בשנת 1921 קרא ברויאר לזהותמודד עם האתגר שהציבה הצהרת בלפור, ולפעול לעלייה ולהתיישבות בארץ ישראל.⁴ יש לציין כי בתוכניתו הציג ברויאר מניעים פרגמטיים לצורך בעידוד העלייה לארץ ישראל: מחד-גיסא המצב הכלכלי הקשה של היהודים בעקבות מלחמת העולם הראשונה, ומאידך-גיסא חוסר הפעילות האגודאית לעומת הפעילות הנמרצת של התנועה הציונית, אך ביסוד תוכניתו עמדו מניעים עקרוניים.

הצהרת בלפור, ועידת השלום בסיום מלחמת העולם הראשונה (שבה נקראו האומות להכיר בזכויות מיעוטים לאומיים), והמצוקה הכלכלית שבה היו נתונים יהודי מזרח אירופה עם סיום המלחמה – כל אלה גרמו למרכז העולמי של האגודה לקבל החלטות בזכות עלייה לארץ ישראל ויישובה, על אף ההתנגדות הצפויה מצד קבוצות שמרניות בתנועה. אגודת ישראל פרסמה קריאה לוועידת השלום להכיר בזכות העם היהודי להקים לו בארץ ישראל 'קהילה יהודית על הבסיס הרחב ביותר בחסות חבר הלאומים...

3 י' רחנהיים, 'המאבק על ארץ-ישראל', וכן 'קיום יסודיים למדיניות הארצישראלית של אגודת ישראל', כתבים, ירושלים תש"ל, עמ' רד, ריב. המאמרים פורסמו בפעם הראשונה בשנת 1919 בעיתון האגודה *Der Israelit* אשר יצא לאור בפרנקפורט.

4 I. Breuer, *Die Idee Der Agudismus*, Frankfurt 1921, p. 19. ברויאר נולד חי בגרמניה (1883-1946).

על-ידי הגירה והתישבות תוכניתית...⁵ בוועידה עולמית שקיימה האגודה בספטמבר 1920 בפרשבורג שבצ'כוסלובקיה, התקבלו החלטות בדבר עידודם של חברי אגודת ישראל להתיישב בארץ ישראל. הוועידה החליטה להקים בלונדון 'מרכז ארץ ישראלי' שיעסוק בעבודה הארץ ישראלית וכשיר עולים לעלייה ארצה. עוד החליטה הוועידה להעתיק את מושב המרכז העולמי של אגודת ישראל מציריך ללונדון. קביעת מקומם של שני המוסדות בלונדון נבעה קודם כל מן הרצון להיות במרכז העשייה המדינית בנושא ארץ ישראל ולהתחרות בתנועה הציונית. בעת ההיא דרשה אגודת ישראל ממשד המושבות בלונדון להכיר בה כנציגות העם היהודי כמו הסוכנות היהודית במקביל לתנועה הציונית, ולפי תנאי המנדט. בכנסייה הראשונה (היא הוועידה העולמית) של אגודת ישראל, שהתקיימה באוגוסט 1923, הוחלט על ייסוד 'קרן היישוב' – מוסד לאיסוף כספים למימון התיישבות בארץ ישראל – ועל הקמת 'מרכזים ארץ ישראליים' בכל הסתדרות ארצית של אגודת ישראל. החלטות דומות התקבלו גם בכנסייה השנייה, שהתכנסה בספטמבר 1929.

ההחלטות האמורות בדבר יצירת מסגרות ארגוניות לעלייה ולהתיישבות לא הביאו לידי עשייה: המרכז הארץ ישראלי לא פעל, קרן היישוב לא הצליחה לגייס כספים, והעלייה לארץ ישראל נותרה בתחום הפעולה של היחיד, בלא פעילות תנועתית מאורגנת. בכנסייה השנייה עמדו הצירים על חוסר העשייה בתנועה: 'המאזן החומרי מראה כשלון גדול'.⁶ הכישלון בעשייה הוצג כתוצאה של חוסר ההכרה התנועתית של החברים. ברואר עמד פעמים מספר על הגורם החינוכי כסיבה לחוסר המעש במחנה האגודאי.

נראה שלפחות במישור הארגוני נבע חוסר המעש מרצון המנהיגות האגודאית להמעיט בפעילות ארץ ישראלית מאורגנת, במטרה לשמור על אחדות התנועה ולהימנע מעימות עם החלק השמרני. אחד מדוברי הכנסייה הראשונה ניסח זאת בדרישה 'להפחית במדיניות ולהוסיף בעבודה מעשית בא"י – האחדות והרצון לשלום צריכים להיות בולטים בתקנות האגודה'.⁷

סניף האגודה בפולין, שהיה מהמתנות המרכזיים באגודה, פעל לקבלת החלטות תנועתיות בזכות עלייה לארץ ישראל ויישובה. אגודת ישראל בפולין, 'שלומי אמוני

5 ח' מרחביה, הציונות – אוצר התעודות הפוליטיות, ירושלים תש"ד, עמ' 160.
 6 היתה זו הפעם השלישית שהתקבלה החלטה על הקמת מרכז ארץ ישראלי, לאחר ששני הניסיונות הראשונים לא עלו יפה. לענין זה ראה: ח' פלס, 'יחסה של אגודת ישראל להתיישבות בארץ-ישראל מוועידת היסוד בקטוביץ ועד לכנסייה הגדולה, תרע"ב-תרפ"ג', אומה ותולדותיה, בעריכת ש' אטינגר, ירושלים תשמ"ד, עמ' 215. לענין הדיווח מדיוני הכנסייה ראה: ש' שינפלד, הכנסייה הגדולה השניה של אגודת ישראל, וינה תרפ"ט, עמ' 18.
 7 הרב יוסף לעזו, 'דיוני הכנסייה ה'1', קול ישראל, 26.10.1923, עמ' 2.

ישראל, התגבשה עם סיום מלחמת העולם הראשונה. בשנת 1921 החליטה המועצה המרכזית של 'שלומי אמוני ישראל' על שורה של צעדים לעידוד עלייה והתיישבות בארץ ישראל, והצהירה: 'פיתוח העבודה בארץ-ישראל במדה יותר רחבה... אין שאיפתה לחקות בזה הסתדרויות אחרות...'⁸ עם סיום דיוני המועצה יצא האדמו"ר מגור, שחסידיו היו המרכיב העיקרי ב'שלומי אמוני ישראל', כשליח התנועה לארץ ישראל כדי לעודד את ההתיישבות בה. עמדתו בנושא פורסמה במכתב, שבו קרא לחסידיו לעלות ארצה:

אלו שאינם יכולים ואין תפצים להשתקע בארץ הקודש, יפרישו כל אחד מהונו סכום מסוים לקנות לו שם חבל ונחלה... ולקשט עצמי קודם, עשיתי מיד עם החבורה שבאתי עימה... חברת מניות וקנינו בעיר יפו חלקת אדמה... אקווה ואבקש שממני יראו וכן יעשו, כי הגיעה העת לעשות דברים ממשים... ונכון שתהיה אספה של מועצת גדולי התורה וגם האספה הכללית של האגודה למען הגדל עבודת הישוב באה"ק בפעולות ממשיות.⁹

החלטות האגודה בפולין גם קיבלו ביטוי בפעולות מעשיות לעידוד העלייה בקרב חבריה: הוקמו 'הכשרות' למבקשים לעלות ארצה, כדוגמת ההכשרות של התנועה הציונית;¹⁰ ביולי 1925 החלה האגודה בפולין להוציא בוורשה עיתון בשם 'ארץ ישראל בלאט', שהוקדש ברובו למתן מידע לעולים-בכוח. בגיליון הראשון נכללו, בין היתר, מדור ללימוד עברית ואנגלית בשביל העולים, ומודעה גדולה מטעם 'מרכז ארץ-ישראל של אגודת ישראל העולמית סניף פולין'. במודעה נמסר שהמרכז 'מיעץ ומנחה כיצד להשיג ויזה לארץ-ישראל וענינים פורמליים אחרים בנושא זה, וכן מידע חשוב לעולים ולאגודות התישבות'.

בנושא העלייה לארץ ישראל היתה האגודה בפולין תמימת דעים עם התנועה הציונית, ולא חששה לבטא זאת בפומבי. בגיליון הרביעי של 'ארץ ישראל בלאט', שיצא לאור ב-21 בספטמבר 1925, נכתב במאמר המערכת, לקראת בואו של הנציב החדש לארץ ישראל:

...בשורה הראשונה עומדים ההיבטים הפוליטיים והכלכליים בהם היהודים מאוחדים, גם אגודת ישראל וגם. ההסתדרות הציונית, מבקשים עד כמה

8 אספת המועצה המרכזית של שלומי אמוני ישראל, הדרך, ז, אור ב תרפ"א, עמ' 24; עמדה דומה הופיעה בכרוז 12 מאדמו"רי פולין, שפורסם עם ייסוד 'שלומי אמוני ישראל', 'כרוז אדמו"רי פולין', מקטוביץ עד ירושלים, בעריכת מ' שנפלד וי' רוטנברג, תל-אביב תשי"ד, עמ' 45.

9 א"מ אלטר, אוסף מכתבים ודברים, וארשא תרצ"ז, עמ' סא.

10 ז' פישר-שיין, בסוד ישרים ועדה, בני-ברק 1969.

שאפשר, לבטל את ההגבלות הסוגרות את שערי ארץ ישראל בפני זרם היהודים המתדפקים על שערי ארץ מולדתם.¹¹

ברוח זו הובא דבר אגודת ישראל בפולין גם בחוברת, שהוציאה כנראה לקראת סוף שנות העשרים. נכללו בה קטעי התנצלות על חוסר המעש של אגודת ישראל העולמית, והוצגו תוכניות לפעילות נרחבת של האגודה בפולין בתחומי העלייה ויישוב ארץ ישראל. בתיאור העולים אף נעשה שימוש בכינוי הציוני 'חלוצים אגודאיים'.¹² הפעילות הנמרצת של האגודה בפולין מאמצע שנות העשרים למען העלייה לארץ ישראל היתה תוצאה של המצב הכלכלי הקשה של יהודי פולין. פרנסת רבים מהם התמוטטה בעקבות המדיניות הכספית שהנהיג משנת 1923 ראש ממשלת פולין, ולדיסלב גרבסקי. מצב זה דחף יהודים רבים, ובהם חברי אגודת ישראל, לעלות ארצה. ההידפקות על שערי ארץ ישראל גברה בסוף שנות העשרים, עם פרוץ המשבר הכלכלי הבינלאומי, שהגדיל את מספר המובטלים ואת המצוקה הכלכלית של יהודי מזרח אירופה. המשבר הכלכלי אף שימש מנוף להגברת פעילות אנטישמית בקרב ההמונים באירופה. מצב זה חייב את מנהיגות האגודה להצטרף למאמצי התנועה הציונית, ולרכז את פעילותה במאמצים לאפשר לחבריה לעלות לארץ ישראל.

סביר להניח שההחלטות שקיבלה מנהיגות אגודת ישראל הושפעו גם מהחשש שמא תידחק אל מחוץ למעגל הגופים המדיניים-יהודיים שפעלו בזירה הבינלאומית. הקונגרס הציוני ה"ז אישר את הכללתם של לא-ציונים בסוכנות היהודית. ובאוגוסט 1929 החליטה המועצה המכוננת של הסוכנות שאת מחציתם של חברי הסוכנות תמנה ההסתדרות הציונית, ומחציתם יהיו נציגי לא-ציוניים לארצותיהם. אגודת ישראל לא שותפה בהסכם, וההחלטה, גם אם לא היתה בעלת משמעות מעשית, הגבירה בה את החשש מפני בידוד פוליטי; בידוד שכזה יכול היה, נוסף על הפגיעה במעמדה כתנועה בתוך העם היהודי, גם למנוע ממנה את האפשרות להעניק לחבריה עזרה כלכלית ועזרה בעלייה ארצה, מאחר שהכלים לכך היו מצויים בידי הסוכנות.

מצב זה, לצד הדרשה הגוברת מצד חברי האגודה בפולין לקבל רישיונות עלייה לארץ, וכן רצון האגודה להיות מעורבת במהלכים הבינלאומיים הנוגעים לעתיד ארץ ישראל הניעו את מנהיגיה להגיע להסכמות עם הסוכנות היהודית. עיקר ההסכמה היה תמיכת האגודה במדיניות הציונית במישור הבינלאומי בתמורה להקצאת אחוז קבוע של רישיונות עלייה לחברי אגודת ישראל. המגעים בנושא זה בין האגודה לסוכנות החלו

11 הגיליון הראשון של "ארץ ישראל בלאט" – דו-שבועון באידיש, ראה אור בוורשה בי"ח בתמוז תרפ"ה (10.7.1925) וכלל 16 עמודים. הוצאתו לאור הופסקה לאחר מספר חודשים מחוסר מימון וחודשה בשנת 1932. תרגום המובאות שלי.

12 אגודת ישראל – איהר מהות, ציעלען, אויפגאבען און סעטיגקייט, וורשא, בלא תאריך.

עוד באמצע שנות העשרים,¹³ אך ההסכמה הושגה רק בשנת 1933. לאחר שנכשלו מאמצי האגודה לקבל מן הממשלה המנדטורית מכסת רישיונות נפרדת, הבטיחה הסוכנות לאגודת ישראל, במסגרת ההסכמה האמורה, שישה אחוזים מכלל רישיונות העלייה.¹⁴ אך שיעור הרישיונות שהוקצה לאגודת ישראל לא סיפק את צרכיה, בשל דרישות חבריה לרישיונות נוספים בעקבות עליית הנאצים לשלטון והרעת התנאים הכלכליים בפולין.

מאז שנת 1936 ביקשה האגודה מן הסוכנות להגדיל את מכסת הרישיונות שהוקצו לה לשיעור של עשרה אחוזים לפחות.¹⁵ במקביל אף ביקשה האגודה מן הממשלה המנדטורית להקצות לה 300 סרטיפיקטים מיוחדים לאגודת ישראל מעבר לשדיוול, כלומר מעבר למכסה הכללית שהוקצתה לסוכנות היהודית. מרכז אגודת ישראל נימק את הפנייה בכך ש'השדיוול בעבר ולפי הנראה גם השדיוול הנוכחי הנם מצומצמים מאד, וכתוצאה מזה גדול מאד הלחץ בגולה, ביחוד במדינת פולין, ואין לנו מוצא אחר מהמצב הקטסטרופלי של מרבית החרדים הלוחצים לעלות'.¹⁶ לאחר תחילת מלחמת העולם השנייה נענתה הסוכנות היענות חלקית לדרישת האגודה, ושיעור הרישיונות שהוקצו לה הועלה לשבעה אחוזים. יש לציין כי ראשי האגודה התלוננו כל השנים על כך שהסוכנות אינה מקיימת את ההסכמים עמם, ואינה מעמידה לרשותם את מספר הרישיונות המובטח: 'עמידה על המשמר היתה תמיד זקיקה (!) להפחית את מידת קיפוח הזכות'.¹⁷ בשנת 1946, לאחר סיום המלחמה ונוכח התלונות החוזרות על קיפוח חלקה של האגודה בחלוקת הרישיונות ובעלייה מאיטליה, משה שרתוק (שרת), מנהל המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, הבטיח למרכז העולמי של האגודה להקצות לה עשרה אחוזים מהרישיונות שבידי הסוכנות.¹⁸

- 13 ד"ר פנחס כהן, יושב ראש הוועד הפועל של אגודת ישראל, הבהיר לוייצמן במכתב מיום 2.10.1925, שיצירת אוזירה של הבנה בין האגודה לסוכנות אינה אפשרית 'כל עוד נמשך המצב הנוכחי הבלתי נסבל בשאלת הסרטיפיקטים, עבור כל האורתודוכסיה של ארצות מזרח אירופה'. ראה: הארכיון הציני המרכזי (להלן: אצ"מ), S 22/174.
- 14 כשיחות שהתקיימו באוקטובר 1934 בין בן-גוריון לז'בוטינסקי, התלונן ז'בוטינסקי שאין מקציבים רישיונות עלייה לבית"ר, בעוד האגודה זוכה בהם. בן-גוריון השיב: 'תהיו בתוך ותקבלו כאגודה בתנאים של האגודה, אבל או לא תורשו להופיע כלפי חוץ, כאשר האגודה לא מופיעה'. ראה: ד' בן-גוריון, זכרונות, ב, תל-אביב 1973, עמ' 204.
- 15 מכתב רוזנהיים לסוכנות היהודית, 13.1.1936, אצ"מ, S 25/2505.
- 16 מכתב מרכז אגודת ישראל בארץ ישראל לסוכנות היהודית, 19.4.1936, אצ"מ, S 25/2505.
- 17 מ' בליא, סקירה על פעולות מרכז אגודת ישראל בארץ-ישראל, סיוון תש"א-סיוון תש"ד, תל-אביב, עמ' 3.
- 18 מכתב שרתוק אל המרכז העולמי של אגודת ישראל, 22.3.1946, אצ"מ, S 25/1446. בפתק מיום 21.3.1946 הבהיר שרתוק לראשי הסוכנות שהבטחתו לאגודת ישראל ניתנה מחשש לקרע גלוי בפני ועדת החקירה [האנגלו-אמריקנית] עם התנגדות מפורשת מצד האגודה למניעת

המצב הכלכלי הקשה של יהודי אירופה, הגאות באנטישמיות ועליית הנאציזם בעקבותיה, הפכו את נושא העלייה לארץ ישראל במחנה האגודאי משאלה אידאולוגית לבעיה קיומית. רוזנהיים, שחי בגרמניה, פרסם בספטמבר 1933 בעיתון האגודה *Der Israelit* את הקריאה: 'היכון לפלשתינה – קריאת ההמונים בחוצות... מה עשית אתה, יהודי שומר התורה, לאחרונה למען ציון, שעה שמסביבך ההרס והאבדון... היכון לארץ-ישראל! שיבה בחינת תשובה'. בפגישה ביום 2.12.1935 בין נציגות של יהודי ארץ ישראל, ובהם הרב משה בלוי כנציג האגודה, לבין הנציג העליון ארתור וקופ בעניין הקמת 'מועצה מחוקקת' נבחרת של יהודים וערבים, הצהיר בלוי: 'התקוה היחידה של מאות אלפי יהודים אשר בגולה, ביחוד בארץ אשכנז, היא ארץ-ישראל... ומה תהא גדולה אכזבת היהודים האומללים האלה ויאושם על-ידי השמועה של יצירת מועצה מחוקקת'.¹⁹ כל המחנות באגודת ישראל התאחדו במאבק למען עלייה חופשית. בדיון בשנת 1936, בישיבת הוועדה הפוליטית של אגודת ישראל בארץ ישראל, התנגדו חברי הוועדה להקמת המועצה המחוקקת מחשש שיסוד המועצה המחוקקת, הוא סכנה להישוב ויביא את אחינו שבגולה לידי מצב קשה כזה שלא יוכלו לעלות לארץ-ישראל'. הרב בלוי קבע בישיבה: 'אף אם הסוכנות תשתתף צריכים אנו לחשוב אם כן להשתתף. בכל הגולה צרות הכלל מתגבר וכולם עיניהם נשואות לארץ-ישראל ואם ארץ-ישראל סגורה אז צרה לכלל'.²⁰ הוועד הפועל העולמי של האגודה פרסם הודעה כתגובה לספר הלבן משנת 1939: 'נגד הספר הלבן העומד בהתנגדות גלויה לרוח המנדט בנוגע למדיניות העלייה ורכישת הקרקעות, דבר שמוביל למעשה לאיסור העלייה וההתיישבות ועושה הצהרת בלפור לאל'.²¹

המצב הקשה של יהודי אירופה הביא לידי כך שהאגודה שוב לא נרתעה מלהודיע בפומבי על זהות אינטרסים בינה לבין הסוכנות היהודית. משלחת מטעם אגודת ישראל, בראשות הרבנים יוסף צבי דושינסקי ובלוי וד"ר ברויאר, הופיעה לפני ועדת פיל בדצמבר 1936 והציגה דרישות לביטול ההגבלות על העלייה בדומה לדרישות של הסוכנות היהודית. ברויאר אף הצהיר כי בעניין מדיניות העלייה ורכישת הקרקעות 'מאוחדת אגודת ישראל עם הסוכנות היהודית בדרך פרינציפיוני בהתאם לנקודת ההשקפה שהוגשה לפני כבוד מעלתכם על-ידי ב"כ הסוכנות היהודית'.²² גינוי ההגבלות

השליטה על העלייה בידי הסוכנות. רק במאמץ קשה עלה למנוע זאת. הובטח לאגודה לתקן מיד את המעות'. ראה אצ"מ, S. 25/2505.

19 בן-גוריון (לעיל, הערה 14), עמ' 558.

20 פרוטוקול אספת הוועדה הפוליטית, כ"ז בכסלו תרצ"ז, ארכיון אגודת ישראל בארץ ישראל, תיק 154.

21 מרחביה (לעיל, הערה 5), עמ' 382.

22 'אגודת ישראל בפני הוועדה המלכותית', קול ישראל, 24.12.1936, עמ' 1.

שהוטלו על העלייה הופיע גם בהחלטות הכנסייה הגדולה השלישית, שהתקיימה באוגוסט 1937.

הקבוצה היחידה שמקורה באגודת ישראל ואשר התנגדה לשיתוף הפעולה עם התנועה הציונית במאבק בהגבלת העלייה, היתה קבוצה מתוך היישוב הישן: 'חברת חיים', שכמה מחבריה כינו עצמם 'נטורי קרתא'. קבוצה זו התנגדה לכל שיתוף פעולה עם הסוכנות היהודית, ועל רקע זה פרשה מאגודת ישראל. פנחס סירקיס, ממנהיגי האגודה, תיאר אותם: 'שונאי ישראל, לא די שאינם משתתפים בצער הגזירה שב"ספר הלבן" עוד אמרו שמצווה לשתות ייש ולאכול מטעמים כאות שמחה על כשלונם של הציונים, חסר להם כל רגש'.²³ סביר להניח שעמדתה של קבוצה קנאית זו, שהתנגדה התנגדות עקרונית לתחיה היהודית הלאומית, נבעה גם מן העובדה שהעולים ברובם לא היו בעלי אורח חיים דתי, ואף העולים חברי האגודה היו בעלי השקפות עולם ואורחות חיים שונות משלה. כל עלייה ארצה הקטינה אפוא את השפעתה על הנעשה בארץ ואימה על קיום אורחות חיים בעתיד.

חששות מפני עלייה שתגדיל את המחנה החילוני שררו גם בקרב מנהיגות אגודת ישראל. בתוך מחנה זה היתה התלבטות האם אין לראות בעלייה מבוקרת – שתגביל עליית יהודים חילוניים – אינטרס חיוני של המחנה האגודאי בארץ ישראל. התלבטות זו הוצגה במאמר מערכת שפורסם בשנת 1936 בשבועון האגודה 'קול ישראל', שייצג חוגים המקורבים ליישוב הישן:

...אין זה סוד שאין אנו מביטים בעין טובה על העלייה היהודית באופיה ובצביונה שהיא נושאת בימינו, אין אנו שבעי רצון מעליית יהודים שכאלה, שלא נשארה להם מכל יהדותם רק השם... בינינו לבין עצמנו שוקלים אנו הרבה את ה'הן' ואת ה'לאו', אם ראויה עלייה כזו לארץ או לא... אבל כל זה מבפנים כשיש לנו דין ודברים עם עצמנו ועם אחינו מבני אומתנו... כשאנו נזקקים לעמוד על משמר כלל ישראל מפני משטינים ומקטרגים... כי נעלמה שאלת צביונה וצורתה של העלייה היהודית, כי אז מתאחדים אנו עם כל חוגי חרמי עמנו באשר הם שם, בקביעת מסמרות: שהעלייה לארץ ישראל אינה יכולה להיפסק אף ליום אחד, כי כל עיכוב וכל איחור כל קיפוח בזכותנו זאת פירושו התנקשות בעצם קיומו של העם היהודי.²⁴

אגודת ישראל הביעה עמדה זו – דרישה לעלייה חופשית לכלל היהודים בלא מיון – גם בעדויות נציגיה לפני ועדת פיל בדצמבר 1936 וגם בעדויות לפני הוועדה

23 פ' סירקיס, איש האמונה, 1979, עמ' 192.
24 'על משמר השבוע', קול ישראל, 6.8.1936, עמ' 2.

האנגלו-אמריקנית במרס 1946. עם ההתמרה במצב היהודים באירופה ופרוץ מלחמת העולם השנייה נעשו הצהרות האגודה בוטות יותר. בקרב מנהיגות האגודה שררה הרגשה שהציבור התרדי באירופה הוא הקורבן הראשון והעיקרי של המלחמה, וסגירת שערי ארץ ישראל פוגעת אפוא קודם לכל בו. בתגובה לספר הלבן משנת 1939 כתב בלוי: 'זודעזעה ארץ-ישראל ביום הפרסום ד מאות פרסה על ד מאות פרסה, ובכ"ז קיבל הישוב את הפרסום כהתנקשות פתאומית בחיי הישוב, ודברי הספר הלבן פצעו עמוק את לבות יהודי ארץ-ישראל וחדרו עד מעמקי הגפשי'.²⁵ בזמן המלחמה פרסמה אגודת ישראל הצהרות חד-משמעיות בזכות עלייה חופשית לארץ ישראל. היא הדגישה את מרכזיותה של הארץ כמקלט ליהודי אירופה, ועמדה על אחדות הדעות ששררה בעם היהודי בנושא זה:

אגודת ישראל חוזרת על דרישתה לביטולו הגמור של הספר הלבן השואף לשים מחנק על העלייה היהודית... מצוקת ישראל שלא היתה כמות... מעמידים את ארץ-ישראל במרכז ההצלה... פתיחת שערי ארץ-ישראל לעלייה חופשית בלתי מוגבלת ויצירת מדיניות אשר תאפשר את קליטת המוני בית ישראל הנרדפים והנעקרים, בדרישה זו מאוחדת אגודת ישראל עם כל חלקי העם היהודי.²⁶

אגודת ישראל, על כל חלקיה, היתה מאוחדת בצורך לפתוח את שערי ארץ ישראל. חילוקי הדעות נסבו על אופן ניסוח הדרישות בהצהרות האגודאיות בזכות העלייה: האם להדגיש את ארץ ישראל כמקלט יחיד ליהודי אירופה, או לדרוש הגירה חופשית שלא תעמיד את ארץ ישראל כפתרון יחיד למצוקת יהודי אירופה? בראש הדורשים פרסום הצהרות בזכות הגירה חופשית עמד רחנהיים, שהתנגד בעת ההיא להקמת מדינה יהודית; התנגדותו נבעה בעיקר מדאגה למיעוט הדתי במדינה החילונית שתקום ומחשש מעימות יהודי-ערבי מתמשך בעקבות קיום המדינה. רחנהיים עמד בראש המחנה שדרש כי האגודה תימנע מלהציג את ארץ ישראל כמקלט יחיד לפליטי אירופה, ולעומת זאת תעודד יהודים להגר לכל מדינה שתסכים לקולטם. הוא נתן פומבי לתפיסתו בוועידה השלישית של אגודת ישראל בארצות-הברית, שהתקיימה באוגוסט 1941 בבליטמור. מחנה המצדדים בתפיסתו היה קטן, ולא היה ביכולתו להשפיע על קביעת מדיניותה של האגודה. רחנהיים אומנם היה נשיא אגודת ישראל, אך לא היו בידו סמכויות מעשיות: השליטה באגודת ישראל העולמית היתה נתונה מאז ראשיתה של מלחמת העולם השנייה

25 מ' בלוי, על חומות ירושלים, ירושלים תש"ו, עמ' קנא.

26 מתוך הצהרת האגודה שנוסחה בוועד הפועל העולמי ביום 14.1.1936, והועברה למערכות העיתונים ביום 23.2.1943. ראה ארכיון האגודה העולמית ב/35. דברים דומים נכללו בהחלטות הוועידות הארץ ישראליות שהתקיימו בשנת 1941 ובשנת 1944, ובכנסיה המכינה שהתקיימה בלונדון בדצמבר 1945.

בידי הוועד הפועל העולמי בארץ ישראל. בראש הוועד עמד הרב יצחק מאיר לוי, שעלה מפולין ופעל, כרוב מנהיגי האגודה, לעידוד העלייה ולשיתוף פעולה מלא עם התנועה הציונית.

ראיית העלייה החופשית כמכשיר להצלתה של יהדות אירופה אף הניעה את אגודת ישראל לפעול בניגוד לתפיסותיה העקרוניות. מתוך תפיסה דתית השוללת אלימות, שללה אגודת ישראל כל התנגדות מזוינת לממשלה המנדטורית וכל פעילות הנוגדת את חוקי הממשלה או החסרה לגיטימציה בינלאומית. תפיסה זו של האגודה באה לידי ביטוי בהתנגדותה לפעילות הצבאית של המחתרות. היא הצהירה הצהרות רבות נגד הטרור היהודי, ואפילו דרשה מבן-גוריון לפעול נגדן בכל דרך.²⁷ המתחרות בארץ ישראל העלו ארצה עולים בפעילות חשאית ('עלייה ב'), בניגוד להוראות הממשלה ותוך כדי מאבק עם כוחות הצבא המנדטורי. אך אימי השואה גרמו למנהיגי אגודת ישראל, על אף תפיסתם העקרונית, לתמוך בקיום עלייה ב' כדי להציל חיי יהודים, 'מעפילים' שהשליכו נפשם מנגד להמלט מהגולה.²⁸ נציגי אגודת ישראל השתתפו בדיוני מוסדות היישוב, שנקבעו בהם מכסות העולים בעלייה ב' על פי שיוכם המפלגתי. בגלל ההרגשה ששררה באגודה, שחבריה מקופחים בקביעת המכסות לתנועות השונות במסגרת עלייה ב', אף הציג נציג האגודה ב'ועד ההצלה' בקושטא לפעילים בארצות-הברית לארגן עלייה ב' עצמאית, מקבילה לזו של ה'הגנה'; ואולם, הרעיון לא יצא לפועל עקב חוסר באמצעים מתאימים.²⁹ בין המעפילים היו גם חברי האגודה, ואלה מהם שנתפסו והועברו לקפריסין אף לקחו חלק בהפעלת מוסדות המעפילים שם.³⁰ לאחר המלחמה היה מיעוט במנהיגות האגודאית, ובראשו רוזנהיים, שהביע בדיונים פנימיים התנגדות להמשך העלייה הבלתי לגלית, 'שהיא השורש הפסיכולוגי לאי-החוקיות והאלימות הקיצונית ברוחו של עשיו'. רוזנהיים הציג שהאגודה תדרוש עלייה חוקית בהיקף של 4,000 עולים בכל חודש לפחות, ובתמורה תיפסק עלייה ב'.³¹ בגלל רגישות הנושא נמנעו רוזנהיים ותומכיו מלהביע עמדה זו בפומבי.

גם לאחר סיום המלחמה המשיכה אגודת ישראל לדרוש עלייה חופשית תוך הדגשת

27 ראה לדוגמה קובץ כרוזים שפורסמו ביום ט' באב תש"ו ככתרת: 'אנו שוללים - אנו שוללים את הטרור לכל גוון וצורה שהם', אצ"מ, S 25/1446.

28 מ"מ פרוש, זכויותינו הברורות והמכריעות, ירושלים, טבת תש"ז, עמ' 11. 'העתיד' עיתון פועלי אגודת ישראל, קבע במאמר מערכת מיום 7.7.1939: 'המלחמה במעפילים, פליטים מרוזים, מצד ממשלת המנדט מה היא איפוא אם לא התאכזרות יתירה?'

29 ראה: ד' עופר, דרך בים - עלייה ב' בתקופת השואה, ירושלים 1988, עמ' 421.

30 ד' שערי, גירוש קפריסין 1946-1949, ירושלים תשמ"א.

31 ראה: מכתב רוזנהיים מניו-יורק אל אהרון גודמן בלונדון, 7.1.1947, ארכיון האגודה העולמית, ל27.

הזהות בין עמדותיה בנושא זה לבין אלו של התנועה הציונית. אגודת ישראל, כמו המפלגות הציוניות, גם עמלה לשכנע את אוהדיה במחנות הפליטים באירופה לעלות ארצה ולראות רק בארץ ישראל את ביתם שלאחר המלחמה.³²

הקריאה לעלות ארצה הקיפה כמעט את כל החוגים באגודת ישראל; גם רחנהיים, שביקש כאמור להימנע מלראות בארץ ישראל מקום מקלט יחיד ליהודי אירופה, צידד בדרישה לפתוח את שערי הארץ לעלייה חופשית. גם מנהיגים אנטי-ציוניים מיליטנטיים כמשה שנפלד, ממנהיגי 'צעירי אגודת ישראל', היו שותפים לקריאה זו. בשנת 1947 פרסם שנפלד כרוז לצעירי האגודה, שבו קרא להם להתמסר לציון בגופם, לעלות ארצה, ולא להיתפס 'לתעמולה הציונית המזהה את ציון עם הציונות... כך גרמה ההתנגדות המוצדקת לציונות, אדישות והעדר התלהבות לגבי ציון'.³³

סיכום

התנועה הציונית, אשר לדעת שנפלד עוררה במחנה האגודאי התנגדות כה עזה עד כדי יצירת אווירה של אדישות לגבי ציון, היתה לפחות בשנות העשרים דווקא הגורם העיקרי לריכוז ההתעניינות האגודאית בעבודה הארץ ישראלית. קבוצה קטנה באגודה דגלה בעיקרון של 'שלילת הגולה', וחייבה את העלייה ארצה. גישה זו קיבלה ביטוי בכתביו של ברויאר. מנהיגי אגודת ישראל גיבשו לרוב את עמדותיהם כלפי העלייה כתגובה לעמדות התנועה הציונית; הם חייבו ברובם את העלייה ארצה, ורצונם היה שהאגודה תעודד עלייה ותהיה תנועה בת תחרות לתנועה הציונית. רק מיעוט במחנה האגודאי התנגד לפעילות המעודדת עלייה, מתוך רצון להימנע מכל חיקוי של התנועה הציונית. מסוף שנות העשרים גברה במחנה האגודאי הדרישה להעמיד את העלייה לארץ ישראל ואת ההתיישבות בה במרכז הפעילות. דרישה זו – שתבעה הן שינוי במטרות האגודה והן שינוי במדיניות שננקטה להגשמתן – נבעה מהצורך למצוא מקום מקלט ליהודי אירופה, שהיו במצוקה כלכלית מאז מלחמת העולם הראשונה. בפולין גברה מצוקה זו באמצע שנות העשרים בעקבות מדיניות הממשלה הפולנית. המשבר הכלכלי העולמי בסוף שנות העשרים וגלי האנטישמיות שגאו בעקבותיו אילצו המוני יהודים באירופה לחפש להם מקום מקלט מחוץ לה; בשל כך הועמדו העלייה וההתיישבות במרכז פעילות האגודה מאמצע שנות השלושים, ומנהיגות אגודת ישראל שיתפה פעולה עם התנועה הציונית בכל הנוגע לנושא העלייה.

32 'ביולעטין פון מרכז אגודת ישראל בגרמניה אזור אמריקאי', פלדאפינג, 1.2.1946, גנזך קידוש השם.

33 מ' שנפלד, 'ציון בית חיינו', דגלנו, שבט תש"ו.

נוסף על הצורך הקיומי למצוא מקום מקלט ליהודי אירופה, פעלו שני גורמים לגיבוש מדיניות זו של אגודת ישראל: המחנה האגודאי בפולין, שנקט מאז הקמתו מדיניות של עידוד עלייה לארץ ישראל והתיישבות בה, היה לקבוצה הדומיננטית באגודת ישראל העולמית; הגורם השני מצוי בשינוי שחל בהרכב החברתי של האגודה בארץ ישראל: היישוב הישן היה למיעוט באגודת ישראל, וקבוצה קיצונית מתוכו שלחמה בכל שיתוף פעולה עם התנועה הציונית, פרשה מהאגודה. אנשי היישוב החדש – לרוב עולים מפולין ומגרמניה שציידו בשיתוף פעולה עם התנועה הציונית – היו למרכיב העיקרי של האגודה בארץ ישראל.

המאבק למען עלייה חופשית בשיתוף התנועה הציונית גבר בזמן מלחמת העולם השנייה ולאחריה. הוא הקיף את כל החוגים באגודת ישראל. מנהיגות אגודת ישראל, למעט רוזנהיים נשיאה, ראו בארץ ישראל את היעד היחיד לפליטי אירופה. ברוח זו פעלה אגודת ישראל עד הקמת המדינה.

סימבוליות ציונית בסמלי אגודת ישראל

אגודת ישראל נוסדה בשנת 1912 כארגון עולמי של היהדות החרדית, שמטרתו העיקריות, לפעול בעולם היהודי בתחומי הדת, החינוך והרווחה. אגודת ישראל לא הצטרפה להסתדרות הציונית וראתה בה את יריבתה, בגלל תפיסותיה החילוניות. שיבת ציון ויישוב ארץ-ישראל לא נכללו במצע האגודה¹ והותרו כפעולות לא מאורגנות של יחידים. עם עליית כוחה של ההסתדרות הציונית – היתה לגורם מדיני מוכר, וגדילת היישוב בארץ-ישראל – נאלצה אגודת ישראל להתמודד עם נושא יישוב הארץ.

אישים ומחנות בתוך אגודת ישראל, שציידו במטרות המעשיות והמדיניות של הציונות בארץ-ישראל גרמו לשינוי מיקומו של נושא ארץ-ישראל במצע אגודת ישראל, עד להיותו לנושא עיקרי כמו בתנועה הציונית.² התפתחות זו משתקפת בדיונים שהתנהלו, בהחלטות שהתקבלו בכינוסי התנועה, בפעילותה בארץ-ישראל, ובמידת שיתוף הפעולה המדיני שקיימה עם ההסתדרות הציונית. שינוי אידאי זה משתקף באופן מוחשי ביותר בסמלי אגודת ישראל.

מקובל להגדיר סמל כמיתוס שבודד ונראה לעין; סימבוליות מתקיימת כאשר מילה או אובייקט, לעתים חסרי משמעות כשלעצמם, מייצגים דבר מה אחר או שורה שלמה של הקשרים רגשיים ומובן רחב יותר, ולכן גורמים למחויבות מהירה, כתוצאה מהקשרים רגשיים אלה.³ כך למשל, מפת ארץ-ישראל או מגן-דוד, מקבלים משמעות אידאולוגית ברורה כתוצאה מזיהויים עם

---

* המאמר מתבסס על תת-פרק מאגודת ישראל מול הציונות ומדינת ישראל, אידאולוגיה ומדיניות, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, 1989, (בהדרכת פרופ' אליעזר דון-יחיא).

1. אגודת ישראל כללי ההסתדרות לפי שעה, בית הספרים הלאומי, L. 484.
2. אגודת ישראל הורכבה ממחנות שונים. בארץ-ישראל עד לשנות ה-30, באו רוב חבריה מקרב היישוב הישן, שהתנגד לשיתוף פעולה עם הציונות. לעומת זאת באגודת ישראל העולמית היו מחנות שראו בחיוב את יישוב ארץ-ישראל והצהרת בלפור. ד"ר יצחק ברויאר, ממנהיגי האגודה העולמית, אף גיבש תפיסה אידאולוגית, שבמרכזה הקשר בין עם ישראל לארץ-ישראל. ראו: יעקב לוינגר, 'הציוני שנלחם בציונות', בתוך: ספר ברוך קורצווייל, תל-אביב תשל"ה, עמ' 151-168.
3. David Gross, 'Myth and Symbol in George Sorel', *Political Symbolism in Modern Europe*, London 1972, p. 107

התנועה הציונית. להלן אציג את התמורות שחלו בסמלי אגודת לישראל, המשקפים שינויים במיקום ארץ-ישראל באידאולוגיה האגודאית. הסמלים עוצבו, בעיקר לקראת כנסים ארציים ועולמיים של התנועה והוצגו על קירות האולמות בהם נערכו הכנסים, על מודעות רחוב ועל נייר מכתבים. הסמל ביטא מסר אידאולוגי הנתפס היטב על ידי ההמונים ומאחדם סביבו.

לכל אחת מ'הכנסיות הגדולות' (קונגרסים של נציגי אגודת ישראל העולמית) עוצב סמל מיוחד, שבא לבטא את האווירה בתנועה ערב הכינוס, ואת תפיסות מנהיגי התנועה – יוזמי הכינוס: לכנסייה הגדולה הראשונה, שהתכנסה בווינה באלול תרפ"ג, עוצב הסמל הראשון של אגודת ישראל. מספר גורמים השפיעו על קביעת תוכני סמל זה: כתוצאה מההישגים המדיניים של התנועה הציונית הועלו במחנה האגודאי דרישות למיקוד הפעילות בעבודה הארץ-ישראלית מתוך רצון להוות תנועה מתחרה בתנועה הציונית, או מתוך ראיית ארץ-ישראל כמקלט אפשרי להמוני יהודים הנאלצים לעזוב את מקום מגוריהם מחוסר מקורות פרנסה. מחנה אחר, שבאותה עת היווה חלק חשוב מהאגודה, התנגד לכל פעילות שתחקה את התנועה הציונית, ובכך תיתן לגיטימציה לפעולותיה. כדי למנוע מאבק תוך תנועתית התמקדה האגודה בבעיות הכלכלה והחינוך היהודי; מצבם הכלכלי הקשה של יהודי אירופה לאחר מלחמת העולם הראשונה, ובייחוד המשבר הכלכלי בפולין הקל על האגודה להתמקד בנושאי סעד.

בהשראתו של יעקב רוזנהיים, נשיא אגודת ישראל, הונחו דיוני הכנסייה והחלטותיה בניסיון לאחד את הקבוצות השונות שבאגודת ישראל. הכנסייה השתדלה שלא לקבל החלטה אופרטיבית העלולה לגרום לפילוג. חילוקי הדעות באו לביטוי בדיונים: הרב י"ל צירלסון ביקש שאגודת ישראל תשתף פעולה עם 'המזרחי', ואילו הרב מ' שפירא קבע שאין אפשרות לשיתוף פעולה עמה כל עוד היא כפופה להסתדרות הציונית.⁴ ההחלטות שהתקבלו היו בגדר הצהרות כלליות שכללו קריאה לשלום בין האומות, קריאה לממשלת בריה"מ לחדול מרדיפת היהודים והחלטות בדבר עידוד החינוך היהודי. עוד קיבלה הכנסייה החלטה עקרונית בדבר קבלת המרות של 'מועצת גדולי התורה', קבוצת אישים תורניים, אשר החלטותיה יקבעו את דרכה של אגודת ישראל.⁵ אשר לעבודה הארץ-ישראלית, החליטה הכנסייה לייסד את 'קרן הישוב', קרן לאיסוף כספים לצורך יישוב ארץ-ישראל, בדומה לקרן הקיימת ולקרן היסוד של התנועה הציונית; כמו כן הוחלט לייסד 'מרכז ארץ-ישראלי' שיקדם פעילות ליישוב

4. 'דיוני הכנסייה ה'1', קול ישראל, 2.11.23, עמ' 2.

5. 'דיוני הכנסייה ה'1', קול ישראל, 7.9.23, עמ' 2.

ארץ-ישראל. עם זאת הדגישה הכנסייה שכל הפעילות היישובית תיעשה כיוזמה פרטית שלא במסגרת התנועה.⁶ ההחלטות לאסוף כספים במסגרת קרן היישוב ולהקים מרכז ארץ-ישראלי נותרו בגדר הצהרה בלא שנעשו צעדים למימושן. אגודת ישראל חזרה בכנסייה זו על העקרונות הכלליים של ועידת הייסוד, שהתקיימה ב 1912 בקטוביץ, בניסיון למנוע חילוקי דעות על רקע היחס לארץ-ישראל ולהפגין אחדות. הסמל הורכב משלושה עמודים ועליהם הכתובת: 'תורה, עבודה, גמילות חסדים'. על שלושת עמודי יסוד אלה מוצב כדור הארץ, ובמרכזו הכתובת – 'אגודת ישראל', הדוגלת בערכים האמורים.⁷ בסמל זה הוצגה אגודת ישראל כתנועה דתית כלל עולמית, הפועלת בתחומי חינוך דתי וסעד כלכלי לנזקקים, ללא כל מטרות פוליטיות.

סמל מס' 1

בשנות העשרים הייתה הפעילות האגודאית בשפל. בכנסייה השניה, שהתכנסה בווינה באלול תרפ"ט נשמעו תלונות רבות על חוסר העשייה בתנועה. המאבקים התוך תנועתיים התגברו: בארץ-ישראל גדל היישוב האגודאי החדש, שגישתו לציונות ולאורח חייו שונים מאלו של היישוב הישן; – התקיים מאבק בין שני המחנות על ההגמוניה באגודה הארץ-ישראלית. באגודה העולמית גבר המאבק בין מצדדי שיתוף פעולה עם התנועה הציונית לבין מחייבי הניתוק המוחלט; זאת לצד מתח שהיה קיים בין המנהיגות הוותיקה בגרמניה לבין מנהיגות המחנה האגודאי הגדול בפולין.

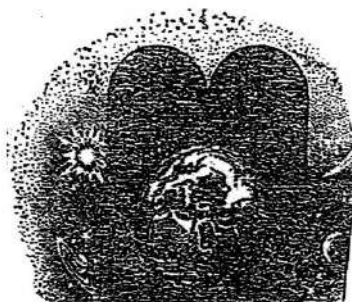
כמו בכנסייה הגדולה הראשונה, התאמצו גם מארגני הכנסייה הגדולה השנייה, לא לעסוק בנושאים מעוררי מחלוקת, והנאמנים התרכזו בעיקר

6. 'החלטות הכנסייה הגדולה בנוגע לארץ ישראל', קול ישראל, 24.9.23, עמ' 1.

7. הסמל מבוסס על אמרת שמעון הצדיק 'על שלושה דברים העולם עומד על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים', מסכת אבות א. עבודה במוכץ של תפילה.

בנושאים דתיים הנוגעים לכלל ישראל ובמאורעות תרפ"ט. שני נושאים עקרוניים נדונו בה: האחד – האפשרות לשתף באגודת ישראל חברים המשתייכים לקהילות שאינן חרדיות-נפרדות או חברי המזרחי; התקבלה הצעת פשרה בין שוללי שיתוף חברי קהילות נפרדות לבין המחייבים, לפיה לא ניתן לשתף חבר בקהילה לא חרדית בתפקידי מנהיגות, ואילו חבר המזרחי אינו יכול להיות במקביל גם חבר האגודה. הנושא העקרוני השני – האפשרות שאגודת ישראל תשתתף בסוכנות היהודית. הסוכנות הוכרה מכוח המנדט כנציגות העם היהודי, שתפקידה לעזור לממשלת המנדט לייסד את הבית הלאומי, ואמורה הייתה לכלול ארגונים יהודים שונים. בפועל הייתה הסוכנות היהודית זהה להסתדרות הציונית. 'מועצת גדולי התורה' התנגדה להצטרפות אגודת ישראל לסוכנות כל עוד היא מזוהה עם ההסתדרות הציונית ועוסקת, בנוסף לנושאים המדיניים, גם בנושאי תרבות. בהנחייתה החליטה הכנסייה הגדולה שאגודת ישראל לא תצטרף לסוכנות היהודית.

בנושא הארץ-ישראלי חזרה הכנסייה והביעה רצון לפעול במסגרת 'מרכז ארץ-ישראלי' ולהפעיל את 'קרן הישוב'. הובעה אכזבה נוכח העובדה שהמגבית לקרן היישוב לא הופעלה, וד"ר פנחס כהן, יו"ר הוועד הפועל העולמי, הגדיר זאת: '... היו כבר תקופות נחותות דרגה לאגודת ישראל, שכל רישומה ההסתדרותי היה ניכר מלימוד הדף היומי [בגמרא] בלבד'.⁸ מארגני הכנסייה הגדולה עיצבו סמל שתאם את תכניה, ללא כל נגיעה לארץ-ישראל: כדור הארץ, בתוך היקום, חבוק בתוך שני לוחות הברית.

סמל מס' 2

8. פנחס כהן, 'דוח של הוועד הפועל הכללי, בתוך: שבתאי שנפלד (עורך), הכנסייה הגדולה השנייה של אגודת ישראל, וינה תרפ"ט, עמ' 18.

בראשית שנות השלושים רבו הקולות, בתוך אגודת ישראל העולמית, שקראו להעמיד את העבודה הארץ-ישראלית במרכז הפעילות האגודאית. היישוב האגודאי החדש גדל בעקבות העלייה מפולין ומגרמניה והיה למרכיב העיקרי של האגודה בארץ-ישראל; חלק מאנשי היישוב הישן אף פרשו מהאגודה והקימו את 'חברת חיים' – לימים 'נטורי קרתא'. היישוב האגודאי החדש צידד בשיתוף פעולה הדוק עם התנועה הציונית. כתוצאה מכך נוהלו דיונים בדבר שיתוף פעולה מדיני עם הסוכנות היהודית.⁹ במקביל החלה אגודת ישראל להפעיל מגבית למען התישבות אגודאית בארץ-ישראל במסגרת 'קרן היישוב', שהוקמה, כאמור, עוד בכנסייה הראשונה.¹⁰ על חוברות התעמולה והמודעות שקראו לתרום לקרן היישוב הודפס סמל הקרן שביטא את התפיסה הארץ-ישראלית באגודה: הסמל כלל דקלים, בתים עם כיפות ושמש זורחת – אלמנטים מזרחיים ארץ-ישראליים, וכן שני לוחות הברית על רקע מגן-דוד – סמל לאומי-ציוני שהיה המרכיב העיקרי של סמל הקרן הקיימת לישראל – אותה ניסתה 'קרן היישוב' לחקות. הייתה זו הפעם הראשונה שמגן-דוד הופיע בסמל אגודאי. כמסגרת לסמל הודפסה כתובת ביידיש, שתרגומה: קרן היישוב של אגודת ישראל ליישוב ארץ-ישראל ברוח התורה והמסורה.

סמל מס' 3

המשבר הכלכלי העולמי מחד גיסא, ועליית הנאציזם מאידך גיסא, דחפו את המנהיגות הפוליטית של אגודת ישראל להפנות את זרקורי התנועה בגלוי לעבודה הארץ-ישראלית. מחנה חשוב שדחף לכיוון זה היה הסניף האגודאי

9. בינואר 1931 התקיימו בברלין שיחות בין נציגי אגודת ישראל לבין נציגי הסוכנות היהודית. אגודת ישראל הודיעה בשיחות כי לא תנקוט צעדים פוליטיים בלא לבוא לפני כן במגע עם הסוכנות. Bart L. to Merkas Olami shel Hamisrachi, Jerusalem 6.1.1931. 3573/Z, הארכיון הציוני המרכזי.

10. ההחלטה על הקמת קרן היישוב כמוסד פיננסי לגיוס כספים למען יישוב ארץ-ישראל, התקבלה בכנסייה הראשונה, כנראה במגמה להתחרות בק"ל. בפועל החלו פעולות ההתרמה הפומביות בשנות השלושים.

הגדול בפולין¹¹ שהיה לגורם מרכזי באגודת ישראל העולמית. רבים מחבריו עלו ארצה והיוו גורם דומיננטי גם באגודת ישראל ארץ-ישראלית. הרב יצחק מאיר לויץ, מנהיג התנועה בפולין, דרש להתמסר לבניית ארץ-ישראל כמקום מקלט ליהודים, כפי שעשתה התנועה הציונית עד אז. לכך נוספו הדיונים המדיניים שממשלת המנדט קיימה בנושא עתידה המדיני של ארץ-ישראל ששיאם בוועדת פיל, שהחלה בישיבותיה ב 12.11.36 שנמשכו עד פברואר 1937. אגודת ישראל שביקשה להשפיע על עיצוב דמות הבית הלאומי לכשיקום, נטלה חלק פעיל במגעים המדיניים עם ממשלת המנדט.¹²

בכנסייה הגדולה השלישית, שהתכנסה במאריאנבד (Marienbad) באלול תרצ"ז (אוגוסט 1937), הוקדשו כל הדיונים לנושא ארץ-ישראל, והוויכוח על תוכנית חלוקת ארץ-ישראל ועל הקמת מדינה יהודית, חצה מחנות כבתנועה הציונית. במקביל לדיונים בכנסייה התקיימו דיונים במועצת גדולי התורה, בה נחלקו הדעות בין מחייבי הקמת מדינה יהודית לשולליה; הרב אלחנן וסרמן עמד בראש השוללים הקמתה והרב צירלסון עמד בראש מחייבי הקמתה, בהם כל אדמו"רי פולין. השוללים את הקמת המדינה חששו לדמותה ולחיים הדתיים של המחנה החרדי בתוכה כאשר השלטון יינתן בידי התנועה הציונית-החילונית. מועצת גדולי התורה פרסמה בציבור את דעות השוללים לצד דעות המחייבים, והחלטותיה היוו פשרה בין שני הצדדים; עיקרן – חיוב הקמת מדינה, בתנאי שהתורה תהיה חוקתה. כל דיוני הכנסייה הגדולה הוקדשו לנושא חלוקת ארץ-ישראל והעמדה שעל אגודת ישראל לנקוט באם יוחלט להקים מדינה; נושא זה נדון בוועדה הפוליטית שבכנסייה. ד"ר יצחק ברויאר עמד בראש מחייבי הקמתה, שנחלקו למחייבי החלוקה ולשולליה.

הכנסייה הגדולה החליטה לדחות את 'המדינה היהודית המוצעת על ידי הוועדה המלכותית', לדרוש להפסיק כל הגבלת עלייה ורכישת קרקעות, ולקיים משא ומתן עם בריטניה וחבר הלאומים במטרה 'למצוא פתרון המתאים עם הצרכים הרוחניים והחומריים של העם היהודי ועם זכויותיו ההיסטוריות...'¹³. החלטות הכנסייה, כהחלטות מועצת גדולי התורה, היו פשרה בין מחייבי המדינה לשולליה. במקביל למהפך בתוכן הכנסייה הגדולה חל מהפך גם בסמלה: מפת ארץ-ישראל ועליה כתובת: 'הכנסיה הגדולה השלישית תרצ"ז'. על הים התיכון צוירו קרניים המקרינות אור מארץ-ישראל החוצה לתפוצות.

11. G.C. Bacon, *The Politics Of Tradition, Agudat Israel in Poland, 1916-1939*, Jerusalem 1996

12. יוסף פונד, פירוד או השתתפות, אגודת ישראל מול הציונות ומדינת ישראל, ירושלים תשנ"ט (להלן: פונד, פירוד), עמ' 103-109.

13. ש"א פרדס, 'אספת ועד הפועל של מועצת גדולי התורה', הפרדס, (אלול תרצ"ז) עמ' 4. 'השעה המכרעת בכנסיה הגדולה', במוסף של קול ישראל, 29.8.37.

סמל מס' 4

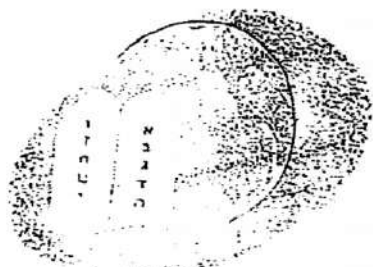
במגעים המדיניים עם ממשלת המנדט הייתה התנועה הציונית לגורם המדיני המייצג את היישוב בארץ-ישראל ואת העם היהודי. אגודת ישראל שביקשה בשנות ה 20 לערער על המעמד שהוקנה לתנועה הציונית, חברה אליה במחצית השנייה של שנות ה 30 ואף ניסתה לחקותה. לקראת הכנסייה הגדולה השלישית הודפסו כרטיסי 'סלע', בדומה ל'שקל' הציוני שרוכשו היו זכאים לבחור בקונגרסים הציוניים. בשני המקרים הושאלו שמות מטבעות ישראלים מתקופת החשמונאים והבית השני. הסלע עוטר בשני דקלים – אלמנט חוזר ונשנה בסמלים הקשורים בארץ-ישראל; במרכז הודפסו האותיות כ"ג שעוצבו לכנסייה הגדולה השלישית.

סמל מס' 5

בשנת תש"ו, עם סיום המלחמה, התכנסה בלונדון 'כנסייה מכינה' בסימנו של משר בתנועה: רבים מחבריה ניספו בשואה, הפליטים ביקשו לראות בארץ-ישראל מקום מקלט מידי; במקביל חששו רבים ממנהיגי האגודה, שהקמת מדינה בידי הרוב החילוני, תפגע באורחות החיים של היהדות הדתית בארץ-ישראל. רוזנהיים, נשיא אגודת ישראל, אף ביקש שהאגודה לא תציב את ארץ-

ישראל כמקום המקלט היחיד לפליטי אירופה, ותדרוש הגירה חופשית למדינות שונות בעולם. הסמל חזר להיות ניטרלי, וביטא נסיגה אל הכנסייה השנייה; נכללו בו שני לוחות הברית על רקע כדור הארץ והיקום.

סמל מס' 6

לקראת הקמת מדינת ישראל השתלבה אגודת ישראל בדרישה להקים מדינה והייתה שותפה להקמתה. בנובמבר 1948, ערב הבחירות לאסיפה המכוננת שהתקיימו בינואר 1949, הוקם גוש פוליטי משותף לאגודת ישראל, פועלי אגודת ישראל (פא"י) ותנועות הציונות הדתית – המזרחי והפועל המזרחי – בשם 'החזית הדתית המאוחדת'. החזית הדתית הציגה מצע משותף ובו מטרות ציוניות מובהקות, וסמל משותף שביקש לבטא שלושה אלמנטים: התורה, ארץ-ישראל ועם ישראל. בסמל הוצגה מפת הארץ תחומה בשני לוחות הברית, ומתחתיהם מגן-דוד גדול, שולח קרניים לכל חלקי הסמל. הצגת סמל משותף לאגודת ישראל ולתנועות ציוניות, ובו אלמנטים 'ציוניים' הוא ביטוי נוסף לשינוי האידאי שחל באגודת ישראל.

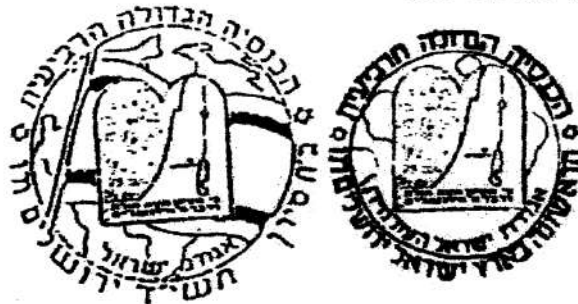

סמל מס' 7

בשנים הראשונות לקיום המדינה הייתה אגודת ישראל חברה בממשלה ושותפה לקונצנזוס הישראלי בנושאים כמו קיבוץ גלויות, בניית הארץ והגנתה.

המחנה האגודאי היה גם שותף להרגשת הנס שבהקמת המדינה, ואף היו בו מנהיגים שראו בתקומתה שלב ראשוני בגאולה – 'אתחלתא דקבוץ גלויות'. בסיוון תשי"ד התכנסה בירושלים הכנסייה הגדולה הרביעית של אגודת ישראל. כינוסה סיכם תקופת משבר באגודת ישראל, בה מחנה 'פועלי אגודת ישראל – ירושלים' (פאג"י) קרא תגר על מדיניות אגודת ישראל שהשתתפה בממשלת ישראל, ראה בכך סטייה מהאידאולוגיה האגודאית ועירער על מנהיגותו של הרב לויך. פאג"י אף התמודדה בבחירות לכנסת במקביל לאגודת ישראל. כישלון מחנה זה בשתי מערכות בחירות חיזק את מעמדו של לויך והעניק לגיימיציה לדרכו המדינית.¹⁴ דיוני הכנסייה הרביעית הוקדשו בעיקר לנושאים ארגוניים, בהם קביעת מעמדן של הסתדרויות אגודת ישראל בבריטניה ובארה"ב בקבלת החלטות של אגודת ישראל העולמית. מספר חברי שתי ההסתדרויות האמורות היה קטן, אך בראשם עמדו שני מנהיגים דומיננטיים באגודת ישראל העולמית: גורמן מבריטניה – המזכיר המדיני של אגודת ישראל העולמית, ורוזנהיים מארה"ב – נשיא אגודת ישראל.

ניסיונות ראשונים לכנס את הכנסייה הרביעית נעשו בשבט תשי"א ובאב תשי"ב, והסמל שעוצב לכנסייה זו הופיע בשילוב עם כל אחד מהתאריכים האמורים. היה זה סמל 'ציוני' לכל דבר: לוחות הברית ועליהם מפת ארץ-ישראל; מיקום הכנסייה – ירושלים, והכתובת 'כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים', מודפסים על רקע דגל מדינת ישראל – כל זה במרכז כדור הארץ. מגן-דוד עיטר כל אחד משני צידי הסמל. בכנסייה עצמה, כנראה מחשש לתגובות מיליטנטיות של נציגים מחו"ל, הוצג סמל דומה – ללא הדגל, ובמקום תאריך נדפסה הכתובת: 'הראשונה בארץ ישראל בירושלים'. סמל זה הוצג גם בכנסיות החמישית והשישית.

סמל מס' 8

סמל מס' 9

במישור הארצי הוצג לראשונה סמל בוועידה הארצית הרביעית שהתקיימה בפתח-תקוה בתש"ד. בבחירות לוועידה השתתפו 21 רשימות, רובן קשורות למחנות רעיוניים, וכולן זכו לצירים בוועידה. בוועידה נשמעו ההדים האחרונים למאבק שהתנהל בין היישוב האגודאי החדש, שביקש לשתף פעולה עם התנועה הציונית, לבין היישוב הישן, שביקש להתבדל מהיישוב העברי בארץ. במאבק זה הייתה ידו של היישוב האגודאי החדש על העליונה; הוועידה דרשה בהחלטותיה לבטל את הספר הלבן הפוגע בפליטי אירופה, שארץ-ישראל היא מקלטם היחיד, וליצור 'משטר מדיני אשר יאפשר לעם ישראל... את הגשמתו של המנדט ללא שום הגבלה... תורתנו הקדושה תשמש קונסטיטוציה...'¹⁵. סמל הוועידה היה עשוי משני לוחות הברית, שתחמו את מפת ארץ-ישראל; הסמל כוסה בכתובת 'למען קדושת הארץ'.

סמל מס' 10

15. 'הצהרת אגודת ישראל לעתידה של ארץ ישראל', הדרך (א תמוז תש"ד), עמ' 1.

הוועידה הארצית השישית שהתקיימה בכסלו תשל"ז אימצה את רכיבי סמל הכנסייה החמישית, ללא המגן-דוד. הוצאת המגן-דוד מן הסמל לא נעשתה על רקע שינוי אידאולוגי; לדעתי, הייתה זו תוצאה של תחושת התבוסה וחוסר הביטחון ששררו במחנה האגודאי, כבמחנות פוליטיים אחרים, בעקבות מלחמת יום הכיפורים. בכנסייה השישית שהתכנסה בתש"ם, חזר המגן-דוד והופיע בסמל, כפי הנראה כתוצאה מתחושת ביטחון ויציבות בעקבות חתימת הסכם השלום עם מצרים, בנובמבר 1977, שעודדה יתר הזדהות עם הממלכתיות הישראלית.

סמל מס' 11

גם המחנות שהתגבשו בתוך הסדרות אגודת ישראל העולמית, עיצבו סמלים שביטאו את תפיסותיהם האידאולוגיות. מחנה אגודת ישראל בפולין, שהתגבש בסוף מלחמת העולם הראשונה, ניכר מעת היווסדו, ביחסו החיובי להתיישבות בארץ-ישראל. יישוב ארץ-ישראל הועמד במרכז מצעו,¹⁶ ודיווחים שוטפים על הנעשה בארץ ועל האפשרויות להתיישב בה, הובאו בעיתונות האגודאית בפולין, שייחודה לנושא זה.¹⁷

סמל אגודת ישראל בפולין כלל את האלמנטים של סמל הכנסייה הגדולה הראשונה – שלושה עמודים עם הכתובת 'תורה, עבודה וגמילות חסדים', עליהם מוצב כדור הארץ; הסמל עוטר בכתובת: 'אגודת ישראל בפולניא – הועד המרכזי'. במרכז כדור הארץ הופיעה הכתובת 'א"י' ברצועה החובקת את כדור הארץ. הדמיון הרב לסמל הכנסייה הגדולה הראשונה מורה לכאורה, שאלו

16. האדמו"ר מגור, שהיה מנהיג המחנה המרכזי באגודת ישראל שבפולין, ומחותנו של מנהיג אגודת ישראל בפולין, קרא לחסידיו לעלות ארצה ולהשקיע מהונם ברכישת קרקעות ובניית מפעלים. ראו: אברהם מרדכי אלטר, אוסף מכתבים ודברים, ווארשא תרצ"ז, עמ' סא-סב. יצחק אלפסי, 'אברהם מרדכי אלטר מגור ויחסו ליישוב ארץ-ישראל', בשבילי התחיה, כרך ב, רמת-גן תשמ"ז, עמ' 119-131.

17. לתיאור עיתונות זו ראו: יוסף פונד, 'ההיבט הציוני בעתונות אגודת ישראל', קשר, חוב' 9, (מאי 1991), עמ' 81-89.

הינן ראשי תיבות 'אגודת ישראל'. לדעתי המדובר בראשי התיבות המקובלים ל'ארץ-ישראל', שכן שם התנועה לא הופיע, בכתובים, בראשי תיבות. הסמל ביטא את מרכזיות ארץ-ישראל במצע מחנה זה.¹⁸

סמל מס' 12

מחנה ייחודי נוסף, שהתארגן במסגרת האגודה, הוא תנועת פועלי אגודת ישראל (פא"י), שוועידת הייסוד שלה התקיימה בוורשה בשנת 1922. למן ייסודה ביטאה פא"י תפיסה אידאולוגית ייחודית; תפיסתה החברתית הייתה סוציאליסטית מובהקת, ואילו בגישתה לנושא ארץ-ישראל דמתה יותר למחנה הציונות הדתית מאשר לאגודת ישראל. מראשית שנות השלושים דרשה פא"י ממנהיגי אגודת ישראל להגדיל את שיתוף הפעולה עם התנועה הציונית, ואף העלתה יישובים על קרקע הקק"ל, בניגוד להנחיות מנהיגות האגודה, שהתנגדה להתישבות על קרקע הקק"ל. בהתאם לתפיסתה האידאולוגית ביטא סמל התנועה את בניית ארץ-ישראל, הפרחת השממה, ועבודה עברית, לצד שמירת התורה. הסמל כלל את מפת ארץ-ישראל ומעליה שני לוחות הברית; במרכז המפה כף בנאים, והמפה מוקפת בכתובת: 'פועלי אגודת ישראל' מתוכה עולות שתי שיבולים.¹⁹

הסתדרות צעירי אגודת ישראל (צא"י) היוותה גורם מיליטנטי בתוך אגודת ישראל, ודרשה מדיניות אקטיבית נגד התנועה הציונית, כתנועה חילונית. יחד

18. המחנה האגודאי בפולין נקרא, עם היווסדו, 'שלומי אמוני ישראל'. אין בידי מידע לגבי מועד עיצוב הסמל; איתרתיו על תיעוד מראשית שנות השלושים. האלמנטים שבסמל מצביעים לכאורה, על מועד קרוב לכנסייה הגדולה (תרפ"ג).

19. אין בידי מידע לגבי מועד עיצוב הסמל; איתרתיו על מודעות רחוב משנת 1945 ואילך.

עם זאת, קראה לנוער לעלות ארצה, להתגייס להגנת הארץ ולבנייתה. עם הקמת המדינה השתלבה, גם היא, בחיים הפוליטיים, ועדות לכך בתיאור דגלה המופיע בהודעת הנהלת צא"י מתש"ט: 'הוצא דגל חדש של התנועה, צבע הדגל כחול על רקע לבן ומצויירים עליו שני לוחות הברית על גבי מפה של ארץ-ישראל. הדגל מבליט יפה את רעיון התנועה להשליט את התורה בחיי היום-יום של עם ישראל בארץ ישראל'.²⁰ צבעי הדגל כצבעי דגל מדינת ישראל, מהווים עדות מוחשית להשתלבות קבוצה זו בממלכתיות הישראלית.

סמלי אגודת ישראל שהיו בשנים הראשונות ניטרליים ביחסם לנושא הארץ-ישראלי, עוצבו בהדרגה סמלים 'ציוניים'. השינויים שחלו בסמלי אגודת ישראל – הכנסת אלמנטים 'מזרחיים' ודקלים, וסמלים ציוניים כמפת ארץ-ישראל ומגן-דוד, ממחישים תפיסות של פלגים 'ציונים' בתוכה, ושינויים שחלו באידאולוגיה האגודאית, עד להשתלבותה בחיים הפוליטיים של מדינת ישראל, תוך התקרבות אידאית לתנועה הציונית.

20. הסתדרות צא"י-הנוער האגודתי בא"י, ידיעות ההנהלה הארצית, מס' 3, אלול תש"ט.

ההיבט הציוני בעיתונות אגודת ישראל

להדפיס אחת לשבועיים נספח ל-"Der Israelit" בשם "Blatter"; הנספח הוגדר "כיוצא לאור על ידי הארגון הארצי של אגודת ישראל בגרמניה".

נוסף לדיווחים מהנעשה בתנועה רבו בו הפרסומים מהנעשה בארץ ישראל תוך הדגשת תנופת הבנייה בה. בסוף שנות ה-30 הופיע במסגרת Blatter מדור בשם "ארץ ישראל" ובו דיווחים מהנעשה בארץ, ביחוד בקרב היישוב החדש, רובם תוך הסתייגות וביקורת על תופעות של חילון החברה הארץ ישראלית.

בסוף 1920 יצא לאור בווארשה ביטאון עברי על ידי "אגודת צעירי אמוני ישראל" בשם "דגלנו". היה זה "קובץ ספרותי חרדי מוקדש לענייני הצעירים החרדים והסתדרותם, מופיע מעת לעת", שנערך בידי אלכסנדר זושא פרידמאן.

כמוטו, הופיעו על כריכת הביטאון, מטרות צא"י: "צעירי אמוני ישראל מתאגדים יחד להגן על מעמדם בחיים, בדרך התורה והמסורה ולעבוד שכם אחד עם הזקנים ככל העניינים הנוגעים להרמת קרן התורה וחזוק הדת"; ומטרת אגודת ישראל: "אגודת ישראל [בפולין]: "שלומי אמוני ישראל" שואפת לפתור ברוח התורה והמצוה את השאלות השונות אשר תעלינה יום יום על הפרק בחיי כלל ישראל במדינתנו ובארצנו הקדושה".²

נוסח המוטו הציג את השוני שבחפיסת שלומי אמוני ישראל לעומת אגודת ישראל כולה: העמדת ארץ ישראל כמטרה מרכזית כבר בשלב זה. במצע אגודת ישראל שנקבע בקטוביץ, בוועידת היסוד, נוסחה המטרה: "אגודת ישראל שואפת לפתור ברוח התורה והמצוה את השאלות השונות אשר תעלינה יום יום על הפרק בחיי כלל ישראל". בנוסח שב"דגלנו" נוספו, כאמור, המילים: "במדינתנו ובארצנו הקדושה".

שתי מטרות הציב לעצמו "דגלנו" במצעו, כהתמודדות עם האתגרים שהציבה החברה החילונית. הראשונה: "שאלת היצירה של ספרות חרדית — ספרות שתתכן את הדור הצעיר על ברכי התורה והאמונה... ושתייה למגן בפני הספרות החפשית... שגולה מאתנו את חברינו הכי טובים..." המטרה השנייה: "רובם של צעירינו הנם מלאים חיבה והתלהבות קדושה אל שפת קדשנו... ובחפצם לקרות ולהשתמש ולהתרגל בה הלכו לרעות בשדות אחרות, לשאוב מים מבארות נשברים, הלכו ללמוד את השפה הקדושה מפי אלה אשר טמאוה ונבלוה..."³ הביטאון בא גם כן למלא אח דרישות הצעירים בתחום הספרות והשפה העברית מתוך תחושת בתנועה הציונית כשהמוטו מצביע על הפנייה גם לכיוון ארץ ישראל.

אגודת ישראל שנוסדה בשנת 1912, הוקמה כתגובה להתפתחות התנועה הציונית-חילונית ואופיינה מאז בשונות אידאית. השינויים שחלו בתפיסתה ובמטרותיה היו בעיקר תוצאה משינויים בדומיננטיות של מרכיביה.

אגודת ישראל נתפסת בציבור כתנועה אנטי-ציונית; הכרת עמדותיה האידאיות — התמודדותה עם התנועה הציונית ועם הקמת מדינת ישראל, כפי שהשתקפו בעתונה — עשויה להציג תמונה שונה ולהראות כי תפיסה זו מכלילה ואף אינה נכונה.

לא כאן המקום להרחיב את הדיבור על עתונות התנועה, אך סקירת עתוניה המרכזיים והשינויים שחלו במוטו (שהורפס לרוב בראש העמוד הראשון) ובמצעה המדיני-רעיוני (שהורפס בגיליון הראשון) יוכלו להמחיש לנו את ההתפתחויות האידאולוגיות של התנועה.

ככל תנועה פוליטית, נזקקה אגודת ישראל לבמה לצורך הצגת עמדותיה בפני ציבור חברה ולצורך זה הוציאה לאור מאז ייסודה עתונים רבים בארץ ישראל ומחוצה לה. הכיוון הפוליטי של העתונים ומטרותיהם השתנו בהתאם לשינויים האידאולוגיים שחלו בתנועה. בנוסף, הוציאו המחנות השונים שהתגבשו במשך הזמן בתוך התנועה עתונים משלהם להצגת עמדותיהם.

"הדרך" היה העתון הראשון שיצא מטעם הסתדרות אגודת ישראל העולמית; העתון, שהוגדר כידוען, החל להופיע בראשית תרע"ג (שלהי 1912) בפרנקפורט, בשפה העברית ובעריכת יעקב רוזנהיים (נשיא אגודת ישראל). בראש גיליונותיו הופיע המוטו: "מטרת אגודת ישראל היא לפתור ברוח התורה והמצוה את השאלות השונות אשר תעלינה יום יום על הפרק בחיי כלל ישראל".⁴

העתון הביא ידיעות מהנעשה בסניפי אגודת ישראל בארצות השונות וחלק גדול משטחו הוקדש לפרסום תורמים ל"יסוד המעלה" ו"קרן ארץ ישראל". הפרסום בא לעודד תורמים בכוח, אך הוא גם מצביע על נטייה להנכיח פעילות ארץ ישראלית מקבילה לזו של התנועה הציונית, על אף הדגשת מוסדות אגודת ישראל את אי העמדת נושא זה במרכז המצע האגודאי. נוסף ל"הדרך" יצא לאור בגרמניה "Der Israelit" — שבועון בשפה הגרמנית, גם הוא בעריכת יעקב רוזנהיים, שקיבל על עצמו לייצג את עמדות אגודת ישראל. בתחילה הוגדר העתון ככלי ביטוי של היהדות האורתודוקסית בלא שאגודת ישראל אוזכרה בכותרותיו; במועד מאוחר יותר, שונתה הגדרתו ל"ביטאון המרכזי של היהדות", ("Ein Centralorgan für das Judentum"). ב-1922 החל רוזנהיים

זכות העלייה וההתיישבות

הוצאת "ארץ ישראל בלאט" נפסקה לאחר חודשים ספורים, מחוסר מימון.⁷

בכסלו תרצ"ג (דצמבר 1932) יצא לאור הגיליון הראשון של הירחון "ארץ ישראל" על ידי "המרכז הארץ ישראלי שליח אגודת ישראל בפולין". גם עתון זה נכתב בידיש (נכלל בו גם מאמר אחד בעברית). העורך האחראי היה מנחם מנדל אלטר — נשיא אגודת הרבנים בפולין. למעשה נערך העתון על ידי הרב יצחק מאיר לויין — חתנו של האדמו"ר מגור (ר' אברהם מנחם אלטר) — שהיה מנהיג אגודת ישראל בפולין, ובשנים שלאחר מכן הנהיג את אגודת ישראל בארץ ישראל.

הגיליון הראשון של "ארץ ישראל" היה בן 20 עמודים וכלל 13 מאמרים העוסקים בפעילות המחנה האגודאי למען ארץ ישראל ושלושה מדורי ידיעות. בעמודו הראשון, מתחח לשם העתון, הופיעה כמותו הכתובה: "קרן הישוב היא הזרוע הפיננסית של אגודת ישראל לחיזוק ולפיתוח הישוב בארץ ישראל על יסודות של תורה ואמונה."⁸ בשישה מעמדי העתון הודפסו מודעות באותיות גדולות ומודגשות, שקראו לתרום ל"קרן הישוב".⁹

העמוד השני הוקדש ל"קול קורא" מטעם המרכז — "קריאה מהמרכז הארץ ישראלי של אגודת ישראל אל המחנה האגודאי". היתה זו קריאה להמחנה האגודאי לעלות ארצה ולבנותה, תוך גינוי חוסר המעש של המחנה האגודאי, והפקדת ארץ ישראל ובנייתה לידי התנועה הציונית:

אחים יהודים! פעמים רבות פנינו לרחוב היהודי והעצבנו על התוכה הקדושה המוטלת על היהדות הדתית לעבוד בכוחות מאוחדים ומאומצים למען ישוב ארץ ישראל... מרכזנו נישג לעבודה נרחבת למען ארץ ישראל בנושאים של עלייה, התיישבות, חינוך וארגון לפי תכנית מפורטת, ואנו קוראים ליהדות הדתית כולה לעזור לנו כעבודה זו באמצעות התמיכה בקרן ארץ ישראל של היהדות האורתודוקסית העולמית — קרן הישוב של אגודת ישראל.

"צעירינו צמאים למלה עברית"

הקריאה דמתה בתוכנה לקריאות של התנועה הציונית להמוני היהודים, לעזור בבניית ארץ ישראל ולתרום לקק"ל.

במרכז הגיליון עמד מאמרו של הרב יצחק מאיר לויין, על העבודה למען ארץ ישראל.¹⁰

הרב לויין עמד על העשייה המעטה של אגודת ישראל כתחום בניין ארץ ישראל. לדעתו, הסיבה לעמידת אגודת ישראל מחוץ למעגל העשייה הארץ ישראלי, נובעת מחבלי התארגנות של תנועה חדשה ששלוחותיה קיימות ברוב ארצות הגולה, ואין לראות בה כנובעת מתוך ראיית הנושא הארץ ישראלי כשולי במערכת המטרות של אגודת ישראל.

כמו ב"ארץ ישראל בלאט", עולה מכל הכתבות והידיעות שבעתון זה תחושה של מעורבות רגשית עמוקה של הכותבים בעשייה הארץ ישראליית. אין אלה תיאורים נייטרליים אלא כתבות הנוטות לתעמולה ארץ ישראליית.

שני העיתונים ביטאו תפיסות של חלק מהמחנה האגודאי שביקש, מתוך תחרות עם התנועה הציונית, להעמיד את בניין ארץ ישראל כמטרה מרכזית של אגודת ישראל ולהשתלב בעשייה ה"ציונית" בארץ.

כארבע שנים לאחר שהחל לצאת "דגלנו" יצא לאור בווארשה "עתון ארץ ישראל" ("ארץ ישראל בלאט"). העתון הופיע בשנים 1925 ו-1932 מטעם אגודת ישראל בפולין. הגיליון הראשון יצא לאור ביום י"ח תמוז תרפ"ה (10 ביולי 1925). הכוונה היתה לפרסמו כדרשבועון בידיש — שפת ההמון האגודאי. בגיליון הראשון שהחזיק 16 עמודים הופיעו תשע כתבות, שלושה מדורי ידיעות מארץ ישראל ומדור ללימוד אנגלית ועברית, לקראת העלייה ארצה.

העמוד הראשון של העתון הוקדש למאמר המערכת שהיה המצע של התנועה, תחת הכותרת: "מדיניות של הבנה בשאלת ארץ ישראל". המאמר עמד על הכביעות הפוליטיות העומדות בפני היישוב היהודי בארץ ישראל, ודרש להעריך "עבודה מעשית" ביישוב הארץ. כותבי המאמר קבעו, כי ניסיונות של התנועה הציונית לזכות בהישגים מדיניים מיידים יגבירו לחצים, מצד הבריטים ומצד הערבים, לצמצום העלייה ולהעזמת קשיות בהתיישבות.¹¹ "יישוב יהודי גדול ממילא יהפוך את ארץ ישראל לבית יהודי, ללא תכסיסים מלאכותיים... חייב להעלם הרצון לשלוט ולכבוש. רק זה יכול כיום להצילנו — מדיניות טובה של ההתיישבות."¹² מאמר פרונרמטי חשוב נוסף הוא מאמרו של ד"ר יצחק ברזיער מגרמניה, ממנהיגי אגודת ישראל העולמית. לדעתו, הבניין המוקם בארץ ישראל הוא צעד ייחודי בתולדות עם ישראל. הוא דרש להעמיד את נושא ארץ ישראל כמטרה מרכזית: "בעיות ארץ ישראל בזמננו הן בעיות התורה". בהתאם לכך קבע במאמרו: "על שפתי כל יהודי שחושב חייבת היום לעלות השאלה: מה קורה כיום בארץ ישראל? כל הקורה בארץ הוא כה עצום וחדש, שאין זה אפשרי לעמוד מנגד — ולהשאר אדיש. ההתפתחויות חודרות כה עמוק אל העתיד, שכל עמדה שתנקט מחייבת עבודה מאומצת." ברזיער דרש במאמרו, מהתנועה ומכל פרט, להיות קשובים להדי התקופה: "שומר מה מליל? — איזו שעה מראה מחוג הזמן של גלותנו? האם הלילה נעשה חשוך יותר או האם זו האשמורת האחרונה שלפני היום?"

הכתבות האחרות עסקו בתיאור ההתפתחות הכלכלית של ארץ ישראל ובבעיות העלייה. כן נכללו ידיעות מארץ ישראל — כולן באור חיובי. העמוד האחרון הוקדש לשלוש מודעות. שתיים מהן מביעות יותר מכל מאמר את דרכו של העתון ואת מטרת הקבוצה במחנה האגודאי שהוציאה אותו.

המודעה הראשונה פורסמה על ידי המרכז הארץ ישראלי של אגודת ישראל העולמית,¹³ ובה הודיע המרכז על מכירת אדמות במקומות שונים בארץ ישראל וכן שהוא "נותן עצות והנחיות איך להשיג ויזה לארץ ישראל ושאר המסמכים הפורמליים, וכן פרטים נוספים החשובים לעולים ולקבוצות מתיישבים".

במודעה השנייה הובאו פרטים על מכירת קרקעות ליד פתח תקוה, במסגרת קבוצה המבקשת להתיישב במקום ולגדל הדירים.

עלייה והתיישבות — בנושאי שתי המודעות — היו מטרת העתון ומטרת הקבוצה האגודאית שהביאה להוצאתו — מטרת הוות לאלו של התנועה הציונית.

הירחון "ארץ ישראל", בקדמו, נאלץ להיסגר אחר זמן לא רב, מחוץ מימון¹² אך גם לאחר סגירתו לא נפסק הניסיון ליחד מקום לאפיו ההתבטאות ה"ציונית" של אגודת ישראל: בכ"ו באלול תרצ"ד (בספטמבר 1934) החל להופיע עתון חדש - השבועון "דרכנו", שהוגדר כ"כלי מבטאה המרכזי של אגודת ישראל העולמית". הוא שימש כמה לכל מנהיגיה ובפרט לרב י. מ. לוי. בשבועון זה נכלל מדור קבו בשם "ארץ ישראל" ובו תיאורים אזהרים ואף נלהבים של עבודת בני הארץ. העובדה שהשבועון פנה לקהל חרדי בשפה העברית, היווה - כ"דגלנו" של הצעירים - מהפך, ועל כך כתב העורך: "למרות ההחלטת הראשונה להוציא את שבועוננו בלשון הקודש וידיד גם יחד, דרכנו יוצא אך ורק בלשון הקודש. דרשו זאת מרכזי האגודה מחוץ לארץ. סוף לשוננו הקדושה היא השפה היחידה המאגדת את כל נדחי ישראל בארצות פזוריהם וגם סיבות אחרות הכריעו אותנו לשנות את החלטתנו. צעירינו צמאים למלה עברית אמיתית חדרה רוח ישראל סבא בשעו שהחפשים לקחו להם שפת קודש זו ולמונפולין.¹⁴ השימוש בשפה העברית בא, אפוא, כדי להגיע לקהל קוראים גדול יותר, אך חשוב מה - תחרות בהשפעת התנועה הציונית ש"השתלטה" על העברית.

"קול ישראל" - עתון אגודאי

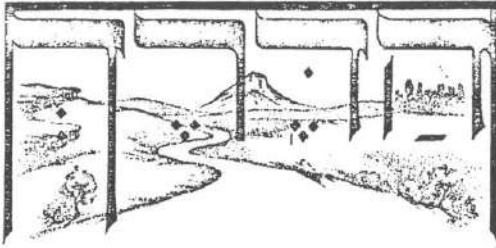
העתון הראשון של אגודת ישראל בארץ ישראל, "קול ישראל", הופיע בכ"ד באדר תרפ"ב. הוא הוגדר כ"עתון חרדי שבועי" היוצא לאור על ידי צעירי אגודת ישראל בעריכת הרב קצנבלויגן. כמוטו הופיע בראש כל גיליון: "מטרת אגודת ישראל: לפתור ברוח התורה והמצוה את השאלות השונות אשר תעלינה יום יום על הפרק בחיי עם ישראל." כאן הופיעו

כשבע שנים חלפו בין הוצאת הדר-שבועון "ארץ ישראל בלאט" לבין הוצאת הירחון "ארץ ישראל"; בראשון לא צויין במפורש שאגודת ישראל היא המוציאה לאור; בשני - המו"ל הוא המרכז הארץ ישראלי של אגודת ישראל. בראשון רק אחד מהכותבים - ד"ר ברויער - השתייך לדרג המנהיגות ובחלק מהכתבות אף לא צויין שם הכותב; בשני - מנהיג אגודת ישראל כפולין הוא בעל המאמר המרכזי, וברוב הכתבות צויין שם הכותב. ההבדלים האמורים בין שני העתונים נובעים, כנראה, מהשינויים שחלו בתקופה זו בתוך אגודת ישראל. בראשית שנות ה-20 ניסתה מנהיגות האגודה לשמור על נייטרליות בתפיסה הארץ ישראלית, מתוך מגמה לקרב קבוצות אנטי-ציוניות, שנרתעו מכל פעילות המחקה את התנועה הציונית. בשנות ה-30 התחזק באגודת ישראל הגוש ה"ציוני", שדרש להעמיד את שאלת ארץ ישראל במרכז המטרות האגודאיות, ולהרחיב את שיתוף הפעולה עם התנועה הציונית; הירחון "ארץ ישראל" משקף מגמה זו. מתוך הכתבות ב"ארץ ישראל" עולה תחושת התפעמות, נוכח הבניין המוקם בארץ, וזו משתקפת בין השאר בשיר שהודפס בגיליון הראשון:

... שמחו חלוצי העמק והשרון
החוצבים דרכים בהרים סלעים.
תשמחנה ידיכם הבנות ובנות,
חלוצי העמק והשרון, הגבורים...
שמחו כולכם, אתם הוויים
לנשום ריחות העץ ששתלחם.
לזרוע שדותיכם ולסקל אבניהם,
לבנות את ארצנו, ארץ הנביאים.¹¹

עתון בנרש מצרי - "קול ישראל" חי'רושלמי, 1927

<p>בעזרת"ח</p> <p>מדור הגליון 1 גרוש מצרי</p> <p>גליון כו (247) 26</p>		
<p>מחיר הפרדנות</p> <p>כל יחיד פנים & חוץ</p> <p>לפוריות דמיים</p> <p>הנחה הנונה</p> <p>אין הסערכת אחראית בעד</p> <p>תוכן הפרדנות ומנגנון,</p> <p>מאמרים וכתבות שאינם</p> <p>ניכסים אינם פושכים.</p> <p>האחריות לכל עניני הפרסום</p> <p>והאשטוטופרדניה</p> <p>Reception "Kol Israel"</p> <p>P.O.B.513, Jerusalem</p> <p>Palestine.</p> <p>מספר התליון, 481 Tel.</p>	<p>קול</p> <h1>ישראל</h1> <p>עתון חרדי שבועי</p>	<p>תנאי התרומה</p> <p>מארץ ישראל</p> <p>לשנה 50 גרוש</p> <p>לרבע שנה 25</p> <p>מאנוליה לשנה 15 שיליון</p> <p>אמריקה 3/4 דולר</p> <p>כשאר הרמות לפי השיעור הזה</p> <p>כ"ציות הולנדית הנוכה</p> <p>2 דולר</p> <p>על המונים להכניס במוקדם</p> <p>את דמי המנוי.</p> <p>המול: המטרות</p> <p>אגודת ישראל</p> <p>האחראי:</p> <p>הרב עמרם ברויש ככ"ו</p> <p>דפוס הרש צוקרמן ויחסי</p>
<p>VOL VI JERUSALEM</p> <p>MONDAY 28 MARCH 1927</p>		<p>מטרת אגודת ישראל:</p> <p>לפתור ברוח התורה והמצוה את</p> <p>השאלות השונות אשר תעלינה יום</p> <p>יום על הפרק בחיי עם ישראל.</p>
<p>מנה משותף ע"מ ירושלם חי</p> <p>יום שני כ"ד אדר"ב תרפ"ו</p> <p>ג'סיו"ע</p>		

טבועון אגודת ישראל בארץ ישראל

המוטו של "הדרך" הורכב, כבעתונים האחרים, מנוסח "מטרת אגודת ישראל" שנקבע בוועידת קטוביץ, עם תוספות. בביליונות הראשונים נרפס: "אגודת ישראל שואפת לפתור ברוח התורה והמסורה את כל השאלות אשר תעלינה יום יום על הפרק בחיי כלל ישראל בארץ ובגולה". (ההדגשה שלי – י.ג.פ.). החל מתש"ג נרפס: "מטרתנו לאחד את כל עם ישראל בארץ ישראל תחת שלטון התורה ולהשליט את התורה על כל החיים הרוחניים, הכלכליים והמדיניים של עם ישראל בארץ ישראל". בנוסח זה של המוטו הושם הדגש על ארץ ישראל בלבד ואיזכור "החיים... המדיניים" רמז לפעילות למען בית לאומי ומדינה יהודית – מטרת אתן הודהו בעיקר בני היישוב החדש של אגודת ישראל ובייחוד חברי הסתדרות פועלי אגודת ישראל.

שלושה עתונים

ערב קום המדינה הפסיק "קול ישראל" לצאת. "הדרך" יצא לעיתים רחוקות ומרכז אגודת ישראל בארץ ישראל החליט להוציא, לראשונה, עתון יומי בשם "היומן" בעריכת אוריאל צימר. העתון חסר מוטו ובעמודו הראשון של הגיליון הראשון מבי' באדר א' תש"ח (12 בפברואר 1948) הופיעה הודעה "לאגודאים בכל אתר" על הופעת העתון ותקווה שהיומן יהיה בן בית נאמן בבית כל אגודאי ועסקי. "ובהמשך נכתב:

הוצאת עתון יומי אשר יתן בטוי לרחשי הלב של יהדות התורה, על כל מאורעות הזמן, יתקבל גם הוא כמאורע לעצמו... אלה אשר לא נותקו משרשי האומה ונונים ממאמרו של הקב"ה, כל ימנעו טוב מבעליו. יגישו הם ממאכלם גם לאחיהם אשר רחקו מהם... שלושה תפקידים יסודיים לבמה זו. תפקיד ראשון בתוך מחנה שומר האמונים גופא. להזהיר מפני סכנות לעורדם למעשים להזכירם את הערכות כלפי אחרים... תפקיד שני יש לכמה זו למלאות אצל קרובים שנתרחקו. חלקים מישראל אשר הירידה הכללית של דורנו ושפלותו המוסרית הפרידה ביניהם ובינינו מרחק איום... נסביר, נחנך... ואף גם נתקומם עד אשר הקרעים יאחדו שוב. ועוד תפקיד שלישי נועד לקול ישראל סבא בימים אלה, הוא צריך להגיע גם לאוני שליטי תבל.¹⁵

במקביל לעתונים שהופיעו במצוה כעוזני התנועה כולה, הוצאו לאור

המילים "עם ישראל" במקום "כלל ישראל" שבמצע קטוביץ, כנראה בהשפעת הצהרת בלפור והצורך להתמודד עם התנועה הציונית. תקופה קצרה אחרי יסוד העתון קיבל הרב משה בלוי, מנהיג אגודת ישראל בארץ ישראל, את עריכתו וכמו"ל נרשם: הסתדרות אגודת ישראל. בלוי הגדיר את מטרת העתון: "להודיע לכל העולם התרדי מה שנעשה בירושלים ובציון, ואת עמדתה ומצבה של היהדות החרדית הנאמנה בארץ ישראל... [העתון] המבטא את המחאה האמיצה כנגד האפוסטרופסים השונים של היהדות המתיצבים לדבר בשמה".¹⁵ במלאות חמש שנים להופעת העתון הופיע "גיליון יובל" ובו סיכם בלוי את הישגיו וציין את שני תפקידיו של העתון:

תפקיד חנוכי... לחנך את בני המפלגה, להחזיר אותם בשטחה... ותפקיד מלחמתי כלפי חוץ... להתיצב נגד התקפות המפלגה הצרה ולתקוף אותה בשעת הצורך... משאיר אני לחברי לברר את הצד המלחמתי שבעתוננו... ואני לוקח לי לנושא... את התפקיד החנוכי... מפני שבה מעוטר הקול ישראל יותר בזר נצחון... [וכן] מפני שאנכי השתחפתי בו קצת...¹⁶

למעשה הציג כאן בלוי את גישתו לאור כל דרכו הפוליטית – הצורך לפעול כלפי פנים, בתוך היישוב הישן, וניסיון להימנע ממאבק חסר פשרות עם התנועה הציונית.

בכל שנות הופעתו לא הודפס בלוגו של "קול ישראל" שום רמז המגדיר אותו כעתון אגודת ישראל, אף שהמו"ל היה, כאמור, הסתדרות אגודת ישראל, כנראה מתוך ניסיון למשוך קוראים בני היישוב הישן שנרתעו מיהו עם אגודת ישראל. משנות ה-30 הוגדר העתון כ"אורגן היהדות החרדית בא"י" והמוטו – "מטרת אגודת ישראל" – שוב לא הודפס.

עם העמקת הקרע בין שני המרכיבים של אגודת ישראל: היישוב הישן והיישוב החדש – שאף הוציא עתון משלו – השתנה המו"ל מהסתדרות אגודת ישראל ל"אגודת ישראל סניף ירושלים". לאחר מותו של הרב משה בלוי ב' 1946 ערך את העתון משה גליקמן-פרוש, ממנהיגי האגודה שהיה מקורב ליישוב הישן.

"הדרך" – עתון היישוב החדש באגודת ישראל החל להופיע בכ"ח באלול תש"ב, בעריכת שמואל רוטשטיין. הוא הוגדר כ"שבועון אגודת ישראל בארץ ישראל"; ד"ר ברויער שהרבה לכתוב בו, קבע כי העתון "יהי כלי מבטאה הרשמי של אגודת ישראל בארץ ישראל... דפי השבועון הזה יהיו פתוחים לכל הורמים הנמצאים בתוך מסגרתה של האגודה... והמטרה החשובה ביותר של השבועון הזה היא: ההוצאה לפועל של כל ההחלטות אשר נתקבלו בפתח תקוה [בוועידה הארצית שנחננסה בשנת תש"א] כנותן עם התורה המאורגן... כי לא רק הדת עומדת בינינו ובין הציונות אלא גם, ואפילו בשורה ראשונה, הלאום".¹⁷ בלוי צמד על ההבדל שבין "הדרך" ל"קול ישראל": "בשעה ש'קול ישראל' שומר על התפקיד ועל מסורתו ולשרת את דעת הקהל החרדי בעיקר, החרור בהשקפת עולם הירושלמית... ימלא 'הדרך' את אותו התפקיד עבור מה שנתרגלו לכנות בשם השקפת עולם של 'היישוב החדש' או השקפת עולם 'מחוננה'.¹⁸

האם יש הגיון להתעקש נגד רצון העולם ממזרח וממערב, נגד זעמם של חייתו טרף מסביב, האם יש הגיון לתת חלילה אלפי קרובות במערכה... האם יש אמת באיום ובתעמולת הזוועה, כי חייו וקיומו של העם היהודי והישוב כארץ ישראל תלויים רק בהקמת המדינה היום, ובויתור על "תכנית בילטמור" לשעה, צפויה סכנת כליון ח"ו לשונאיהם של ישראל. האין כל התעמולה הזו מכוננת רק למילוי שאיפות חילונית של אנשים קצרי רוח שכל קרבן לא יקר בעיניהם בשביל רעיון רוח? המותר באמת להעמיד הכל על כף מאזנים אחת – או מדינה עצמאית או ח"ו לא כלום?!... לא פקעה סבלנותו של עם עולם זה, לחכות עד עת קץ בשביל לראות בחזונו השכם מחר.²¹

לאחר הקמת המדינה תבע "היומן" את פרישת אגודת ישראל מהממשלה הזמנית והקביעה החרות במאמריו היתה: "...אגודת ישראל איכרה את גישתה העצמאית לבעיותיו של העם היהודי והרי היא נגדרת אחרי מפלגות אחרות... חסר לה האומץ לנקוט בפעולה עצמאית..."²² "היומן" שימש למעשה כמה לאופוזיציה למנהיגות. העורך – אוריאל צימר – כותבים קבועים כאדלברג, לביצקי ויהודה בלוי, תקפו ללא הרף את מהלכי מנהיגות אגודת ישראל. לאחר הקמת החזית הרחבת החלטת פאג"י ירושלים על הופעה נפרדת בבחירות לאסיפה המכוננת ("רשימת החרדים") הפך "היומן", לעתון "רשימת החרדים" וקוראיו נקראו להצביע לרשימה זו. בעקבות פרסומי "רשימת החרדים" ב"היומן" הודיע הרב לוי, בראשית טבת תש"ט למשרד הפנים, כי מרכז אגודת ישראל בארץ ישראל החליט להפסיק את ההוצאה לאור של "היומן" וכתחלום לכך התבקש משרד הפנים לבטל את הרשיון שמרכז אגודת ישראל קיבל, לצורך הוצאת העתון. קצין המחוז של ירושלים, ש. ב. ישעיה, הודיע למערכת "היומן" כי "הואיל ומרכז אגודת ישראל הוא הבעל החוקי של עתון 'היומן', שלו ניתן בזמנו הרשיון להוציא לאור את העתון, לפיכך לא קיים עתה כל רשיון להוציא לאור את עתון 'היומן'."²³ הוא הורה להפסיק את הדפסת העתון.

אנשי פאג"י לא הסכימו לוותר על העתון שעמד לרשותם; יהודה בלוי העורך אוריאל צימר עתרו לבית המשפט העליון, וטענו כי "פרצה מחלוקת במרכז אגודת ישראל ושלרול הבחירות לאסיפה המכוננת מעוניין פלג אחד לנמנע מפלג שני את האפשרות להשתמש בעתון... ובקשו צו ביניים שעל פיו יורשו להמשיך בהדפסת העתון..."²⁴ בי"ג בטבת תש"ט הוצגה בפני בית המשפט הצהרה מטעם 15 מחברי מרכז אגודת ישראל שביקשו סגירה זמנית של העתון וכן מכתב מהרב י. מ. לוי שהזר וביקש את סגירתו. כן הוצג בפני בית המשפט מכתבם של פנחס הכהן לוי ומנחם גליקמן-פרוש, אל מרכז אגודת ישראל, שהבהיר את הרקע לבקשת הסגירה של העתון.

עורכי "היומן" נשמעו להוראת קצין מחוז ירושלים וביום 31 בינואר 1949 הופסקה הופעת העתון. בשבועיים האחרונים לפני סגירתו הופיע "היומן" בשמות שונים, בניסיון לעקוף את הוראת קצין המחוז.²⁵ בית המשפט הגבוה לצדק נעתר לבקשת ראשי פאג"י, קבע כי ביטול הרישיון להוצאת העתון לא היה מוצדק והתיר את הוצאת העתון. בנוסף קבע, כי אין זה מסמכותו לפסוק מי ראשי להשתמש בזכות הבעלות על העתון, וביטול רשיון להוצאת עתון מוצדקת רק אם יש לו סימוכין

עתונים על ידי המחנות השונים שהתגבשו בתוך אגודת ישראל בארץ ישראל.

ב-1939 החל להופיע "בטאון הנוער החרדי בארץ ישראל" בשם "דגלנו". הביטאון תוכנן לצאת אחת לשמונה ימים, בהוצאת "הסתדרות צעירי אגודת ישראל בא"י" בעריכת הרב ד"ר מיכאל קרן הרב עמרם בלוי. היה זה ניסיון לפנות לנוער מן העלייה החדשה שלא הודהה עם הסתדרות פועלי אגודת ישראל "הפועלית" והמצדדת בשיתוף פעולה הרוק עם התנועה הציונית. העורכים היו איש העלייה החדשה ואיש היישוב הישן, והגיליון הראשון הוקדש לזכרו של יעקב דה-האן.

באותה עת, ערב חג השבועות תרצ"ט (23 במאי 1939), יצא גם עתון ראשון של פועלי אגודת ישראל – "העפתי", בעריכת יעקב לנורי, אך קולה של פא"י נשמע בעיקר מעל דפי "שערים". עתון זה הופיע לראשונה ב-1934 כהוצאה חד פעמית ומאו אב תרצ"ו ועד טבת תש"ה ראה אור מדי פעם. העורך – גם כאן – היה לנורי. כמצע שלו נכתב בין השאר:

...השתרשנותו ביישוב ודמותו עוצבה במידת מה... הועמדו פנים אל פנים עם בעיות היישוב... הוכררה לנו הבעיה המספיקה של יסודות ביתנו הלאומי... זעקות הפליטים פקחו את עינינו לראות את השאלה של עבודה עברית כשאלת חיים ומוות... כתנאי מוקדם להתפתחות הבית הלאומי... אנו עומדים בשערי המציאות שלנו בארץ מולדתנו... רבים הם שערי ארץ ישראל ומי יתן ויצמדו לשער אחד גדול ורחב... ויהי נא "השערים" שלנו המסייעים בדבר.

מערכת "שערים" העמידה כמטרתה את "כיבוש העבודה העברית" וקיומה לטיע ל"שערים השונים" – גישות שונות, להתאחד למען המטרה המשותפת – רמז בדבר דרישת פא"י לשתף פעולה עם התנועה הציונית. בכ"ו טבת תש"ה (11 בינואר 1945). החל "שערים" להופיע כשבועון בעריכת הרב ד"ר קלמן כהנא.

כתקופה שקדמה לקום המדינה, כן גם לאחר תקומתה, באו המאבקים הפנימיים באגודת ישראל לביטוי בהופעת עתונים של מחנות שיצגו עמדות איראיות ופוליטיות שונות ולעיתים תקפו את עמדות מנהיגות אגודת ישראל.

במסגרת הגוש האגודאי יצאו אז שלושה עתונים: "דגלנו" מטעם צעירי אגודת ישראל, שנשא אופי לוחמני ובשנים הבאות היווה כמה למבקר ורכה של מנהיגות אגודת ישראל; "שערים" מטעם הסתדרות פועלי אגודת ישראל שהציג בקביעות את עמדות פא"י ותקף את מנהיגות אגודת ישראל בעיקר לאחר תש"ך – כאשר פאג"י נטשה את המחנה האגודאי; ו"היומן" שיצא, כאמור, מטעם אגודת ישראל בארץ ישראל.

המאבק על "היומן"

מראשית דרכו נתן "היומן" ביטוי לגישות שונות של מנהיגות אגודת ישראל. ערב קום המדינה, כאשר אגודת ישראל ניהלה משא ומתן על הצטרפות לממשלה הזמנית והביעה נכונות לקחת חלק במהלכים הפוליטיים של דוד בן גוריון להקמת המדינה, קבע מאמר המערכת:

היומן

עיתון חסי מדיניות אגודת ישראל בארץ ישראל

המקום והזמן והמקום והזמן...
המקום והזמן והמקום והזמן...
המקום והזמן והמקום והזמן...

הקדב על הזדק לתל אביב

הפסקת האש

בצד שכל המדינות המוסלמיות...
התחל בפקודת המלחמה...
התחל בפקודת המלחמה...
התחל בפקודת המלחמה...

מדינת ישראל הוקמה והוכרה

אמריקה, רוסיה ושלשים מדינות אחרות הכירו בה

טרומן מעיין בביטול אמברגו, בינתיים תעזור אמריקה בכסף ובאנשים

הכרזת-יסוד מדינת ישראל
ביום הזה הוקמה מדינת ישראל...
הכרזת-יסוד מדינת ישראל...
הכרזת-יסוד מדינת ישראל...

ה"יומן" מספר על הקמת מדינת ישראל

בפקודת העתונות או בחוק אחר. התערבות כל שהיא בסכסוך בין שני הצדדים אין לה כל ציודק כל עוד אין היא מותרת בחוק.²⁶
החלטת בית המשפט ניתנה כחודש לאחר מועד הבחירות לאסיפה המכוננת ולפאג"י שוב לא היה עניין, כשלב זה, לחזור ולהוציא את "היומן", תוך הבנה כי מרכזו אגודת ישראל ישתדל להחליף את חברי המערכת.
בסכסוך השני (16 בדצמבר 1948), במקביל לפעולה שנעשתה לסגירת "היומן", החלה אגודת ישראל להוציא עתון חדש בשם "המבשר", כעריכת מנחם גליקמן-פרוש. מאחר שהופעת "המבשר" היתה על רקע המאבק עם פאג"י, השתדלו עורכי העתון להדגיש את היחוד עתון כל הסיועה באגודת ישראל ולא רק שופר למנהיגות. כמותרת העתון הוא הוגדר כיבטאון מרכזי לארגוני אגודת ישראל ובפטריו המערכת

של הרב י. מ. לרין, מונה אחיו, הרב פנחס יעקב לרין כעורך אחראי. הרב מנחם פרוש העמיד לרשות העתון את דפוס ספערא שהוא ניהל. הגיליון הראשון של "המודיע" יצא לאור באלול תש"ו. העתון הוגדר כביטאון אגודת ישראל העולמית והמערכת הצהירה:

המודיע מתייבב כשער כעתון הלוחם את מלחמתה של היהדות החרדית אשר אף במדינתנו העצמאית עליה להילחם על זכויותיה. ברם נשקנו אינו מורעל, חלילה, בארס היאוש ורפיין יהודים. את מלחמתנו, מלחמת ה', אנו שואפים לנהל בהליכות נועם... עתוננו תכליתו לקרב ולא לרחק, כי השעה היא שעה גדולה של קבוץ פזורים וכנוס גלויות. שערי מדינתנו פתוחים בפני כל יהודי דרוי וכל שבט ישראל נידח המתקבצים יחד לקול שיבת ציון... בין יהודים ובתור יהודים... וגם בפנים, בתוך היהדות הנאמנה הולכים ומסתמנים תהליכים של התלכדות וקרוב לבבות. לא נחסוך כל מאמץ להעמיק את הכרת האחרות הזאת ונחזור לחיוקה וביצורה של החזית הדתית המאוחדת...²⁹

לא היה זה רק המצע של העתון, אלא הצגת עמדות אגודת ישראל בראשות הרב י. מ. לרין.

העמדות שהוצגו בעתונים "היום" ו"הקול" מתד גיסא, וב"המבשר" ו"המודיע" מאידך גיסא, ביטאו את חילוקי הדעות בתוך אגודת ישראל. היות "היום" – שנוסד על ידי מנהיגות אגודת ישראל – לעתון האופוזיציה שתקף את עמדת המנהיגות, הדגיש את העובדה שההתנגדות לתפיסת המנהיגות באה מתוך המפלגה ולא מחוצה לה. אי ההסכמה לתפיסותיה – גם כאשר הדבר נגע למהלכים פוליטיים – נבעה מחילוקי דעות אידאולוגיים בתוך אגודת ישראל. היה זה ביטוי למאבק בין המנהיגות שדגלה בשיתוף פעולה עם התנועה הציונית, בהשתלבות בפעילות המדינית ובמוסדות המדינה, לבין קבוצה אופוזיציונית שדרשה התבדלות. השוני האידאולוגי השתקף גם באופן ההתייחסות למדינת ישראל: מנהיגות אגודת ישראל ראתה בה מהלך טרסצנדנטי בעוד פאג"י ראתה במדינה כלי אנושי חילוני שניתן לנצל לטובת העם היהודי, אך אין לו מקום בהתפתחות הגאולה של עם ישראל.

יומי משלה בשם "הקול", במקום "היום" שנסגר. הוא הוגדר כ"עתון חילוקי דעות עמוקים ביחס לכמה מבעיות יום יום. אך התפלגות הדעות אינה אלא בנוגע לאמצעים, ואילו ביחס למטרה אין כל חילוקי דעות... טרם קם מי שישמיע באוזניו של היהדות הנאמנה את הקריאה להדל מלצפות לשולחן נדיבים; טרם קם מי שיצביע על הפשע שבבובות הכוחות שבהיאבקות סביב תפישה מקום בקצה שולחן של אחרים. טרם קם מי שיצביע על הברכה הצפונה ליהדות הנאמנה בשולחן משל עצמה. ואם גם דל יהיה השולחן ורק פת חריבה עליו, אבל טהור ונקי יהיה. טהור מטומאת הגויים ונקי מפגולי העמים. בשטח זה יפעל העתון הזה... הוא יסביר את התפקידים המוטלים לעת כזאת על היהדות הנאמנה, וגם יצביע על הדרכים למילויים."²⁸

חברי נשיאות אגודת ישראל העולמית בשנות ה-40. יושבים מימין לשמאל: הרב משה בלוי, הרב יצחק מאיר לרין, הרב זלמן סורוצקין

היתה זו חזרה על תפיסת פאג"י בדבר הצורך בהתבדלות פוליטית של אגודת ישראל – פרישה מן החזית הדתית המאוחדת ומן הממשלה – אף במחיר אובדן הטבות כלכליות. "הקול" הציג בקביעות את עמדות פאג"י ורקף בעקביות את מנהיגות אגודת ישראל. הפצת "הקול" ביישוב החרדי, בעוד אגודת ישראל חסרה עתון יומי, לאחר ש"המבשר" הפסיק כאמור להופיע, אילצה את הרב י. מ. לרין לפעול להשגת מימון שיאפשר להוציא עתון מטעם תנועתו. בשלהי אב תש"י, כשנה לאחר שהופסקה הוצאת "המבשר", דימן הרב י. מ. לרין מספר עיתונאים ממקורביו לביתו, וביקש את עזרתם בהוצאת עתון יומי שייקרא "המודיע". מתוך כוונה לשמור על העתון כמבטא דרכו

המודיע

אגודת ישראל / כ"ה ירושלים ה'ס"ה / כ"ה ירושלים ה'ס"ה / שנה י"ח ג'ת"ש / כ"ה ירושלים ה'ס"ה / כ"ה ירושלים ה'ס"ה / כ"ה ירושלים ה'ס"ה

"המודיע" מופיע ברציפות מ-1950

בסגירת "היום" ובמקביל בהופעת "המודיע" – המייצג את עמדות מנהיגות אגודת ישראל ומופיע ברציפות יותר מארבעים שנה, אני רואה – סמלית – את המאבק האידאולוגי האחרון שהתנהל בתוך אגודת ישראל: בסופו גברה תפיסת המשתתפת-הממלכתית של מנהיגות אגודת ישראל.

10. י. מ. לוי, "אונזער ארכייט פאר ארץ ישראל", עמ' 3-6.
11. השיר הופיע בידידיש (החוגים שלי - י. פ.).
12. אין לי מידע על מספר הגיליונות שהוצאו עד לסגירתו; הגיליונות אף לא יצאו בכל חודש: הגיליון השני יצא בחודש כסלו תרצ"ג - חרשיים לאחר הופעת הגיליון הראשון.
13. "דרכנו" יצא לאור בווארשה בעריכת "חבר מערכת תחת הנהלתו של א. ז. פרידמן"; גם בעתהן זה היה מ. אלתר עורך אחראי.
14. "מאת המערכת", דרכנו, כ"ו באלול תרצ"ד, עמ' 2.
15. "הועידה הארצית של אגודת ישראל בארצנו", (20 ביולי 1923), עמ' 3.
16. משה בלוי, "כלפי פנים", קול ישראל, גיליון היובל, מס' 26, י"ט באדר ב' תרפ"ז (23 במרס 1927).
17. יצחק ברוינער, "מטרטנו", גיליון א'.
18. משה בלוי, כתיבי משה בלוי, עמ' 423.
19. "עם הגיליון הראשון - פתחון פה", היומן, ב' באדר א' תשי"ח (12 בפברואר 1948).
20. "בשערים", שערים, אב תרצ"ו, עמ' 1.
21. "רצת מיושבת", ד' בניסן תשי"ח (16 באפריל 1948).
22. ל. איירלברג, "ענינים פמימים", היומן, ב' בתמוז תשי"ח.
23. מכתב ש. ש. ב. ישעיה אל הנהלת עתון 'היומן', מערכת עתון 'היומן' והנהלת הדפוס ליפשיץ, מתוך בג"צ 9/49 - יהודה בלוי ואח' נגד שר הפנים (יצחק גרינביים), ר"ב אה"פסק"ד, כרך ב', תש"ט/תשי"ז, 1949, עמ' 137.
24. שם, עמ' 139.
25. היה זה ניסיון להציג בכל יום עתון חד פעמי, לכאורה, אשר אינו חייב ברשיון. בצורה זו הופיע 'היומן' לראשונה ביום כ' טבת תשי"ט (21 בינואר 1949) ובשלושת הימים הבאים, בשם "ח". בימים שלאחר מכן, עד לסגירתו, הוא הופיע בשמות "יומן בחירות", "כמכתב", "סכום", "במעבר", "המעבר".
26. בג"צ 9/49, שם.
27. "הגיליון הראשון", גיליון א', י"ד בכסלו תשי"ט (16 בדצמבר 1948), עמ' 1.
28. "הקול - עם הגיליון הראשון", הקול, י"ח באייר תשי"ט (17 במאי 1949).
29. "עם הגיליון הראשון - מגמתנו", המודיע, י"ט באלול תשי"ז.

חלק מהמאמר נכלל ככתב-פרק בעבודת דוקטור - "אגודת ישראל מול הציונות ומדינת ישראל - אידאולוגיה ומדיניות" - שכתבתי בהדרכת פרופ' אליעזר דרן-יחיא, והוגשה לאוניברסיטת בר אילן, המחלקה למדע המדינה.

1. הדרך, ידיעות מהסתדרות אגודת ישראל יז"ל למקיים על ידי הועד הזמני, פרנקפורט אי.מ. גיליון ראשון - השיר הרע"ג; העתון יצא אחת לחודשיים במשך כשנתיים.
2. דגלנו, חוברת א', ווארשה, כסלו תרפ"א.
3. "מלתנו הראשונה", שם, עמ' ג-ד.
4. גם בתוך ההסתדרות הציונית רבו המצודים "בעבודה מעשית", תוך התנגדות למאבק פוליטי מידי. הקונגרס הציוני ה-17 (יולי 1931) סירב לדרן בדרישה הרוויזיוניסטית להגדיר את "המטרה הסופית" של הציונות כהקמת מדינה יהודית בעלת רוב יהודי בארץ ישראל.
5. "א פערשטענדיגונגס-פאליטיק אין א"י-פראגע", עמ' 1.
6. בכנסיה הגדולה של אגודת ישראל, שהתכנסה בווינה באלול תרפ"ג (ספטמבר 1923), התקבלה החלטה שכל הסתדרות ארצית תקים מרכז ארץ ישראלי; נציגי המרכזים הארציים יהיו מרכז כללי למען ארץ ישראל שיקדם את העבודה המעשית בארץ. החלטה רומה התקבלה גם בכנסיה השנייה.
7. אין בידי מידע מה מספר הגיליונות שיצאו לאור. בידי היום שישה גיליונות בלבד - האחרון בהם מחדש תשרי תרפ"ו; משנת תרפ"ז חלו הפסקות בהוצאת היומן "דער יוד" המו"ל של "ארץ ישראל בלאט", עד לסגירתו בתרפ"ט, מחוסר מימון.
8. במקור הופיע המוטו בידידיש.
9. החלטה על יסוד "קרן היישוב" התקבלה בכנסיה הראשונה של אגודת ישראל (1923), במטרה ליצור מוסד פיננסי לאיסוף כספים ומימון יישוב ארץ ישראל, בדומה לקק"ל ולקרן היסוד של התנועה הציונית. ציפיות מקימי הקרן לא התגשמו, והיקף התרומות היה מצומצם על אף ריבוי הקריאות לתרום, מצד ראשי התנועה.

תל-אביב כעיתונות אגודת ישראל

צוהר לאגודת ישראל

בניסן תרס"ט (1909) התכנסו מייסדי תל-אביב להפיל גורל לחלוקת המגרשים לבניית בתיהם. כשלושה חודשים מאוחר יותר, באב תרס"ט, התכנסו בעיריה באדי-הומבורג שבגרמניה אישים יהודים אורתודוקסים מכמה מדינות באירופה והחליטו לייסד ארגון עולמי של היהדות החרדית.¹ ההחלטה יצאה לפועל שלוש שנים לאחר מכן, בוועידה שהתקיימה בקטוביץ ובה נוסדה אגודת ישראל. באותה שנה נוסדה בירושלים אגודת ישראל שבארץ ישראל, וב־1916 גם בפולין, שם היא כונתה "שלומי אמוני ישראל". אגודת ישראל נוסדה מתוך כמיהה לאחד את החרדים בכל הארצות באיגוד אחד, אך היא לא הייתה עשויה מקשה אחת, והייתה שונות בתפיסות הפוליטיות, החברתיות והתרבותיות של מרכיביה.

מייסדי אגודת ישראל העולמית ומנהיגיה ישבו בגרמניה והיו חניכי תרבות מסורתית שכללה גם לימודי השכלה כללית ("תורה עם דרך ארץ"). לעומתם, מנהיגי אגודת ישראל בארץ ישראל היו, בשני העשורים הראשונים לייסודה, בני היישוב הישן שהסתגר ואסר על קליטה של התרבות הכללית. מנהיגי אגודת ישראל בפולין, שבה אוגדו רוב חברי אגודת ישראל העולמית, צידדו בשיתוף פעולה מדיני עם הציונות, בעוד מנהיגי האגודה ביישוב הישן דרשו להתבדל מהציונות ולא להשתתף במוסדות השלטון של היישוב הארץ-ישראלי. בתוך המחנה האגודאי התגבשו שתי תנועות של צעירים: פועלי אגודת ישראל (פ"א)² וצעירי אגודת ישראל (צ"א)³ שהציגו עמדות ייחודיות להן, אשר חלקן לא תאמו את עמדות ההנהגה. השונות בתוך המחנה האגודאי יצרה מגוון התייחסויות לבניין ארץ ישראל, ובתוכה לתל-אביב.

הדרך, ביטאונה של אגודת ישראל העולמית שיצא לאור בציריך, דיווח באדר ב' תרפ"א (מארס 1921) על ההלטת המועצה המרכזית של שלומי אמוני ישראל לבקש מהאדמו"ר מגור (אברהם מרדכי אלטר) לנסוע בשליחותה לביקור בארץ ישראל.⁴ האדמו"ר הגיע לארץ בערב פסח תרפ"א, וביקר בין היתר בתל-אביב. במכתב לחתנו, הרב יצחק מאיר לויץ, מי שהיה מנהיגי אגודת ישראל בפולין, כתב:

אלו שאין יכולים ואין חפצים להשתקע באה"ק [בארץ הקודש] יפרישו כל אחד מהניו סכום מסוים ולקנות לו שם חבל ונחלה [...] ולקשט את עצמי מקודם, עשיתי מיד עם כל התבונה שבאתי עמה ואיזה מיקורי ירושלים – השתתפות על יסוד חברת מניות (אקציון געזעלשאפט) וקינינו בעיר יפו חלקת אדמה כעשרים אלף אמה לבנות שמה בנינים וחניויות ובמשך שנה יגמרו הבנינים. לכן אקוה ואבקש שטמני יראו וכן יעשו, כי הגיעה השעה לעשות דברים בפועל.⁵

תפיסה ארץ-ישראלית זו הנחתה את רוב מנהיגי אגודת ישראל בפולין. מאמצע שנות העשרים רבו העולים לארץ מבין חברי אגודת ישראל בפולין. רבים מהם קבעו את מושבם בתל-אביב והיוו משקל נגד בתוך אגודת ישראל ליישוב הישן בירושלים.

אגודת ישראל העולמית על שלוחותיה הוציאה לאור מאות עיתונים מסוגים שונים, ובהם עיתונים פוליטיים, ספרותיים ואחרים. מאמצע שנות השלושים של המאה העשרים ועד לסופה של המאה יצאו לאור בתל-אביב כשלושים עיתונים; מהם עשרה לפני קום המדינה.⁶ עיתונים אלה, כמו רוב עיתוני אגודת ישראל, חסרו בסיס כלכלי איתן לקיומם והם נדפסו תקופות קצרות. קביעת מערכות עיתונים אגודאיים כה רבים בתל-אביב היא סמן חשוב להתערות פוליטית ותרבותית של חברי אגודת ישראל בעיר.

העיתונים האגודאיים הרבים שיקפו תפיסות אידאולוגיות ותרבותיות שונות. המאמר כולל תיאורים של תל-אביב הקטנה ושל החיים בה כפי שהובאו בכמה עיתונים אגודאיים בארץ ישראל ובאירופה. התיאורים משקפים את התמונה של תל-אביב הקטנה, כפי שציירו לעצמם מחנתי שונים באגודת ישראל עד למלחמת העולם השנייה.

קול ישראל – שופר היישוב הישן האגודאי

עד אמצע שנות השלושים הייתה ההגמוניה באגודת ישראל שבארץ ישראל נתונה בידי אנשי היישוב הישן. השבועון קול ישראל, שיצא לאור בירושלים בשנים 1922-1949, נוסד ונערך בידיהם והיה דברה היחיד של אגודת ישראל בארץ ישראל. בכתבות העיתון נעשתה הבחנה בין השכונות הוותיקות שבהן התגוררה אוכלוסייה שומרת מסורת לבין השכונות החדשות בתל-אביב, שאוכלוסייתן הייתה חילונית ברובה וילדיה למדו בגימנסיה הרצליה.⁷ העיתון ראה את עצמו כשומר האינטרסים של האוכלוסייה שומרת המצוות ותקף חוגים חילוניים שפגעו, לגרסתו, במרקם החיים הדתיים של אוכלוסייה זו.

עד לשנות השלושים הופיעו רוב הכתבות והידיעות הנוגעות לתל-אביב במדור "יפו". השכונות הוותיקות צורפו לשטח המוניציפלי של תל-אביב בסוף שנת 1922, בראשית דרכו של העיתון, אך הכותרת הודפסה כנראה כדי להדגיש את שונות האוכלוסייה שבשכונות ואת רצון העיתון להיות לה לפה. במדור הובאו ידיעות קצרות או מידע ארוחי בדבר מיטו, גובה שכר דירה, חיסונים נגד מחלות וכו' לצד ידיעות בדבר אסונות טבע, רצח, גנבות וכיוצא באלה. לדוגמה: "רבו מעשי הגנבות בעיר [יפו] ובתל-אביב. לרגל זה פרסמה עיריית תל-אביב מודעה לסגור הדלתות בלילות. סגולה בדוקה ומנוסה".⁸

היומית". לעומת זאת הוא תיאר כיצד "בליל כל נדרי נהרו המוני צעירים וצעירות לבתי הקפה ביפו", בעלי בתי הקפה נאלצו להוסיף שולחנות וכיסאות, הרחוב המה אדם והאוטובוסים היו עמוסים בצעירים שלא הותירו מקום לתושבים הערבים המקומיים. ביום הכיפורים, "בשעה שבבתי הכנסת הגיע הש"ץ [השליח ציבור] לעבודת הכהנים – עסקו צעירים מת"א בעבודה אחרת! במשחק הרולטה היא אמצאת אליקאפונה [מראשי הפשע בארה"ב] ושות', בתוך הבאר של לואיזידים ברח' בוסטרוס".¹⁰

תופעות חילול השבת בתל-אביב וניסיונות להפסיקן הביאו לעתים למאבקים אלימים בין תושבים דתיים לחילוניים. קול ישראל תיאר מצב זה מנקודת מבטו: "ביום השבת הופרע שוב שלום הציבור בתל-אביב. תנועת אוטומובילים ועגלות ברחוב אלנבי על פני בית הכנסת הגדול בתל-אביב וקריאות של בוז (לא מצד הקהל כלפי המחללים אלא... מצד הנוסעים בעגלות כלפי היהודים המתפללים) עוררה את רוגז היהודים שבתל-אביב שרצו לעכב את התנועה, ושוב הוזמנה משטרה, ושוב הוכו יהודים חרדים... ושוב נאסרו 16 יהודים מהמפגינים לכבוד שבת".¹¹ בסיום התיאור עמד הכותב על ההבדל בין תל-אביב לירושלים, שבה אפילו הערבים יודעים לכבד את אמונת שכניהם היהודים.

מכירת מזון לא כשר

מכירת בשר לא כשר בתל-אביב, גם אם לא כתופעה נפוצה, הייתה פן נוסף של חילון העיר. ידיעה על חנות כזאת, תחת הכותרת "בשר טריפה בתל-אביב", הובאה בשבועון די אידישע שטימע שנכתב באידיש, צורף לקול ישראל בשנת 1932 ויועד לנשים שביישוב הישן האגודאי. הידיעה הובאה מפי הגברת פ', שראתה ברח' רמב"ם בתל-אביב אישה קשישה חבושה בפאה נוכרית שיצאה מאטליו המוכר בשר טריפה. מששאלה אם היא יודעת שבאטליו נמכר בשר טריפה, הקשישה, שקנתה במקום דרך קבע, אחזה בראשה וצעקה: "הייתכן? כיצד יעלה על הדעת שבאטליו יהודי בעיר יהודית ימכרו טריפה".¹² המעשה הוצג בהתגרות מכוונת וכפגיעה בציבור הדתי, שהרי מדובר בעיר יהודית והחנות מוקמה ברחוב על שם הרמב"ם.

רחצה מעורבת

הרחצה המעורבת של נשים וגברים בחוף תל-אביב הייתה לצנינים גם היא בעיני הציבור החרדי. צעירי אגודת ישראל שבירושלים הונגהו בידי היישוב הישן. בערב פסח תרצ"ט הם הוציאו לאור בירושלים גיליון ראשון של עיתונם דגלנו בעריכת עמרם בלוי. העיתון תיאר את הרחצה המעורבת בשפה בוטה וביקש מהתושבים הדתיים של תל-אביב לדרוש מהעירייה להפסיק רחצה זו:

לכנו יקודאש ועינינו דמעות דם בהעלותנו על לבנו לאיזה מצב הגענו... כונתנו הפעם להנבילה הגדולה והפרצה האיומה בחומת דת קדשנו בסהרת-קדושת-ישראל הנעשית לעין השמש בעיר העברית תל-אביב, העובדא המחפירה של רחיצת תערובת אנשים ונשים בימה של תל-אביב הממטיה קלון על עם ישראל כולו [...]. אחינו היקרים אינכם זקוקים לצאת "ברומחין ובסיפין" ככדי להסיר את הקלון.¹³

קול ישראל, שופרו של היישוב הישן באגודת ישראל, ראה בתל-אביב שתי פנים מנוגדות: "עיר מלאה סתירות ומלאה אי התאמה". מחז גיטא, בבית הכנסת הגדול המתפללים אמרו תהלים במשך ארבעים יממות רצופות, "דבר שאינו מצוי וכמעט לא נשמע בהקהלות היותר חרדיות", ומאידך גיטא, "תל-אביב מסדרת נשף מסכות ובחירת מלכת יופי וראש עיריית תל-אביב יקבל את מלכת היופי". "הרי תל-אביב תל פיות של אמירת תהלים בצבור ובהמון [...] והרי תל-אביב פרועה תל היהדות ותלה של מוסר היהדות".¹⁴ קול ישראל העדיף להדגיש את הפנים השליליות של העיר.

תל-אביב של חילון

אגודת ישראל כתנועה אורתודוקסית נאלצה להתמודד עם תופעות שונות של חילון באוכלוסייה התל-אביבית. קול ישראל הציג עמדות מיליטנטיות בהתמודדותו עם החילוניות, וביקש שבני היישוב האגודאי החדש שבתל-אביב ילכו בדרכו.

חילול שבת והג

נושאי המאבק העיקריים של קול ישראל בעניין חילון תל-אביב היו בתחום חילול שבת והג. חלק גדול מהידיעות ומהכתבות עסק בחילול שבת של אוכלוסיות חילוניות בעיר. העיתון הבחין בינו לבין הנהלת העירייה שפעלה למנוע חילול שבת בתחום הציבור. המהנה הסוציאליסטי היה מקור עיקרי לחילולי השבת בדיווחי קול ישראל, והאביב למחנה זה לא הוטרדה, כך, לדוגמה, בתיאור מאבק באספת פועלים שהתקיימה בשבת, נכתב: "בהסינימה עדן התלקחה קטטה כשביל שאלת השפה שעוררו אחדים מהפועלים בעת האספה בבוקר, והאראלים נצחו את המצוקים, והאספה הופרעה".¹⁵

מטבח הפועלים שפעל מול קולנוע "עדן" תוך חילול שבת הסעיר את רוחות תושבי הסביבה שומרי המצוות: "מדי שבת בשבתו עשן גדול ואש מתלקחת יוצא מהמטבח ומשחיר פני כל היושבים סביב לו והעוברים דרך בו בלכתם להתפלל לפני קדוש ישראל שקדש את יום השבת". קול ישראל דיווח על מחלוקת שהתגלעה בין תושבים שביקשו לצאת להפגין נגד חילול שבת לבין "אחרים שהציעו לפעול במתינות". דעת המתונים ניצחה ונשלחו מכתבי בקשה לגורמים שונים, ובהם העירייה, להפסיק את פעילותו בשבת. העירייה ענתה במכתב מיום כ"ז באייר תרפ"ב שהובא בעיתון במלואו, "למען קיים מה שכתוב והוקע אותם נגד השמש, ישמעו העברים ויבועו". במכתב הודיעה העירייה כי דנה בנושא בכבוד ראש

ובאו לכלל החלטה שנהוין לאחוז בכל האמצעים נגד הדבר הזה. אולם בתור הנהלה עירונית אין לנו הכה האקזוטית הדרוש כדי לפעול על מי שהוא בעיני דת חוץ מהשפעה מוסרית. אולם היות שאנו מוצאים כי המכשלה הזאת היא תחת ידי הנהגה הציונית שלהם הכה להשפיע עליהם [...] שלחנו להם את העתקת מכתבכם הג"ל ובקשנו מהם שיאחזו בכל האמצעים הדרושים כדי להבטיח את שמירת השבת במוטד הג"ל.¹⁶

בנובמבר 1933 השתמש קול ישראל בכתיבה אירונית כדי לתקוף התנהגות צעירים חילונים מתל-אביב ביום הכיפורים. בכתיבה, שהוכתרה בכותרת "יום הכיפורים ביפו עיר הקודש", הבהיר הכותב שאין בדעתו לסקור ולתאר את המגנינים ואת בני הכנסת בתל-אביב וגם לא למנות את מספר המתפללים. "זאת אנו משאירים לעתונות

הגיגת הסילוסטר

האוכלוסייה החילונית מהמעמד הבינוני שעלה לארץ מאירופה הביאה עמה, בין היתר, את הנוהג לחגוג את כניסת השנה הגרגוריאנית החדשה, סילוסטר. דרכנו, עיתון אגודת ישראל בפולין, דיווח לקוראיו בראשית שנת 1935 על "כרוז" שעיריית תל-אביב פרסמה אל בעלי המסעדות ומקומות הבילוי הציבוריים בעיר, "לבל יהינו לערוך השתא שעשועים לחגג 'הסילוסטר' לשנת האזרחים החדשה בהיות כי זה מנהגיו ילידי-נכרים". העיתון התייחס בשמחה להודעת העירייה: "ידיעה זו משמחת היא מבחינה זו שהיא מראה שהבעלים העכשוויים של העירי' [העירייה] התחילו להבין עד כמה צריכים להתרחק מן המנהגים הנכריים והדומים להם שהתחילו להתגבגב לתוך הישוב העברי החדש לקנות שמה זכות אזרח".¹⁴

העברים החדשים

תל-אביב התפתחה לעיר הומה. אוכלוסייתה החילונית הלכה וגדלה ובשנות השלושים הופיעו בה הניצנים הראשונים של תנועת "העברים הצעירים",¹⁵ שהתנגדה עקרונית ליהדות המסורתית, על ערכיה ומוסדותיה. תפיסות צעירים אלה שיוו לעיר בענין קבוצות באגודת ישראל אופי חילוני אידאולוגי.

אליעזר שינדלער, פובליציסט, עסקן אגודאי ושותף לדרכו הרעיונית של ד"ר נתן בירנבוים בגיבוש רעיון "העולים", ובניסיון ליישמו,¹⁶ ראה את הכרך ההומה ואת חברת ההמונים שבתוכו כגורם מרכזי בחוליי החברה היהודית המודרנית ובחילונה. תנועת העברים הצעירים הייתה, לגרסתו, תוצר של בניית תל-אביב ככרך תעשייתי מנוכר ליחיד וחסר רוח יהודית:

אסור לירושלים להפוך לכרך תעשייתי נוסף כבבל של אירופה ואמריקה, כך הוזהרו ד"ר בירנבוים לפני 15 שנה, לפני שחזינו ב"נפלאות" תל-אביב, ב"פעילות התרבותית" של "העברים החדשים" [...] עוד קודם שהגיעה הבשורה מתל-אביב ש"הדת בארץ ישראל צריכה להיות לחימה נגד הדת".¹⁷

הבחירות לעירייה

מקום רב הוקדש בקול ישראל לנושא הבחירות לעיריית תל-אביב. מועד הבחירות נדחה כמה פעמים בשל מאבקים בין חוגי שמאל לימין בעיר, בין תושבי השכונות הוותיקות לתושבי השכונות החדשות, והן התקיימו לבסוף ב"24 בינואר 1924. עורכי קול ישראל באו מתוך מנהיגות אגודת ישראל וידעו היטב את ערך ההתארגנות הפוליטית ואת כוחה. רוב התושבים הדתיים של תל-אביב נקטו עמדות מתונות וביקשו לשאת פעולה עם הגורמים החילוניים המתונים שבעיר. עורכי העיתון ביקשו לארגן בתל-אביב כוח פוליטי מיליטנטי שיהיה נתון להשפעתם ויוכל לפעול בעירייה כאופוזיציה לוחמת, להופיע "קוממיות"¹⁸. הם הבהירו לתושבים הדתיים כי הבחירות "אורבות" ליהדות החרדית והציעו: "כלום לא תרצו לשמוע את דעתם של 'בעלי נסיון' ו'בעלי נסיון' שאתם זקוקים להם עכשו הינם בירושלים".

קול ישראל הבהיר לתושבים הדתיים בתל-אביב כי הם עומדים בפני "כחות היס מאזרחים". תחילה הם יבקשו רק ויתורים משניים בנושאים דתיים ולבסוף יפגעו גם בעיקרים דתיים. הוא גינה את אלה שמטיפים לאחדות ומוכנים לקבל עליהם את "שלטון העריצים הציוני". לגרסתו אחדות רצויה רק עם בעלי ברית, ובמקרים מסוימים

אגודת ישראל התל-אביבית

העלייה הגדולה מפולין נתנה את אותותיה בהרכב חברי אגודת ישראל בארץ ישראל. מספר העולים האגודאיים הלך וגדל ובאמצע שנות השלושים חל מהפך בהנהגת האגודה: לאחר מאבק עברה ההגמוניה על התנועה לידי מנהיגי היישוב האגודאי החדש. קנאי היישוב הישן לא השלימו עם מהלך זה ופרשו מאגודת ישראל.¹⁹

היישוב האגודאי החדש אופיין בפתיחות תרבותית רבה יותר מזאת של היישוב הישן ובכוננות לשאת פעולה עם התנועה הציונית, והשתלב בפעולות לבניין הארץ. מרכז היישוב החדש, מוסדותיו ומערכות עיתונו, מוקמו בתל-אביב. בראשית 1933 מונה בנימין מינץ בידי אגודת ישראל בפולין למנהל לשכת המודיעין לעולי פולין בתל-אביב. לשכה דומה פתח יעקב לנדוי לעולי גרמניה, ובאותה שנה הם איחדו את פעולותיהם ועמדו בראש תנועת פועלי אגודת ישראל, שייצגה חלק גדול מחברי אגודת ישראל שביישוב החדש.²⁰

הסתדרות צעירי אגודת ישראל קבעה גם היא את מושבה בתל-אביב, ובאמצע שנות השלושים "הרחיבה הרבה את חוג פעולתה ועברה לדירה חדשה במרכז העיר ברחוב הרצל 34".²¹ נוסדו עיתונים חדשים של מחנות היישוב החדש האגודאי ומערכותיהם מוקמו בתל-אביב: **שערים**, עיתון פועלי אגודת ישראל החל לצאת לאור ב"1934; **דגלנו**, עיתון צעירי אגודת ישראל החל לצאת לאור ב"1941 בירושלים, כעריכת עמרם בלוי, אך לאחר שיצאו לאור כמה גיליונות הועברה המערכת לתל-אביב ועריכתו הופקדה בידי חיים מנדל; בספטמבר 1941 החל לצאת לאור הדרך, עיתון היישוב האגודאי החדש, במקביל לקול ישראל הירושלמי. עוד נוסדה ב"1942 הוצאת ספרים אגודאית ראשונה בארץ ישראל בשם "נצח", שמשדרתה היו ברת' רוטשילד 27 בתל-אביב.

אנשי אגודת ישראל שבתל-אביב השתלבו בחיים הדינמיים של העיר הצומחת. ראייה לדבר ניתן לראות בעמודי מודעות של אחד מגיליונות הדרך. הוצאת נצח פרסמה מודעה על ספרים חדשים שיצאו לאור: בית מסחר ספרים חורב, בנהלת בנימין 16, הודיע כי ניתן לרכוש אצלו "ספרי קודש, גמרות, חומשים וסדורים"; א' וה' פרידלנדר מכרו "טלתיים ותפילין, מחזורים מכל המינים, אתרוגים מובחרים"; ובאמצע עמוד מודעות הודפסה מודעה גדולה ובה תמונת גבר בחוש מגבעת ולבוש קפוטת ולידה הכיתוב: "החייט המומחה לגברים בפרט למלבושי חרדים וגם מודרניים מכל הסוגים [...] לביוש מנדורבסקי רח' עליה 14".²²

ברור למערכת קול ישראל כי התשובה תהיה שלילית. כותב הידיעה הבחיר כי לו החרדים בשכונות הוותיקות היו חוברים לחרדים בשכונות החדשות ב"גוש אחד", היו זוכים ל"די כוחות בהנהלה" ואז היו דרישותיהם כמעטט היו נשמעות.³⁰

חיי התרבות

אליטה תרבותית מאנשי היישוב החדש שבאגודת ישראל ניסתה להשתלב גם בחיי התרבות של תל-אביב. חלון קבוצה זאת היה מאיר וידיסלבסקי (1903-1945), פובליציסט, מבקר אמנות, ממנהיגי פועלי אגודת ישראל ומי שהקים וניהל בתל-אביב את קופת מלווה וחסכון של פא"י. הוא הצטרף לחוג הסופרים של כתב העת הספרותי **כתובים** שבעריכת שלונסקי, והוציא לאור בתל-אביב כתב עת, **בטוי**, שנועד לשמש במה לסופרים ולאנשי רוח מהמחנה האגודאי.³¹ וידיסלבסקי פרסם בגיליון הראשון של **בטוי** מאמר ביקורת משווה בין ציורי ראובן רובין שהתנורר בתל-אביב לבין ציורי שאגאל. "נעים לנו מאד ראובן בתור צייר בשל עצמו. לא כאמן עברי דוקא, אלא כאמן תם שמחפש דרך אל תוך התמימות המשתחררת מן השלשלאות הסנציוניות שבעולם האמנות". על ציוריו מנופי תל-אביב הוא כתב: "כמה אי-תנועה למשל בתמונת תל-אביב-הפרזיו בזעיר אנפין על חולות אסיה?".³²

פעילות התרבות היהודית "עונג שבת" – הרצאות ולימוד בנושאי יהדות – שחיים נחמן ביאליק הנהיג בשבתות בתל-אביב משכה אליה קהל גדול, עד שהוקם לשם לכך אולם "אוהל שם". וידיסלבסקי לא ראה בפעילות תחליף לתפילה וללימוד המסורתי, אך ראה בה פעילות חיובית המוכיחה עד כמה גדולה הכמיהה לשבת: "בואו וראו כמה נתחכבה השבת על ההמונים כאן – מתקבצים יהודים בימי השבתות להתענג על קדושת השבת ומנוחתה ותבינו כמה חילול שבת ופריצות השבת יש במקום אחר".³³ תערוכת יריד המזרח שארגנה בתל-אביב חברת מסחר ותעשייה בע"מ, התמקדה בהצגת תוצרת היישוב העברי והייתה למעין אירוע תרבות המוני. מידע על התערוכה הראשונה שהתקיימה בנווה צדק בשנת 1924 הובא בעיתון אגודת ישראל בפולין. לפי מידע זה תערוכת המזרח הקרוב שארץ ישראל תמוקם על שטח של 11 דונם שבהם יוקמו מבנים אשר במרכזם מבנה בשטח של 1,000 מ"ר.³⁴ תערוכת יריד המזרח השלישית התקיימה בשנת 1929 בנווה שאנן. קודם לפתיחתה התפרסמה על פני שני עמודים בגיליון השלישי של **בטוי** (תמוז תרפ"ט) תמונת "המראה הכללי של תערוכת ארץ המזרח הקרוב בתל-אביב פסח תרפ"ט".

פועלים אגודאיים

העולים הצעירים מהמחנה האגודאי לא בחלו בעבודת כפיים גם כשבאו ממשפחות מבוססות כלכלית. בנימין מינץ ומאיר וידיסלבסקי, ממנהיגי פועלי אגודת ישראל, בני משפחה אמידה בלודז', עבדו בבואם לארץ כפועלי בניין ולאחר מכן כעובדי תפוס. תנועת פועלי אגודת ישראל ניסתה לאגד את הפועלים החרדים כדי לשמור על זכויותיהם ולהקל על השגת עבודה. חלק מהפועלים האגודאיים התארגנו במסגרת קואופרטיבים לבנייה כשהם מחלקים ביניהם את רווחי עבודתם.

דרבנו, עיתון אגודת ישראל שיצא לאור בוורשה, דיווח לקוראיו

בכסלו תש"ג (נובמבר 1942) דיווח הדרך כי חברי פועלי אגודת ישראל קנו 21 דונם מעבר לירקון במטרה להקים שם שכונה בשם קרית אחיעזר. הקרקעות "הועברו במשרדי הטבו [...] על שם המשתכנים".³⁵ בגיליון אחר נדפסה ידיעה על צרכניה של אגודת ישראל בשם "צידה", שנפתחה ביוזמת עסקני התנועה. הצרכניה "הספק לחבריה צרכי המחיה לכלכלת הבית, כלים וכל מני חמרים מועילים".³⁶

מבני דת

הקהילה הדתית בתל-אביב הלכה וגדלה ונוקקה למבנים לקיום אורח חיה. ראשון להם היה בית הכנסת. בניית בית הכנסת הגדול בתל-אביב זכתה בקול ישראל להערכה חיובית: "בנין בית הכנסת בתל-אביב הולך ומתפתח יפה ויהי' באמת היכל תפארת מהצד הטכני. הקירות עוד מעט ונגמרו אבל גמר הבנין חושבים שיארך עוד אילו חדשים". גם לתקלות שבהפעלת בית המרחץ העירוני הוקדש מקום: "בנין בית המרחץ למרות שנגמר בכ"ז [בכל זאת] טרם נפתח כי המכונות אינן מתאימות לפי התכנית שהי' צריך להיות עפ"י חוקי ההנדסה והדבר צריך תקון אשר יעלה בסכום לא קטן".³⁷ מבנה חיוני לאוכלוסייה שומרת המצוות היה המקווה. באוגוסט 1934 נדפס בקול ישראל מכתבו של עולה מסלובקיה שהתיישב בתל-אביב וקבל על שבעיר שמספר תושביה כ-100,000 פועל מקווה אחד בלבד. "על נשי תל-אביב לכתת רגליהן ממקום שהן גרות דוקא אל מקוה זו". לדבריו סוכל ניסיונו לזיום בניית מקווה נוספת בשכונת מאה שערים מאחר ש"העירייה של תל-אביב אינה נותנת רשיון לבנין מקוה לנשים בגבול העיר". בתגובה הובאה בעיתון תשובתו של מר ישראל רוקח, ממלא מקום ראש העיר, שהסביר כי הוחל בבניית מקווה נוסף אך חלו עיכובים בבנייתה בגלל בעיות חוקיות שמנה במכתבו. כסיום המכתב הוא הודיע: "ביום 17.1.1934 קבלו רשיון לשניונים ולגמר בנין שבקשו וכל הזמן בונים".³⁸

חינוך דתי

העולים האגודאיים הראשונים מצאו בתל-אביב תשתית חינוכית דתית בחלק מן השכונות הוותיקות. עם זאת הם העדיפו להקים תלמוד תורה שלהם, שלא הצליח להתקיים לאורך זמן. על כך קבל מינץ, ממנהיגי פא"י, בתמוז תרפ"ט: "נוסד ע"י אג"י [אגודת ישראל] בתל-אביב לפני איזה שנים תלמוד תורה, בהנהלתו של מר ברוך רבינוביץ אבל מאז שמר רבינוביץ עזב את המוסד הזה שוררת שם אנרכיה [...]. מנהל 'מרכז החנוך' בירושלים לא מינו כאן שום מנהל אחראי והמוסד נחרב".³⁹

לתושבים דתיים שהתיישבו בצפון תל-אביב הקטנה היה חסר תלמוד תורה לילדיהם. תלמוד התורה "שערי תורה" שפעל בנווה שלום שירת גם אותם, אך משגדל מספרם ביקשו להקים סניף שלו במקום מגוריהם. הם פנו לשם כך לעירייה בבקשה לעזור להם בתקמת מבנה לתלמוד התורה. "ראש העירייה ענה להמשתדלים בזה כי לפי דעתו הפרטית הדרישה היא צודקת אבל זה תלוי לפי דבריו לועידת התרבות שע"י העירייה שיש לה אבטנומיה גמורה אשר היו"ר שלה הד"ר מוסנזון הידוע ולפיכך התוצאות עדיין לא ידועות". נוכח העובדה שההחלטה על המבנה הייתה נתונה בידי ד"ר מוסנזון מגימנסיה הרצליה, שנתפס בציבור הדתי כאנטידתי, היה

לחוף ימים תשכון והלב, לבנו מתרונון [...] היכון לארץ-ישראל! שיבה בחינת תשובה!³⁹

העיתון האגודאי ארץ ישראל בלאט הביא לקוראיו בפולין תיאור אידיילי של תל-אביב ביום חול. אין זה תיאור עיתונאי יבש. העיתונאי האגודאי כתב את התיאור בלשון גובלת כשירה, וכל פרט תל-אביבי הוצג בהתפעלות ובאהבה: "העיר ששמה הכחולים רוחצים בזהרי אור, שמתגנבים לרחובותיה ומעירים את תושביה הישנים לחיי היום".⁴⁰ להלן קטעים מן התיאור.

תימנים

העיתונאי האגודאי החל את סיורו ברחובות תל-אביב השכם בבוקר קודם לזריחת החמה. ראשונים נקלעו בדרכו מטאטאי הרחובות. "רובם יהודים חומים כהים, תימנים רזים ותמירים עם זקנים ארוכים ופאות מסולסלות". הוא ראה בהם דמויות יהודים קדמונים מעולם לא מוכר – מזרחי, זר ומזרח לו, המזרח אירופי, ועם זאת חש שהם קרובים לו. זקניהם ופאותיהם עושים את הזרים ליהודים אחים לבני העירה האורתודוקסים שכפולין. הם "בני שם אותנטיים כפי שודאי נראו בני המון היהודי בעבר, אך הם גם יהודים משלנו [היימישע יידען]. טבעי הדבר שזמן קצר לאחר הפגישה עם יהודים אלה, ועם התגברות התנועה ברחובות, מופיעים בהם "אנשים הולכים לבית הכנסת עם טלית ותפילין מתחת לזרועם".

נהגי הגמלים

היהודי האורתודוקסי במזרח אירופה זיהה את ארץ ישראל ואת ירושלים עם ה"מזרח", ולכיוון זה פנה בעת תפילתו. דקלים ובתים עם כפות שימשו בסמלי אגודת ישראל אלמנטים מזרחיים ארץ-ישראליים.⁴¹ תל-אביב נבנתה בסגנון בנייה אירופי וחסרה סממנים פזויים מזרחיים. לכן שש העיתונאי האגודאי לראות ברחוב גמלים שבהם יכול היה להשתמש בתיאורו כמוטיב מזרחי תל-אביבי, וכך לחבר את ארץ ישראל המסורתית שבמזרח עם תל-אביב החדשה, הנבנית.

ברחוב נראים גמלים עם המובילים אותם, האם מביאים הם דרישת שלום מן המדבר או נושאים על גבם את ה"זיפזיף" מהים לבניית בתים חדשים. עד עתה היו נהגי הגמלים ערבים בלבד, עתה נוספו אליהם גם יהודים רבים והם ייסרו חברה "אגודת בעלי הגמלים היהודים" [...]. התנועה ברחוב גמלים, יהודים רוכבים על המורים, יהודים נושאים קנקני חלב, יהודים בעלי מלאכה עם כליהם בידיהם או על כתפיהם.

ראוי לציון השימוש במילה "זיפזיף", חול ים ששימש לבנייה והיה לאחד מסמלי בניין תל-אביב. המושג מובא בתוך התיאור האידישאי, בלא שהכותב ראה צורך להבהיר לקוראיו את המושג הארץ-ישראלי. יש בכך, לדעתי, כדי ללמד על מידת הזדהותו עם המרכיבים התרבותיים החדשים של החברה התל-אביבית ובתוכם ה"סלנג" שנוצר בה.

ילדים

הילדים שהעיתונאי פוגש ברחוב התל-אביבי, "ממלאים את המדרכות. כל אחד מהם הולך לבית ספרו", לא דמו, בלבושם ובהופעתם, לילדי המתנה האגודאי. לרובם לא היו פאות ורבים מהם היו גלויי ראש. אך החיבה לארץ ישראל הנבנית גברה על זרות מראה ילדים אלה

בראשית 1935 על המצב הכלכלי בארץ, על "השכר המנופח של עבודת הבנין", וכן שבשנת 1934 הועסקו בתל-אביב כ-6,000 פועלים. עוד הובאה בעיתון תמונת עשרים פועלי בניין; כמחציתם עומדים ליד מריצות והאחרים עומדים על פיגום. "חברי פועלי אגודת ישראל בתל-אביב (ביניהם הרבה שבאו זה לא מכבר מפולין) עוסקים בבנין בית חדש". על הפיגום שבתמונה הוצב שלט ועליו הכיתוב: "קבלו קמינר, פועלי אגודת ישראל סניף תל-אביב קבוצת בנין".³⁵ הפרוודור, עיתון המעפילים חברי אגודת ישראל, שיצא לאור במחנות המעפילים בקפריסין, הרבה לדווח לקוראיו על הנעשה בארץ ישראל, ובין היתר על מצב שוק העבודה בה. בקיץ 1947 נכתב בו: "בתל-אביב נוסד קואופרטיב בניה ביוזמת הרב אדלר, הם כבר קיבלו אחוז גבוה יותר של הזמנות".³⁶

תל-אביב של חולין

ידיעות רבות בעיתונים האגודאיים עסקו בחיי היום-יום בעיר. מיעוטן היו בגדר מידע לתושבי העיר; רובן נועדו לחברי אגודת ישראל שבגולה, ידיעות לעולים פוטנציאליים ותיאורים של הנעשה בתל-אביב.

דירה להשכיר

דירה למגורים הייתה צורך ראשוני לכל העולים. הביקוש הרב לדירות בעיר הביא לעלייה במחירי השכירות ולחשש של עולים כי לא יעמדו בתשלומים. העיתון ארץ-ישראל בלאט דיווח ב־1925 לקוראיו בפולין כי מספר הדירות הפנויות להשכרה בתל-אביב גדל ולא מורגש מחסור בדירות. כתוצאה מכך ירד שכר הדירה ב־15 עד 20 אחוז מהמחיר המוסכם; מחיר שהעירייה קבעה כדי להגן על דירים.³⁷

כשמונה שנים לאחר מכן דיווח העיתון האגודאי ארץ ישראל לקוראיו בפולין כי "שכר דירה בערים חיפה, תל-אביב וירושלים הינו כ־1.5 עד 2 פונט לחודש ובתמורה ניתן לשכור דירת שלושה חדרים עם מרפסת ואמבטיה". לבעלי הון הבהיר העיתון כי "השכרת דירה מניבה כ־8% עד 10% רווח".³⁸

שוק לקניות

תושבי העיר המתפתחת נזקקו למרכז קניות. חברי אגודת ישראל בפולין למדו לדעת כי אם עד לשנת 1925 "די היה בשוק קטן מסחר ומזון, במפגש רחובות נחלת בנימין ואלנבי, עתה חייבים ליצור שוק גדול יותר ומתכננים שוק חדש באזור תל-נורדוי".³⁹

דמויות תל-אביביות בסתם יום של חול

מנהיגי אגודת ישראל העולמית שישבו עד למלחמת העולם השנייה באירופה ראו בחיוב את התפתחותן של ארץ ישראל ותל-אביב. הם ידעו כי אוכלוסייתה חילונית ברובה ויש בה אורחות חיים שאינם תואמים את דרכם, אך העדיפו להביא לידיעת קוראיהם את הפן החיובי של הארץ הנבנית, במטרה להגדיל את מספר העולים האגודאיים ובכך להשפיע על צביונה הדתי.

יעקב רוזנהיים, נשיא אגודת ישראל העולמית שישב בגרמניה, קרא ב־1933 בעיתונו *Der Israelit* לחברי אגודת ישראל בגרמניה לעלות לארץ ולהשתתף בבניינה. "ירושלים בונה ונבנית. תל-אביב

"בסיטונות, רבותי בסיטונות, בוזל מאוד. תריסר תיאטרונים, תריסר על גבי תריסר גבאים וסופרים, וקיוסקים לגזוז ואוטומובילים, וחנייות למנופקטורה ולמכלת וכו' וכו' – ללא צורך וללא חשבון, סתם לשם מסחר גרידא, והכל ברעש ובסאון אורינטלי".⁴³

שכונות עוני

בניצ'ן מינץ

בנימין מינץ היה פובליציסט, חוקר תולדות ישראל, וכאמור מראשי פועלי אגודת ישראל. לאחר קום המדינה הוא כיהן כסגן יושב ראש הכנסת וכשר הדואר. מינץ פרסם מאמרים רבים גם בעיתונות הכללית. ב־1936 בהקשר למאורעות הוא פרסם תיאור ציורי ספוגי רגישות חברתיות של שתי שכונות בשולי תל־אביב שאוכלוסייתן ענייה.

כרם התימנים

רחוב אלנבי – סרט צבעונין. מאה תמונות ברגע אחד. על רקע של בתים יפים. חלונות ראוה לתפארת [...] רק פסיעה אחת מקולנוע "רמון" – ורגלך שוקעת בחול. הנך על סף כרםהתימנים [...] רחוב גדרה קטן הוא וצר. בתים קטנים משני צדדיו. מדרכות צרות. ובאמצע חול. החול היה פעם לבן וזהבה. עכשו הוא אפור ומזהם. בני אדם זהמיהו במי שופכים ובפסולת מזונית [...] מרחוב גדרה תפנה ימינה, הנך ברחוב גמליאל. רק חול מנדד ועד גדר. בתים קטנים ורועעים. רבים מהם לא מטייחים ולא מסיידים. מה ושם צריף דל. מה ושם מרתף טחוב ואפל. ובאמצע הרחוב – ילדים ערוטים משחקים ברפש. זקנים בחלוקים ארוכים רובצים על גלי סמרטוטים [...] הנך צועד בכבודות בחול השוקע ונדמה לך, כי נתגלגלת ללב ערב הנדחת, לעיר טיפוסיית בירכתי תימן.⁴⁴

שכונת התקווה

קרקע השכונה נקנתה על ידי משרד "המושב", רק שלושים ושמונה דונמים. אבל חלקו אותם למאתים ושמונה מגרשים. כדי הפרוספריטי הטובה עלינו [...] הרהובות חוצים את השכונה בקוים ישרי. שתי ערב. כמין טבלת שח. רחובות צרים. חסו על אמת קרקע. צריפים ובתים קטנים. מהם לא מטייחים. לכל צריף או בית – מעט ירק [...] קשה להאמין כי תל־אביב נושמת במרחק ארבעה רגעים מכאן בקצב המהיר והכרבי שלה.⁴⁵

תל־אביב מתפתחת

ההתפתחות המהירה של תל־אביב – שצמחה בחולות ושנבנתה בידי יהודים – הייתה מקור גאווה ליהודי הגולה, ובהם חברי אגודת ישראל. עיתון אגודת ישראל בפולין תיאר בגיליונו מתמוז תרפ"ה (1925) את "הצמיחה התמידית של תל־אביב ועתידה", וכלל במאמר תמונים עדכניים מתחומי פיתוח שונים. "תל־אביב נעשית המרכז היהודי הגדול ביותר בארץ זה ברור לכולם [...] היא שואבת לתוכה אלפי עולים. לפני כשבועה עד שמונה חודשים העריכו את אוכלוסייתה בכ־20,000 תושבים והיום מדברים על כ־25,000 [...] לדעת אופטימיסטים בעוד כשנתיים שלוש היא תמנה כ־100,000

ותיאורו מלא באהבה אליהם. "חלל העיר מתמלא בקולות ילדותיים בעברית הנשמעת כצלצול פעמונים. נדמה שהאוויר נעשה נערי ורווי בשמחה. לעתים נדירות ניתן לראות ילדים כה עלזים כילדי ארץ ישראל".

מצחצחי נעליים

חל־אביב קלטה יהודים מכל ארצות העולם, וברחוב שבו העיתונאי הלך נשמע בליל שפות מדהים בגיונו שהמחיש לו את קיבוץ הגלויות שהתממש בה. "ובתוך בליל השפות של קבוץ הגלויות מצחצח נעלים עם ה'בבקשה' בעברית מזמין את בעלי הנעליים המלוכלכות של יהודי הגולה לנקות מעליהן את אבק הגלות". מצחצחי נעליים היו חלק מהנוף העירוני בארצות רבות. בתל־אביב הם קיבלו בתיאורו תפקיד סמלי, היסטורי. הם עוזרים להמוני העולים להוריד מגבם את משא הגלות את האבק שהצטבר עליהם ובעיר החדשה הם נעשים ארץ־ישראליים – מוכנים לממלכתיות הנראית באופן.

שוטר יהודי

הממלכתיות לא נתפסה בעיני העיתונאי האגודאי כחלום רחוק, אלא כמציאות שמתממשת לעיניו. השוטר שמחזיק בידו את הכוח החוקי לכפות את השלטון על האזרחים היה בפולין הגוי לבוש המדים נציג השלטון הזר. בתל־אביב חזה העיתונאי בשוטר יהודי – סמל ראשוני לממלכתיות יהודית שנומדת להתחדש בארץ ישראל. "מפעם לפעם נשמעת הקריאה 'צידה הצידה'... כמה ביתית נשמעת קריאה זו מפי שוטר יהודי. הנה עומד שוטר יהודי בצומת הרחובות. השוטר ממונה על הכוננת התנועה. הוא פוקד: ימינה שמאלה, עמוד, לך. נדמה שהשוטר צמח מתוך מקומו".

הנהלת העירייה

הנהלת עיריית תל־אביב שכולה יהודים הייתה עבור העיתונאי האגודאי הוכחה ניצחת לשלטון יהודי שהולך ומתגבש בארץ ישראל – ראשית הממלכתיות היהודית.

שען העירייה משמיע את קולו בעיר היהודית. עיר כזו צריכה מושל ומארגן בעל כישורים טובים. עשרות האוטומובילים צריכים דרכים סלולות להוביל לפתח תקות, ראשון לציון, בני ברק, עיר גנים... מכל העולם באים ללמוד מעיריית תל־אביב. די לחזות בישיבת מועצה כדי לדעת באיזה רצינות וכובד ראש דנים בכל שאלה גדולה כקטנה.

בגיליון תמוז תרפ"ה של העיתון **ארץ ישראל בלאט**, בסיום כתבה המתארת את התפתחות תל־אביב, קובע הכותב כי "מעבר לניהול העיר היהודית הראשונה שלנו נועדה הנהלת העיר להיות גורם מלמד ומחנך הנהגה שתוכל בבוא היום להצליח להנהיג פונקציות של שלטון בארגון גדול ורחב יותר". לגרסתו, תל־אביב היא דגם לימודי־ראשוני להנהגה פוליטית עצמאית עתידית של ישות מדינית בארץ ישראל.

הכרך האורינטלי

היו באגודת ישראל מי שהשאון התל־אביבי הרתיע אותם. מאיר וידיסלבסקי היה מתלמידי בירנבוים ומחובבי רעיון "העולים", שנזכר לעיל, וראה בכרך גורם מזיק למרקם החברתי של העם היהודי. הוא ראה גם את הצד השלילי שבצמיחה המהירה של תל־אביב ובמאפייניה המזרח תיכוניים, שלא היו לרוחו. הוא תיאר זאת בלשונו המיוחדת:

התנועה הציונית והיה שותף מלא להצגת המדיניות הארץ-ישראלית שלה בפני ועדות החקירה של ממשלת המנדט.⁵² בראשית שנת תרצ"ח הוא פרסם בקול ישראל מאמר ראשי בן שני פרקים לסיכום שנת תרצ"ז. בפרק הראשון הוא עמד על המאורעות ועל שינויי המדיניות הארץ-ישראלית: "לידת מלה חדשה מקסימה 'מדינה יהודית' שלטון יהודי בארץ ישראל משוחרר מעול גויים [...] שלטון שלא היה לעם היהודי מחורבן ירושלים".⁵³ ההתלהבות נוכח הסיכוי למדינה יהודית השפיעה אולי על התייחסותו להקמת נמל תל-אביב. בפרק השני של מאמרו הוא ביטא התרגשות ושמחה עם הקמת נמל תל-אביב:

בניין נמל תל-אביב, המתוק כמעט היחיד שיצא מהעו המרירות של הימים הקשים. יצירת נמל תל-אביב יש בו משום נותן לרשע רע כרשעתו, תשלום גמול לרשעים אשר העיוו לכבוש תחת שלטון הטרור את הקשר שבין הישוב היהודי בארץ ישראל עם העולם כולו, את נמל יפו. ביצירתו יש גם מעשה רב לטובת בנין ארץ ישראל והצבעתה על מרצו ועזו רוחו של הישוב היהודי בארץ ועל רוח היצירה שלו בעתה"⁵⁴ [בעזרת השם יתברך] [...] יש לציין שהיהדות החרדית בהמוניה עזרה הרבה לבנין הנמל ועשרות אלפי מניות נרכשו על ידי יהודים חרדים שראו את ההשתתפות במפעל זה לחובת השעה ולכבוד לישוב כולו.⁵⁴

בלוי הזכיר גם את ההתייבות של מקימי הנמל לשמור על השבת בשטחו והביע שביעות רצון מכך שהוא מושבת בשבת.

פרעות בתל-אביב

במאורעות 1936 הייתה תל-אביב במרכז הפרעות והשכונות שגבול ביפו הותקפו בידי המון ערבי ונפגעו קשה. בנימין מינץ ביקר בשכונות מיד לאחר ההתקפה ותיארוי ממחישים את מראה השכונות המותקפות ותחושות תושביהן. להלן חלקים מתיאור המראות שהוא חזה בעת את ביקורו בכרם התימנים ובשכונת התקווה:

השכונה השדודה והשרופה, שנעובה בחלקה על ידי תושביה, המתגלגלים כפליטים בכל פינות תל-אביב [...] בתים שרופים משני צדי הרחוב, קורות מפחמות מסגרות-חלונות עקורות מתגוללות בחול. אין דלתים וברית, השמשות נסדקו כולן [...] הרחוב מלא שברי כלי-חרס, כרעי מטה, סמרטוטים, מזוונות שרופים וטחובים למתצה [...] ועל הכל קש קש...⁵⁵ האבטובוס של "המעביר" מכוסה רשת. שוטר מיוחד רוכב בידו וישוב על הפסל הראשון. הנוסעים משוחחים ביניהם בלחיש [...] הדרך צרה. פרדסים גוררים בצברים מזה ומזה, הכל משתתקים. כאן מקום הסכנה העיקרי. כאן יורים. כאן קרה האסון האחרון הנורא: נרצח ראובן לוי.⁵⁶

הדי השואה

בנובמבר 1942 התפרסמו בכלי התקשורת בעולם הידיעות בדבר השמדת יהודי אירופה. מנהיגי אגודת ישראל קיימו, בעקבות פרסום הידיעות, כמה כינוסי תפילה ומחאה.⁵⁷ שניים מהם התקיימו בתל-אביב ונסקרו בהרחבה בעיתונות האגודאית. הכינוס הראשון שאגודת ישראל ארגנה התקיים באולם אוהל שם בתל-אביב ביום 22 בנובמבר 1942. נוסף על מנהיגי התנועה וחברים לקחו בו חלק הרב עמיאל, הרב הראשי לתל-אביב, ד"ר הנריק רומרוין, הקונסול הכללי של ממשלת פולין, ואישים נוספים. בכינוס קרא הרב בלוי לכל המפלגות

תושבים". בהסתמך על "מומחה מעיתון הארץ" נקבע כי "תל-אביב תרחיב שטחה עד לפתח תקווה ולמושבה החדשה הרצליה [...] ונוכל לדבר על [...] תל-אביב רבת". עוד נקבע בכתבה כי גם "במישור התעשייתי תל-אביב התקדמה כראוי [...] וכי העירייה זקוקה להלוואות כדי לממש תכניות פיתוח כסלילת מדרכות התקנת ביוב ושתילת גנים צבוריים".⁴⁶

תיירות

העולים חיפשו בתל-אביב קורת גג לימים הראשונים לשהותם בארץ ישראל. אלה היו "נופשים בעל כורחם". נופשים מסוג אחר היו יהודים מירושלים הרחוקה שבאו לנשום את האוויר המלווה של הים התל-אביבי ולנוח מעמלם. לעתים הגיעו לתל-אביב גם יהודים שבאו לבחון את האפשרות להשתקע בארץ או להשקיע בה. בעולים ובנופשים היו גם חברי המחנה האגודאי. מלונות מתאימים לציבור האגודאי פרסמו מודעות בעיתונים האגודאיים. מודעה מסוג זה פרסם בדצמבר 1924 צבי דב מירצקי בעל "בית אכל, מלון ופנסיון", והיינו מענה לשלושה סוגי לקוחות – בית אוכל למבקשים מסעדה בלבד, מלון לעולים ולמבקרים ופנסיון לנופשים. במודעה פורט מיקום המלון ושירותיו: "נוה שלום על שפת הים, בית אמזליק (מול בתי פינגולד) מסודר ומשוכלל באפי אירופי, מבט נהדר נשקף אל הים – גן יפה, חדרים מרווחים ומרוהטים – חדר רחצה ואמבטיזות, שרות זריזה ומצוינה, בטוח בעיני כשרות ושמירת שבת עצהו"ט [עם צרכי היום טוב]".⁴⁷ באותה עת הודיע ארץ ישראל בלאט לחברי אגודת ישראל בפולין כי "תל-אביב מושכת אליה תיירים המהווים מקור הכנסה גדול לעירייה".⁴⁸

רכבת בתל-אביב

תל-אביב כעיר צומחת ומפתחת תעשייה הייתה זקוקה לאמצעי תחבורה מפותחים, והיינו רכבת. ב־1925 עסקה אחת הכתבות בארץ ישראל בלאט שבפולין, בין השאר, בצורך ברכבת בתל-אביב. הכותב חייב את העתקת תחנת הרכבת מלוד לתל-אביב כתרומה חיונית לפיתוח התעשייה בה.⁴⁹ כשלושה חודשים לאחר מכן בישר העיתון לקוראיו כי חברת הרכבות הגיעה להסכם עם עיריית תל-אביב על הקמת מסילת רכבת לתל-אביב, שתהפוך את העיר לצומת הרכבות שבין ירושלים לחיפה, במקום לוד.⁵⁰

נמל תל-אביב

בשנת 1925, במאמר שדן בפיתוח תל-אביב והתפרסם בארץ ישראל בלאט בפולין, נקבע הצורך בבניית גשר בים [מזח] שימשש במקום נמל ויספק פרנסה למשפחות רבות.⁵¹ ההצעה מומשה כ־12 שנה מאוחר יותר. כשנמל יפו נסגר בפני יהודים הוקם במקומו, בים שלחוף תל-אביב, מזח לפריקת משאות מאניות ולאחר מכן גם להורדת נוסעים – "נמל תל-אביב". בניית הנמל התקבלה בקול ישראל בשמחה, לאחר שחלו שינויים במערכת שלו.

הפרישה האמורה של חלק מהיישוב הישן מאגודת ישראל הביאה לשינוי גם במערכת קול ישראל. ב־1933 החל הרב משה בלוי לערוך את העיתון במקומו של עמרם בלוי שהיה עורכו מ־1927. הרב משה בלוי (1885-1946), ממנהיגי אגודת ישראל בארץ ישראל, הנהיג את הפלג המתון שביישוב הישן. הוא הסכים לשיתוף פעולה מדיני עם

רמו לקטטה על רקע אידאולוגי בתחום הסוציאליזם. מקור הביטוי "אראלים נצחו את המצוקים" (מלאכי מרום נצחו את צדיקי הארץ) בתלמוד הבבלי, מסכת כתובות, דף כד, עמ' א. כאן הוא נאמר באירוניה ובשמחה לאיד על שהאספה הופרעה.

9 "יפ"ו מול השמש, ד"ר מבשן אל מערכת קול ישראל", קול ישראל, 9.6.1922, עמ' 4.

10 "יום הכפורים ביפו עיה"ק", קול ישראל, 2.11.1933, עמ' 4.

11 שמואל שין, "על המצב (מאמר מערכת), מפריעי שלום הצבור", קול ישראל, 5.5.1934, עמ' 2.

12 "שריפה פלייש אין תל-אביב", די אידישע שטימע, 23.11.32, עמ' 1 (תרגום שלי).

13 ירושלמי, "חרדי תל-אביב איכס", דגלנו, ה' כאלול תרצ"ט, עמ' 3.

14 "משבוע לשבוע, פריצה קוראת לגנוב...", דרכנו, כ"ז בטבת תרצ"ה, עמ' 1.

15 העברים הצעירים כונו גם "כנענים", התגבשו באמצע שנות השלושים ל"ועד לגיבוש הנוער העברי". בתפיסתם האידאולוגית זן בהרחבה ברוך קורצווייל, "מהותה ומקורותיה של תנועת 'העברים הצעירים' (כנענים)", ספרותנו החדשה - המשך או מתפצלת?, ירושלים ותל-אביב, שוקן, תשל"א, עמ' 300-270.

16 ד"ר נתן בירנבוים (1864-1937), פובליציסט, הוגה דעות, היה מזכיר התנועה הציונית ואחר כך מזכיר אגודת ישראל בראשיתן. על רעיון "העולים" שיגיש ראו יוסף פונד, "המאמין האובד בין גורדי שחקים (בעקבות העולים של ד"ר נתן בירנבוים)", מורשת ישראל, ו' (תשס"ט), עמ' 126-150.

17 אליעזר שינדלר, "ד"ר נתן בירנבוים או זיון מלחמה פאר עליה", בית יעקב, לדוד, תרצ"א, עמ' 1 (תרגום שלי).

18 'חבס, "החדשות ביפו", קול ישראל, 8.9.1922, עמ' 3.

19 'שר, "בשעת כשר (לחרדי יפו)", קול ישראל, 3.11.1922, עמ' 1. בבחירות לעירייה שהתקיימו בינאר 1924 זכתה המזרחי הצעיר (רשימה דתית ציונית) בשלושה נציגים במועצה.

20 ז, "יפ"ו", קול ישראל, 18.5.1923, עמ' 3.

21 חלק מהפורשים כינו עצמם "חברת היים" וקבוצה מתוכה החלה לננות עצמה "נטורי קרתא" בסוף שנות השלושים. ראו א' רובינשטיין "מישוב למדינה: מסדות ומפלגות", בתוך: בנימין אליאב (עורך), הישוב בימי הבית הלאומי, ירושלים, כתר, 1979, עמ' 129-284.

22 מנחם פרידמן, חברה ודת: האורטודוקסיה הלא-ציונית בארץ ישראל 1918-1936, ירושלים, דב כרצ'ב, תשל"ח, עמ' 354-355.

23 "תל-אביב", דרכנו, כ"ז בטבת תרצ"ה, עמ' 21.

24 הדרך, "יג בחשרי תש"ג, עמ' 4, 8. "טלחים" הן טליות בהגיון אשכנזי (טלסים); "קפטה" היא מעיל שחור ארוך המאפיין לבוש חסידי.

25 "קריית אחיעזר", הדרך, כסלו תש"ג, עמ' 8.

26 "צרכנייה של אגו"י בת"א", הדרך, כ"ח באלול בתש"ב, עמ' 6.

27 ז, "יפ"ו", קול ישראל, 8.9.1922, עמ' 3.

28 "יהודי מסלובקיה מכתב למערכת", "ישראל רוקח מ"מ ראש העיריה אל מערכת קול ישראל", קול ישראל, 2.8.1934, עמ' 4.

29 בנימין מינץ, "כתב האשמה", בטוי, תמוז תרפ"ט, עמ' ג.

30 ח"י, "מזיי חרדיים ביפו", קול ישראל, 22.9.1922, עמ' 3.

31 וידיסלבסקי חתם על מאמריו בשם ו' לייכטר או מאיר. דיון בפעילות הספרותית של וידיסלבסקי ובתכניו בטוי נכלל בספרי ילקוט רעים חרדים: שירת משוררים אגודתיים צעירים בארץ-ישראל בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים, ירושלים, כרמל, תשס"ח, עמ' 49-64.

32 ו' לייכטר, "עבד ראובן לשאגאל", בטוי, כסלו תרפ"ט, עמ' כא.

33 מאיר, "עונג שבח והללו שבת בתל-אביב", שם, עמ' יט.

34 "די אויסטעלונג און יארדי פון נאנהטען מזרח און א"י", ארץ ישראל בלאט, י"ח תמוז תרפ"ה, עמ' 19.

35 דרכנו, 13.1.1935, עמ' ד.

להתאחד לפעילות הצלה משותפת ופורסמו בו 14 החלטות שעיקרן הבעת זעזוע נוכח הרצח וקריאה לעמי העולם לפעול להצלת יהודי אירופה.⁵⁸ כינוס נוסף בתל-אביב התקיים באולם אישה חפץ (לימים קולנוע מתמיד) ב"ג בעומר (23.5.1943), ובו השמיעו מנהיגי אגודת ישראל קריאות לעולם החופשי לא להסתפק בהצהרות אלא לפעול להצלה.

אחרית דבר

פנים רבות לתל-אביב. כפי שאין אחידות דעות בתוך המחנה האגודאי כך גם משתקפת תל-אביב בעיתונים בצורות שונות. המחנה המתבדל, רובו מחוגי היישוב הישן, ראה בה קודם לכול את תופעות החילון ושם את הדגש בתיאוריו על הפן השלילי שבה – עיר אנטי-דתית שפוגעת ברקמת החיים של תושביה שומרי המצוות. לעומת זאת, המחנה המשתתף באגודת ישראל, ראשי אגודת ישראל בפולין והיישוב החדש האגודאי שבארץ ישראל, ראו בה את החיוב שבצמיחת עיר חדשה בחולות כסמל לבניין הארץ. עיתוניים הביעו התפעלות מתופעות של חידוש הממלכתיות שהם ראו בה – שוטר יהודי, ילדים דוברי עברית שאין בעולם שמחים כמותם, הנחלת עיר שמתפקדת לדוגמה ומשמשת כור היתוך למנהיגות במדינה שתקום. בעוד עיתוני אגודת ישראל בפולין הביעו התפעלות ללא סייג מן העיר החדשה, התריעו בני היישוב החדש האגודאי בארץ ישראל על תופעות חברתיות שליליות שהם חזו בתוכה: התפתחות הפיזית עם סממנים של עיר ים תיכונית ועוני משווע של חלק מאוכלוסייתה. כל המחנות בארץ ישראל שבאגודת ישראל גילו מעורבות גדולה בנעשה בתל-אביב. היישוב הישן בכתבותיו הביקורתיות על תל-אביב וברצונו להכתוב ליישוב החדש האגודאי את אופן התנהגותו הביע רצון עז להשתתף בעיצוב אופיה היהודי של העיר ובבנייתה. היישוב החדש האגודאי היה לחלק הדומיננטי באגודת ישראל בארץ ישראל ועשה את תל-אביב למרכז הפוליטי והחברתי שלו, כמשקל נגד למסודות היישוב הישן בירושלים. חברי מחנה זה השתלבו בחיי העיר, היו לחלק אינטגרלי מאוכלוסייתה ולקחו חלק בבניינה.

הערות

1 ספר הכנסיה הגדולה, ירושלים, אגודת ישראל העולמית, הועד הפועל, תש"ם, עמ' 13.

2 "אספת המועצה המרכזית של שלומי אמוני ישראל בפולין", הדרך, ז' באדר ב תרפ"א, עמ' 24.

3 אלטר אברהם מרדכי, אוסף מכתבים ודברים, ווארשא: פ' לוין, תרצ"ז, עמ' סא-סב.

4 מידע על עיתוני אגודת ישראל ודיון בהתפתחות העיתונות האגודאית ותכניה מצוי בספרי מטוי דרך.

5 הגימנסיה העברית הרצליה הוקמה ב"1906 ביפו כמוסד פרטי והועתקה ב"1909 לתל-אביב. היא טיפחה את הרגש הלאומי ועוררה התנגדות עזה במחנה הדתי מאחר שמקצועות היהדות נלמדו בה מתוך השקפה חילונית. התנ"ך נלמד מפי בני-ציון מוסינזון בגישת ביקורת המקרא.

6 "יפ"ו", קול ישראל, 15.12.1922, עמ' 3.

7 "תל-אביב תליפיות ותל 'יהדות', קול ישראל, 22.1.1931, עמ' 2.

8 יפואי, "יפ"ו", קול ישראל, 19.5.1922, עמ' 4. "מלחמת השפות" הסתיימה כעשר שנים קודם לכן בניצוחן העברית על הגרמנית. סביר להניח שהכותב

- 46 פוקס, "דער כסדריגער וואקס אין די צוקונפט פון תל-אביב", ארץ ישראל בלאט, י"ח בתמוז תרפ"ה, עמ' 2 (תרגום שלי) (להלן: פוקס, "דער כסדריגער").
- 47 מודעה, קול ישראל, 12.12.1924, עמ' 1.
- 48 פוקס, "דער כסדריגער".
- 49 שם.
- 50 ר"פ, "א טאג אין תל-אביב".
- 51 פוקס, "דער כסדריגער".
- 52 יוסף פונד, פירוד או השתתפות: אגודת ישראל מול הציונות ומדינת ישראל, ירושלים, מאגנס, תשנ"ט, עמ' 49-60.
- 53 משה בלוי, "תרצ"ז א", קול ישראל, 10.9.1937, עמ' 1.
- 54 משה בלוי, "תרצ"ז ב", קול ישראל, 17.9.1937, עמ' 2. להקמת נמל תל-אביב נוסדה "חברת אוצר מפעלי ים" שמינותיה נרכשו על ידי הציבור היהודי. ב-1936 נבנה מזח עשוי מתכת ששימש נמל עד לסיום הקמת נמל הקבע עם שובר גלים, בפברואר 1938.
- 55 מינץ, "בכרם התימנים".
- 56 הנ"ל, "בשכונת התקווה".
- 57 לתאור הכינוסים ראו יוסף פונד, תנועה בחרבות: מנהיגות אגודת ישראל לנוכח השואה, ירושלים, ראובן מס, תשס"ח, עמ' 231-235.
- 58 "אספה רבת-עם של אגודת ישראל", הדרך, י"ז בכסלו תש"ג, עמ' 5-6.
- 36 "תל-אביב", הפרוודור, תמוז-אב תש"ז, עמ' 4 (תרגום שלי). חלק מהעיתון נכתב בעברית וחלקו באידיש.
- 37 "דירה-געלד אין תל-אביב", ארץ ישראל בלאט, א' באלול תרפ"ה, עמ' 16 (תרגום שלי). ארץ ישראל בלאט (בלאט = עיתון) יצא לאור כשנה מטעם המרכז הארץ-ישראלי של אגודת ישראל בפולין. ב-1935 אגודת ישראל בפולין הוציאה לאור עיתון דומה בשם ארץ ישראל.
- 38 "היוזער און דירות", ארץ ישראל, כסלו תרצ"ג, עמ' 17 (תרגום שלי).
- 39 ארץ ישראל בלאט, י"ב בתשרי תרפ"ו, עמ' 7.
- 40 *Der Israeli*, ספטמבר 1933. תרגום לעברית מתוך: יעקב רוזנהיים, כתבים: מבחר מאמרים ונאומים, ירושלים, הסכדרות אגודת ישראל העולמית, תש"ל, עמ' שטז.
- 41 ר"פ, "א טאג אין תל-אביב", ארץ ישראל בלאט, י"ב בתשרי תרפ"ו, עמ' 7-6 (תרגום שלי) (להלן: ר"פ, "א טאג אין תל-אביב").
- 42 תיאור סמל שזכה מצוי במאמרי "סימבוליות ציונית בסמלי אגודת ישראל", הציונות, כג (2001), עמ' 35-47.
- 43 מאירי, "עונג שבת וחלול שבת בתל-אביב", בטוי, עמ' יט.
- 44 בנימין מינץ, "בכרם התימנים השדוד והשרוף", הארץ, 5.8.1936, עמ' 2 (להלן: מינץ, "בכרם התימנים").
- 45 בנימין מינץ, "בשכונת התקווה", הארץ, 17.8.1936, עמ' 2 (להלן: מינץ, "בשכונת התקווה").

אל תוך המעגל, ניסיונות אגודת ישראל לחבור אל הסוכנות היהודית

א. מבוא

אגודת ישראל (להלן: האגודה העולמית) נוסדה ב־1912 בידי כמה אישים, מנהיגי קהילות יהודיות ממערב אירופה, ובהם יעקב רוזנהיים, ד"ר יצחק ברויאר וד"ר פנחס כהן.¹ המטרה הייתה לארגן את האורתודוקסים היהודים בכל הארצות כמשקל נגד להתארגנות החילונית בתנועות הסוציאליסטיות היהודיות ובתנועה הציונית.² בפרוגרמה של אגודת ישראל הוגדרה שאיפתה: 'להיות "באת כח" היהדות הנאמנה לתורתנו הקדושה כלפי חוץ ולהגן עליה ועל המחזיקים בה מפני הקמים עליה'.³ סניפים של הארגון הוקמו בארצות שונות. הראשונים והחשובים שבהם הוקמו בפולין ובארץ ישראל. האגודה בפולין ('שלומי אמוני ישראל') נוסדה בנובמבר 1916, ובראשה עמד הרב יצחק מאיר לוין.⁴ חלק גדול מהאורתודוקסים

1 האישים הללו היו למנהיגי אגודת ישראל העולמית ולמעצבי דרכה הפוליטית. יעקב רוזנהיים (1870-1965) היה ממנהיגי 'התאחדות החרדים' בגרמניה, עורך *Der Israelit*, עיתון היהדות החרדית בגרמניה שהיה לעיתון אגודת ישראל ונשיא האגודה עד למותו. ד"ר יצחק ברויאר (1883-1946) נמנה עם מייסדי ברית האקדמאים היהודים בגרמניה ומנהיגי, פובליציסט והוגה דעות, חבר נשיאות הוועד הפועל של אגודת ישראל העולמית ובסוף שנות השלושים גם נשיא הסתדרות פועלי אגודת ישראל. ד"ר פנחס כהן (1867-1942) היה רב אנסבך שבבווריה, מיוזמי התארגנות אגודת ישראל בפולין ויושב ראש הוועד הפועל של אגודת ישראל העולמית. על ייסוד התנועה והאידאולוגיה של רוזנהיים וברויאר ראו, יוסף פונד, פירוד או השתתפות: אגודת ישראל מול הציונות ומדינת ישראל, ירושלים תשנ"ט (להלן: פונד, פירוד או השתתפות), עמ' 17-48.

2 האורתודוקסים הם יהודים המקפידים על אורח חיים דתישמרני ובמזרח אירופה אף שמרו על ביגוד מסורתי ועל חיי חברה ותרבות כרדישות המסורת הדתית שם. בארץ ישראל הם כונו 'חרדים'. להלן יובאו שני הכינויים בהתאם למיקום הגאוגרפי.

3 אגודת ישראל, 'כללי ההסתדרות לפי שעה על פי ההרשאה שניתנה לוועד הזמני מאת האספה בקטוביץ', בית הספרים הלאומי, L.484.

4 הרב יצחק מאיר לוין (1893-1971) היה חתנו של הארמו"ר אברהם מרדכי אלטר מגור ומנהיג האגודה

בפולין נמנו עם חבריה והיו עד לשואה רוב חברי האגודה העולמית. בארץ ישראל נוסדה האגודה באוגוסט 1919 בידי אנשי היישוב הישן, ובראשה עמד הרב משה בלוי.⁵ האגודה העולמית לא הייתה עשויה מקשה אחת ושלוחותיה בארצות השונות קבעו את דרכן הפוליטית, לא אחת בניגוד לדרך שהתוותה המנהיגות העולמית. כך, לדוגמה, נקטה האגודה שהונהגה בידי היישוב הישן דרך של בדלנות, בניגוד לרכה של האגודה העולמית. גם תנועות הבת שנסודו בה, 'צעירי אגודת ישראל' ('צא"י') ו'פועלי אגודת ישראל' ('פא"י'), אחזו בדרכים פוליטיות וחברתיות משלהן, שלא תמיד עלו בקנה אחד עם אלה של המנהיגות העולמית. האגודה על שלוחותיה ראתה בתנועה הציונית יריבה אידאולוגית הפועלת לחילון העם היהודי. בנוסח המנדט שקיבלה בריטניה על ארץ ישראל ושאושר ב־1922, נקבע כי נציגות מתאימה של היהודים, 'סוכנות יהודית', תוכר כמי שתפעל עם הבריטים בענייני היישוב בארץ ישראל ולהקמת הבית הלאומי. עד להקמתה תהא ההסתדרות הציונית נציגות זו. מעמד פוליטי זה הציב את ההסתדרות הציונית בעמדת כוח שהטילה אימה על האגודה. בשלב הראשון ניסתה המנהיגות האגודאית לדחות החלטה זו של חבר הלאומים וביקשה להכיר בה כנציגת האורתודוקסים בסוכנות. משהדבר לא עלה בידה, החליטה מנהיגות האגודה העולמית לנסות לחבור אל הנהגת הסוכנות, בהסכמה עם ההסתדרות הציונית, וראתה בכך מטרה מרכזית. אולם ההנהגה הציונית ראתה באגודה גורם פוליטי שולי ומיעטה לדון בצירופה.⁶ ההבדל בהתייחסות לצירוף האגודה ניכר בהיקף המקורות שעמדו לרשותי. הנושא תועד בהרחבה במסמכי מוסדות האגודה – בהתכתבויות מנהיגיה ובעיתוניה – ואילו במסמכים הציוניים המקבילים הוקדש לכך מקום מועט. הקשרים הפוליטיים שהתפתחו בין האגודה להסתדרות הציונית, בצל היריבות ביניהן, משתקפים בניסיונות של מנהיגות האגודה להשתתף בניהול הסוכנות ובהסכמים שנחתמו ביניהן לאחר שנכשלו הניסיונות האלה. במאמר אני מתאר את הקשרים שהתפתחו בין האגודה להסתדרות הציונית ולסוכנות עד להקמת המדינה, ועומד על המכשולים שמנעו את כניסתה לסוכנות. הנהגת האגודה העולמית, שמקום מושבה עד אמצע שנות השלושים היה בפרנקפורט, והנהגת האגודה בפולין צידדו בהתיישבות ובכניין הבית הלאומי בדומה למטרות הסוכנות, אך היריבות האידאולוגית והפוליטית שבין האגודה לתנועה הציונית מנעו פתיחת דו שיח ביניהן.

5 בפולין. הוא עלה לארץ בראשית 1940 והיה יושב ראש הוועד הפועל העולמי ומנהיג האגודה בארץ ישראל. נמנה עם החותמים על מגילת העצמאות, חבר כנסת עד פטירתו ושר הסעד בשנים 1948–1952. האגודה בארץ ישראל נוסדה ב־1912 אך היא לא פעלה. מענדל גערליץ, מרא דארעא ישראל, ירושלים תשל"ד, כרך ב. הסניף בארצות הברית נוסד ב־1922, אך החל לפעול ב־1939. יוסף פונד, מתווי דרכים: עיתונות אגודת ישראל, תל-אביב תש"ע (להלן: פונד, מתווי דרכים), עמ' 99. הרב משה בלוי (1885–1946) היה ממנהיגי היישוב הישן ומנהיג האגודה בארץ ישראל עד לראשית שנות השלושים, עת הצטרפו להנהגה מנהיגים מבין העולים האגודאיים (להלן: היישוב האגודאי החדש).

6 מכתב וייצמן ללאוני ואלפרד לנדסברג, 9.5.1925, *The Letters and Papers of Chaim Weizmann*, edited by Barnett Litvinoff, Jerusalem 1977 (להלן: אגרות וייצמן), כרך 12, עמ' 417.

מכשולים אלה יוצגו להלן, קודם לדיון בגורמים שאפשרו יצירת אפיקי הידברות וקשרים פוליטיים בין האגודה לסוכנות.

ספרות המחקר המצומצמת הנוגעת למגזר החרדי התמקדה בבחינת היבטים סוציולוגיים שונים של החברה החרדית בישראל ובריכוזים יהודיים בגולה, ובהתייחסות חברה זו לשואה.⁷ חקר ההתנהגות הפוליטית של האגודה, שהייתה מרכיב עיקרי בחברה החרדית, לוקה בחסר. חלק מהמחקרים הספורים בתחום זה נעשו כתוצר לוואי למחקר סוציולוגי. מחקר ראשון וחשוב הוא ספרו של מנחם פרידמן על האגודה בארץ ישראל.⁸ מחקר חשוב שני הוא ספרו של גרשון בקון על האגודה בפולין.⁹ שני הספרים מלמדים על היכולת הטובה של המנהיגות האגודאית להסתגל לשינויים פוליטיים ולהשתלב במערכות הפוליטיות: בארץ ישראל נקטה האגודה גישה פרגמטית שאפשרה שינוי עמדות ומעבר מבדלנות פוליטית לשיתוף פעולה עם הנהגת היישוב והסוכנות, ובפולין התארגנה האגודה כמפלגה פוליטית שפעלה במישור המוניציפלי והפרלמנטרי תוך שיתוף פעולה עם מפלגות יהודיות אחרות. בכמה מאמרים ובשניים מספרי ניסיתי למלא חלק מחקרי זה והתמקדתי ביחסים הפוליטיים בין האגודה להסתדרות הציונית.¹⁰ מאמר זה נועד להוסיף נדבך לפן זה של המחקר. פרידמן ובקון התייחסו בספריהם להיבטים שונים של התנהגות האגודה, ובהם גם התנהגותה הפוליטית. אני מתמקד במאמר בהתנהגות הפוליטית של הנהגת האגודה; הנהגה שנאלצה להתמודד עם מציאות פוליטית משתנה, ולסגל את עמדותיה למציאות זו, במטרה להיות שותפה לקבלת ההחלטות ולהבטיח את האינטרסים של חברי התנועה.

ב. שערי כניסה לסוכנות

בהחלטת חבר הלאומים מיולי 1922 בדבר הכרה בנציגות של היהודים – סוכנות יהודית – נקבע, כאמור, כי לכשתוקם ישותפו בה היהודים הרוצים להקים את הבית הלאומי. בדיונים קודם לאישור כתב המנדט סבר הרברט סמואל, הנציב הבריטי העליון בארץ ישראל, כי ראוי שייצגו בה היישוב היהודי בארץ ישראל וארגונים לא-ציוניים שיגלו עניין בבית הלאומי וירצו להושיט עזרה חומרית. חיים ויצמן, נשיא ההסתדרות הציונית, סבר כי נוכח מצבה הכלכלי הקשה של ההסתדרות הציונית יש צורך בשיתוף חוגים לא-

7 קימי קפלן סובר שתחושת החסר בחקר החברה החרדית נובעת מכך שמחקרים בתחום זה נעשו בידי חוקרים מדיסציפלינות שונות, שהשיח ביניהם מועט. קימי קפלן, 'חקר החברה החרדית בישראל: מאפיינים, הישגים ואתגרים', בתוך: עמנואל סיון וקימי קפלן (עורכים), חרדים ישראלים: השתלבותם בלא סמיעה?, ירושלים 2003, עמ' 225.

8 מנחם פרידמן, חברה ודת: האורתודוקסיה הלא ציונית בארץ ישראל תרע"ח-תרצ"ו/1918-1936, ירושלים תשל"ח (להלן: פרידמן, חברה ודת).

9 Gershon C. Bacon, *The Politics Of Tradition: Agudat Yisroel In Poland 1916-1939*, Jerusalem 1996

10 פונד, פירוד או השתתפות: הנ"ל, מתווי דרכים, עמ' 54-160.

ציוניים בסוכנות שיוכלו לסייע לה במשאבים כלכליים.¹¹ לשם כך הוא פתח במשא ומתן עם לואי מרשל, ממנהיגי יהדות ארצות הברית, שהניב באוגוסט 1929 הסכם והסוכנות המורחבת הוקמה. התקוות שווייצמן תלה בצירוף הלא-ציונים לא התגשמו. מרשל נפטר זמן קצר לאחר החתימה, התקווה להגדלה משמעותית של הכנסות הסוכנות הושמה לאל, חברי ההסתדרות הציונית קיבלו את עמדות המפתח של הנהגת הסוכנות והלא-ציונים נדחקו לשוליים. בשנות השלושים התערערה המסגרת המוסרית של הסוכנות המורחבת.¹² היישוב הישן, שרובו אורגן באגודה, היה בשנות העשרים מרכיב משמעותי ביישוב הארצישראלי ומנה קרוב למחצית היישוב היהודי בירושלים;¹³ אלא שמנהיגיו אחזו בדרך של בדלנות ושל מאבק אנטי-ציוני חריף וקולו של מיעוט מתון לא נשמע בו. לעומת זאת, מנהיגי האגודה העולמית והאגודה בפולין הציגו בהחלטותיהם רצון עז לקחת חלק ביישוב ארץ ישראל ובפעילות מדינית למען הבית לאומי, ובכך ענו על התנאים הנדרשים להשתתפות בסוכנות.

החלטות ראשונות התומכות בעבודה ארצישראלית התקבלו בוועידה של מנהיגי האגודה העולמית בפרשבורג (ברטיסלבה שבסלובקיה) ב־1920. בין ההחלטות היו: הקמת מרכז ארצישראלי, השגת אשרות כניסה לארץ ישראל לחברי התנועה, הקמת בנק ארצישראלי וחיוב החברים לתרום לקרן ארץ ישראל של התנועה.¹⁴

כניסו הראשון של צירי האגודה העולמית (הכנסייה הגדולה הראשונה) שהתקיים באוגוסט 1923, הוחלט לייסד את 'קרן הישוב' לרכישת קרקעות ולהתיישבות. תוכן מודעות ההתרמה לקרן מלמד על האווירה ארצישראלית ה'ציונית' – התומכת בעלייה, בהתיישבות ובכניין הבית הלאומי – ששררה בחוגים אגודתיים נרחבים בתנועה.¹⁶ הסניף האגודתי בפולין – הגדול שבסניפי האגודה – היה מהמצדדים העיקריים בתפיסה ארצישראלית זו. לגיטימציה הלכתית לכך ניתנה עם ייסוד האגודה העולמית ב־1912, בכרוז שפרסמו

11 יגאל עילם, הסוכנות היהודית: שנים ראשונות, 1919–1931, ירושלים תש"ן (להלן: עילם, הסוכנות היהודית), עמ' 2–1, 38.

12 מנחם קאופמן, 'לואי מארשל וחיים וייצמן והקמת הסוכנות היהודית המורחבת', בתוך: יהודה באואר, משה דייוויס וישראל קולת (עורכים), פרקי מחקר בתולדות הציונות, ירושלים תשל"ו (להלן: קאופמן, לואי מארשל), עמ' 41–83.

13 פרידמן, חברה ודת, עמ' 11.

14 בנימין זאב יעקבזון, אשא דעי למרחוק, בני ברק 1967, עמ' רמג.

15 'דיוני הכנסיה הגדולה ה־1', קול ישראל, עמ' 4. הקרן דומה לקרן הקימת לישראל (קק"ל).

16 'הגיעה השעה הדרושת מאתנו שהיהדות החרדית תקח בידה את בנין הארץ, אפס מעשים [...] פרושה אטימת אזניים לקול ההשגחה. [...] התנדבו איפוא לקרן הישוב'. 'קריאה', קול ישראל, 27.10.1922, עמ' 1.

17 האוכלוסייה האורתודוקסית בפולין שהודתה עם האגודה מנתה כשליש מכלל יהודי פולין – כמיליון נפש. יוסף פונד, תנועה בחרבות: מנהיגות אגודת ישראל לנוכח השואה, ירושלים תשס"ח (להלן: פונד, תנועה בחרבות), עמ' 5.

12 אדמו"רים מפולין ובראשם האדמו"ר מגור, ובו ביקשו 'להשתדל עפ"י תוה"ק לטובת יישוב א"י על ידי פעולות ממשיות ורציניות'.¹⁸

ביטוי פוליטי ראשון לתפיסה הארצישראלית של האגודה בפולין ניתן באסיפת המועצה המרכזית שלה בפברואר 1921, שהלק הארי מדיוניה הוקדש לארץ ישראל והחלטותיה נועדו לסלול דרכים להתיישבות בארץ ישראל.¹⁹ בשנים הבאות הייתה התפיסה הארצישראלית דומיננטית בהנהגה העולמית ובפולין, ובאה לכיטוי במישור המעשי בשיתוף פעולה מדיני עם הסוכנות, וגם במישור הסימבולי.²⁰ המצע הארצישראלי של חלק גדול מהמנהיגות האגודאית תאם את המטרות שהוצגו בכתב המנדט לסוכנות. מדוע לא הצליחה האגודה לחבור לסוכנות? התשובה לכך מצויה, לדעתי, קודם כול בדעות מוקדמות של מנהיגים דומיננטיים בכל אחת מהתנועות על התנועה היריבה. אלה הקשו על התקרבות בין התנועות. לכך נוספו עקרונות אידאולוגיים שבהם אחזה מנהיגות האגודה; אלה הכשילו כל ניסיון להצטרף לסוכנות. גם מאבקי כוח פוליטיים הוסיפו מכשולים בדרך להסכמים.

ג. תפיסת היריב

בעת שאושר המנדט, כל אחד מהצדדים, ההסתדרות הציונית והאגודה, ראה באחר יריב נוקשה שאוחז באידאולוגיה מנוגדת לזו שלו באופן שאינו מאפשר דיאלוג לקראת שיתוף פעולה. בראשית דרכה ראתה האגודה בתנועה הציונית יריבה הנושאת את דגל החילון ומסכנת את האינטרסים של האורתודוקסים בארץ ישראל. בחוברת הסברה שהופצה בפולין תוארו אנשי התנועה הציונית כ'שונאים ומתנגדים מאורגנים, נגד מי שהיביים לקיים מאבק כדי לא להימחק'.²¹

השוני האידאולוגי בין האגודה לבין הציונות הוגדר בבהירות בפגישת מנהיגים אגודאיים עם סמואל, שהביע פליאה נוכח היריבות שביניהן כשבנושא הלאומי 'מבוססות שתייהן על בסיס אחד'. יצחק לאנדו מלונדון, שעמד בראש המשלחת, הסביר כי האגודה היא 'דתית לאומית וההסתדרות הציונית עשתה את הדת לעניין פרטי אשר אין לו שום קשר עם הלאומיות היהודית ויוצא מזה שהיהדות החרדית יש לה השקפה אחרת לגמרי על רעיון לאומיות היהדות'.²² לכן מנועה האגודה מלשתף פעולה עם ההסתדרות הציונית.

-
- 18 משה שנפלד ויחזקאל רוטנברג, *מקטוביץ עד ירושלים*, תל-אביב תשי"ד, עמ' 45.
- 19 'אספת המועצה המרכזית של שלומי אמוני ישראל בפולין', הדרך, ז' אדר ב' תרפ"א, עמ' 24.
- 20 יוסף פונד, 'ההיבט הציוני בעיתונות אגודת ישראל', *קשר*, חוב' 9 (מאי 1991), עמ' 81-89; הנ"ל, 'סימבוליות ציונית בסמלי אגודת ישראל', *הציונות*, כרך כג (2002), עמ' 35-48.
- 21 *אגודת ישראל: איהר מהות, ציעלען, אויסגאבען און טעטיגקייט*, עמ' 10. על ייסוד האגודה והתמודדותה עם הציונות ראו, פונד, *פירוד או השתתפות*.
- 22 'משלחת "אגודת ישראל" לפני הנציב העליון של א"י סיר הרברט סמואל בלונדון', *קול ישראל*, 23.6.1922, עמ' 1. המושג 'דתית לאומית' בא להסביר כי האגודה מבקשת להותיר את הדת כחלק אינטגרלי ממהות העם היהודי, בניגוד לציונות, המבקשת להציבה לבחירה חופשית של היחיד.

צעירי היישוב הישן, שהיו בעלי תפיסות בדלניות קיצוניות, ראו בתנועה הציונית יריב כה מסוכן עד כי דרשו התבדלות מוחלטת ממנה. במאמר מיולי 1925 בקול ישראל, שבועון האגודה שביישוב הישן, הובעה התנגדות עקרונית לכל שיתוף עם הסוכנות. בהתקרבות לחוגים החילוניים שבסוכנות 'אנו מסכנים את בנינו, את הדור הצעיר ומעמידים אותם על אם הדרך שהמזרחי העמיד את פועליו'.²³

מנהיגי האגודה התקשו להשלים עם הרעיון שההסתדרות הציונית תייצג את יהודי ארץ ישראל וביקשו להכיר בהם כנציגי היהדות האורתודוקסית, לצדה. הד לתחושת התבוסה והעלבון נוכח הפקדת הייצוג בידי ההסתדרות הציונית אפשר לשמוע בדברי האדמו"רים מגור ומראדזין בתגובתם על סירוב הבריטים לאפשר ייצוג לחרדים בארץ ישראל: 'הנה פה בפולין שיותר חלקי תושביה המה יהודים רתיים, רבים וגדולים ומנהיגיהם מתכוננים לעלות ארצה ישראל ואיך אפשר הדבר שהם יצטרכו לבקש תעודות מסע אצל הציונים כעני בפתח, ואשר אפשר גם הדבר ששייכו פניהם [ריקם]'.²⁴

ההסתדרות הציונית ראתה באגודה בשנות העשרים גורם פוליטי שולי, שמספר הנוהים אחריו קטן ואין בידו לתרום לבניין הארץ, אך יש בו רצון לפגוע במהלכים המדיניים שלה. עד אמצע שנות השלושים הייתה התייחסות מעטה לקשרים עמה והם כמעט לא נדונו במוסדותיה. בה בעת הוקדשו דיונים רבים לצירוף קבוצת מרשל לסוכנות. וייצמן, שעמד באותן שנים בראש ההסתדרות הציונית, לא שאב את כוחו הפוליטי ממערך מפלגתי כלשהו. הוא נשען על מעין הסכמה כללית של התנועה הציונית לתמוך במנהיגותו, ובפועל התווה את דרכה.²⁵ מעמדו הרם הקנה לעמדותיו משקל רב בקביעת המדיניות כלפי האגודה. לכן נודעת חשיבות רבה לתפיסתו את האגודה והיא השליכה על היחסים עמה באותן שנים.

וייצמן לא ביקש שותפים לדרו שיח במחנה האגודאי. הוא ראה בו יריב מסוכן, עשוי מקשה אחת. ההבדלים בתפיסה הפוליטית שהיו קיימים בין מנהיגים אגודאיים כברואר ובלי, או בין המחנות האגודאיים בפולין וביישוב הישן, לא היו נהירים לו. במכתבים לרעייתו ולדוד אידר מאמצע 1922 הוא הציב את האגודה בין ה'אויבים' העיקריים של הציונות, וקבע: 'ללא ספק אגודת ישראל פועלת יד ביד עם הערכים ועם הותיקן והם מונהגים

23 חבר, 'לועידת ההסכם ביניה', קול ישראל, 3.7.1925, עמ' 2.

24 מנחם פרוש, 'אברהם מרדכי אלטער [האדמו"ר מגור], מרדכי יוסף ליינר [האדמו"ר מראדזין] אל הרב חיים יוסף זוננפלד', שרשרת הדורות בתקופות הסוערות, ירושלים תשס"א, כרך ב, עמ' 72.

25 נתנאל קצבוביג, 'מכוא', בתוך: הנ"ל (עורך), אגרות: הרב מאיר בר-אילן, רמת-גן תשל"ו (להלן: בר-אילן, אגרות), כרך א, עמ' 29.

26 ברואר גיבש תפיסה אידאולוגית שבמרכזה בניין ארץ ישראל. הוא ראה בתנועה הציונית יריב בגלל תפיסתה החילונית את העם היהודי, ועם זאת הכיר בתפקידה ההיסטורי: בניית 'מדינה לאומית לאומה היהודית'. ראו, פונד, פירוד או השתתפות, עמ' 30-48. בלוי הנהיג תחילה מדיניות בדלנית שהסתייגה משיתוף פעולה עם מוסדות היישוב. בשנות השלושים הוא נקט מדיניות פרגמטית של שיתוף פעולה מדיני עם הסוכנות. שם, עמ' 49-60.

ומודרכים בידי דה-האן.²⁷ תפיסה מכלילה זו באה לכיטוי גם בכיורגריה שלו, בתיאור מאבקו נגד השמצת הציונות בידי 'קבוצות שונות', ובהן 'אגודת ישראל האורתודוקסית', שנפגשה עם לורד נורתקליף בארץ ישראל בפברואר 1922 והתנגדה באופן פעיל להכרה בהסתדרות הציונית כ"סוכנות יהודית".²⁸ מי שנפגש עם נורתקליף, איל העיתונות הבריטית, הייתה משלחת מהיישוב הישן. המשלחת הופיעה כמייצגת האורתודוקסיה והצהירה על התנגדותה להסתדרות הציונית ולפעולותיה. ההצהרה לא ניתנה על דעת מנהיגות האגודה העולמית, וזו הסתייגה מהפגישה כפי שהסתייגה והתנגדה לפעילות הפוליטית האנטי-ציונית של ד"ר ישראל דה האן, חבר המשלחת ודובריה של האגודה הארצישראלית.²⁹

תפיסת וייצמן את האגודה כגוף חדגוני עוין וחסר חשיבות פוליטית לא השתנתה גם כאשר החל בשיחות גישור עם מנהיגיה בשנת 1925. במכתב אל מנהיגים ציונים בגרמניה הוא הביע תדהמה מן החשיבות שהבריטים מייחסים לאגודה והציג את עמדתו בבוטות, תוך ביטוי דעות קדומות על מנהיגיה:

בפועל האגודה אינה מייצגת דבר. [...] אין ברשותם כספים או קרקעות [בארץ ישראל], השפעתם ביהדות פולין, המדינה היחידה בה יש להם השפעה כלשהי, דועכת. כל הארגון נישא על כתפיהם של כמה פנאטים מפרנקפורט א-מייין, אויבי פלשתינה ואויבי בריטניה, שונאי דעת עם אופי של ימי הביניים. מחריד הדבר שהממשל הבריטי מייחס חשיבות כה רבה לאנשים אלה.³⁰

המנהיגים האגודאיים מגרמניה שעמם נפגש וייצמן היו בעלי השכלה כללית. שלושה מהם היו בעלי תואר דוקטור ותפיסות אנטי-ציוניות מתונות, שביקשו דיאלוג עם ההסתדרות הציונית. וייצמן סבר עוד כי מנהיגי האגודה העולמית מחזיקים ב'עמדות עוינות לעבודה הארצישראלית ורק תחת לחץ המוני הנוהים אחר האגודה בפולין הם עשויים לשנות עמדות

27 מכתב וייצמן לדוד אידר, 3.6.1922, אגרות וייצמן, כרך 11, עמ' 109; מכתב וייצמן לוורה וייצמן, 13.5.1922, שם.

28 יהודה ריינהרץ, חיים וייצמן: עלייתו של מדינאי, ירושלים תשנ"ו, כרך ב, עמ' 383. כנראה בעקבות הפגישה נקט נורתקליף 'תעמולה אלימה נגד התפיסה הציונית של ממשלת בריטניה'. 'The Northlife way', *The Jewish Chronicle*, 5.5.1922, p. 7

29 ד"ר יעקב ישראל דה האן, משרור יליד הולנד שעלה לארץ והצטרף לאגודה הארצישראלית, נרצח ב-30.6.1924 בידי שני חברי ארגון ה'הגנה'. על חייו ועל פעילותו המדינית ראו, שלמה נקדימון ושאל מייזלש, דה-האן: הרצח הפוליטי הראשון בארץ ישראל, תל-אביב 1985. ראו גם את חיבורים המגמתי של צבי יהודה משייזוב, הקדוש דה-האן: הרצח הציוני הראשון בארץ ישראל, ירושלים תשמ"ו. ראשי האגודה העולמית דרשו להפסיק את פעילותו המנוגדת לעמדותיהם. בישיבתם בפברואר 1924, בהשתתפות האדמו"ר מגור, הם החליטו לשלוח לארץ ישראל את נציגם שינהל את המחלקה המדינית במקום דה האן. ההחלטה לא מומשה עקב רציחתו. פנחס סירקיס, איש האמונה: ר' אליעזר סירקיס ז"ל, תל-אביב תשל"ט, עמ' 131.

30 מכתב וייצמן ללאוני ואלפרד לנדסברג, 9.5.1925, אגרות וייצמן, כרך 12, עמ' 417.

אלו.³¹ היו מנהיגים בהסתדרות הציונית שאחזו בגישה שונה, כיצחק גרינבוים ממנהיגי התנועה הציונית בפולין, שביקש לשתף את האגודה בסוכנות, בעקבות שיתוף הפעולה המוצלח עמה בפולין;³² אך הוא לא נמנה עם קובעי המדיניות ודעתו לא נשמעה. תנועת המזרחי שנוסדה ב־1902, וסניפה בפולין שנוסד ב־1917, ייצגו את האורתודוקסים שבתנועה הציונית. המזרחי ראתה באגודה יריב אידאולוגי ופוליטי. שתיהן התחרו על רכישת אהדתם של האורתודוקסים בפולין. שיתוף האגודה בסוכנות עלול היה לפגוע במעמדה ובכוחה האלקטורלי בפולין.³³ הרב ברלין, ממנהיגיה, הציע ב־1923 לקיים שיחות הידברות עם האגודה להקהיית היריבות ביניהן, שלא יצאו לפועל. הוא ראה בהידברות אפשרות לעשות 'רושם טוב על הקהל הגדול וישמש לטובתנו'.³⁴ פארבשטיין,³⁵ נשיא המזרחי בפולין, ראה בהחלטת הכנסייה הגדולה שלא להצטרף לסוכנות כל עוד לא מולאו דרישותיה 'תוצאה מוצלחת' עבור המזרחי. הוא העדיף לא לנהל עמם כל משא ומתן, וסבר כי הצטרפותם לסוכנות לא תתרום דבר למזרחי מבחינה חומרית ומבחינה רוחנית. 'אין לנו צורך במשיגיה הכשרות של אגודת ישראל. אנו נלך בדרכנו וניתן להם ללכת בדרכם'.³⁶ לא הייתה זו התבטאות חרד־פעמית.

ב־31 בינואר 1929, בעת דיון על אופן בחירת נציגי הלא־ציונים מפולין לסוכנות המורחבת, קבע פארבשטיין ש'סכנה גדולה' נשקפת לעבודה הארצישראלית מהקהילות הלא־ציוניות מאחר ש'חברי מועצותיהן הם רובם חברים ל"אגודה" ל"כונד" או פוע"צ שמאליים – מתנגדים קיצוניים לרעיון בנין הארץ'.³⁷ הצבת האגודה בחזית אחת עם הבונד חטאה לאמת. בעוד הבונד התנגד לכל ביטוי לאומי הקשור בארץ ישראל, ראתה המנהיגות האגודאית בפולין בעבודה הארצישראלית חלק עיקרי במטרותיה. אריה טרטקובר, ממפלגת הפועלים הציונית 'התאחדות', טען נגד פארבשטיין כי אין להציב את האגודה בשורה אחת עם הבונד ועם פועלי ציון שמאל. בעוד האחרונים מתנגדים לסוכנות, האגודה לא תילחם נגדה.³⁸ תפיסתו הוצגה גם בפני הנהגת התנועה הציונית.³⁹

-
- 31 מכתב וייצמן למארשל, 8.5.1925, אגרות וייצמן, כרך 12, עמ' 331.
- 32 בבחירות לאסיפה המכוננת ולסיים התאגדה ביוזמת גרינבוים נציגות יהודית משותפת לכמה מפלגות, ובהן האגודה והציונים.
- 33 על ייסוד המזרחי בפולין והתפתחותו ראו, אסף קניאל, יומרה ומעש: המזרחי בפולין בין שתי מלחמות עולם, רמת גן 2011.
- 34 מכתב מאיר בראילין לאהרן בארט, 17.4.1923, בתוך: בראילין, אגרות, עמ' 133.
- 35 יהושע השל פארבשטיין (1870-1948) היה נשיא המזרחי בפולין עד 1931, ציר בסיים, חבר הוועד הפועל הציוני והנהלת הסוכנות. הוא עלה לארץ ב־1931.
- 36 מכתב פארבשטיין לבארט, ה' תשרי [תר"צ], הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), S25/1445.
- 37 מכתב לויטה לאכסקוטיבה הציונית בלונדון, 7.2.1929, אצ"מ, Z4/3381.
- 38 פראטאקאל פון דער זיצונג פון דער קאמיסיע פאר די ענינים פון דער 'יודישער אנגען', 6.5.1929, אצ"מ, Z4/3381.
- 39 מכתב אריה טרטקובר להנהלה הציונית, 7.5.1929, אצ"מ, Z4/3381.

היריבות בין שתי התנועות הייתה כה עזה עד כי היא לא נמחקה גם לאחר עשרות שנים, כאשר האגודה כבר פעלה במישור המדיני, דרך קבע, לצד הסוכנות. על עומק הטינה ששמרו בלבם היריבים אפשר ללמוד מתגובת הרב יהודה לייב הכהן פישמן, ממנהיגי המזרחי, על הצעתו של משה שרתוק (שרת), ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, ב־1946 לשתף את האגודה בדיוני ועדות של הנהלת הסוכנות: 'אין לכם רשות לכך'. הוא יצא חוצץ נגד ניסיון שרתוק לקרב את האגודה:

על ידי הסכמתכם לתת לה מקום להתייעצות בהנהלה נמצא חוטא ונשכר – וזה היה לא יהיה! למרות זקנתי ארעיש עולם ומלואו. [...] בשום אופן לא אשב בשיבת הנהלה כזאת שאגודת ישראל תהיה מוזמנת לה לאיזו התייעצות שהיא. יכולני לישוב עם כל הפושעים שבעולם אבל לא עם מלשינים, עם אלה שחתרו חתירות תחת בנין ארץ ישראל במשך שני דורות שלמים.⁴⁰

התנגדותו הועילה וההסדר המוצע לא יצא לפועל. תפיסות היריבים זה את זה היו שבויות בדעות קדומות, בעקרונות אידאולוגיים ובעינות. האגודה ראתה בתנועה הציונית גוף הפועל לחילון העם, אשר עלול לכפות על היישוב החרדי בארץ ישראל אורחות חיים חילוניים, ואילו אישים בתנועה הציונית ראו באגודה ארגון עוין למטרותיה, בלא להבחין בין היריבות התרבותית להתייחסותה לנושא הארצישראלי. תפיסות אלה השמיטו מראש, לכאורה, כל בסיס להידברות ביניהם והיו קרקע פורייה למאבק פוליטי מתמיד.

ד. מאבק פוליטי

בראשית שנות העשרים החלו לפעול מוסדות שלטון נבחרים של היישוב הארצישראלי: אסיפת הנבחרים והוועד הלאומי.⁴¹ ראשי היישוב הישן והאגודה התנגדו למונופול השלטוני שניתן למוסדות אלה ודרשו מחבריהם לא להשתתף בבחירתם. משנוכחו ראשי האגודה בארץ ישראל לדעת כי מאמציה לסיכול ההסדרים לא נשאו פרי וכי ההסתדרות הציונית עומדת לקבל לידה את ייצוג יהודי ארץ ישראל, פנו למאבק חריף נגד הכרה זו. דה האן התגייס לעזרתם ונפגש עם אישים בריטים וערבים לגיוס תמיכתם, ככפגישה עם לורד נורתקליף. תזכיר בנושא ההתנגדות למבנה הסוכנות אף נשלח לחבר הלאומים בראשית 1922.⁴²

40 מכתב פישמן לבן־גוריון, י"ד אדר תש"ו, אצ"מ, S25/1446.

41 ארגון היישוב, מוסדותיו וסמכויותיהם נקבעו ב'תקנות כנסת ישראל, 1927' (חוקת הקהילות), שממשלת המנדט פרסמה ב־11.1.1928. לאחר מאבק בין היישוב הישן לתנועה הציונית על דמותן, שהסתיים כפשרה. ראו, אליקים רובינשטיין, 'מישוב למדינה: מוסדות ומפלגות', בתוך: בנימין אליאב (עורך), הישוב בימי הבית הלאומי, ירושלים 1979, עמ' 172-175.

42 'התזכיר שנשלח מאת ועד העיר לקהלות האשכנזים אל חבר הלאומים', קול ישראל, 7.4.1922, עמ' 1.

מוסדות האגודה העולמית פרסמו במקביל כמה הצהרות ובהן הובעה התנגדות לקביעת ההסתדרות הציונית לברדה כסוכנות: ב-29 במארס 1921 פרסמה המועצה המרכזית שהתכנסה בווינה 'מחאה בשם הצדק' נגד ההכרה בהסתדרות הציונית כסוכנות יהודית, ודרשה לשנות זאת. מרכז האגודה בפרנקפורט חזר על הדרישה באוקטובר 1922.⁴³ במאי 1922, בישיבתה בברסלאו, חזרה המועצה המרכזית והציגה את עמדתה כי קביעת ההסתדרות הציונית כסוכנות יהודית סותרת את מטרות המנדט, שכן היא מונעת 'צרוף כל החוגים המעוניינים בבנין ארץ ישראל [...] לתועלת הכלל יש לכונן את הקמת הסוכנות היהודית בצורה כזו שתתן את האפשרות להיהדות החרדית המיוצגה על ידי אגודת ישראל לעזור בהתאמה עם תפקידה ההיסטורי, בבנין בית לאומי יהודי בארץ ישראל ברוח התורה והמסורה'.⁴⁴ בינואר 1923 התכנסו מנהיגי האגודה ומועצת גדולי התורה בברסלאו ופרסמו הצהרה 'נגד הכרת הסתדרות הציונית בתור הסוכנות היהודית [...] [האגודה] דורשת לפחות הכרה של יחס שווה בעד כל המוני היהודים החרדים הנמנים על דגלה', וכי לא תהיינה הכרעות רוב בנושאים דתיים.⁴⁵ ההצהרה התקבלה גם כהחלטה של הכנסייה הגדולה הראשונה שהתכנסה בספטמבר 1923.⁴⁶ המנהיגות הביעה נכונות לשיתוף פעולה עם ההסתדרות הציונית, בניגוד לעמדות המנהיגות האגודאית הארצישראלית.

מועצת גדולי התורה הציבה רף גבוה יותר מזה של המנהיגות הפוליטית, והחליטה להתנגד להצטרפות לסוכנות 'בצורה של עכשיו, כי התפקיד בהשכלה שהסוכנות נטלה עליה יאלצו את היהודים החרדים להקריב את כל מצפונם'.⁴⁷ משה קלינמן, עורך העולם, ביטאון ההסתדרות הציונית, ראה בקביעת המועצה המרכזית סגירה של כל אפשרות להצטרפות האגודה לסוכנות. הוא גרס כי על פי תנאי המועצה, 'כל העבודה הארצישראלית תהא כפופה לדיקטטורה של האגודה [...] ולאגודה תימסר הזכות לפסוק מה שייך לדת ומה לא, אז יבוא הקץ להתפתחותה הפוריה של ארץ ישראל. [...] קשה לדרוש מאת ההסתדרות הציונית שתשא ותתן עם התנאים הללו'.⁴⁸ גישת העולם ייצגה גישתם של רבים בהנהגת ההסתדרות הציונית בשנות העשרים.

היו גורמים שראו באגודה שבארץ ישראל יריב כה מסוכן לאינטרסים הציוניים עד כי התירו לעצמם לנקוט גם דרך אלימה: רצח דה האן, מי שהיה דובר האגודה בארץ ישראל. הרצח גרם לזעזוע בקרב ההנהגה האגודאית וגונה גם בידי אישים ציונים. ייתכן שהזעזוע

43 'הצהרה', קול ישראל, 20.10.1922, עמ' 3.

44 יעקב רוזנהיים, 'עתידה של הסוכנות היהודית', קול ישראל, 6.4.1944 (להלן: רוזנהיים, עתידה), עמ' 2.

45 'אספת מועצת גדולי התורה והאספה המרכזית של אגודת ישראל בברסלאו', קול ישראל, 12.1.1923, עמ' 3.

46 'החלטות הכנסייה הגדולה הראשונה', קול ישראל, 24.9.1923, עמ' 2.

47 צבי וינמן, מקטוביץ עד ה' באייר, ירושלים 1995, עמ' 268.

48 ומשה סלינמן. 'האגודה והסוכנות היהודית', הסולם, 4.4.1924, ט'מ' 1.

ממעשה האלימות הפוליטית גרם לשני הצדדים לחפש פתח להירכרות, דבר שקודם לכן היה נחלת יחידים בשתי התנועות.

ה. פתיח לגישור

היריבות והעוינות בין התנועות מנעו לכאורה כל אפשרות להירכרות בין הצדדים. עם זאת היו גורמים שיצרו תנאים לגישור ביניהן. בינואר 1916 ייסדו צעירים אורתודוקסים בפולין את 'אגודת הצעירים האורתודוקסים "תבונה"' לפעילות תרבותית וארצישראלית. בתחום הארצישראלי הציגה 'תבונה' עמדה מעין ציונית, שכללה הצהרה כי הארגון האורתודוקסי שיעסוק בענייני ארץ ישראל 'עמוד בקשר ובשאלות פוליטיות מסוימות ילך יד ביד עם ארגונים אחרים הפועלים בנושא',⁴⁹ דהיינו עם ארגונים ציוניים. תפיסת 'תבונה' הונחלה לחוגים אגודתיים בפולין, שפעלו במשותף עם גורמים לא-אורתודוקסים ברחוב היהודי.

ד"ר שלמה אהרמן,⁵⁰ ממנהיגי האגודה העולמית, שביקר בארץ ישראל בסוף 1921 פנה לד"ר דוד אידר, מראשי ההנהלה הציונית בירושלים, והציע שהאגודה תשתתף עם התנועה הציונית בתכניות ההתיישבות התעשייתית תוך שמירה על עצמאות בנושאי תרבות ודת. לשם כך הוא ביקש להקצות לאגודה נציגות בת ארבעה חברים מתוך עשרים נציגי התנועות שיהיו בסוכנות. עוד ביקש להפגיש את נציגי האגודה עם וייצמן ועם מנהיגים אחרים בהנהלה הציונית. אידר הבהיר לו כי האגודה לא תוכל לקבל נציגים בתנאים שהוצגו, אך ייתכן שיתוף פעולה עם כל גורם באגודה שיוכל לתרום לתיעוש ארץ ישראל. אידר דיווח לווייצמן על השיחה והעיר בשולי מכתבו: 'אני מתאר לעצמי כי התנגדות לכל עבודה משותפת לכל שעה שהיא תוכל לבוא מצד המזרחי'.⁵¹

רק ארבע שנים לאחר פניית אהרמן הבשילו התנאים לקיום שיחות בין האגודה להסתדרות הציונית. היו מנהיגים אגודתיים שראו מלכתחילה נקודות חיוב בפעילות הארצישראלית של התנועה הציונית, והייבו הירכרות עמה על אף היותה יריבה מסוכנת. הדואליות שבגישת האגודה לתנועה הציונית באה לכיטוי ברור בתפיסתו של ד"ר ברויאר, שראה בהקמת 'מדינת תורה' בארץ ישראל מטרה מרכזית שעל האגודה להציב לעצמה. הוא העריך את תרומת התנועה הציונית שעוררה בעם את הרגש הלאומי ושפעלה במישור המדיני להשגת ארץ ישראל, ובהרצל ראה 'ראשון בהכרה כיהודי לאומי', ש'עזב את העולם כמלך היהודים'. עם זאת ראה בציונות, שהגדירה את העם ותרבותו מתוך תפיסה חילונית, אויב העם היהודי.⁵²

49 ההדגשה במקור. על מצע 'תבונה' ופעילותה ראו, יוסף פונד, 'מהפכנים בחברה האורתודוקסית בפולין: "תבונה" – ארגון צעירים אורתודוקסים', גלעד, כרך כב (2010), עמ' 45-74.
50 ד"ר שלמה אהרמן (1884-1965) היה ממייסדי האגודה העולמית וחבר הוועד הפועל שלה, וכן יושב ראש מרכז ארץ ישראל של האגודה העולמית.
51 מכתב אידר לווייצמן, 11.11.1921, אצ"מ, S25/10716.
52 פונד, פירוד או השתתפות, עמ' 30-48.

מנהיגי האגודה העולמית הביטו בהשתאות ובהערכה בהישגי התנועה הציונית. כרויאר כתב: 'כל הקורה בארץ הוא כה עצום וחדש שאין זה אפשרי לעמוד מנגד – להישאר אדיש'; רוזנהיים, נשיא האגודה העולמית, כתב: 'היכון לפלשתניה – קריאת ההמונים בחוצות [...] ועל כורחנו באה הקריאה המעוררת מבחוץ מן העבר השני [מהתנועה הציונית] [...] ירושלים בונה ונבנית, תל-אביב לחוף ימים תשכון והלב מתרונן'. אפילו בלוי, ששנים ביקש התבדלות, כתב בהתלהבות על כוח היצירה של היישוב העברי שכנה נמל ושדה תעופה בתל-אביב.⁵³

מנהיגות האגודה הסתייגה בפועל מהתבדלות מהמחנה הציוני גם מתוך תחושת אחריות לגורל העם היהודי כולו. לתחושה זו היו שותפים גם מנהיגי היישוב הישן, שהתלבטו בשאלת ההיתר להתברל לאור ערכי האחווה והערבות היהודית ההרדית בפני הגויים. דוגמה לתפיסה זו אפשר למצוא בדבריו של הרב יהונתן בנימין הורוביץ, ממנהיגי היישוב הישן, בנאומו בוועידת האגודה בפרנקפורט ב-1922: 'אף רגע אסור לנו לשכוח כי העם היהודי למרות כל ההבדלים הגדולים וחילוקי הדעות השורר במחנותינו פנימה, הינהו יחידה אחת שלימה כלפי שמים וכלפי ארץ, כלפי פנים וכלפי חוץ'.⁵⁴

שינויים בהרכב האוכלוסייה האגודאית בארץ ישראל וצרכים כלכליים ופוליטיים הביאו לשינויים בעמדות האגודאיות המיליטנטיות. כוח ההשפעה של שוללי שיתוף הפעולה קטן והתפיסות האנטי-ציוניות של מנהיגים אגודאיים התמתנו. בעמדות האגודה חל שינוי. עד סוף שנות העשרים היא נשלטה בידי אנשי היישוב הישן. מראשית שנות השלושים היה היישוב האגודאי החדש, עולים מגרמניה ומפולין, לכוה הדומיננטי בה.⁵⁵ בהתאם לדרישתם השתנתה מדיניותה והיא צידדה בשיתוף פעולה עם התנועה הציונית.

הרב בלוי הציג שתי תפיסות מדיניות שונות בתוך כעשרים שנה. הוא נע ממדיניות של התבדלות מהתנועה הציונית לשיתוף פעולה עמה בבניית ארץ ישראל. ביטוי לכך ניתן בשניים ממאמריו: 'אחרות או פרוד' שנכתב ב-1924 ו'אחרות או השתתפות' שנכתב ב-1939.⁵⁶ במאמר הראשון עמד בלוי על האפשרות של הוצאת ה'חופשיים' מכלל ישראל, ועל כך שהאגודה אינה דורשת זאת בגלל חשש מתגובת הסביבה. המאמר השני עסק באופן ההשתתפות בפעילות המוסדות הלאומיים.⁵⁷

53 יצחק כרויאר, 'ארץ ישראל פראבלעם', ארץ ישראל בלאט, 10.7.1925, עמ' 4; יעקב רוזנהיים, מבחר מאמרים ונאומים, ירושלים תש"ל, עמ' שטו (נדפס לראשונה ב-*Der Israelit*, ספטמבר 1933); כתבי משה בלוי, ירושלים תשמ"ג, עמ' 349, 371.

54 פרידמן, חברה ודת, עמ' 143.

55 קנאי היישוב הישן שלא השלימו עם מדיניות האגודה פרשו ממנה במסגרת 'חברת חיים', שחלק ממנה התגבש כ'נטורי קרתא'. ראו, פונד, פירוד או השתתפות, עמ' 179.

56 'אחרות או פרוד', קול ישראל, 22.8.1924, עמ' 2 (סדרה של מאמרים בשם זה התפרסמו ממועד זה ואילך); 'אחרות או השתתפות', שם, 16.11.1939, עמ' 1.

57 בספרי פירוד או השתתפות, עמדותי בהרחבה על תהליכים אלה; שם הספר שאול משמות המאמרים.

דרישות האגודה לשתפה בהנהלת הסוכנות לא נפלו על אוזן ערלה; בריטניה הייתה קשובה להן, מאחר שהן תאמו את מדיניותה לייצוג ארגונים יהודיים שונים בסוכנות היהודית. זאת ועוד, גורמי ממשל בריטיים ראו באגודה הלא-ציונית גורם מדיני מתון שעשוי לתמוך בחלק מעמדותיה ולשמש משקל נגד לגורמים מיליטנטיים בתנועה הציונית. האגודה עוררה בחוגים בריטיים רגשות אהדה גם על רקע תפיסת העולם הדתית.⁵⁸ הרברט סמואל, הנציב העליון, קבע בפגישה עם נציגי האגודה העולמית ב־30 במאי 1922 כי הממשלה הבריטית מבקשת לשתף בסוכנות את כל החוגים היהודים, וכי הוא רוצה 'שהסוכנות היהודית תהיה מורכבת ומיפות כח של כל הצדדים עד כמה שאפשר, ואין ספק כלל שהיא צריכה להכיל ב"כ (בא כוח) של היהדות החרדית'.⁵⁹

בעקבות הפגישה דרש סמואל מווייצמן, בפגישתו עם הוועד הפועל הציוני ב־1 ביוני, להתחייב בכתב לשתף פעולה עם האגודה. וייצמן השיב במכתב ובו קבע כי ההסתדרות הציונית מבקשת לשתף בסוכנות את כל הגופים המוכנים לשאת בהתחייבויות הנוגעות למטרותיה. האגודה אינה נכללת בהם מפני שלא תרמה לבניין ארץ ישראל. 'מאמציה הוקדשו לרוב רק לביטויי אי הסכמה בשיטות שנועדו ללכות מחלוקת בין החלקים השונים של העם היהודי בפלשתינה ומחוצה לה'. עם זאת הוא הודיע כי ההסתדרות הציונית מוכנה להתעלם מן העבר ולבחון מתוך גישה ידידותית ורצון טוב הצעות של אגודת ישראל לשיתוף פעולה בתום לב. הצעות שתוכלנה לסלול את הדרך לאיחוד כוחות פורה.⁶⁰

ראשי ההסתדרות הציונית ראו בוועד הלאומי את הנציגים הארצישראלים בסוכנות לכשתוקם. מרשל, לעומתם, שלא היה כפות בכבלי אידאולוגיה ארצישראלית וביקש להגדיל את הגוש הלא-ציוני בסוכנות, דרש לכלול בה את האגודה הארצישראלית. הוא הסכים להצטרף לסוכנות בלי שדרישתו מולאה משהוכהר לו כי האגודה מסרבת להצטרף והובטח לו כי יישמרו לה מקומות אם תשנה את דעתה.⁶¹ גם בתוך ההסתדרות הציונית היו שצידדו בצירוף האגודה לסוכנות, כגרינבוים, שדרש כאמור לעשות כל מאמץ לשיתופה.⁶² וייצמן היה ער לרחשי הלב של המצדדים ברו שיח עם האגודה ולפניות מנהיגיה ליצור עמם קשר. שתי התפתחויות פוליטיות גרמו לו להיענות בחיוב לפניותיהם.

ב־1921 הצטרפה המזרחי להנהלת ההסתדרות הציונית, אך לא הייתה שלמה עם דרכו המדינית של וייצמן. המזרחי דרשה לנקוט מדיניות תקיפה ובלתי מתפשרת. ב־1922, לאחר

58 ג'ון מילר מרטינ, מזכיר ועדת פיל, הבהיר בספטמבר 1937 לשרתוק: 'עליכם לדעת [...] כי הם [אגודת ישראל] מעוררים באופן טבעי אהדה אצל הבריטים מפני שהם נאמנים לדת'. משה שרת, יומן מדיני, תל-אביב תשל"ב, כרך ב, עמ' 351.

59 'משלחת אגודת ישראל לפני ה.מ. הנציב העליון של א"י סיר הרברט סמואל בלונדון', קול ישראל, 23.6.1922, עמ' 1.

60 מכתב וייצמן להרברט סמואל, 4.6.1922, אגרות וייצמן, כרך 11, עמ' 111-112.

61 קאופמן, לואי מארשל, עמ' 84; עילם, הסוכנות היהודית, עמ' 137.

62 פרוטוקול הוועד הפועל הציוני, 15.3.1925, הפרוטוקולים של הוועד הפועל הציוני, 1919-1929, בעריכת משה הלוי, תל-אביב 2003, כרך ג, עמ' 182.

פרסום הספר הלבן, חברה המזרחי לחוגים אופוזיציוניים למדיניותו, ובקונגרס הציוני ה-13, ב-1923, ביקרו נציגי המזרחי את עמדת הנהלת ההסתדרות הציונית.⁶⁵ יצירת אפיק תקשורת עם האגודה אפשר לווייצמן לאותת למזרחי כי קיימת אלטרנטיבה לייצוג האורתודוקסים וכי אל לה לפעול כאופוזיציה מיליטנטית.

האירוע השני נגע למשא ומתן עם מרשל. בסוף 1925 התלקחה מחלוקת בין ההסתדרות הציונית לבין הג'וינט, על רקע החלטתו לממן התיישבות יהודית בחצי האי קרים. המגבית הייתה עלולה לפגוע בהכנסות המגבית הארצישראלית. קבוצת מרשל תמכה בהתיישבות בקרים ובמגבית עבודה, ולא העדיפה את יישוב ארץ ישראל. כתוצאה מכך נפסקו המגעים עם מרשל עד 1927.⁶⁶ אירוע זה המחיש לווייצמן את מידת מחויבותו של מרשל לעניין הארצישראלי והציב את האגודה שהפגינה מחויבות ארצישראלית באור חיובי. ההכרה של רבים בהסתדרות הציונית בצורך לקבל גיבוי מדיני מרבי מצד חוגים רחבים ולנטרל התנגדות אפשרית למדיניותה יצרה גישה אוהדת לבקשות האגודה להצטרף לסוכנות.

ו. דו שיח ראשון

ד"ר פנחס כהן, יושב ראש הוועד הפועל של האגודה העולמית, נפגש עם וייצמן לראשונה בינואר 1925 בווינה, לרון ביצירת גשר בין שתי התנועות.⁶⁷ באפריל 1925 דיווח קול ישראל על פגישה בין רוזנהיים לווייצמן שהתקיימה, כנראה, ב-6 באפריל. הכותב סבר שהפגישה היא תוצר של הבנה בהסתדרות הציונית כי האגודה גדלה לתנועה המייצגת מיליונים שאי אפשר להתעלם ממנה, וכי יש לקיים משא ומתן 'לא רק עם המתבוללים העשירים אילי הכסף שבאמריקה ובאנגליה [...] שהיא צריכה לעזרת ההון שלהם', אלא גם עם האגודה. הכותב הביע קורת רוח מתחילת המשא ומתן ומרצון ההסתדרות הציונית 'לנהל מדיניות של שתוף והסכמה'.⁶⁸

בנאום שנשא וייצמן בניו יורק במארכס 1925 בפני קהל לא-ציוני הוא הדגיש את רצונו בשיתוף לא-ציונים בסוכנות והביע אופטימיות לגבי השגת הסכם עם האגודה, 'המייצגת המון רב של יהודים אורתודוקסים'. וייצמן קבע כי מנהיגיה נחוישים בדעתם לשתף פעולה בבניין ארץ ישראל וסבר ש'יהיה קל להשיג את הסכמה של ראשיה בפולין לכניסה לסוכנות'.⁶⁹ ערב השיחות עם האגודה עמדו לפני וייצמן מכשולים דומים לאלה שעמדו לפניו בניסיונותיו לצרף לסוכנות את מרשל; בתוך ההסתדרות הציונית היו גורמים שהשיחות עם האגודה היו בעיניהם לצנינים.

63 נתנאל קצבורג, 'פרקים בתולדות הציונות והמזרחי בתקופת הנהגתו של הרב בראילין', בתוך: הרב מאיר בראילין, מוולוז'ין עד ירושלים, תל-אביב תשל"א, עמ' 19.

64 קאופמן, לואי מארשל, עמ' 58-62.

65 אגרות וייצמן, כרך 12, עמ' 327.

66 ש' בן יעקב, 'על ההסכם', קול ישראל, 24.4.1925, עמ' 2.

67 'שאלת הסוכנות', אגרות וייצמן, סדרה ב, כרך א, עמ' 440.

הוועד הלאומי סירב לקחת חלק בשיחות שנוהלו עם האגודה ב־1925 מחשש שההנהלה הציונית באירופה תבוא לקראתה ותסכים לויתורים בנושא חוקת הקהילות. זו גם הסיבה לבקשתה לקיימן בירושלים ולא בווינה. לעומתה סברה ההנהלה הציונית בלונדון כי אם השיחות תתקיימנה בירושלים תגדל השפעת החוגים הקיצוניים באגודה, וכראשם עסקני היישוב הישן, שימנעו השגת הסכם כלשהו. נציגי ההנהלה הציונית שהשתתפו בשיחות חשו כי הצליחו 'ליצור אטמוספירה ידידותית' אף שלא נתנו כל התחייבות עקרונית, וקיוו כי בכך ייווצר בסיס 'לחזית היהודית המאוחדת'. ההנהלה הציונית לא ראתה בעין יפה את הימנעות הוועד הלאומי מלהשתתף בשיחות וחששה כי בכך יינתן נשק בידי הקיצונים באגודה ובו יוכלו להשתמש בטיעוניהם בשיחות עם הבריטים.⁶⁸ רק לאחר פניית ההסתדרות הציונית בארץ ישראל נענה הוועד הלאומי להזמנה, אך הודיע כי ישתתף בהן רק כמשקף.⁶⁹ המזרחי, השותפה בהסתדרות הציונית, חששה כאמור שהיענות לדרישות האגודה והכללתה בסוכנות עלולים לערער את מעמדה. משנודע למנהיגיה כי במאי 1925 יקיימו נציגי ההסתדרות הציונית שיחות עם נציגי האגודה בלא שהוזמנו לקחת בהן חלק, הם קבלו על כך לפני וייצמן. בתשובתו לקבילתה, הסביר כי הרכב המשתתפים בשיחות נקבע בהיעדרו ושלא על דעתו. עם זאת הוזמנו לשיחות אישים המזוהים עם המזרחי: הרב יוסף צבי הרץ, שכיהן כנשיא כבוד של המזרחי בכריטניה, ופיליפ מאיר מבנק המזרחי. עוד הסביר וייצמן לקובלים שמדובר בחילופי מידע ויצירת אמון בלבד ובשלב זה לא תתקבלנה החלטות. בשולי מכתבו ללזרוס בארט, ממנהיגי המזרחי בכריטניה, וייצמן אף ציין: 'אינני מאד אופטימי לגבי האפשרות של שיתוף פעולה כלשהו עם האגודה בזמן הקרוב'.⁷⁰ בעוד שלפני המזרחי המעיט וייצמן בערך השיחות והציג תמונה סקפטית של תוצאותיהן, לפני מרשל, שבו ראה שותף עתידי בהנהלת הסוכנות, הוא הציג תמונה ורודה יותר:

לא הגענו למסקנות כלשהן מאחר שהם [מנהיגי האגודה] אינם בני־שיח נוחים. המפגש היה ידידותי וודאי, כך אני חושב, יוביל להפסקת ויכוחים לא רצויים והתקפות בעיתונות. מגישת המנהיגים ניכר היה שהם מבקשים שיתוף פעולה, מאחר שההמונים בפולין המזוהים עם האגודה לא יבינו ולא יקבלו גישה שלילית של האגודה כלפי עבודה בפלשתינה.

עוד דיווח וייצמן כי נקבעו משלחות של שני הצדדים להמשך המגעים.⁷¹ מנהיגי האגודה העולמית ביקשו להצטרף לסוכנות. בעורפם נשפו אישים ביישוב הישן, שראו במגעים עם הסוכנות מדיניות פסולה של 'פשרנות וותרנות' שנוקטת האגודה

68 | מחבר לא ידוע אל הוועד הלאומי, 21.5.1925, אצ"מ, S25/510.

69 | 'הוועד הלאומי ואגודת ישראל', העולם, 5.6.1925, עמ' 442.

70 | מכתב וייצמן למזרחי בוורשה, 5.5.1925, אגרות וייצמן, כרך 12, עמ' 327; מכתב וייצמן ללזרוס בארט, 8.5.1925, שם, עמ' 329-330.

71 | מכתב וייצמן למארשל, 8.5.1925, אגרות וייצמן, כרך 12, עמ' 330-331.

העולמית בסטייה מדרכה האידאולוגית, ולא ראו אפשרות שהאגודה תשתתף בסוכנות. אלה הציבו תנאים מקדמיים שאי אפשר היה לקיימם: התחייבות שהסוכנות לא תתמוך 'בקבוצות ומושבות האוכלים נו"ט [נבלות וטרפות] ומחללי שב"ק [שבת קודש], ושאינם מתנהגים על פי התורה במצוות התלויות בארץ'. על פי תפיסתם, אם האגודה תשתתף בסוכנות בלא שתנאי זה יתמלא, היא תהא אחראית ל'כל המעשים של חלול התורה והדת' שנעשים ביישובים אלה.⁷²

ראשי האגודה העולמית הציבו במגעייהם עם הנהלת ההסתדרות הציונית דרישות עקרוניות כתנאים להצטרפותם. הראשונה והעיקרית: הוצאת פעולות החינוך מתחום הפעילות של הסוכנות והעברתן לאחריות גוף אחר; זאת כדי שהאגודה לא תהיה אחראית, ולו בעקיפין, לתחום זה הפועל על יסודות חילוניים. הסוכנות, לכשתוקם, 'תטפל רק עם ענינים כלכליים ומדיניים'.⁷³ עוד דרשה האגודה שבתקנות הסוכנות תיכלל קביעה בדבר 'שמירת חוקי התורה בחיים הצבוריים' בארץ ישראל.⁷⁴

נוסף על הדרישות הללו היו באותה עת שלושה סלעי מחלוקת בין האגודה להסתדרות הציונית: רכישת קרקעות, הקצאת סרטיפיקטים וחוקת הקהילות. לגבי פעילות רכישת הקרקעות נדרשה הסכמה בין הצדדים עקב ניסיונותיה של האגודה לרכוש קרקעות, במקביל לקרנות הציוניות. וייצמן ראה בכך תחרות מסוכנת לפעילות ההתיישבותית המאורגנת של ההסתדרות הציונית. הוא חשש שהפעילות ההתיישבותית האגודאית, החסרה בסיס כלכלי איתן, תאכזב מתיישבים פוטנציאליים שהיו יכולים להשתלב בהתיישבות הציונית. זאת ועוד, הוא חשש שתעמולת האגודה בנושא ההתיישבות תפגע בהכנסות קרן היסוד והקק"ל. לכן ביקש לא לעזור לפרויקטים התיישבותיים של האגודה.⁷⁵ נוסף על כך טענה חברת הכשרת היישוב, שניהלה את רכישות הקרקע בשם התנועה הציונית, כי האגודה מנהלת נגדה תחרות לא הוגנת וגורמת לעלייתם של מחירי קרקע. לטענתה האגודה ניהלה משא ומתן עם מוכרים ערבים שעמם החברה הגיעה להסכמה על רכישת אדמותיהם ורכשה אותן במחיר גבוה יותר.⁷⁶

רישיונות עלייה (סרטיפיקטים) ניתנו בידי ההסתדרות הציונית, בהתאם לסמכות שהעניקה לה ממשלת המנדט. האגודה דרשה להקצות לה רישיונות עלייה במספר שיענה על צרכיה. בהנהלה הציונית הייתה התלבטות באשר למספר הרישיונות שיינתנו לאגודה. מחד גיסא ביקשה ההנהלה שהיקף ההקצאה לא יפגע באינטרסים של התנועה הציונית;

72 אהרן קצנלבוין, 'אג"י והסוכנות', קול ישראל, 21.9.1930, עמ' 3. קצנלבוין היה מראשי קנאי היישוב הישן. הוא פרש מהאגודה באמצע שנות השלושים והיה מראשי נטורי קרתא.

73 מ"ב [בלוי], 'הסוכנות היהודית', קול ישראל, 9.8.1929, עמ' 2; רוזנהיים, עתידה. החלטה כזאת התקבלה גם בכנסייה הגדולה ב-1937.

74 מו"מ בין הסוכנות היהודית ובין אגודת ישראל (רשמית), קול ישראל, 5.2.1931, עמ' 2.

75 מכתב וייצמן ליצחק נאיריטש, 29.1.1925, אגרות וייצמן, כרך 12, עמ' 299-300.

76 מכתב טהון, חברת הכשרת היישוב, להנהלה הציונית בארץ ישראל, 16.4.1926, אצ"מ, S25/510/53.

מאידך גיסא היא ביקשה לענות בדרך כלשהי לדרישות האגודה והבריטים בעניין זה.⁷⁷ נושא זה היה מקור לחיכוכים אין ספור בין הצדדים.

חוקת הקהילות (תקנות כנסת ישראל) קבעה את אופן ארגון היישוב היהודי בארץ ישראל. האגודה ביקשה שממשלת המנדט תאשר לה לקיים מסגרת ארגונית נפרדת מהארגון של כלל יהודי ארץ ישראל, כנסת ישראל, שקשור לתנועה הציונית. ההסתדרות הציונית התנגדה להתארגנות נפרדת כזאת.

בעקבות פגישות וייצמן עם ד"ר כהן בינואר 1925, ועם רוזנהיים בחודש אפריל, נועדו נציגי ההסתדרות הציונית והאגודה העולמית לשיחות שהתקיימו ב-5-6 במאי בלונדון. המשלחות היו רבות משתתפים ובראשן עמדו ראשי התנועות: וייצמן, רוזנהיים וד"ר כהן. הרכב המשלחות מלמד על החשיבות הרבה ששני הצדדים ייחסו לשיחות. כל צד השתדל לרצות גורמים שונים בתוכו כדי שהחלטות תתקבלנה ללא התנגדות. ההסתדרות הציונית צירפה למשלחת את נציגי המזרחי והוועד הלאומי. האגודה צירפה למשלחת אישים ממרכזי כוח שונים, ובהם פולין וארץ ישראל. בשיחות נדונו חמישה נושאים: הפסקת התחרות ברכישת קרקעות; הטענות בדבר קיפוח בקבלת רישיונות עלייה; דרישות האגודה להבטיח סדרי הציבור בארץ ישראל בהתאם להלכה; להוציא את פעולות החינוך מתחום פעילות הסוכנות; כספי תרומות שהאגודה תגייס לא יישמשו לפעילות שאינה תואמת את רוחה.

המשתתפים הסכימו לשמור על חשאיות השיחות. היום הראשון הוקדש לדיון באפשרות להסדיר את נושא רכישות הקרקעות ואת העלייה לארץ ישראל. נבחרו שתי ועדות משנה לטיפול בנושאים אלה. ישיבת הבוקר של היום השני הוקדשה לנושא חוקת הקהילות. הוחלט למנות ועדה שתנסה להגיע לפתרון מוסכם על שני הצדדים. הצעותיה תובאנה להנהלות הצדדים לאישורם. בישיבת אחר הצהריים נדונו אופיה של הסוכנות ומטרותיה במקביל לעקרונות האגודה שנתפסו על ידה כחיוניים אם תצטרף לסוכנות. בשיחות הושגה הסכמה על שני הנושאים הראשונים והוחלט לדרון בנושאים האחרים במועד מאוחר יותר, לאחר בחינתם.⁷⁸ המשתתפים בשיחות בחרו בוועדות משנה לגיבוש הצעות מוסכמות בנושאים הנתונים במחלוקת, ואלה יועדו לדיון בשיחות שתתקיימנה בווינה.⁷⁹

בראשית יולי 1925 התקיים בווינה סבב השיחות השני. השיחות התמקדו בחוקת הקהילות ובדרישת האגודה בארץ ישראל לפעול מחוץ לכנסת ישראל. המשתתפים בשיחות החליטו כי ההסכמות שתושגנה לא תחייבנה את הצדדים כל עוד לא נבחנו בידי הנהלותיהם.⁸⁰ ההסתדרות הציונית שלחה לשיחות שני נציגים של המזרחי ואילו האגודה יוצגה על ידי מנהיגיה.

77 מכתב לוויטרבך, ההסתדרות הציונית, להנהלה הציונית בארץ ישראל, תרפ"ז, אצ"מ, J30/2493/2.
78 תזכיר המשא ומתן בין התנועה הציונית והאגודה, 5-6.5.1925, אצ"מ, S25/510/115; אגרות וייצמן, כרך 12, עמ' 327.
79 'מו"מ בין ההסתדרות הציונית ובין אגודת ישראל', העולם, 15.5.1925, עמ' 376.
80 'המשא ומתן עם אגודת ישראל', העולם, 17.7.1925, עמ' 565.

תוצרי שיחות 1925 נדונו בכינוס הוועד הפועל הציוני בברלין ב־25 באוקטובר. מפרוטוקול הדיונים עולה כי ההסתדרות הציונית ראתה בנושא חוקת הקהילות את אבן הנגף העיקרית להשגת הסכם. בדיונים נעשתה אמנם הבחנה בין האגודה בארץ ישראל לבין האגודה העולמית, אך האווירה הכללית הייתה של הסתייגות מתנועה מתבדלת. סופר העולם שתיאר את הכינוס, קבע: 'הוברר מתוך הוויכוח הארוך, שאין בקרבנו אף אחד אשר יסכים לאשר את העיקרון של הפירוד שבו דוגלת אורתודוכסיה קנאית ופסקנית זו'.⁸¹ בוועד הפועל הציוני לא נדונו הצעת החלטה של משתתפי השיחות בעניין הקרקעות שאושרה במוסדות האגודה, והצעת נציגיה בעניין רישיונות העלייה.

בשיחות וינה ניסחו הצדדים את תביעותיהם המינימליות בנושא חוקת הקהילות. אולם אלה לא נדונו והוועד הפועל הציוני החליט ביולי 1925 כי אפשר יהיה להמשיך במשא ומתן עם האגודה, 'בתנאי קודם שכשום אופן לא יעשה פרץ באחדות הלאומית של הישוב בארץ ישראל'. האגודה הגיבה בקביעה כי נוכח המחלוקת בנושא חוקת הקהילות נשאת לדעתה 'רק הצורה שהציעוה באי כוחנו בוועידת וינה והיא: קשר רופף כלפי חוץ בלבד. שאמנם הוא יכול להביא לידי אחדות ידועה אשר תבטא בהצלחה ע"י משא ומתן חפשי מפקידה לפקידה'. בכך נסוגה האגודה מניסיונה להיכלל בסוכנות. הנושאים האחרים נותרו בשוליים ללא התייחסות. לוועד הפועל הציוני דווח לסיכום: 'יותר מזה לא באו הצדדים בשום מו"מ ורק במקצוע העליה פנתה אלינו האגודה בדרישה, שלא היה ביכולת הוועד הפועל למלאותה במצב זה של היחסים ההדדיים'.⁸²

לשיחות אלה לא היה המשך. רבים באגודה הארצישראלית הסתייגו מהמגעים עם ראשי ההסתדרות הציונית. לעומתם הסכימו רוב מנהיגי האגודה העולמית לקיים שיחות במטרה לנסות ולהצטרף לסוכנות לכשתוקם. בתגובה על דיווחו של ד"ר כהן למועצה המרכזית על השיחות עם נציגי ההסתדרות הציונית, הביעה המועצה את תורתה 'להנהגה המדינית של אגודת ישראל העולמית'.⁸³

ז. דו שיח שני

המשא ומתן בשיחות ב־1925 והקשר הבלתי אמצעי בין נציגי התנועות וראי תרם להקהיית היריבות בין הצדדים, וליצירת בסיס כלשהו להסכמים בעתיד. בארץ ישראל חלה התקרבות בין האגודה למוסדות הלאומיים. ב־1927 הסכימו הצדדים לפעול במשותף בבחירות לעיריית ירושלים. פרסום חוקת הקהילות בתחילת 1928, שבה הוכרה זכות הפרישה מכנסת ישראל, הפיגה את חששות האגודה הארצישראלית. מאורעות 1929 והטבח בחברון קירבו את האגודה למוסדות היישוב ואפשרו ליצור גוף משותף, 'הוועדה היישובית לעניין הכתל'.

81 'אספת הוועד הפועל הגדול בברלין', העולם, 30.10.1925, עמ' 844-846. כינוס הוועד הפועל הציוני התקיים ב־21-27.10.1925.

82 שם, עמ' 846.

83 'וועידת המועצה המרכזית בפולניא', קול ישראל, 1.1.1926, עמ' 3.

לכך נוסף המשבר הכלכלי העולמי, שהגביר את המצוקה הכלכלית של יהודי פולין ואת הלחץ על האגודה להגיע להסכמות עם ההסתדרות הציונית שיאפשרו להגדיל את מספר רישיונות העלייה לחבריה. ראשי האגודה העולמית ביקשו לשתף פעולה עם הסוכנות גם בהיענות לביקורת בתנועה על חוסר המעש בתוכה: 'יסדנו את "קרן הישוב" ולצערנו החטיא את המטרה. [...] המאזן החומרי מראה כשלון גדול'.⁸⁴ ד"ר כהן אף קבע בצער: 'היו תקופות נחותות דרגה לאגודת ישראל שכל רישומה ההסתדרותי היה ניכר מלימוד הדף היומי בלבד'.⁸⁵ נוסף על כך הביאה הרחבת הסוכנות לבידוד האגודה ולתחושת צורך מיידית בהשגת עוצמה פוליטית כלשהי. כל אלה דחפו את המנהיגות האגודאית לעמדה שבה נראתה ההצטרפות לסוכנות או לפחות שיתוף פעולה עמה כמוצא הפוליטי היחיד.

באוגוסט 1929, משהצליח וייצמן להרכיב את הסוכנות המורחבת, הגיב בלוי במאמר בקול ישראל, שהייתה בו התרסה על אי-שיתוף האגודה בסוכנות. הוא עמד על המכשולים העקרוניים שמנעו את הצטרפות האגודה לסוכנות, קבע שהפטרונות שהאגודה הציעה בשיחות 1925 היו ישימים, אך 'ההנהלה הציונית דחתה אז את ההצעה והרחיקה על ידי כך בשתי ידיים את אגודת ישראל ואת כל היהדות החרדית'. בלוי הלך על כך שהפעם, בסוף שנות העשרים, 'כלל לא פנו לאגודת ישראל אלא רק לאילי ההון בארצות הברית'. לגרסתו, כדי להימנע מהצורך לפנות לאגודה הזמינה ההנהלה הציונית מנהיגים אורתודוקסים מארצות שונות להשתתף בסוכנות שלא כנציגי האגודה; אך 'כל עסקני וגדולי היהדות החרדית שהוזמנו אל הסוכנות באיזה מדינה שהם נמצאים בה, לא נענו אל ההזמנה'.⁸⁶ אף שהאגודה לא הוזמנה, דן הוועד הפועל בשאלת ההצטרפות לסוכנות והחליט לא לקבוע עמדה סגורה בנושא ולהותיר זאת למועצת גדולי התורה.

רוזנהיים דיווח על מאמציו לחדש את השיחות עם ראשי הסוכנות. הוא סבר כי החלטת ההסתדרות הציונית לשנות את הניסוח לגבי מושאי פנייתה, להשמיט את המילה 'הסתדרותיות' ולהותיר את המילה 'קהילות', נועדה לדחות גם את האגודה. 'עם זאת התעלמנו מכבוד ופרסטיז'ה, כי הדברים נוגעים בגורלה של ארץ ישראל. מנובמבר 1928 עד מאי 1929 פניתי באספות פומביות בברלין, המבורג, ציריך, קלן ואנטווערפן, למנהיגי הסוכנות בדרישה שיתחשבו עם דרישות המצפון שלנו'. רוזנהיים ציין כי הוא לא זכה לקבל תשובה וגם מאורעות 1929 לא שינו את המצב.⁸⁷

הכנסייה הגדולה שהתכנסה ב־10 בספטמבר 1929 פרסמה הודעה בנוגע להצטרפות

לסוכנות:

84 שבתאי שיינפלד, הכנסיה הגדולה השנייה של אגודת ישראל, וינה תרפ"ט, עמ' 18.
85 פ' כהן, דו"ח הוועד הפועל הכללי משנת תרפ"ד עד תרפ"ט, שם. לימוד הדף היומי: החלטת הכנסייה השנייה (1923) ללמוד בתפוצות ישראל יום-יום דף מהתלמוד.
86 מ"ב משה בלוי, 'הסוכנות היהודית', קול ישראל, 9.8.1929, עמ' 2.
87 רוזנהיים, עתידה, עמ' 2.

1. הכנסיה הגדולה קובעת כי עד היום עוד טרם נסתה הסוכנות המאורגנת מחדש לקרב את אגודת ישראל לשתוף פעולה אתה.
2. לנוכח המאורעות בארץ ישראל [...] פונה הכנסיה הגדולה בקריאה אחרונה אל אחינו המאוחדים במסגרת הסוכנות, שיאפשרו להמוני היהודית החרדית להשתתף בפתרון הבעיות הכלכליות-מדיניות של הסוכנות על ידי התחשבותם בדרישות המצפון שלהם.
3. התביעה החשובה ביותר [...] הוא הצמצום המלא של סמכות הסוכנות לעניינים מדיניים וכלכליים גרידא והיותור על ממון תפקידים תרבותיים, אשר לנוכח הנגודים ההשקפתיים הקיימים אין אפשרות לפתור אותם במשותף.
4. הכנסיה הגדולה משוכנעת כי נויטרליזציה מדינית כלכלית כזו של הסוכנות היהודית תוך שמירת על חוקת התורה אפשרית היא אם רק ישרור רצון טוב בין האחראים לכך.
5. כל עוד שדרישה זו לא נתמלאה ו/והיהדות החרדית המאורגנת עומדת מבחוץ אין הסוכנות היהודית רשאית לטעון כי היא מיצגת את המוני היהודית החרדים המעוניינים בארץ ישראל.⁸⁸

בהודעה בא לכיטוי רצונה העז להצטרף לסוכנות; הובאה בה רק הדרישה להוצאת נושא החינוך מאחריות הסוכנות. האפשרות להסכם בין הצדדים נראתה בת השגה. הרמן פרדריק קיש, מנהל המחלקה המדינית של הסוכנות, ביקש מראשי הוועד הלאומי ומהנהלת הסוכנות לדאוג לקיום קשר הדוק עם האגודה. במקביל הוא ניהל מגעים עם בלוי, במטרה למנוע מהאגודה להופיע בנפרד מהסוכנות לפני שלטונות המנדט ולהציג עמדות מדיניות משלה.⁸⁹

אחת הפעולות הראשונות של פליקס ורבורג כיושב הראש של הנהלת הסוכנות המורחבת הייתה לנסות ולצרף את האגודה או לפחות להגיע עמה להסכם על שיתוף פעולה מדיני. בראשית 1930 הוא מינה ועדה מיוחדת שמטרתה הייתה לבוא בדברים עם ראשי האגודה על הצטרפותה לסוכנות. מפארבשטיין, מנהיג המזרחי בפולין, ביקש ורבורג לשאת ולתת עם מנהיגי האגודה בפולין על הצטרפותם לסוכנות, אולם ראשי האגודה הודיעו כי אין ברצונם לקיים עמו דיונים.⁹⁰ סביר להניח שוורבורג ציפה כי דיון בין אישים דתיים יהיה פורה יותר מאשר דיון שיקיימו אישים חילונים עם האגודה. הוא קיווה להשיג את הסכמת המזרחי להסכמים עתידיים עמה. אלא שהוא לא היה מודע לעוצמת היריבות בין התנועות. רק לאחר הפעלת לחצים מבית ומחוץ, והבטחת ראשי הסוכנות כי בשיחות ישתתפו גורמים פוליטיים שונים, אישר ב-16 באפריל 1930 הוועד הפועל של האגודה את הצעתו של ורבורג ומנהיגי האגודה מונו למשלחת. מגעים להכנת השיחות החלו בחודש ספטמבר,⁹¹

88 יעקב רוזנהיים, קול יעקב, תל-אביב תשי"ד, עמ' 77.

89 מכתב פ"ה קיש לחברי הנהלת הסוכנות, 27.2.1930, אצ"מ, S25/1445.

90 'אגודת ישראל מסרבת', הארץ, 8.4.1930, עמ' 1; 'המו"מ של הסוכנות עם אגודת ישראל בפולין', שם, 23.4.1930, עמ' 1.

91 'אגדת ישראל והסוכנות היהודית', קול ישראל, 24.4.1930, עמ' 1; אהרן קצנבלויגן, 'אג"י והסוכנות',

בפגישת מנהיגי המזרחי, לזרוס בארט ופארבשטיין, לשיחה עם ד"ר כהן. השיחה נועדה למתן את עמדות הצדדים ולאפשר את תחילתו של משא ומתן. אולם היא לא נשאה פרי. רזנהיים הודיע כי נציגי האגודה לא יגיעו בשלב זה למפגש עם נציגי הסוכנות.⁹² האגודה ציפתה כי נוכח המצב הפוליטי בארץ ישראל תהיה מוכנות גדולה בתנועה הציונית ליצור בסיס לשיתופה בסוכנות, ונחלה אכזבה.

בתגובה על פרסום הספר הלבן של שר המושבות הלורד פאספילד באוקטובר 1930,⁹³ הגישה האגודה לשר המושבות ב-27 בנובמבר תזכיר ובו מחאה על פרסומו. היא הבהירה כי לא הצטרפה לסוכנות מסיבות דתיות עקרוניות, אך 'אגודת ישראל פועלת באחידות דעים עם התנועה הציונית כל עוד מדובר בשאלת האינטרסים של העם היהודי בנושאי ההגירה לארץ ישראל וההתיישבות בה'. עם זאת ביקשה האגודה שהממשלה הבריטית תיוועץ בה במקביל לסוכנות, וכי נציגיה ישותפו בארגון ההגירה לארץ ישראל, 'כדי להבטיח חלוקת סרטיפיקטים ללא משוא פנים'.⁹⁴ בתזכיר אותתה האגודה להנהלת הסוכנות כי היא מוכנה להצטרף וכי היא תמימת דעים עם דרכה המדינית. עם זאת הבהירה כי כל עוד היא אינה כלולה בסוכנות היא תשמור על זכותה לפעילות מדינית עצמאית.

בדצמבר 1930 התפטר וייצמן מראשות ההסתדרות הציונית והסוכנות במחאה על פרסום הספר הלבן של פאספילד, ומוסדות אלה קיימו מגעים עם אישי ממשל בריטים לביטולו. באותה עת הגיעה ללונדון משלחת מטעם הוועד הפועל של האגודה העולמית והגישה לשר המושבות תזכיר שעיקרו הצגת האינטרסים הפוליטיים של האגודה:

הממשלה האנגלית אינה צריכה לראות את הסוכנות כבאי כח שיש להם המונופולין על היהדות בכל העולם; על הממשלה האנגלית במשא ומתן שלה כעת לשים לב אל רגשותיה של אגודת ישראל ולשאל את דעתה; [...] יש להכניס לארץ ישראל פחות חלוצים שאינם מאמינים, ובמקומם יכניסו יותר יהודים באים בימים ואדוקים בדתם; יש לתת לאגודת ישראל אפשרות לפקח על העלייה לארץ ישראל.

עוד עמדה האגודה על קשרי היישוב הישן עם הערבים ועל יכולתה לתרום 'לשלום בין היהודים והערבים', ולכן המליצה 'למשוך לתוך המשא ומתן גם באי כח שלה'. העיתונאי

שם, 21.9.1930, עמ' 3; 'אגודת ישראל תכנס לסיכנות היהודית המורחבת?', דאר היום, 11.9.1930, עמ' 1.

92 תרשומת של ל' בארט, לונדון, 1.10.1930, אצ"מ, S25/1445.

93 הספר הלבן כלל הגבלות על רכישת קרקעות ועל מספר העולים לארץ, והמלצה להקים 'מועצה מחוקקת'.

94 ממורנדום בנוגע להתפתחות האחרונה בפלשתינה שהוגש למזכיר המדינה לענייני המושבות על ידי האגודה העולמית, 27.11.1930, אצ"מ, S25/1445.

שפרסם את התזכיר הסביר את הרקע להגשתו כניסיון אגודאי ללחוץ על ראשי הסוכנות לפתוח עמה במשא ומתן על הכללתה בסוכנות.⁹⁵

ראשי האגודה הסיקו כנראה מן הניסיון הכושל לפתוח פתח לשיחות, שנעשה בספטמבר 1930 בניגוד לציפיות האגודה, ומן המשבר המדיני ביחסים עם בריטניה, כי רק הפעלת לחץ מדיני כבד מצדם יאלץ את ראשי הסוכנות לשנות את גישתם ולהסכים לבוא לקראתה. כבעבר נחלקו הדעות בתוך האגודה בין מצדדי ההצטרפות לסוכנות לבין המתנגדים לכך. היישוב הישן האגודאי היה נתון במאבק עם אנשי היישוב החדש האגודאי על ההגמוניה בתנועה בארץ ישראל. בעוד היישוב הישן ביקש התבדלות פוליטית צידד היישוב האגודאי החדש בשיתוף פעולה נרחב עם הסוכנות, והיו בין חבריו שלא פרושו מכנסת ישראל.

משפורסמו ידיעות על חידוש המשא ומתן, פורסם בקול ישראל מאמר תגובה בוטה נגד הפקרתו בידי מנהיגי האגודה העולמית שחסרים 'ידיעה' ו'הכרה מתאימה במצב ארץ ישראל'. לגרסת הכותב אין בפתרונות שהוצעו כדי להועיל, שכן הוועד הלאומי לא יוכל לממן את הפעלת מערכת החינוך ללא תמיכת הסוכנות וגורמים רבים בארץ ישראל מחללים שבת. במצב זה, האגודה בהנהלת הסוכנות עלולה להיות אחראית לחינוך חילוני ולחילול שבת. הכותב הציע שבכל משא ומתן עתידי ישותף נציג ארצישראלי שידע לשמור על האינטרסים האגודאיים בארץ ישראל.⁹⁶

ב־20 בינואר 1931 נפגשו בברלין נציגי הסוכנות והאגודה העולמית ודנו בצירופה לסוכנות. הדיון נסב בעיקר על האפשרות 'ליצור תנאים' שינטרלו את שני הנושאים העקרוניים המונעים את כניסתה של האגודה העולמית לסוכנות: עיסוקה של הסוכנות בחינוך חילוני ומימון פעילות הקשורה בחילול שבת. כפתרון לנושא הראשון הוצע להעביר את האחריות לניהול מוסדות החינוך החילוניים בארץ ישראל לידי הוועד הלאומי; בנושא השני הוצע שהאגודה תסתפק בהצהרה שניתנה בקונגרס הציוני ה־12 בדבר שמירת חוקי התורה בחיים הציבוריים בארץ ישראל.⁹⁷ הקביעה המוקדמת כי השיחות נועדו 'ליצור תנאים' לנטרול המחלוקת בין הצדדים, לימדה על הסיכוי הקלוש להצטרפות האגודה לסוכנות. בפועל הן נועדו ליצור אפיק הידברות ביניהן לקראת שיתוף פעולה פוליטי. בתוך יישוב הישן התנהל מאבק על היחס לסוכנות בין ההנהגה, בראשות בלוי, שהסכימה מסיבות פרגמטיות לשיתוף פעולה כלשהו עם הסוכנות, לבין אופוזיציה קנאית שהתנגדה לכל שיתוף פעולה. בלוי, שביקש ליצור לעצמו עמדת כוח מול היישוב החדש האגודאי, החליט לזנום הידברות עם ראשי היישוב.

ב־13 במאוס התקיימה, לבקשת האגודה, פגישה בין ארתור רופין, חבר הנהלת הסוכנות, וקיש, למשלחת מטעם מרכז האגודה בראשות בלוי.⁹⁸ בלוי ביקש ליצור תכנית לשיתוף

95 'תזכיר "אגודת ישראל" ללורד פאספילר', הארץ, 15.3.1931, עמ' 2.

96 עובר אורח, 'אגודת ישראל והסוכנות', קול ישראל, 12.2.1931, עמ' 2.

97 'מו"מ בין הסוכנות היהודית ובין אגודת ישראל (רשמית)', קול ישראל, 5.2.1931, עמ' 2.

98 פרוטוקול ההנהלה הציונית עם ב"כ מרכז אגודת ישראל בירושלים, 13.3.1931, אצ"מ, עמ' 3384-3386.

פעולה ביניהם. הוא סבר כי העמדה המדינית המתונה של האגודה והעובדה שחלק גדול מחבריה הם ילידי הארץ, עשויות לתרום למשא ומתן עם הערבים. לצורך זה הוא ביקש לדעת מהי מדיניות הסוכנות בנושא זה, ולתאם עמדות עמה. רופין וקיש העלו כמה נקודות שהיו בסיס למדיניות הסוכנות כלפי הערבים. הם הביעו נכונות לשתף פעולה, אך התנו זאת בשיתוף הוועד הלאומי במפגשים.

ניסיונות ההיכרות נדונו בישיבת הוועד הפועל של האגודה העולמית בפרנקפורט בראשית ספטמבר 1931. הוחלט לא לקבוע עקרונות לשיתוף הפעולה עם הסוכנות וכן שהנושא יידון עם גדולי תורה בעת שתוכבא לפני הוועד הצעה קונקרטית. קביעות אלה גובשו כפשרה בין המצדדים בשיתוף פעולה עם הסוכנות לבין המסתייגים מכך. ד"ר ליאו יונג, שצייד בשיתוף פעולה והתנגד לפשרה זו, התפטר בצעד של מחאה מחברותו בוועד הפועל.⁹⁹ ניסיון זה לצרף את האגודה לסוכנות היה האחרון. שני הצדדים הבינו כי אם אירועים טראומטיים כמאורעות תרפ"ט והרצח בחברון לא הצליחו להביא לגישור על עמדות עקרוניות מנוגדות, שיאפשר את הצטרפותה לסוכנות, אין טעם להמשיך בניסיונות סרק נוספים. שני הצדדים העדיפו בשלב זה לחתור לשיתוף פעולה במסגרת הסכמות שתושגנה ביניהם. האגודה ראתה בכך דרך נאותה להשגת הישגים פוליטיים וכלכליים בלא שתהא נאלצת לוותר על עמדותיה העקרוניות ובלא להימצא תחת לחץ האופוזיציה. הנהגת הסוכנות קיוותה בדרך זו להציבה לצדה בעת מאבקה הפוליטי בבריטים בלא שתהא נדרשת לוותר כלשהו בתחומי פעילותה ותוך שמירה על מעגל מצומצם של מקבלי החלטות.

ה. רישיונות עלייה

הקצאת רישיונות עלייה לחברי האגודה היה אחד הנושאים הכואבים שהעסיקו את מנהיגיה כל השנים. מצבם הקשה של יהודי פולין עקב המשבר הכלכלי והתמורות הפוליטיות בגרמניה דחקו לשוליים את ניסיונות המנהיגות האגודאית לבצר לתנועתם עמדה פוליטית בתוך הסוכנות או לצדה, והעלו מחדש וביתר שאת את הצורך בהקצאת רישיונות עלייה לחבריה. הסכמים על שיתוף פעולה בין האגודה לסוכנות שהתגבשו במחצית הראשונה של שנות השלושים, הושגו בצל צורך זה. לאחר שהשיחות נכשלו, פנו ב־1931 מנהיגים אגודאיים אל ארתור ווקופ, עם תחילת כהונתו כנציב עליון, וביקשו לאשר לתנועתם מכסת רישיונות נפרדת מזו של הסוכנות. הם נענו בשלילה, מפני שהיה בכך כדי לפגוע במעמד הסוכנות. משדיווח ווקופ לווייצמן על בקשת האגודה, הגיב וייצמן במילים בוטות: I gave them a black eye (גרמתי להם 'פנס' בעין).¹⁰⁰

בסוף 1932 גבר הלחץ הכלכלי על יהודי פולין ורבים מחברי האגודה ביקשו לעלות לארץ. עליית הנאצים לשלטון זעזעה את הנהגתה העולמית וזו הצטרפה לחרם הכלכלי

99 'אגודת ישראל והסוכנות היהודית', הארץ, 17.9.1931, עמ' 2.

100 מכתב וייצמן לארלוזורוב, 14.11.1931, אגרות וייצמן, כרך 15, עמ' 207.

על גרמניה.¹⁰¹ מנהיגי האגודה חשו כי יש צורך דחוף בשיתוף פעולה עם הסוכנות כדי לאפשר לחברים רבים לעלות לארץ ישראל. הבנה זו חדרה גם לאגודה הארצישראלית. משה פרוש, מראשי ומעורכי ביטאונה – קול ישראל – כתב ב־8 ביוני 1932 למרכז לענייני ארץ ישראל שבאגודה העולמית: 'אנו חושבים שאתם שוגים בזה שאתם מעכבים אותנו עד עתה מלפנות לסוכנות בענין הסרטיפיקטים'.¹⁰² רבים בהנהגת האגודה חששו שחברים בתנועה יצטרפו למזרחי כדי לזכות ברישיונות עלייה.

ביוני 1933 הושג הסכם בין הצדדים על הקצאת כ־6.5 אחוזים מכלל הרישיונות לחברי האגודה.¹⁰³ בגילוי דעת שפרסמה האגודה בפולין בעקבות הסכם זה הובהר כי היא הסכימה לשיעור רישיונות נמוך ככורח מציאות וכפתח קטן ראשון שממנו אפשר יהיה 'להמשיך הלאה את מלחמתנו עד שנשיג יחס שווה בשבילנו בתקציב הסרטיפיקטים'.¹⁰⁴ בראשית נובמבר 1933 נפגש רוזנהיים בלונדון לשיחה עם ד"ר זליג ברוזצקי, חבר השלוחה של הנהלת הסוכנות בלונדון, ובה הבהיר כי שאלת ההשתתפות בסוכנות אינה רלוונטית וכי האגודה מוטרדת מהמכסה הקטנה של רישיונות העלייה, שאינה עונה על צרכיה.¹⁰⁵ האגודה התלוננה כי גם מכסה זו אינה ניתנת במלואה. בעדותה לפני הוועדה המלכותית בדצמבר 1936 ביקשה האגודה לקבל רישיונות נוספים.¹⁰⁶ משהועלה הנושא בפני וייצמן הוא הסביר לוועדה כי האגודה, כגופים אחרים, מבקשת תדיר להגדיל את הקצאת הרישיונות מאחר שהם אינם עונים על הצרכים. אך הסוכנות לבדה צריכה להיות הגורם העוסק בחלוקתם.¹⁰⁷ במכתב ממאי 1938 חזרה האגודה והתלוננה כי 'המכסה של 6% אשר הקצבתם לאגדת ישראל [...] אין לה שום התאמה עם מה שאגדת ישראל הייתה צריכה לקבל, לפי ערך כמותה ואיכותה בארץ ישראל ובגולה ולפי ערך הדרישה והלחץ לארץ ישראל של חברי אגדת ישראל בגולה'. במכתב צוין כי מאחר שדרישתה להגדיל את מכסת הרישיונות לא נענתה היא שקלה להתלונן בפני הבריטים, אך נוכח מצב החירום באירופה וצמצום המכסה הכללית של הרישיונות היא החליטה להימנע מפנייה לבריטים וביקשה שהסוכנות תוכיח את רצונה הטוב 'לא להפלות במצב שכזה בין חרדי לבלתי חרדי'.¹⁰⁸ בתקופת מלחמת העולם השנייה היו הרישיונות אמצעי להצלת חיים. האגודה דרשה להגדיל את ההקצאה לחבריה והתלוננה על אפליה מכוונת שלהם בעלייה. המאבק על מספר

101 להשתתפות האגודה בחרם ראו, פונד, תנועה בחרות, עמ' 11-17.

102 פרידמן, חברה ודת, עמ' 349.

103 שם, עמ' 349-350.

104 'על הידיעות בדבר מו"מ בין "אגודת ישראל" ו"המזרחי"', קול ישראל, 16.11.1933, עמ' 4.

105 מכתב רוזנהיים לברוזצקי, 9.11.1933, אצ"מ, S25/1445.

106 במאי 1936 מינתה בריטניה ועדה מלכותית בראשות הלורד פיל לבדיקת המצב בארץ ישראל. הוועדה שמעה עדויות וקיימה דיונים מנובמבר 1936 עד פברואר 1937. האגודה הגישה לוועדה תזכיר בכתב וב־21.12.1936 העידו נציגיה בפני הוועדה. פונד, פירוד או השתתפות, עמ' 106-109.

107 'The Dual Obligation', 23.12.1936, אגרות וייצמן, סדרה ב, כרך ב, עמ' 209.

108 מכתב מרכז אגודת ישראל למחלקת העליה בסוכנות, 23.5.1938, אצ"מ, S25/1445.

הרישיונות שיוקצו שיקף את המצוקה בהסדרות הציונית ובאגודה כאחד. כל צד ביקש לשריין לחבריו רישיונות רבים ככל האפשר. רק במאי 1946 הסכימה הסוכנות להגדיל את חלקה של האגודה העולמית במכסת הרישיונות לעשרה אחוזים.¹⁰⁹ לאחר שהוגדלה המכסה לאגודה נאלץ שרתוק להגן על ההחלטה ולהבהיר לחבריו בהנהלת הסוכנות כי צעד זה נדרש כדי למנוע 'קרע גלוי' לפני ועדת החקירה האנגלו-אמריקנית.¹¹⁰

ט. הסכמי שנות השלושים

עם התגברות הפעילות המדינית במישור הבינלאומי על עתידה של ארץ ישראל במחצית השנייה של שנות השלושים הבינו הנהגות האגודה והסוכנות כי שיתוף פעולה מדיני ביניהן חיוני לאינטרסים שלהן. הסוכנות ביקשה להבטיח את תמיכת האגודה בעמדותיה המדיניות במגעייה עם בריטניה; האגודה ביקשה להיות מעורבת בקבלת ההחלטות המדיניות הנוגעות לארץ ישראל ולקבל מידע ראשוני על המגעים המדיניים עם בריטניה. תחילה ביקשה האגודה למנות ועדה משותפת לה, להנהלת הסוכנות ולוועד הלאומי לבירור שאלות פוליטיות. ראשי הסוכנות לא הסכימו למינוי ועדה כזאת, שהייתה יוצרת גוף מחוץ לסוכנות הנוטל סמכויות מדיניות שלה. בן-גוריון נפגש עם בלוי והבהיר לו כי אין מקום להקים ועדה מעין זו, אך הסוכנות מסכימה לקיים בקביעות פגישות אחת לשבוע להעברת מידע ותיאום עמדות.¹¹¹ הצעה זו התקבלה, ובסוף מאי 1936 התקיימו הפגישות הראשונות, ובהן ייצגו שרתוק והרב פישמן את הסוכנות.¹¹²

ניסיונות בריטניה להקים מועצה מחוקקת באמצע שנות השלושים דחקו את הסוכנות לעמדת התגוננות והביאו את ראשיה למסקנה כי 'יש להתמסר בלי דיחוי לליכוד החזית [...] התקשרות עם האגודה והאכרים'.¹¹³ האגודה, שרבים מחבריה בפולין ביקשו לעלות לארץ, הייתה שותפה לחששות הסוכנות וביקשה לקיים קשר הדוק עמה בעניין זה. בלוי הציע שנציגי האגודה הארצישראלית יוזמנו לכל דיון בנושא המועצה, ו'ההופעה והפעולה כלפי השלטונות תהיה בהשתתפות אגודת ישראל'. כוונת האגודה הייתה להיות שותפה גם בקבלת החלטות על המועצה המחוקקת ולא להסתפק ב'אינפורמציה לאחר מעשה'. בן-גוריון הסכים לקיים דיונים שוטפים משותפים לנציגי שני הגופים, ויצחק בן-צבי, יושב ראש הנהלת הוועד הלאומי, סיכם: 'שיתוף פעולה מתמיד עם אגודת ישראל בכל שלבי

109 לקיפוח חברי האגודה בעלייה בתקופת המלחמה והמאבק לשינוי ראו, פונד, תנועה בחברות, עמ' 88-99.

110 שם, עמ' 187.

111 מכתב בלוי לבן-גוריון, ט' אייר תרצ"ו, אצ"מ, S25/1445. כתב יד מסוף מאי 1936 ללא חתימה, מסומן S44/374, שם; מכתב בן-גוריון למרכז אגודת ישראל, ירושלים, 12.5.1936, שם, S44/374.

112 דוד בן-גוריון, זכרונות, תל-אביב 1976 (להלן: בן-גוריון, זכרונות), כרך ג, עמ' 247-248.

113 מכתב שרתוק לבן-גוריון, 26.6.1935, בתוך: בן-גוריון, זכרונות, כרך ב, עמ' 335.

הריון והמעשה בענין המועצה המחוקקת.¹¹⁴ נושא המועצה ירד מעל הפרק, אך האגודה למדה לדעת כי בפועל אין היא שותפה לקביעות המדיניות.

בישיבת המועצה הארצית של האגודה בארץ ישראל, שהתקיימה באוגוסט 1936, 'כל הנוכחים הביעו את התמרמרותם על יחס הסוכנות היהודית והוועד הלאומי שהם פועלים במשך כל הזמן על דעת עצמם מבלי לשאול דעת אגדת ישראל, למרות ההסכם הקיים ולמרות הסכנה הכוללת העומדת לפנינו'. המועצה החליטה לדרוש מהסוכנות לקיים את ההסכם ולשתפה בדיונים המדיניים.¹¹⁵ בחודש ספטמבר קבל מרכז האגודה לפני הנהלת הסוכנות על שההסכמות על שיתוף פעולה אינן מבוצעות: ישיבות משותפות לחילופי מידע מתקיימות לעתים נדירות, וההבטחה לשתפה בדיונים לקביעת מדיניות לא קוימה. הנהלת הסוכנות השיבה כי בשטף העבודה אי אפשר תמיד לפעול כמוסכם והבטיחה לקיים להבא פגישות תכופות עם נציגי האגודה.¹¹⁶ המספר הנמוך של רישיונות עלייה שהוקצה לה והעמדה הפוליטית הפסיבית שנכפתה עליה במסגרת הפעילות המדינית של הסוכנות, יצרה באגודה אי נחת. התנגדותה להסכם ה'העברה' הוסיפה שמן למדורה,¹¹⁷ ומנהיגים באגודה ניסו להפעיל על הסוכנות לחץ פוליטי כדי לשנות את עמדותיה כלפי תנועתם.

במחצית הראשונה של שנות השלושים חל שינוי במערך הכוחות בהנהגת ההסתדרות הציונית. בקונגרס הציוני ה-18 שהתקיים באוגוסט 1933, כחמישית מהצירים באו משורות הרביזיוניסטים וקרוב למחציתם ממפלגות הפועלים. שני המחנות הללו היו יריבים על רקע ניגודים אידאולוגיים בתחומים המדיני והחברתי. העוינות ביניהם גברה בעקבות רצח חיים ארלוזורוב, מנהל המחלקה המדינית של הסוכנות, שכן מפלגות הפועלים ראו רביזיוניסטים את יוזמי הרצח. ב-1935 נבחר בן-גוריון ליושב ראש הנהלת הסוכנות. משנכשלו שיחות הידברות בין ז'בוטינסקי לבן-גוריון, פרשו הרביזיוניסטים מן ההסתדרות הציונית והקימו את ההסתדרות הציונית החדשה.

רוזנהיים החליט לנצל מצב פוליטי זה. ביולי 1937 חתמו רוזנהיים וז'בוטינסקי על מכתב משותף לנשיא הסוכנות, וייצמן, ובו קבעו כי נוכח המדיניות הבריטית הנוגעת לארץ ישראל וההחלטות הצפויות על עתידה המדיני, יש צורך בגוף שייצג את כל יהדות העולם הפרו-ארצישראלית. 'אנו מודעים לשרות הרב של התנועה הציונית לעניין היהודי הארץ ישראל; אבל [...] אין התנועה הציונית ואין הסוכנות היהודית בהרכבה הנוכחי יכולים

114 פרוטוקול הנהלת הסוכנות עם הנהלת הוועד הלאומי ובאי כוח אגודת ישראל בענין המועצה המחוקקת, 20.11.1935, בתוך: בן-גוריון, זכרונות, כרך ב, עמ' 513-515.

115 'ישיבת המועצה הארצית של אגודת ישראל', קול ישראל, 27.8.1936, עמ' 1.

116 מכתב הנהלת הסוכנות לבלוי, 13.9.1938, אצ"מ, S25/1445.

117 הסכם בין הסוכנות לממשלת גרמניה בדבר העברת סחורות לארץ ישראל בתמורה לרכוש יהודים מגרמניה שיהגרו לארץ ישראל. משתתפי החרם הכלכלי על גרמניה התנגדו להסכם. על עמדת האגודה ראו, פונד, תנועה בחברות, עמ' 11-18.

לפעול כנציגים של כל היהדות הפרו-ארצישראלית'. כצעד ראשון הם הציעו שנציגיהם ונציגי הסוכנות ייוועדו כדי לבחון דרכים ליישום הצעתם.¹¹⁸

המכתב לא נענה. לאגודה היה ברור שמדובר בצעד פוליטי הפגנתי, ללא רצון כלשהו לחבור לרביזיוניסטים, שכן רבים באגודה, ובראשם פועלי אגודת ישראל, שללו כל קשר עמם.¹¹⁹ אולי לא היה זה מקרי שהמכתב נשלח בעת שכלוי ערך שיחות עם שרתוק על היחסים הפוליטיים בין האגודה לסוכנות. המכתב עורר את הנהלת הוועד הלאומי ואישים מהמזרחי בארץ ישראל, והם ביקשו לדעת את פרטי ההסכם הקיים בין האגודה לסוכנות.¹²⁰ הנהלת הסוכנות לא נענתה לבקשתם, כנראה מרצון לא לעורר תבערה ולשמור על יחסים קורקטיים עם האגודה.

בן-גוריון, שחשש מהתקרבות האגודה לרביזיוניסטים,¹²¹ דרש מחבריו בהנהגת הסוכנות להיענות לדרישותיה. ביולי 1937 נפגש בלוי עם שרתוק במטרה לקבוע את התנאים לשיתוף פעולה בין האגודה לסוכנות. הסיכומים שהושגו בשיחות סוכמו במכתב, ובו נקבע כי תתקיימנה התייעצויות בין נציגי הצדדים. 'המטרה להגיע לעמדה משותפת שתהא מקובלת על שני הצדדים [...] בעניינים שאינם נוגעים לתורה תהיה אגודת ישראל מוכנה לקבל בכל מקרה את הכרעת הסוכנות היהודית כמחייבת אותה ולקבוע את עמדתה בהתאם לכך'. כתנאי לכך דרשה האגודה כי 'בכל חוזה או חוקה שיקבע מחדש את מעמד א"י יקום עקרון חפש המצפון, כפי שהוא מובטח על ידי המנדט הארצישראלי המאפשר לחברי אגודת ישראל לחיות חיי התורה כפי הבנתם, הן כיחידים והן כציבור'. הנהלת הסוכנות הסכימה לתנאי זה.¹²² בינואר 1938 הודיע שרתוק במכתב למרכז האגודה כי הנהלת הסוכנות החליטה להיעתר לבקשת האגודה לשתפה בהכנות להקמת מדינה.¹²³ עוד הוסכם שנציגיה ישתפו לצד נציגי הסוכנות והוועד הלאומי במשלחות שתופענה לפני שלטונות המנדט.¹²⁴ שרתוק הציג לפני הנהלת הסוכנות את התנאים שבהם תתקיים הפעילות המשותפת: נציגי האגודה יצורפו לוועדות של הסוכנות שליד המחלקה המדינית; יוסכם עקרונות לדון בחוקת המדינה,

118 מכתב רוזנהיים, נשיא אגודת ישראל, וז'בוטינסקי, נשיא ההסתדרות הציונית החדשה, לנשיא הסוכנות, 23.7.1937, אצ"מ, S25/1445.

119 פא"י התנגדו בחריפות לכל קשר עם הרביזיוניסטים וקבעו זאת במצעם, שהוצג לדיון ב-1936. לכוון התנועה, 'שערים, אב תרצ"ו, עמ' 13-14.

120 מכתב הנהלת הוועד הלאומי לב' יוסף, הנהלת הסוכנות, 16.8.1937, אצ"מ, S25/1445; מכתב גולן, המזכירות המדינית (סוכנות) לבן-צבי, 17.8.1937, שם.

121 בן-גוריון, זכרונות, כרך ד, עמ' 199.

122 מכתב הנהלת הסוכנות לבלוי, אצ"מ, S25/1445. בתיק שתי טיוטות עם תיקוני בלוי. השיחות התקיימו ב-14-15.7.1937.

123 ביולי 1937 פרסמה ועדת פיל את מסקנותיה כי הבית הלאומי הוא מפעל מצליח, והמליצה לחלק את ארץ ישראל לשתי מדינות, יהודית וערבית, בצירוף שטח שיוותר בשליטה בריטית. תכנית החלוקה נדונה בקונגרס הציוני העשרים (אוגוסט 1937) ובמקביל בכנסייה הגדולה השלישית של האגודה. שתי התנועות ראו את הקמת המדינה כאפשרות ריאלית קרובה והחליטו להתכונן למערכה מדינית.

124 מכתב מ"ש (שרתוק) למרכז אגודת ישראל, 20.1.1938, אצ"מ, S25/1445.

אבל להודיע שעוד מוקדם עתה לדון על כך; פגישות עם באי כח המחלקה המדינית יתקיימו לפחות אחת לחודש'. הצעותיו התקבלו.¹²⁵ בעקבות ההסכמות הללו שותפה האגודה בשיחות השולחן העגול שהתקיימו בלונדון בפברואר ובמארס 1939, כששני הצדדים שותפים מלאים בהצגת העמדות המדיניות בפני הבריטים.¹²⁶

הלויאליות של האגודה ועמידתה לצד הסוכנות זכתה להערכתו של בן-גוריון. הוא עמד על כך שגם כאשר הם לא הסכימו לאופן ניהול המגעים עם הבריטים, 'הם קיימו את האחרות הפוליטית וקבלו על עצמם מרות ההנהלה הציונית שאין הם משתתפים אפילו בכחירתה. במצבנו אין לזלזל גם ב"פכים" קטנים אלה'. 'יש קונטקט בינינו'.¹²⁷ בלוי ערך שיחות גם עם בן-גוריון, שסיכם את שיחותיהם במכתב מראשית 1939: 'עד שהנהלת הסוכנות תברוק ותחליט על הצטרפות האגודה לסוכנות היהודית, יוקם סידור זמני של פעולה משותפת בין הסוכנות ובין הנהלת האגודה, שלפיו יתקיימו התייעצויות הדדיות בין יושב ראש הנהלת הסוכנות ובין יושב ראש הנהלת האגודה בטרם יוחלטו הדברים העומדים על הפרק'. עוד נקבע כי בעלי תפקידים בסוכנות בנושאים מינהליים וכספיים יקיימו קשר עם באי כוח האגודה. 'שני הצדדים יתאמצו ככל שאלה להגיע לידי מסקנה מסכמת – במקרה של חילוקי דעות בעניינים פוליטיים חיצוניים תכריע הנהלת הסוכנות וההכרעה תהיה מחייבת'. בלוי אישר את ההסכם בתוספת דרישות להקצאת תקציבים מצד הסוכנות למפעלים אגודתיים, להתיישבות אגודתית ולקליטת עולים. במקביל הבטיח בלוי את סיוע האגודה למגביות לשעת חירום של הסוכנות ולעזרת היישוב היהודי.¹²⁸

י. בצל המלחמה

המלחמה שמה לאל את הציפיות המדיניות של הסוכנות ושל האגודה וההסכמים שהושגו ביניהן איבדו את משמעותם. מוסדותיה באירופה הפסיקו לפעול. הציבור האגודתי בפולין נפגע ומנהיגו, הרב יצחק מאיר לויין, בא בראשית 1940 לארץ ישראל והוצב בראש הוועד הפועל העולמי של האגודה שמוקם בארץ. שני מוקדי כוח אגודתיים חדשים נוצרו עקב המלחמה: בבריטניה ובארצות הברית. עם כיבוש פולין הקימה האגודה בארץ ישראל ועדה לענייני פולין. הסוכנות הקימה גם היא ועדה לענייני פולין בת ארבעה חברים, ובהם אליהו דובקין ומשה חיים שפירא, ראשי מחלקת העלייה בסוכנות.¹²⁹ במחצית השנייה של 1942, לאחר שנודע על ממדי השואה, פנו ראשי האגודה להנהגת הסוכנות ולרביזיוניסטיים בבקשה להקים ועדת הצלה מנותקת מהסוכנות, שתכלול את כל גופי ההצלה. משנחתה

125 פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 2.1.1938, אצ"מ.

126 פונד, פירוד או השתתפות, עמ' 178-179.

127 בן-גוריון, זכרונות, כרך 1, 7.5.1939, עמ' 299; שם, 25.6.1939, עמ' 422.

128 מכתב בן-גוריון לבלוי, 7.9.1939, אצ"מ, S25/1445; מכתב בלוי לבן-גוריון, 3.10.1939, שם.

129 לדיון בפעילות הפוליטית שקדמה לצירוף האגודה לוועדה ובפעילותה בתוכה ראו, פונד, תנועה

בחרבות, עמ' 77-100.

דרישתה, הציעה האגודה כאלטרנטיבה לשתף גורמים פוליטיים נוספים בוועדה לענייני פולין ולשנות את מעמדה.

בן-גוריון, שביקש כאמור לנתק כל קשר בין האגודה לרביזיוניסטים ולקרבה אליו, דרש מהנהגת הסוכנות לשנות את שם הוועדה ולכלול בה נציגים של האגודה. בהתאם לכך הוסב שמה לוועדת הפעולה להצלת יהודי הגולה,¹³⁰ מספר חבריה הוגדל ל-14, ובהם שני נציגי האגודה: הרב יצחק מאיר לוינ ובנימין מינץ. לידה הוקמה מועצה של נציגי ארגונים שונים, ובהם חמישה נציגי האגודה. הציפיות של ראשי האגודה מהצטרפותם לוועדה לא התגשמו, ופעילות הצלה נרחבת שקיוו שתוכל להיעשות באמצעותה, לא נעשתה. זאת ועוד, האגודה חשה כי חבריה קופחו בהקצאת רישיונות העלייה ובקבלת מקומות במסגרת עלייה ב'. אכזבתה מפעילות הוועדה בוטאה בסיום המלחמה בעיתון פא"י:

ועד ההצלה [...] היה הבן-החורג של הסוכנות מפני שלמעשה גרסה [...] כי כל ענין של ההצלה צריך להיות נתון בידה [...] ורק במידה שועד ההצלה סיפק את דרישת הציבור שלפחות לענייני הצלה יהיה קיים מוסד כל מפלגתי [...] השלימה הסוכנות עם המוסד הכל מפלגתי הזה שעמד תחת חסותה וכל כספיו וכל ניהול עניניו המעשיים היו ממילא כולם בידי הנהלת הסוכנות.¹³¹

האגודה פעלה במסגרת הוועדה עד לסיום המלחמה ואף נמנתה עם המתנגדים לפירוקה, על אף הביקורת הרבה על תפקודה, מתוך רצון לשמור על מסגרת משותפת עם הסוכנות ולזכות בדרך זו להשפעה כלשהי. יצחק גרינבוים, יושב ראש הוועדה, הציג בבהירות את הסיבה שהניעה את האגודה להתנגד לפירוקה: 'האגודה מתכוננת למלחמה נגד החלטה [לפרק את הוועדה] [...] כי החלטה כזאת מוציאה אותה מן הפעולה ומעמידה במצב קשה מאד, ביחוד את החוגים באגודה שכל הזמן רצו בשיתוף פעולה בינינו בענייני הצלה ועזרה'.¹³²

יא. לקראת הקמת המדינה

סיום מלחמת העולם השנייה הציב לפני ההנהגה האגודאית אתגרים חדשים: גיוס משאבים כלכליים לטיפול בפליטים חברי האגודה; רצון להבטיח לחבריה אפשרות לחיות במדינה שתקום באורח החיים המקובל עליהם ולהשפיע על עיצוב דמות המדינה. המפתח להגשמת שאיפות האגודה בנושאים אלה היה בידי הסוכנות. באוקטובר 1944 נפגשו ראשי האגודה עם בן-גוריון כדי לדרוש על שיתוף פעולה פוליטי עם הסוכנות 'בתוכה או על ידה'. הפעם כרכו דובריה נושא זה עם תביעתם להבטיח למחנה האגודאי זכויות דתיות במדינה שתקום. בן-גוריון סיכם את תביעותיהם כדלהלן: 'אתם רוצים עד כמה שאפשר מעכשו שיתוף פעולה

130 בינואר 1943 הוסב שמה ל'הוועדה למען יהודי אירופה הכבושה', ובאוקטובר לוועד ההצלה המאוחד ליד הסוכנות היהודית.

131 איש יהודי, 'היקום העם להציל גם לעזור', שערים, 25.1.1945, עמ' 3.

132 מכתב גרינבוים לחיים ברלס, 25.1.1945, אצ"מ, S26/1284.

פוליטי עם הסוכנות היהודית – בתוכה או על ידה [...] הייתם רוצים לפני שנתייצב בפני הגויים, להגיע עד כמה שאפשר לידי הסכם על עקרונות אחדים שיאפשרו לכם לחיות לפי הכרתכם [...] כדי שתוכלו בלב יותר שלם לעמוד אתנו יחד בפני הגויים.¹³³

שיתוף הפעולה עם הסוכנות נדון גם במוסדות האגודה בארצות הברית, בוועידתה הרביעית באוגוסט 1943. הוועידה החליטה לדרוש שסמכות הסוכנות תוגבל לעניינים מדיניים וכלכליים.¹³⁴ עמדה שונה לחלוטין הוצגה כשנה לאחר מכן בוועד הפועל של האגודה בארצות הברית. כעת דרשו המשתתפים בדיון שהצטרפות לסוכנות תקנה לאגודה אפשרות 'להשפיע השפעה חשובה על מהלך התפתחותה של ארצנו הק'ודושה'. הם הצביעו על כוחה הפוליטי הדל של האגודה שמונע ממנה להשפיע על אופי היישוב הארצישראלי המתהווה. הם הצביעו גם על העובדה שמנהיגים דתיים בארצות הברית – רבנים, ראשי ישיבות, ומנהלי תלמודי תורה – משתתפים במפעל הג'וינט, אף שגוף זה מממן גם מוסדות חינוך ותרבות לא־דתיים 'שמסוכנים הרבה יותר מבתי הספר הלא־דתיים בארץ ישראל [...] אם אין מתירים להאגודה להשתתף בסוכנות היהודית, על מועצת גדולי התורה גם להוציא מסקנות מזה ולאסור לבאי כחה של האגודה להיות בהדג'וינט ולהשתתף באחריות של חלוקת הכספים גם לאחריים'.¹³⁵ ייתכן שהצגת עמדה זו הקלה על מהלכי ההנהגה, בראשות הרב לוין, שחיפשה כל דרך לשיתוף פעולה עם הסוכנות.

בראשית 1946 התקיימו שיחות בין נציגי הנהגת האגודה לראשי הסוכנות. בישיבה של הנהלת הסוכנות שהתקיימה בירושלים ב־12 בפברואר 1946, הציג שרתוק את תפיסתו בנושאים שנדרונו עם האגודה, וקבע כי אם לא תדרוש האגודה שינוי מהותי בפעילות מוסדות הסוכנות, תקודם כניסתה לסוכנות בברכה. עוד הודיע שרתוק כי לאגודה יוקצו שבעה אחוזים מרישיונות העלייה במקום שישה אחוזים שהיו לה עד אז.¹³⁶ כחודש לאחר הישיבה האמורה הודיע שרתוק למרכז האגודה כי הנהגת הסוכנות הסכימה להסדר ביניים עד להכללתה בסוכנות. הוא נימק זאת בצורך לדון עקרונית בנושא הסוכנות המורחבת. על פי הסדר זה ישתתפו נציגייה במוסדות הסוכנות בזכות דעה מייעצת, מעמד הדת במדינה ייקבע בדיון יסודי עם האגודה מתוך רצון להגיע לעמק השווה, והיא תזכה בעשרה אחוזים מרישיונות העלייה.¹³⁷ הודעת שרתוק התקבלה באגודה בסיפוק, שכן הייתה בכך הפשרת מה של הקיפאון והיענות לחלק מתביעותיה.¹³⁸ הרב לוין הבהיר שהאגודה מבקשת להצטרף

133 סיכום פגישה בין בלוי, ברויאר, לוין ובן־גוריון שהתקיימה ב־11 מרשון תש"ה, אצ"מ, S44/37A.

134 רזוניהיים, עתידה, עמ' 2.

135 ל' יונג, 'עמדת אגודת ישראל בארצות הברית כלפי הסוכנות היהודית', בתוך, תשרי-חשון תש"ה, עמ' 10-12.

136 פרטוקול הנהלת הסוכנות, 12.2.1946, אצ"מ.

137 מכתב שרתוק למרכז העולמי של האגודה, 22.3.1946, אצ"מ, S25/1446.

138 מכתב לוין להנהלת הסוכנות, כ' אייר תש"ו, אצ"מ, S25/1446.

לסוכנות בעת שזו תתארגן מחדש. רוזנהיים הציע להתנות את ההצטרפות בארבעה תנאים, ואלה התקבלו על דעת הוועד הפועל העולמי:

הסוכנות היא הנציגות הפוליטית של חלקי העם היהודי המעוניינים בארץ ישראל; סמכויות הסוכנות הן על כל השאלות הפוליטיות, כמו כן על כל הבעיות הקשורות עם בניין א"י בשטח הכלכלי, הן בחרושת והן בחקלאות; אין לסוכנות כל סמכות בבנין א"י בשטח הדת התרבות וכל השאלות הקשורות בדבר; משרדי הסוכנות צריכים להיות סגורים בשבתות ובמועדים.¹³⁹

הצעתו של שרתוק לשיתוף האגודה בדיונים המדיניים של ועדות הסוכנות הרתיעה חלק מחברי ההנהלה ואנשי המזרחי יצאו נגדה בזעם רב, כאמור לעיל. נוכח התנגדות זו הודיע ד"ר ברנרד ג'וזף (לימים דב יוסף), ממלא מקום מנהל המחלקה המדינית של הסוכנות, ללוין ולברואר כי 'שיתופם הקבוע בהתייעצויות פוליטיות של הנהלת הסוכנות הוא ענין מסוכן', והציע במקום זאת הסדר שבו הסוכנות תרווח לאגודה על מהלכיה המדיניים. לוין סיכם את השיחה במכתב לג'וזף, ובו כתב שהושגה הסכמה כי 'הסוכנות תתקשר עם אגודת ישראל קודם כל צעד מדיני'. ג'וזף דחה פירוש מרחיב זה של הסיכום.¹⁴⁰

שינויים במבנה הסוכנות לא נעשו. למרות זאת החליטה האגודה להמשיך ברו שיח לשמירת הקשר עם הסוכנות, ולבחור ועדות מדיניות שתתכנסנה מדי פעם בפעם לשם חילופי אינפורמציה ודעות על המצב, 'כלי כל התחייבות הרדית'.¹⁴¹ זה אירע בעקבות שינויים בהנהגת האגודה. בלוי וברואר, שהיו שותפים למשא ומתן עם הסוכנות, נפטרו בשנת 1946 ולוין חשש להכריע בנושא, בייחוד עקב העמדות המסויגות של רוזנהיים. דחיית הסיכום שהושג לכאורה עם הסוכנות לא הרתיעה את האגודה. ההתמודדות המדינית הצפויה ערב החלטת האו"ם על החלוקה העצימה את כוח המיקוח שלה. בינואר 1947 היא הגישה להנהלת הסוכנות 'מצע להסכם בין הסוכנות לאגודת ישראל',¹⁴² ובו הוצב רף דרישות גבוה מבעבר לקשר מדיני. הוצע לבחור ועדות משותפות לשני הצדדים, 'שתעמודנה בקשר הדוק בכל העניינים המדיניים החשובים לשם חלופי דעות ואינפורמציה קודם לכל החלטה מדינית מכריעה וכדי לאפשר חזית מאוחדת כלפי הוץ. אולם אין הצדדים קשורים בהתחייבות על הקו המדיני שלהם'. בסיום ההצעה הציגה האגודה עמדה קשוחה מבעבר: שוב לא הסכימה לקבל את העמדה המדינית ללא עוררין, אלא ביקשה להיות שותפה בעיצוב המדיניות

139 מכתב לוין לרוזנהיים, כ"ח תשרי תש"ז, ארכיון האגודה העולמית (להלן: אא"ע), תיק כ/27, עמ' 4; פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל של אגודה העולמית, ירושלים, כ"ח חשוון תש"ז, עמ' 2, שם, תיק כ/35.

140 מכתב לוין לג'וזף, י"ג סיון תש"ו, אצ"מ, S25/1446. ג'וזף כתב על המכתב ליד המילים 'קודם כל צעד מדיני': 'לא'.

141 פרוטוקול הוועד הפועל של האגודה העולמית, ב' שבט תש"ז, אא"ע, תיק כ/32, עמ' 1.

142 מכתב לוין לקפלן ושפירא, ט' שבט תש"ו, אצ"מ, S25/1446; 'מצע להסכם בין הסוכנות ואגודת ישראל', שם.

הארצישראלית. בתחום העלייה ביקשה האגודה לקבל 25 אחוז מרישיונות העלייה, ולהקציב לה חלק מכספי המגבית היהודית המאוחדת בארצות הברית.

בהנהלת הסוכנות בלונדון עדיין קיוו לצרף את האגודה אליהם. בפגישה שהתקיימה בפברואר 1947 בין ד"ר נחום גולדמן לד"ר יצחק לוין, ממנהיגי האגודה בארצות הברית, הבטיח גולדמן לדון בהנהלת הסוכנות בשינוי חוקתה במטרה לאפשר את הרחבת שורותיה. גולדמן אף סבר שאפשר למצוא פתרון לעניין הדרישה שהסוכנות לא תעסוק בענייני דת אלא בתחום המדיני בלבד. סברות גולדמן לא התממשו, ובאמצע 1947 קבלה האגודה על שהמשא ומתן עמה מתמשך ללא כל החלטה ברורה, ולמעשה הוקפא.¹⁴³

עורך קול ישראל סיכם בראשית 1947 את נושא אי-השתתפות האגודה בסוכנות. הוא עמד על התפקיד החשוב שהוטל על הסוכנות, לייצג את העם היהודי: 'תפקיד נעלה כזה שלא היה עוד כדוגמתו בחיי עם ישראל זה מאות בשנים'. כדי למלא כראוי תפקיד זה היה עליה להיבחר בידי באי כוח 'כל ארגוני היהדות בארץ ישראל ובגולה'. דבר זה לא נעשה, וההסתדרות הציונית שימשה בתפקיד זה וראשיה 'זלזלו כל השנים במושג האמיתי שהסוכנות צריכה להיות'. האגודה הייתה מנועה מלהצטרף לסוכנות בגלל מעורבותה של האחרונה במערכת החינוך החילוני ובגלל השתתפותה במימון הקמת יישובים חילוניים ואחזקתם.¹⁴⁴

בתחום הדתי נענתה הסוכנות לבקשת האגודה ובי-19 ביוני 1947 שלחה אליה מכתב ובו הבטיחה כי במדינה יתקיימו הסדרים מיוחדים בתחומי שבת, כשרות, ענייני אישות וחינוך, הסדרים שכוננו לימים 'סטטוס קור'. ערב הקמת המדינה נאלצה מנהיגות האגודה הארצישראלית, בראשות הרב לוין, להתמודד עם לחצים פוליטיים כבדים מבית ומחוץ, שלא אפשרו לה לדון בקשרים עם הסוכנות. רוזנהיים התנגד להקמת מדינה, דרש לחפש פתרונות מדיניים חלופיים ואף פעל במישור המדיני הבינלאומי נגד הקמתה. זו הייתה גם עמדתה של אופוזיציה ירושלמית שהתגבשה בשם 'פועלי אגודת ישראל ירושלים' (פאג"י ירושלים).¹⁴⁵ לעומתם צידדה פא"י בהקמת מדינה ודרשה לפעול לכך בגלוי. כדי להיות ערוך להקמת המדינה החל לוין במגעים פוליטיים עם המזרחי ועם הפועל המזרחי להקמתה של חזית דתית מאוחדת, ובמגעים עם ראשי הסוכנות על שילוב האגודה במוסדות השלטון של המדינה לכשתקום.

מאמציהם של ראשי הסוכנות לקרב אליהם את האגודה רבו לאור השיבות תמיכתה במהלכים המדיניים הבינלאומיים של הסוכנות. כך, לדוגמה, קבעה ועדת האו"ם לארץ ישראל, בישיבתה בינואר 1948, כי הסוכנות לא תוכר כנציגות הצד היהודי בשיחות כל עוד לא יהיה בידה ייפוי כוח ממספר רב של מפלגות.¹⁴⁶ בשיחות עם הרב לוין הבטיח שרתוק

143 דו"ח שיחה בין לוין לד"ר גולדמן, 27.2.1947, אצ"מ, S25/1446.

144 משה גליקמן-פרוש, 'סוכנות יהודית', קול ישראל, 13.2.1947, עמ' 1.

145 על פועלי אגודת ישראל בירושלים ראו, פונד, פירוד או השתתפות, עמ' 231-237.

146 מכתב שרתוק לראובן זסלני וזאב שרת, 30.1.1948. תעודות מדיניות ודיפלומטיות. דצמבר 1947-מאי

לשתף נציג אגודאי במועצה הזמנית של המדינה. שני האישים הסכימו להודיע כי אין ביניהם חילוקי דעות, וכך יכול היה שרתוק להודיע ליושב ראש ועדת האו"ם: 'הסוכנות היהודית מתיעצת עם אגודת ישראל בכל השאלות הפוליטיות החשובות הנוגעות לענין פלשתינן ולרוב מושגת הסכמה מלאה. מובטח שהסוכנות תנקוט צעדים להבטיח שהדעות של אגודת ישראל תיבחנו לפני שתוגשנה הצעות לחוקה למועצה הזמנית של המדינה'.¹⁴⁷ המדינה הוקמה ונציגי האגודה שולבו במוסדות השלטון. באוגוסט 1948 הוטל על הסוכנות הטיפול בעלייה לארץ ובקליטת העולים. במגביות שנערכו לצרכים אלה גויסו סכומים גדולים וב-1949 הסתכם תקציב הסוכנות בכחמישים מיליון ל"י, סכום כפול מתקציב המדינה. המחנה האגודאי ביקש להיות שותף מלא לפעילות העלייה, הקליטה והשיכון שהסוכנות מימנה ולדאוג, כמפלגות אחרות, לחבריה העולים. הרב לויץ, שהצטרף לממשלה, ציפה לזכות בתמורה להשתתפות בה בהישגים מטריאליים, והיה מנוע מכל צעד נוסף של התקרבות לכאורה להסתדרות הציונית. אופוזיציה מיליטנטית בראשות פאג"י ירושלים תקפה אותו בעקיבות, האשימה אותו בהטיית האגודה מעקרונותיה, ערערה על מנהיגותו ובשתי מערכות בחירות לכנסת אף התמודדה ברשימה נפרדת.¹⁴⁸ פא"י, לעומת זאת, לא חששה מהביקורת מאחר שעמדותיה בזכות שיתוף פעולה מלא עם ההסתדרות הציונית היו ידועות. היא אף ביקשה להצטרף לסוכנות:

והסיבות הן ברורות. [...] ברצוננו לישוב את אדמת ארצנו, ברצוננו לחנך את הנוער העולה, ברצוננו להקים בה נקודות. [...] ברצוננו להחליט – לא ברעה מיעצת – על עליית חברינו ארצה. ברצוננו לשכן אותם. ברצוננו לשלוח שליחים כדי להכינם לעלייה וכדי להציל ילדים לתורה [...] [לכן] הסתדרות פועלי אגודת ישראל [...] מחפשת דרך להצטרף לסוכנות.¹⁴⁹

ראשי פא"י קיבלו את הסכמת הוועד הפועל של תנועתם להצטרף לסוכנות, ובמאי 1949 שלח מינץ ליושב ראש הנהלת הסוכנות ולמזכירה הכללי בקשה לאשר את כניסת פא"י לסוכנות.¹⁵⁰ הבקשה לא נענתה, ובדיון בכנסת על תקציב המדינה קבל מינץ:

ממשלת ישראל החליטה שהסוכנות היהודית צריכה להתקיים ושיש למסור לה את השטחים החיוניים ביותר במדינה לטיפול ולפעולה [...] הרי שהיא צריכה לדאוג לכך שכל אזרחי ישראל היהודית יהיו מיוצגים בהנהלתה.

1948, בעריכת גדליה יוגב, ירושלים תש"ם, תעודה 160 והערת שוליים 1, העודה 161, עמ' 266-267.
 147 מכתב שרתוק ליושב ראש ועדת האו"ם לארץ ישראל, 6.2.1948, שם, תעודה 185, עמ' 318.
 148 פאג"י ירושלים התמודדה בבחירות לאסיפה המכוננת ברשימת החרדים ולכנסת השנייה ברשימת אמוני ישראל, אך לא עברה את אחוז החסימה. לדיון נרחב במהלכי האגודה עם הקמת המדינה ראו, פונד, פירוד או השתתפות, עמ' 213-231.
 149 קלמן כהנא, 'אגו והסוכנות היהודית', שעים, 19.5.1949, עמ' 1.
 150 מכתב מינץ לאייזנברג, מזכיר הסוכנות, ב' אייר תש"ט, אצ"מ, S30/3957.

פנינו לסוכנות היהודית בדרישה לתת לנו ייצוג מתאים בהנהלה ולא נענינו. הנהלת הסוכנות היהודית חושבת שרק חברי ההסתדרות הציונית יכולים להיות חברי הסוכנות היהודית. אין אנו מסכימים לכך. [...] יש לנו הזכות לחיות וליהנות מכל אותם שירותים שנמסרים במדינת ישראל בידי הסוכנות היהודית.

מינץ התלונן שהמפלגות שנכללות בהנהלת הסוכנות זוכות לתקציבים גדולים מאלה של פא"י, וכן שאף על פי שחברי מפלגתו אזרחי המדינה נלחמו על עצמאותה הם 'מופלים לרעה', 'אזרחים במדרגה שניה'.¹⁵¹ קריאות פא"י לא מצאו אוזן קשבת, ובינואר 1952 חזרו ראשי פא"י וביקשו להצטרף לסוכנות.¹⁵² זלמן שז"ר, חבר הנהלת הסוכנות, דיווח בשיבתה של מליאת הסוכנות על בקשת פא"י והוחלט שהיא תידון במושב הוועד הפועל הציוני שיעסוק בהרחבת הסוכנות. מושב זה התקיים במאי 1952, וגם בו לא ניתנה תשובה לבקשת פא"י.¹⁵³ היא נותרה מחוץ לסוכנות.

יב. אחרית דבר

הותרת האגודה מחוץ לסוכנות הייתה פרי החלטה של שני הצדדים: האגודה נותרה שבויה בתפיסותיה העקרוניות על מרחב הפעולה הראוי לסוכנות, וחששה מהתקרבות יתר להסתדרות הציונית. הנהגת הסוכנות ביקשה לבצר את מעמדה הפוליטי ולהותיר מחנות פוליטיים שאינם קרובים לה מחוץ למעגל ההשפעה. עם זאת, אין בניסיונות הרבים לצרף את האגודה לסוכנות משום פעילות סרק. הצלחתם נמדדת ביכולתם לשנות את יחסי העוינות בין המחנות היריבים ליחסי שיתוף פעולה וכבוד הדדי. שיתוף הפעולה שהושג במגעים הפוליטיים ביניהם תרם לפעילות מדינית משותפת בצמתים שנוצרו מדי פעם נגד הבריטים ובתקופת השואה, אך תרומת המגעים האלה גדולה ונמשכה הרבה מעבר לתקופת המנדט. האגודה השתלבה במוסדות המדינה והרב לזין אף כיהן בממשלתה כשר הסעד, עד להתפטרותו ב־1952. גם לאחר שפרשה מהממשלה היא תפקדה כאופוזיציה קונסטרוקטיבית. מצב פוליטי זה התאפשר הודות לתהליך ממושך של שינוי והסתגלות שעברו האגודה מזה וההסתדרות הציונית מזה בניסיונותיהן לצרף את האגודה לסוכנות. בשנות העשרים למדה האגודה להכיר באי יכולתה לתפוס את מקומה כמייצגת העם היהודי בענייני ארץ ישראל, והשלימה עם כוחה הפוליטי של ההסתדרות הציונית בלבושה החדש כנציגה מוכרת של העם היהודי. מנגד למדו ראשי הסוכנות להכיר בכוחה האלקטורלי של האגודה ובחשיבותה כגורם פוליטי מסייע במהלכים מדיניים. היכרות הרדית של מנהיגי שני המחנות תוך כדי המפגשים לשיחות, הקטינה משקעי יריבות ודעות קדומות.

151 בנימין מינץ, 'דבר פועלי אגודת ישראל על תקציב המדינה', *שערים*, 30.6.1949, עמ' 2.

152 מכתב כהנא ומינץ להנהלת הסוכנות, 23.1.1952, אצ"מ, S30/3957.

153 'נבעל מליאת הסוכנות', *שערים*, 16.3.1952, עמ' 2; 'נבעל מושב הוועד הפועל הציוני', שם, 16.5.1952, עמ' 1.

בשנות השלושים, משעברה הנהגת הסוכנות לידי תנועות הפועלים, נוכחו שני הצדדים לדעת כי אין אפשרות לכלול את האגודה בסוכנות, ומאמצייהם התרכזו באופן שבו הם יכולים לקיים ביניהם שיתוף פעולה ובהיקפו. תנועות הפועלים, משאחזו בהגה הסוכנות, ביקשו לבצר את עמדתן כמובילות המדיניות הארצישראלית וכמנהיגות האומה. לצורך זה הן תרמו ליצירת שלושה מעגלי השפעה. הראשון הורכב מאנשי מפא"י ומתנועות הפועלים שהיו קרובות לה בתפיסתן המדינית והחברתית, שהחזיקו בעמדות המפתח בהנהלת הסוכנות. במעגל השני נכללו אנשי מפלגות שהשתתפו עם מפא"י בהנהגת ההסתדרות הציונית, אך לא היו שותפים לתפיסתה החברתית-פועלית: הציונים הכלליים והמזרחי. במעגל השלישי נותרו התנועות שלא היו חברות בהסתדרות הציונית, כאגודת ישראל. האגודה חתרה לזכות במעמד של מפלגות המעגל השני, אף שלא הייתה חלק מן ההסתדרות הציונית, ואילו הנהגת הסוכנות העדיפה להותירה במעגל השלישי ולהעניק לה מדי פעם הטבה של מפלגת מעגל שני. ההכרה בעוצמתן של מפא"י ושל מפלגות המעגל הראשון, ובחוסר יכולתה לחדור למעגל השני, עורר בהנהגה האגודאית רצון לחבור למזרחי, יריבתה הפוליטית והאידאולוגית, ובדרך זו לנסות לחדור למעגל פנימי יותר. לשם כך נעשו בשנות השלושים כמה ניסיונות להגיע להסכמות עם המזרחי וליצור עמה גוש פוליטי משותף, ללא הצלחה. רק לקראת הקמת המדינה הוכתרו ניסיונות אלה בהצלחה, משהוקמה החזית הדתית המאוחדת.¹⁵⁴ ניסיונות האגודה להגיע למעגל השפעה קרוב למרכז במסגרת החזית הדתית המאוחדת תרמו גם הם לסילוק משקעים מהעבר ולהשתלבותה בפעילות הממלכתית, אף שנותרה מחוץ לסוכנות.

154 דן הורוביץ ומשה ליסק, **מישוב למדינה**, תל-אביב 1977. הורוביץ וליסק הציגו בספרם תהליכים פוליטיים צנטריפוגליים כיצירת המערך, מפלגת העבודה וגח"ל. תהליך כזה אירע גם בגוש הדתי.

מהפכנים בחברה האורתודוקסית בפולין, 'תבונה' ארגון צעירים אורתודוקסים

מבוא

בתשעה באב תרנ"ד (1894) כתב ביאליק את שירו 'על סף בית המדרש', ובו תיאר את התופעה של נטישת ספסלי בית המדרש, ששיקפה את ההתמודדות התרבותית של החברה המסורתית עם המודרנה. נטישת בית המדרש היתה אחד התוצרים של תהליכי שינוי חברתי ותרבותי שחלו בחברה היהודית מאז המחצית השנייה של המאה ה-18, וגרמו לשינוי יסודי של צביונה. תנועת ההשכלה הביאה עמה מגמות לתיקונים בדת ולחילון וגרמה לפעילות מתגוננת של מנהיגי החברה המסורתית, שביקשו לקיים את המסגרות החברתיות והתרבותיות המסורתיות.

החברה האורתודוקסית במזרח אירופה דרשה לשמר את הערכים המסורתיים ללא כל סטייה מהם, והיא אופיינה בידי הוגיה, בין היתר, כ'התנגדות רדיקלית לכל צורה של השתתפות שמתוך מעורבות חיובית גלויה וישירה בתרבות המערבית המודרנית הסובבת'.¹ עוד אופיינה החברה האורתודוקסית בנכונות לצייתנות מוחלטת לקביעות גדולי תורה בכל תחומי החיים, ולא ההינה לפעולה חברתית, תרבותית או פוליטית כלשהי בלי הלגיטימציה של 'דעת תורה'.²

תפיסה זו חסמה בפני הצעיר האורתודוקסי במזרח אירופה את הגישה לידיעת המדעים, להשכלה כללית ובעיקר לעולם ספרותי עשיר שהלך ונוצר. ב-1878 פרסמה המנהיגות הרבנית קביעות הלכתיות עם גדרים תרבותיים ברורים. נאסר 'ללמוד חכמות חיצוניות אפילו אותם המותרים ע"פ דין ללמד', ונאסר ללמד מקצועות אלו בבתי הספר.³ רבים מתלמידי הישיבות לא עמדו באיסורים שנגעו לספרות החדשה וללימוד

1 אליעזר שביד, בין חורבן לישועה, תל אביב 1994, עמ' 9.

2 G.C. Bacon, *The Politics of Tradition: Agudat Yisrael in Poland 1916-1939*, Jerusalem 1996, pp. 50-55 [להלן Bacon, Politics].

3 'קונטרס אלות הברית', פורסם לראשונה בתרל"ח בידי אב"ד ק"ק בריסק שבליטא ועשרות רבנים שהצטרפו לקריאתו, בתוך ספר מעשה אבות, ערך עקיבא יוסף שלזינגר, ירושלים תשל"ז, עמ' סג.

השכלה כללית; היו בהם שנטשו את ספסלי הישיבה; אך היו גם צעירים אורתודוקסים שרכשו דעת, ולמדו להכיר את הספרות היפה במקביל ללימודיהם בישיבה. גורם נוסף בהטיית צעירים אל מחוץ למחנה האורתודוקסי היו התנועות הפוליטיות החדשות – הסוציאליסטית והציונית – שכבשו את הרחוב היהודי בפולין. חוגי צעירים הקימו ארגונים משלהם, לרוב קשורים בתנועות-אימהות. ראשון שבהם ארגון הנוער צוקונפט (עתיד), שנוסד ב־1911 ויצר קשרים הדוקים עם הכונד;⁴ שני הוא השומר הצעיר, שנוסד ב־1915. קבוצות צעירים חלוציות החלו להתארגן באמצע שנת 1917.⁵ המנהיגות האורתודוקסית ראתה בתנועות הללו גורמים הפוגעים בשורות המחנה האורתודוקסי וגוזלים ממנו את מיטב הנוער.

בשנת 1915 כבשה גרמניה את פולין וחלק מליטא, ועם שוך הקרבות הפגינה כלפי היהודים מדיניות סובלנית, ואף עודדה התארגנות יהודית. שני רבנים אורתודוקסים מגרמניה, ד"ר פנחס כהן וד"ר עמנואל קרליבך, הגיעו ב־1916 לוורשה כרבנים צבאיים כדי ליעץ לשלטונות הכיבוש בעניינים הנוגעים ליהודי פולין. הם גיהלו שיחות עם אישים אורתודוקסים על ארגון היהדות האורתודוקסית בפולין, כדוגמת אגודת ישראל שהוקמה בגרמניה ב־1912. היו מנהיגים במסד האורתודוקסי בוורשה שהסתייגו מן ההתארגנות, מחשש שזו תסיט את המחנה האורתודוקסי מן הדרך שסלל לעצמו בפולין. ההחלטה להתארגן התקבלה לאחר שהאדמו"ר אברהם מרדכי אלטר מגור, שרבים מיהודי פולין נמנו עם חסידיו, הביע תמיכתו בה,⁶ וחתנו הרב יצחק מאיר לוי היה בין ראשי המתארגנים. בנובמבר 1916 התקבל אישור רשמי להקמת 'אגודת האורתודוקסים', הסניף של אגודת ישראל בפולין; בהמשך היא זכתה לכינוי 'שלומי אמוני ישראל'⁷ (להלן תיקרא היא אגודת האורתודוקסים).

ב־14 בנובמבר 1916 נערך בוורשה כנס הייסוד של אגודת האורתודוקסים.⁸ הוצגו בו מטרות האגודה, ואישים אורתודוקסים נשאו דברי ברכה לייסודה. בין המברכים

איסור דומה פורסם בשנת תרכ"ז בידי רבני הונגריה (שם, עמ' 3). מעשה אבות פורסם לראשונה בירושלים בשנת תרס"א בעילום שם המחבר.

4 הבונד ('יידישער ארבעטער בונד אין רוסלאנד ליטע און פוילן') נוסד באוקטובר 1897 במטרה להגן על זכויות העובדים היהודים. הבונד תבע, בין היתר, להעניק ליהודים אוטונומיה תרבותית ולבצע חילון בקהילות היהודיות.

5 משה קליגסבערג, 'די יוגענט-באוועגונג אין פוילן צווישן בידע וועלט מלחמות', בתוך שיקל פישמאן (עורך), שטודיעס וועגן יידן אין פוילן 1914–1939, ניו יורק 1974, עמ' 160.

6 אברהם מרדכי אלטר, אוסף מכתבים ודברים, וורשא תרצ"ז, עמ' כג: (1) מכתב לרב לוי מ־1916 בדבר חיזוק אגודת האורתודוקסים; (2) מכתב תמיכה למנהלי אגודת האורתודוקסים מ־1917.

7 Bacon, *Politics*, pp. 39–44. ג' זוהר ('אגודת ישראל בוארשה', אנציקלופדיה של גלויות, ירושלים תשי"ג–תשל"ג, כרך שישי, עמ' 231) גורס, כי ב־22 במרס 1916 הסכימה קבוצת עסקנים חרדים מן השורה השנייה להירשם כ'אגודת האורתודוקסים'. החוששים מן ההשפעה הגרמנית המשיכו בדיונים, ורק בנובמבר 1916, לאחר שקיבלו את אישור המנהיגות הרבנית, נרשמו כאגודה בשם 'בנין הנהרות'. שתי האגודות התאחדו במאי 1917 בשם 'אגודת האורתודוקסים'. מ־1919 נקראה האגודה 'שלומי אמוני ישראל'.

8 וואס וויל אגודת האורתודוקסים? אויך דער סטענאגראפישער בעריכט פון די גרויסע פערזאמלונג אין וורשא, וורשא תרע"ז, עמ' שער.

היה חיים שוויגאלד, ממייסדי 'ארגון הצעירים האורתודוקסים "תבונה"'. הוא הביע את שמחת האורתודוקסים הצעירים נוכח ארגון 'האורתודוקסים המבוגרים', והבהיר: 'האורתודוקסים הצעירים היו הראשונים שחשו בצורך לאחד ולאגד את היהודים המסורים לתורה'. הוא הביע את רצון ארגונו לשתף פעולה עם אגודת האורתודוקסים, והביע תקווה שאגודת האורתודוקסים תתמוך ב'אורתודוקסים הצעירים' — ב'תבונה'.⁹ מהותו של ארגון הצעירים האורתודוקסים, אופן ייסודו וזהות מייסדיו לוטים בערפל. עד כה לא נכתב דבר על ארגון זה, והמקורות הראשוניים הקשורים בו מעטים. מהמידע שדליתי ממקורות אלה מצטיירת תמונה של ארגון בעל סניפים בעשרות ערים בפולין, שנוסד ללא לגיטימציה של אישים רבניים. הארגון יצר לעצמו מוסדות הנהגה מודרניים והציג עמדות אידאולוגיות, חברתיות ותרבותיות ששיקפו מהפך רדיקלי בעמדות הצעירים האורתודוקסים. ממקורות המידע שבידי מצטיירת תמונת חברי 'תבונה' כבני נוער אורתודוקסי צמאי דעת, שרכשו השכלה כללית בלימודים עצמיים. חלק מהם תלמידי ישיבות שביקשו לשלב בלימוד התורני השכלה כללית והכרת הספרות החדשה, והאחרים עובדים שנשטשו את הלימודים בישיבה וביקשו להרחיב אופקים ובמקביל ללמוד מקצוע שיקדם אותם כלכלית. כולם חלקו פתיחות למודרנה, מוכנות למרוד במוסכמות חברתיות של קהילתם והזדהות עם המטרות המדיניות והמעשיות של התנועה הציונית. שמואל רוטשטיין, מחלוצי העיתונאות האגודאית, כינה את צעירי 'תבונה' 'נוער דתי פרוגרסיבי'.¹⁰

ייסוד 'תבונה'

'אגודת הצעירים האורתודוקסים "תבונה"' נוסדה בוורשה בינואר 1916; מיד לאחריה נוסדה אגודה דומה בשיידלצה. באותה שנה נרשמה האגודה בשיידלצה פורמלית, וקיבלה רישיון להפעיל סניפים בערים נוספות. ורשה נרשמה כסניף של האגודה בשיידלצה, ובתוך זמן קצר נוסדו סניפים כאלה בערים ועיירות שונות (כ-15 באזור שיידלצה בלבד).¹¹ היו ערים שבהן נוסדה 'תבונה' רק כעבור שנה ויותר; בגרודנה, למשל, היא נוסדה ב-1918,¹² ובסוף שנה זו פעלו לפחות עשרה סניפים בערים גדולות.¹³ בפעילות סניפים אלה לקחו חלק, להערכתך, אלפי צעירים.

9 שם, עמ' 34.

10 שמואל רוטשטיין, 'העיתונות האורתודוקסית בפולין ו"דאס יודישע טלאבאלאט"', בתוך יהודה גוטהולף (עורך), 'עיתונות יהודית שהיתה, תל אביב תשל"ג, עמ' 134.

11 אברהם פרידמאן, 'ארגאניזאציע פון חסידישע יוגנט און "צעירי-מזרחי"', בתוך א"י יאסני (עורך), ספר יזכור לקהלת שרלץ, בואינוס אירס תשט"ו, עמ' 361. פרידמאן סבר כי 'תבונה' בשיידלצה נרשמה ראשונה כאגודה, וכי האגודות בוורשה ובערים אחרות נוסדו כסניפיה; מעיתונות התקופה עולה, כי לוורשה זכות הבכורה.

12 דב רבין, 'תולדות עדת ישראל בהורודנה (גרודנה)', אנציקלופדיה של גלויות (לעיל הערה 7), כרך 9, עמ' 229.

13 'די קאנפערענץ פון דער אורטאדאקסישער יוגענד', היינט, 8.1.1919, עמ' 4.

מייסדי 'תבונה' היו צעירים בשנות העשרים לחייהם שרכשו השכלה כללית בכוחות עצמם לצד לימודיהם התורניים. בשידלצה היו המייסדים שלום יעלין, א' פרידמן ודוד זוסמן; בוורשה דוד פלינקר, חיים שוויזגאלד וי' אראנאוויטש; בגרודנה דוב קריסטנסקי ויהודה סידכר. מייסדי האגודה בוורשה הציגו את ייסודה כתוצר של שני צרכים חיוניים לחברה האורתודוקסית: הצורך החברתי של צעירים אורתודוקסים שחסרו בסיס רוחני איתן שיאפשר להם להתמודד עם 'האטמוספירה הרעילה' שהקיפה אותם, ולמנוע מהם לנטוש את המחנה האורתודוקסי. הצורך השני היה פוליטי: 'השאיפה לקיבוץ הכוחות, להתארגנות, החלה ללבוש צורה ראלית' במטרה ליצור גוף שהרחוב היהודי והשלטון יהיו חייבים להתחשב בו.¹⁴

מנהיגים אגודתיים מגרמניה היו הגורמים הראשוניים לזימת הצעירים להתארגן. יעקב רוזנהיים, נשיא אגודת ישראל העולמית שהוקמה לא מכבר, וד"ר אברהם הירש מגרמניה הגיעו ב-1913 לביקור בוורשה. מטרתם היתה לעודד התארגנות אורתודוקסים בפולין ובארצות אחרות במסגרת אגודת ישראל העולמית. רוזנהיים נשא בוורשה סדרת הרצאות בפני צעירים אורתודוקסים על חינוך הנוער האורתודוקסי, שאלת ארץ ישראל והתארגנות האורתודוקסים.¹⁵ סביר להניח שהרעיונות שהוא הציג בהרצאותיו השפיעו על עיצוב תפיסתם האידאולוגית של צעירים אורתודוקסים והחישו את פעילותם לארגון צעירי המחנה האורתודוקסי. רוזנהיים הגיע לוורשה שנית בנובמבר 1915 עם משלחת של אגודת ישראל מגרמניה שניהלה שיחות עם עסקנים אורתודוקסים ועם צעירים מן המחנה האורתודוקסי.¹⁶ הרבנים קרליבך וכהן, שהגיעו לפולין בעת המלחמה, עודדו את הצעירים מייסדי 'תבונה' להתארגן ולהירשם כאגודה.¹⁷ מעורבותם ניכרה גם מחוץ לוורשה והם הופיעו והרצו גם בכינוסי חבונה בשידלצה, עם כינונה.¹⁸

ייסוד אגודת 'תבונה' נתקל בהתנגדותם של גורמים שונים בממסד האורתודוקסי בפולין, שחשש מארגון צעירים רדיקלי שלא יקבל את מרותו ועלול לגרום לחבריה המונית של צעירים אורתודוקסים למחנות יריבים כתנועה הציונית. עסקנים במחנה האורתודוקסי ניסו לסכל את התארגנות 'תבונה' עם הקמתה בלא שבחלו באמצעים. בפברואר 1916, מיד לאחר ייסוד 'תבונה' בוורשה, הופץ מנשר בבתי המדרש, במקוואות ואף בבתי מגורים של ציבור חסידי, ובו הוזהרו ההורים לשמור על ילדיהם מליפול ל'בתי השחיטה' ('שעכט הייזער') — כינוי שניתן במנשר לתנועת 'השחר' הציונית ולאגודת 'תבונה'.¹⁹

14 וואס וויל 'תבונה'? צעזאמנגעשטעלט לויט די רעפעראטען פון די ה"ה ח' שוויזגאלד און י' אראנאוויטש, וואראש תרע"ח, עמ' 4 [להלן תבונה תרע"ח].

15 זוהר, 'אגודת ישראל' (לעיל הערה 7), עמ' 231.

16 שם, עמ' 234.

17 'ועידה עולמית של אמוני ישראל', המזרחי, כו באדר א תרע"ט, עמ' 2.

18 ספר יזכור לקהלת שדלץ (לעיל הערה 11), עמ' 360.

19 'דער קאמפף מיט די יוגענד פער איינען', היינט, 21.2.1916, עמ' 3. גם בשידלצה היו מעסקני המחנה החרדי שהתנכלו להתארגנות הצעירים ערב ייסוד 'תבונה'; ראו ספר יזכור לקהלת שדלץ, עמ' 360.

כדי לעקוף את ההתנגדות לייסוד האגודה וכדי להבטיח לה בסיס כלכלי ופוליטי איתן פנו מייסדיה למספר עסקנים אורתודוקסים ידועים, והגיעו עמם להסכמה על תמיכתם בייסוד 'תבונה' וברעיונותיה.²⁰ האישיות המרכזית ביניהם היה נחום ווינגוט,²¹ מן הבולטים שבצעסקני המחנה האורתודוקסי וממקורבי האדמו"ר מגור. תמיכת העסקנים בהתארגנות ניתנה מתוך הבנה כי מייסדיה ישמרו על זיקת האגודה למחנה האורתודוקסי הלא-ציוני, ולא יחברו אל 'המזרחי'. ווינגוט, שהיה מעורבי דאס יודישע ווארט,²² אפשר לראשי 'תבונה' לפרסם בעיתונו את פעולותיה בוורשה, ומודעות על הרצאות ודיונים ש'תבונה' מקיימת הודפסו ברבים מגיליונות העיתון.

אופן ההתארגנות של 'תבונה' שיקף מהפך בחברה האורתודוקסית בפולין. מקובל היה מזה רורות, כי יהודי המקבל עליו עול הלכה נזקק בקביעותיו האידאולוגיות להנחיות הממסד הרבני. בהתאם לכך היו מייסדי 'תבונה' אמורים להיות מונחים בקבלת החלטותיהם לייסוד את האגודה ובקביעת מטרותיה בידי אישיות רבנית. נהג זה לא התקיים בייסוד 'תבונה', ומעבר לתמיכת העסקנים האורתודוקסים לא קיבלו המייסדים כל תמיכה מאישיות רבנית, ו'תבונה' הוקמה ללא אישור דעת תורה, שלא כמקובל במחנה האורתודוקסי.

כנס ארצי של 'תבונה' התקיים רק בראשית 1919, ובו הוצגו עיקרי המצע שלה, והודגש הצורך החיוני בארגון צעירי האורתודוקסים; לאחריהם התקבלו במשרדי אגודת 'תבונה' שבוורשה מכתבי בקשה רבים מערים ועיירות בפולין לעזור בהקמת ארגונים דומים בתחומיהם. נוכח הפניות קיוו מנהיגי האגודה, כי 'תבונה' תגדיל את מספר סניפיה הרבה מעבר לקיים ותשמש ארגון מרכזי של כל הנוער האורתודוקסי בפולין, שיהיה לכוח פוליטי שחייבים להתחשב בתביעותיו.

בפתיחה למצע 'תבונה' הצהירו כותביו: 'אין בדעתנו לנהל פוליטיקה מפלגתית כלשהי, אין אנו תלויים כלל בקבוצות או באישים כלשהם, ועבודתנו ופעילותנו מתקיימת בעצמאות מלאה תחת דגל תורת הקודש'.²³ כפועל חרגה פעילות 'תבונה' מן התחום התרבותי, והיא פעלה מראשית דרכה גם כתנועה פוליטית המעורבת במערכת הפוליטית המקומית.

20 תבונה תרע"ח, עמ' 5.

21 נחום לייב ווינגוט, מצירי פולין בוועידת ייסוד אגודת ישראל בקטוביץ (1912), ארגן קבוצות צעירים לשמוע את הרצאותיו של רוזנהיים בעת ביקורו בוורשה ב-1913, והפגיש קבוצות צעירים עם המשלחת מגרמניה ב-1915. סביר להניח שקשריו עם מייסדי 'תבונה' ועם האדמו"ר מגור הביאו את עיתונאי 'היינט' לרווח: 'זהשמועה אומרת [ש'תבונה' נוסדה] בהסכמת האדמו"רים המצויים כיום בוורשה במטרה להרחיק את הצעירים מהארגון הציוני — השחר' (היינט, 21.2.1916; תרגום מידיש, י"פ).

22 דאס יודישע ווארט — יומון אורתודוקסי בידיש שיצא לאור בוורשה בשנים 1917–1918. נותר לעיון רוב הגיליונות משנת 1918.

23 תבונה תרע"ח, עמ' 6.

המניפסט של 'תבונה'

תבונה — השם שהמייסדים בחרו לתנועתם — הוא שם כתב העת שהוציא לאור ר' ישראל סלנטר²⁴ כ-55 שנה קודם לייסוד התנועה.²⁵

מצע 'תבונה' הוצג בכתב רק בניסן תרע"ח (אפריל 1918) — כשנתיים לאחר ייסודה — בחוברת בת 18 עמודים, כתובה יידיש, בשם 'וואס וויל "תבונה"?' ('מה רוצה "תבונה"'), שיצאה לאור בוורשה. החוברת נערכה על פי הרצאותיהם של חיים שווייגאלד ו'י' אראנאוויטש בפני חברי 'תבונה', והוצאה לאור בידי אגודת 'תבונה' בוורשה. חלק מן הנושאים שנכללו בחוברת נדונו לפני פרסומה בסדרת ערכי דיון בשם 'המטרות של הנוער האורתודוקסי'.²⁶

על עמוד השער של החוברת הודפס סמל אגודת 'תבונה', שהורכב מציור לוחות הברית עם כתר מעל מגורת שבעה קנים וספרים, המונחים על מגן דוד. מסך שעליו הכיתוב תבונה הורם מעל ארבעת האובייקטים האמורים. מסגרת הציור הורכבה מהכתובת 'אשרי אדם מצא חכמה ואדם יפיק תבונה'²⁷ ראשית חכמה יראת ה'²⁸ אגודת צעירי האורתודוקסים "תבונה". מרכיבי הסמל של 'תבונה' נועדו לבטא את מצע ההתאגדות: עם ישראל (מגן דוד) מוכן לקבל את החכמה (ספרים) ואת ארץ ישראל (המגורה), ועליהם מולכת התורה. 'תבונה' מרימה את המסך מהתהליך החדש שעובר על העם היהודי.

הצבת סמל 'ציוני' — מגן דוד — במרכז הסמל של 'תבונה', בעת שהמחנה האורתודוקסי ביקש בכל דרך להסתייג מן התנועה הציונית, ההצהרה על הנכונות לקבל השכלה כללית והרצון להשתתף בבניין ארץ ישראל סימנו מהפכה תרבותית ואידאולוגית שהמחנה האורתודוקסי הצעיר בפולין הציג במצעו. השינויים הקיפו תחומים חברתיים שונים, מאופן ההקמה של 'תבונה', כאמור לעיל, ועד לאופן קבלת ההחלטות בדבר מטרותיה ומדיניותה.

התרבות הפוליטית הדמוקרטית של התנועות החילוניות השפיעה על חוגים במחנה האורתודוקסי, וראשי אגודת ישראל העולמית התלבטו מאז ייסודה, ב-1912, בשאלת היחס לדמוקרטיה בתוך התנועה. ההתלבטות היתה בין הרצון לקבל החלטות בתנועה באופן דמוקרטי ובין החובה המסורתית להישמע לגדולי התורה, והיא ליוותה את אגודת ישראל כל השנים.

24 סלנטר נודע כמחייב עיסוק במדעים והסתגלות למציאות המודרנית לצד לימוד תורה אינטנסיבי. ראו עמנואל אטקס, ר' ישראל סלנטר וראשיתה של תנועת המוסר, ירושלים תשמ"ד, עמ' 309; מרדכי פכטר, כתבי ר' ישראל סלנטר, ירושלים תשל"ג, עמ' 13.

25 עמנואל אטקס, "תבונה" — כתב עת תורני ראשון במזרח אירופה, קריית ספר נד; מובא בתיקונים מרעטים אצל אטקס, שם, עמ' 276–285.

26 דאס יודישע ווארט, כ" 15 מודעות שפורסמו בפברואר ומרס 1918; לדוגמה: 3.3.1918, עמ' 3 — 'השני בסדרת ערכי דיון על "מטרות הנוער האורתודוקסי", הדין יוקדש לנושא "מה רוצה תבונה?"'.
27 משלי ג 13.

28 תהלים קיא 10.

בניגוד למקובל במחנה האורתודוקסי בפולין ובמחנה האגודאי שהתגבש באותה עת לא הביאו מייסדי 'תבונה', במצע ובפתיחה שקדמה לו, כל התניה או הבטחה כי פעילות התנועה תיעשה בהתאם לדעת תורה. להפך, במצע הובהר כי החלטות אידאולוגיות עתידיות תתקבלנה בדרך דמוקרטית בידי ציבור החברים: 'כשתעלינה שאלות אקטואליות חשובות נייעזר בערבי הדיון לקבלת החלטות נכונות שתשקפנה את עמדתנו. עמדתנו לא תהא שאולה ולא תימסר במסתרים, אלא בגאון ובאומץ יישמע קולנו!²⁹ עוד הצהירו מנסחי המצע כי 'תבונה' תקיים 'התייעצויות תכופות עם אישים אורתודוקסים חשובים לצורך קבלת החלטות בשאלות שהזמן גרמן'. במצע לא נאמר מי יהיו האישים האמורים – האם הם יבואו מן הממסד הפוליטי או הרבני. היתה זו קביעה דקלרטיבית בלבד, ללא התחייבות לקבל את דעתו של המייצע וללא נכונות מוצהרת לקבל מרות רבנית. במצע נקבע למעשה, כי רבנים לא יפעלו ב'תבונה' כקובעי הלכה שישפיעו על העמדות העתידיות של האגודה. הקשר עם הרבנים סוגיג ל'קשר שיקוים מזמן לזמן כדי להכיר את דעותיהם והשקפותיהם'. באופן זה ביקשו מייסדי 'תבונה' לאפשר לתנועתם לקבל החלטות בנושאים תרבותיים ופוליטיים בדרך דמוקרטית, ותוך אימוץ עמדות שאינן מקובלות על הממסד הרבני. ההעזה בצעד זה, שחרג מן המקובל במחנה האורתודוקסי, היתה סמן מרכזי במהפכה שהציעה 'תבונה' לנוער.

המצע של 'תבונה' הציג עמדות ברורות במספר נושאים, בדומה למצעי התנועות החילוניות, ובהצגתו היה משום שינוי רדיקלי מעמדת המחנה האורתודוקסי המאורגן, שנמנע מלהציג פרוגרמה. מייסדי 'תבונה' הבהירו, כי מצע התנועה עומד על שלושה יסודות:³⁰

היסוד הראשון, 'יצירת הרמוניה אבסולוטית בין הזקנים לצעירים', היה דקלרטיבי באופיו, ובו ביקשו המייסדים להודיע לממסד הרבני והפוליטי שאין להתארגנותם משום מרד צעירים המבקשים לנטוש את המחנה האורתודוקסי. היסוד השני, 'ארגון כל הנוער האורתודוקסי מתחת לדגל תורת הקודש ... במסגרת 'תבונה'', ביטא את השאיפה הפוליטית של מייסדיה: הקמת תנועת צעירים גדולה וחזקה אשר תוכל לפעול בדרך חינוכית ובדרך פוליטית להגשמת מטרותיה. היסוד השלישי עסק במטרה מרכזית של 'תבונה' – הכללת השכלה כללית במערכת החינוך האורתודוקסי, עידוד צעירים אורתודוקסים לרכוש השכלה כללית ולגיטימציה לקרוא וליצור ספרות תדשה. כותבי המצע הסבירו את הרקע לדרישתם:

החיים כיום דורשים מאתנו הרחבת אופקים וידיעות; מעבר לידיעת התורה צריכים גם להצטייד בהשכלה כללית. אף שהאורתודוקסיה ניהלה במשך תקופה ארוכה מאבק נואש ולא הסכימה להסתגל למצב החדש, מוכרחים אנו להודות כיום, שעשינו בכך טעות גדולה מאוד; שורותינו קטנו מיום ליום, רבים מאתנו

29 תבונה תרע"ח, עמ' 11.

30 שם, עמ' 6-7.

עברו למחנות אחרים ... צעירינו חסרו למעשה את הידיעות הנחוצות בחיים, ומצאו עצמם חסרי אונים במלחמת הקיום.³¹

השינוי התרבותי היה אחד מן המהפכים ש'תבונה' ביקשה לבצע בחברה האורתודוקסית בפולין, שהתנגדה לכל צעד מסוג זה. ראשי 'תבונה' הסתייגו מהחינוך המסורתי הקיים, שאינו כולל השכלה כללית, ודרשו לייסד 'חדשים' שמערכת הלימודים בהם תכלול השכלה כללית: 'לבנו שותת דם בעת שאנו רואים את החינוך שלנו מושתת על יסודות לא נורמליים ומעציבים'.³²

כותבי המצע לא הציגו את מטרתם התרבותית – הרחבת אופקיו התרבותיים של הצעיר האורתודוקסי מעבר לתחום התורני – בנימה אפולוגטית. הצורך בהשכלה כללית הוצג כחלק מן הידע שהאדם היהודי המודרני חייב לרכוש כדי שיעלית להתקיים – כלכלית כאדם, ורוחנית כיהודי. תפיסתם זו שינתה מן היסוד מקובלות חברתיים ותרבותיים בחברה האורתודוקסית.

המשך המצע הוקדש לתיאור האמצעים שישמשו את אגודת 'תבונה' בהגשמת מטרותיה התרבותיות והפוליטיות. כל האמצעים ביטאו חידוש ומהפכה בתפיסות המקובלות במחנה האורתודוקסי בפולין. להגשמת המטרה התרבותית הוצגו כמה אמצעים:

1. הקמת מסגרת להשכלת הנוער האורתודוקסי הוגדרה כאמצעי הראשון וכמטרה 'קדושה'. אגודת 'תבונה' תנהל 'קורסים להשכלה כללית', שישולבו עם הזמן במסודות לימוד מוסדרים. תכנית הקורסים תעובד בידי מומחים, ויושג תקציב למימון הלימוד לצעירים מעוטי יכולת כלכלית. שני נושאי לימוד חדשים נוסף על השכלה כללית נכללו בתכנית ההשכלה האמורה – שיעורי תלמוד לנוער עובד, וקורסים קבועים ללימודי עברית ולהיסטוריה יהודית.

2. ייסוד ספריות לספרים מתחום התרבות הכללית ולספרות יפה. כותבי המצע הקדימו וסייגו את הצעתם בהצהירם, כי הספריות לא תכלולנה ספרים שהם 'גד יסודות אמונתנו והתורה הקדושה'. זאת מאחר שהספרים הם אמצעי מרכזי לעיצוב דעות ולקביעת תפיסת העולם של הצעיר. כותבי המצע עמדו על הקושי לקבוע צנזור לספרים, מאחר שלגבי ספרים רבים ייתכנו חילוקי דעות כאשר למידת היותם ראויים לקריאת הצעיר האורתודוקסי; על אף זאת נדרש סיוג הספרים שייכללו בספריות 'תבונה', גם אם מטרה זו תושג רק באופן חלקי. בהערה זו קבעו הכותבים, כי לא דעת המחמירים תקבע אילו ספרים לא יוכנסו לספריות. עוד הובטח במצע, כי לצד הספריות לתרבות כללית ולספרות תוקמנה ספריות לספרי קודש.

3. יצירת יחס חיובי לספרות היפה החדשה, שהוצגה במצע כחיונית לצעירים 'הצמאים לה', וכגורם ראשון במעלה לחינוך בני הנוער. במצע נקבע, כי 'תבונה' תפעל להנהגת קריאת ספרות יפה כנוהג קבוע וכחלק מתכנית הלימודים של הצעיר האורתודוקסי.

31 שם, עמ' 1-8.

32 תבונה תרע"ח, עמ' 7. בבתי הספר 'סודי תורה' לימדו גם לימודי חול. בסוף שנות השלושים פעלו בפולין כ־150 בתי ספר שכאלה. ראו Bacon, *Politics*, pp. 142-162.

נוכח העימות בנושא הספרות בין דור ההורים לדור הבנים ייעשו גם פעולות הסברה להורים במטרה להבהיר, כי לא כל ספר מזיק. "תבונה" מציבה לעצמה כמטרה מרכזית לעזור לפתח ספרות אורתודוקסית. כל המאמצים לשפר את החינוך האורתודוקסי לאומי לא יישאו פרי כל עוד לא תיווצר הספרות האורתודוקסית-הלאומית הגדולה, אשר תגרום להמשך התפתחותו של הצעיר האורתודוקסי בכיוון הנכון.³³

המצע ביטא את רצון המייסדים ליצור ספרות מגויסת, שתענה על צרכי הצעירים לקרוא וליצור ספרות, ומאידך גיסא תפעל ככלי מחנך למטרות התנועה. לעידוד יצירת ספרות אורתודוקסית הובטח במצע ליצור במות מתאימות – 'מאספים, חוברות, כתבי עת, ספרים וכו' – שבהן יוכלו יוצרים אורתודוקסים צעירים לפרסם את יצירותיהם. עמדה חדשה זו כלפי ספרות והרצון ליצור ספרות אורתודוקסית נגדו את תפיסת הממסד האורתודוקסי באותה עת. בממסד הרבני היו שהתנגדו ליצירת ספרות אורתודוקסית גם שנים רבות לאחר מכן. הרב אלחנן וסרמן כתב בשנות השלושים: "ספרות חרדית" ושיחות בטלות שלה... הלא שערי הליטורטור הזאת פתוחים לרוחה גם לפני היצה"ר, והדעות שמפיצה הליטורטור הזאת אינן מתאימות כלל לדעת תורה.³⁴ הצגת עמדה חיובית חד-משמעית כלפי ספרות יפה מעמדה אופוזיציונית במחנה האורתודוקסי בפולין חייבה נחישות ואומץ רב, והיתה סמן נוסף למהפך התרבותי ש'תבונה' שאפה להגשים.

לגיבושה הפוליטי והחברתי של 'תבונה' כתנועה בעלת תפיסה אידאולוגית ברורה הוצעו במצע מספר אמצעים, שהועתקו כנראה מתנועות הצעירים שקדמו לה בפולין – צוקונפט והשומר הצעיר. תנועות אלה קיימו קורסים מוסדרים ללימודי השכלה כללית, ספריות ומועדון תנועת לקיום אספות התנועה, לדיונים פרוגרמטיים ולערבי לימוד – מועדון שהיה מעין בית לחברי התנועה.³⁵ להלן האמצעים שהוצעו במצע 'תבונה':

'הרצאות וערבי דיון'. הובטח לארגן הרצאות קבועות שתוקדשנה לנושאים חברתיים שונים ולנושאים מדעיים, והן תינתנה בידי רבנים ואישים אורתודוקסים אחרים.³⁶ בערבים אלו יידונו גם נושאים שיעמדו על הפרק, ובאמצעותם תגובש, כאמור, עמדת התנועה.

הקמת 'בית ועד' הוצגה כאמצעי חשוב נוסף להשגת מטרות 'תבונה'. התנועות היהודיות הקיימות – הציונית והסוציאליסטית – ותנועות הנוער הקשורות עמן נהגו לקיים מפגשים קבועים של בני נוער, שנועדו לפעילות אינטלקטואלית, כערבי ספרות, ולפעילות פוליטית אינדוקטרינטיבית ומגבשת. כוונת מייסדי 'תבונה' היתה

33 חבונה תרע"ח, עמ' 12.

34 אלחנן בונם וסרמן, 'אומר אני מעשי למלך', מאמרים על התקופה, ירושלים תשנ"א, עמ' י.

35 קליגסבערג ([לעיל הערה 5], עמ' 160–174) עמד על המאפיינים המשותפים לכל תנועות הנוער היהודיות שנוסדו בפולין בין שתי מלחמות העולם – רובן סוציאליסטיות או ציוניות. 'תבונה' לא הוזכרה במאמר, אך כל המוסדות שתוארו במאמרו היו גם ב'תבונה'.

36 חבונה תרע"ח, עמ' 10.

ליצור מוסד דומה שימנע מצעירי המחנה האורתודוקסי את הצורך להשתתף במפגשי תנועות אחרות, ויאפשר להם לבטא את עצמם בהתאם לנטיותיהם החברתיות. 'תלמיד בית המדרש יוכל לעסוק ב"בית הוועד" בניתוח סוגיה מן הגמרא יחד עם חבריו; צעיר חסידי יפגוש שם סביבה חסידית; הצעיר האורתודוקסי-לאומי יעסוק בבעיות חברתיות. סוף סוף ימצא מקום לצעיר האורתודוקסי המשכיל לדון בתפיסות מדעיות שונות'.³⁷ בית הוועד אמור להיות גורם מאחד, שיגבש את הצעירים האורתודוקסים לגוניהם במסגרת התנועה.

כל האמצעים התרבותיים האמורים שהוצעו לתבונה היו בגדר מהפך חברתי באורתודוקסיה בפולין. הכללת לימודי השכלה כללית לצעירים במקום התמסרות טוטלית ללימודי קודש; העתקת מקום המפגש הלימודי והחברתי מבית המדרש ל'בית ועד'; הקמת ספריות ועידוד יצירת ספרות יפה — כל אלה חייבו מהפכה גמורה בחברה האורתודוקסית בפולין.

מהפך נוסף דרשה 'תבונה' בהתייחסות המחנה האורתודוקסי לשאלת ארץ ישראל. עמדת תבונה בשאלת ארץ ישראל נדונה בלמעלה ממחצית עמודי החוברת שהוקדשו למצע.³⁸ הפרק נכתב בשפה נמלצת כביטוי לתהליך בעל משמעות היסטורית לעם היהודי. בחלקו הראשון של הפרק הובא תיאור שאיפתם של בני כל הדורות לחזור לארץ ישראל. ההתעוררות הלאומית של עמים שונים במלחמת העולם הראשונה ופרסום הצהרת בלפור הוצגו כמצע כגורמים מרכזיים שהפכו את שאיפת הדורות לאפשרות ראלית הניתנת למימוש בדור הזה: 'העם העתיק וההיסטורי... עומד עתה בפני הרגע שהוא יכול להחליט על גורלו; העם היהודי עומד ערב הגשמת מאווייו, הוא קיבל עתה את האפשרות לייסד בית בטוח בארץ אבותיו'.³⁹ אזכור הצהרת בלפור ומוכאות ממנה שהובאו כחלק מן המצע מעידים, כי פרק זה עודכן והורחב ערב פרסום חוברת המצע. חלקו השני של הפרק הוקדש לדיון בעבודה הארץ-ישראלית בהקשר למחנה האורתודוקסי, ובו הוצעו שתי סיבות לחובה המוטלת על היהדות האורתודוקסית להשתתף בבניין הבית הלאומי: סיבה אידאולוגית — ההיסטוריה, מיליוני לבבות של יהודים והחיים דורשים מן היהדות האורתודוקסית להשמיע, יחד עם חלקי האומה האחרים, את הרצון המשותף לבניית הבית הלאומי, הוא 'ביתנו'. וסיבה פרגמטית — 'אסור לאורתודוקסיה להישאר פסיבית נוכח האפשרות לקבל את ארץ ישראל':

האם נחכה שאחרים יעשו עבורנו את המלאכה? ... אם רוצים אנו שהבית היהודי יוקם על יסודות התורה הקדושה; אם מבקשים אנו ערובות שהחיים בארץ ישראל יאורגנו ברוח היהדות הדתית, חייבים אנו להשפיע, ונכון יותר לבנות וליצור את הבניין הגדול של עתידנו.⁴⁰

37 שם, עמ' 11.

38 שם, עמ' 12-18. חמשת העמודים הראשונים של החוברת הוקדשו לפתיחה.

39 שם, עמ' 13.

40 שם, עמ' 14.

כותבי המצע דרשו לגייס מיד לעבודה הארץ-ישראלית את מרב החוגים האורתודוקסיים בכל ארצות העולם, ולארגנם בנציגות אורתודוקסית אחת שתייצג את האינטרסים האורתודוקסיים ביישוב ארץ ישראל, בעת שנושא ארץ ישראל יידון, עם סיום המלחמה. כבנושאים אחרים כך גם בתחום העבודה הארץ-ישראלית קראה 'תבונה' למהפך ברחוב האורתודוקסי. אגודת ישראל הצהירה על הצטרפותה לעבודה הארץ-ישראלית ועל הקמת 'מרכז ארץ-ישראלי' שיעסוק בריכוז העבודה רק בראשית שנות העשרים. כותבי מצע 'תבונה' לא הסתפקו בהתוויית עקרונות 'ציוניים' לתנועה, אלא הציגו תכנית ראשונית מפורטת לעבודה ארץ-ישראלית:

1. במסגרת אגודת 'תבונה' תוקמנה קבוצות חלוצים – 'עולי ארץ' – ליישוב ארץ ישראל ברוח רתית.
2. תוקמנה מושבות בארץ ישראל בשם 'תבונה'; 'למטרה זאת כבר נאספות תרומות'.
3. תיעשה תעמולה בעיתונים, בחוברות ובמפגשים, כמטרה לעורר את מודעות הצעירים האורתודוקסים לעבודה הארץ-ישראלית.
4. יינתנו קורסים שונים שבהם ילמדו הצעירים להכיר את המצב החברתי, הכלכלי והתרבותי בארץ ישראל. כמו כן ילמדו גאוגרפיה של ארץ ישראל, אגרונומיה, ידיעת השפה הערבית, וכו'.⁴¹

בהמשך המצע הוצגו הדרכים לגיוס המימון הנדרש להקמת מושבה: מכירת מניות במחיר 50 מרק, תשלומים חודשיים של חברי 'תבונה' ואיסוף תרומות פומבי. עוד הוצג 'תרשים של תכנית לייסוד מושבות "תבונה" בארץ הקודש'. צעדים מעשיים להקמת מושבה ייעשו לאחר שייאסף סכום של 100,000 מרק. משלחת של חברי 'תבונה' תצא לארץ ישראל, ותפעל שם להקמת המושבה. חברי המושבה יהיו יהודים דתיים בלבד, ומוסדותיה יפעלו בהתאם לתורה ולמסורה. מייסדי המושבה ידאגו לקיום 'מוסדות לימוד לתורה ולמדע' – שילוב שראשי 'תבונה' ביקשו לראות במוסדות החינוך האורתודוקסיים.

בהתייחס ליצרכים הרוחניים של המושבה נקבע, כי מייסדיה ידאגו ליצירת צוות נאות של כלי קודש, שחייבים להיות גדולי היראה והמדע.⁴² דרישה זו להכשרת רבנים שישלבו בהכשרתם מדעים כלליים היתה מהפכנית בחברה האורתודוקסית בפולין באותה עת, וגם בתקופה מאוחרת יותר. רבנים שכאלה נתפסו בחברה האורתודוקסית בפולין כפגומים בהכשרתם וכמתאימים רק לחברה האורתודוקסית בגרמניה. התנגדות חד-משמעית לשילוב לימודים כלליים בישיבות בארץ ישראל הובעה גם כעשרים שנה מאוחר יותר. ב-1934 ניסו ראשי בית המדרש לרבנים בברלין – מוסד אורתודוקסי שייסד הרב עזריאל הילדסהימר, ובו למדו גם לימודי חול – להעבירו לארץ ישראל. הם נתקלו בהתנגדות עזה מצד רבני מזרח אירופה, והרב גרודזינסקי, נשיא מועצת

41 שם, עמ' 15–16. בהערת שוליים הבטיחו הכותבים לפרסם בנפרד דיון מפורט בפרוגרמה ובארגון קבוצות עולי ארץ ישראל.

42 שם, עמ' 17–18.

גדולי התורה, הבהיר כי 'לא יעלה יעלה על הדעת ליסד בית מדרש שכזה לרבנים בארץ הקודש שיש שם ישיבות גדולות ורבנים גדולים, גדולי תורה ויראה, לבחור ברבנים חדשים שאצלם דרך-ארץ עיקר ותורה טפלי'.⁴³

הצהרת מייסדי 'תבונה' על הצורך למנות בארץ ישראל רבנים ששילבו בלימודיהם השכלה כללית סימנה מהפכה נוספת בתפיסות החברתיות שהיו מקובלות במחנה האורתודוקסי בפולין.

חזון מול מעש

מצע 'תבונה' כלל מטרות בשלושה תחומים – תרבות, פוליטיקה וארץ ישראל. רוב המטרות שהוצגו במצע לא נוסחו כמטרות להגשמה בעתיד, אלא כמטרות לכיצוע מיידי. האירועים הפוליטיים בפולין ומחוצה לה עם סיום מלחמת העולם הראשונה והשינויים הפוליטיים ברחוב היהודי הכתיבו לראשי התנועה את מידת האינטנסיביות של פעילותה להגשמת מטרותיה, וקצבו את מידת ההצלחה ביישומן. מידת הנכונות של חברי התנועה להגשים את מטרותיה וקיום האמצעים שנדרשו לכך היו גורם משני בהצלחתה.

התארגנות 'תבונה' ואופן בחירת מוסדותיה תאמו את הנעשה בתנועות מודרניות. ארגון התנועה לא היה צנטרליסטי, והוא התבסס על המרכז בוורשה, אשר שמר על קשר עם הסניפים שהוקמו בערים אחרות, וקיבל החלטות הנוגעות למצע התנועה בעצה אחת עם. ההתנהגות הפוליטית המקומית נקבעה בידי כל סניף בנפרד. ניהול הסניפים נעשה בידי מועצה ולצדה ועדת ביקורת ובית דין – מוסדות שנבחרו בכל אחד מהסניפים בידי חבריו. אחת לשנה התקיימה בכל סניף אספה כללית ואליה הוזמנו חברי הסניף, ובה ניתן דיווח על פעילות התנועה במשך השנה ותכניותיה העתידיות והוצג דין וחשבון כספי. קביעות פוליטיות ואידאולוגיות התקבלו בידי מוסדות התנועה וראשיה בכל עיר, לעתים לאחר דיון בין החברים, בלא סמכות רבנית נתבקשה לחוות דעתה בנושאים שנדונו. חברי המנהיגות הנבחרת של 'תבונה', כמו מייסדיה, לא באו מן הממסד הרבני וגם לא מבין התעשיינים ובעלי העסקים הגדולים – שני מרכיבים מרכזיים במנהיגות האגודאית.⁴⁴

מייסדי 'תבונה' היו צעירים אורתודוקסים משכילים שראו עצמם כעסקני התנועה במונח האידאליסטי. קבוצה חברתית דומה התפתחה גם באגודת האורתודוקסים, לצד שני המרכיבים האמורים. התארגנות 'תבונה' והתבססותה כתנועה ארצית התאפשרו הודות להתייצבות הפוליטית שחלה בפולין לאחר הכיבוש הגרמני. מייסדיה בוורשה, כשיידלצה, בגרודנה ובערים אחרות הצליחו לגייס מימון לפתיחת משרד ואולמות

43 מכתב הרב חיים עוזר גרודינסקי מיום ג' חנוכה תרצ"ד אל הרב מאיר הילדסהימר, אצל יעקב בראור, 'תורה עם דרך ארץ' באספקלריה של יהדות מורח אירופה', בתוך מרכי ברזיאר (עורך), תורה עם דרך ארץ: התנועה אישיה ורעיונותיה, דמת גן תשמ"ז, עמ' 167 (הובא מתוך קובץ אגרות מאת מרן חזון איש, י"ל ע"י ש' גריינימן, בני ברק תשט"ז, ח"ב, עמ' קעב).

להרצאות ולקורסים. פרסומים רבים בעיתונות הוורשאית בדבר קיום הרצאות באולם (ברחוב דלוגע 47) בנושאי תרבות כללית וספרות הביאו צעירים אורתודוקסים רבים, צמאי דעת, אל האולם, ובדרך זו הם חברו ל'תבונה'. דגם עשייה זה הועתק לערים נוספות בפולין, כשיידלצה,⁴⁵ פיוטרקוב, גרודנה ועוד. בשיידלצה, וסביר להניח שגם בערים אחרות, קיימה 'תבונה', לצד ההרצאות האמורות, קורסים במקצועות כלליים שעשויים היו לתרום לצעירים בחיי המעשה, כלימוד השפה הפולנית, מתמטיקה והנהלת חשבונות.⁴⁶ בגרודנה הופעל אולם ההרצאות גם כאולם קריאה ומועדון עם משחקי חברה כשחמט עבור חברי 'תבונה'.⁴⁷ אולם ההרצאות הפך בתוך זמן לא רב למוסד דמוי 'בית ועד' שבו התכנסו צעירים אורתודוקסים לדיונים בנושאים תאורטיים ובנושאים אקטואליים העומדים על הפרק ולפעילות חברתית. כך לדוגמה נשא הרב ד"ר פנחס כהן סדרת הרצאות באולם 'תבונה' שבוורשה על 'ההסטוריה היהודית',⁴⁸ והרב ד"ר קרליבך הרצה על 'האתיקה של התלמוד';⁴⁹ הרצאה זו גם הועלתה על הכתב, ונערך דיון ברעיונות שהוצגו בה. מנהיגים ציונים שביקשו לנגח את 'תבונה' תיארו בצניות את ההרצאות שהיא ארגנה כעיסוקה היחיד: 'די להם, לכל הפחות לפי שעה, בנאומים של "יודיש" ובכתובת מאמרים וחוברות של "יודיש"'.⁵⁰

עיתון היה אמצעי חשוב נוסף להגשמת מטרות התנועה, ככמה להצגת עמדותיה בנושאים שונים, להבאת ידע כללי וחומר ספרותי וככמה לפרסום יצירות ספרותיות של חברי התנועה ודעותיהם. גיליונות העיתונים אבדו, ומן המידע המועט שאיתרתי עולה, כי מייסדי התנועה הוציאו לאור לפחות שני עיתונים. בוורשה יצאו לאור ב־1918 31 גיליונות של ירחון בשם 'תבונה' בעריכת שלמה דינער, עד ל־3 בינואר 1919.⁵¹ גיליונות ספורים של עיתון התנועה בשם זה יצאו לאור כבר בשנת 1916.⁵² בשיידלצה הוציאה 'תבונה' לאור דר־שבועון בשם 'אונזער קולטור־ווינקל' (פינת תרבות).⁵³ ראשי 'תבונה', שמראשית דרכה צידדו בעבודה ארץ־ישראלית, ראו בהצהרת

45 לדוגמה, 'התאגדות הנוער האורתודוקסי "תבונה" בשערלעץ', 'ערב ספרותי מוזיקלי' (הרצאה, הקראת קטעי ספרות, שירי סולו ומקהלה), דאס יודישע ווארט, 27.3.1918, עמ' 8 (מודעה).

46 ספר יזכור לקהלת שדלץ (לעיל הערה 11), עמ' 361. בקורסים השתתפו דרך קבע כ־200 חברים; אולם 'תבונה' ומשרדיה בשיידלצה שכנו ברחוב אגרוווע 4.

47 רבין, הורודנה (לעיל הערה 12), שם.

48 'פערזאמלונגען', היינט, 14.7.1916, עמ' 5.

49 'די עטיק פון תלמוד', דאס יודישע ווארט, 7.1.1918, עמ' 4; מודעות על קיום ההרצאה פורסמו החל ב־1 בנובמבר 1918.

50 פ"ר, 'על הפרק תבונה', הצפירה, 1.8.1918, עמ' 7.

51 ישראל שייך, 'מאטעריאלן צו א ביבליאגראפיע פון יידישער פעריאדיקע אין פוילן 1918–1939', בתוך שיקל פישמאן (עורך), שטודיעס וועגן יידן אין פוילן 1919–1939, ניו יורק 1974, עמ' 479, פריט 1007; יחיאל שיינטוך, רשימת היומונים וכתבי העת בידיש שפורסמו בפולין בין שתי מלחמות העולם, ירושלים 1986, עמ' 179, פריט 1709.

52 לעקסיקאן פון דער נייער יידישער ליטעראטור, ניו יורק 1956–1981, כרך 7, עמ' 408, ערך 'פלינקער דוד', מדווח על שמונה גיליונות של העיתון שנערכו בידי פלינקער ושמוחה פיעטרושקא בוורשה כשנה לפני שפלינקער החל לעבוד בדאס יודישע ווארט (1917–1918).

53 ספר יזכור לקהלת שדלץ (לעיל הערה 11), עמ' 361.

בלפור צעד מדיני חשוב המחייב היערכות להגשמתה. הם ראו עצמם עומדים בראש המערכה לקידום התיישבות אורתודוקסית בארץ ישראל, קיוו כי ניתן יהיה להקים מושבה ראשונה של 'תבונה' בתוך זמן קצר, וסברו כי יש להכין תשתית רעיונית לכך. בפברואר 1918 הוזמנו חברי 'תבונה' בוורשה לדיון על 'עמדת תבונה בשאלת ארץ ישראל'.⁵⁴ אך בערב דיון לא היה די. בצעד יוצא דופן בפוליטיקה של הרחוב היהודי פרסמו ראשי 'תבונה' מודעה גדולה שכותרתה 'פניה לכל התאגדויות הנוער האורתודוקסי "תבונה"'. בתחילת המודעה הובע רצון לעמוד בקשר הדוק עם הסניפים ש'בפרובינציה' כדי לדון במשותף בשאלות שונות, ובהן שאלת ארץ ישראל: 'ודאי ידועה לכם העמדה החיובית של "תבונה" בשאלת ארץ ישראל, עמדה שהיא רוצה לממש בשורת צעדים, שאחד מהם הוא ייסוד מושבה בשם "תבונה". לכן חיוני שכל החברים של "תבונה" ייקחו חלק בהכנת תקנות למושבה המוצעת'.⁵⁵

בהמשך נתבקשו המועצות בסניפים לכנס את החברים לאספות כדי לדון בתכנית לייסוד המושבה, שהובאה במודעה. התכנית כללה אמצעי מימון, ארגון המושבה והיבטים דתיים; רוב סעיפיה נכללו במצע, שנדון לעיל.⁵⁶ כתגובה למודעה הוצפו משרדי 'תבונה' בוורשה במכתבי צעירים, ומפרסמי המודעה הבינו איזה נטל כבד צופנת עבורם הדמוקרטיה הישירה. מועצת 'תבונה' בוורשה הודיעה,⁵⁷ כי לא ניתן לענות לכל הפונים 'מאחר שגם הנהגת "תבונה" עדיין לא עיברה את כל הפרטים'. לקוראים הובטח כי החלטות תתקבלנה בשיתוף כל ההתאגדויות של התנועה, וכי יפורסם מנשר עם ידיעות מפורטות של מומחים בדבר התיישבות בארץ ישראל ומצב המושבה המתוכננת.

באוקטובר 1918 החלה 'תבונה' לקיים לחבריה שיעורי ערב ללימוד עברית, כצעד ראשון לקראת עלייה לארץ ישראל; במקביל היא החלה לפרסם את מודעותיה בעברית במקום ביידיש.⁵⁸ כל ההכנות האמורות להתיישבות בארץ ישראל לא נשאו פרי, שכן בראשית שנות העשרים הפסיקה 'תבונה' לפעול.

שאיפת הפולנים לזכות בעצמאות וההכרזה העקרונית של שלטונות הכיבוש הגרמניים, בנובמבר 1916, על הקמת ממלכת פולין, הבהירו למנהיגות היהודית כי עליה להיערך לקראת השינוי הפוליטי. בנובמבר 1918 הורכבה בפולין ממשלה זמנית, ונקבע כי הבחירות לסיים ולעיריות הגדולות תיערכנה בראשית 1919. כתוצאה מן ההתפתחויות האלה נוצרה בציבור היהודי תסיסה פוליטית, ורבו ההתאגדויות ככלי להתמודדות עם השינויים המדיניים הצפויים. בעקבות השינויים המדיניים קיבלו

54 דאס יודישע ווארט, 12.2.1918, עמ' 2.

55 שם, 27.3.1918, עמ' 7. בשולי הפנייה נכתב: 'הוקרא ואושר בישיבת המועצה [בוורשה] ביום ו' בניסן תתמ"ח לגלותנו' (=תרע"ח).

56 למעט סעיף שעסק בהיסכון שש שנתי של חברי המושבה, למימון החזקתה בשמיטה, שעורר מחלוקת מאחר שהיו חברים שראו בכך חוסר ביטחון בהשגחה האלוקית.

57 'ורנגן דער "תבונה" קאלאניע אין ארץ-ישראל', דאס יודישע ווארט, 2.4.1918, עמ' 5.

58 שם, 22.10.1918, עמ' 4 — שיעורים בעברית; 3.11.1918, עמ' 4 — מודעה ראשונה בעברית.

הבחירות למוסדות הקהילה⁵⁹ שנקבעו לאמצע 1918 משמעות פוליטית מיוחדת, וכל המחנות התארגנו להתמודדות בבחירות על הנהגת הקהילה.

במקביל להתארגנות 'תבונה' ואגודת האורתודוקסים התארגנו מספר אגודות נוספות של צעירים אורתודוקסים, כ'בני תורה' ו'בני יהודה'; אך רישומן הפוליטי לא ניכר. אגודת האורתודוקסים, בנסותה להיות לגורם פוליטי מרכזי ברחוב האורתודוקסי בפולין, לא התאמצה להשיג את תמיכתם כפי שפעלה בהתייחס ל'תבונה'. במסגרת 'תבונה' כבר פעלו באותה עת עשרות סניפים, ובהם לפחות עשרה סניפים בערים גדולות; בסניפים אלה פעלו אלפי חברים, והם היוו כוח פוליטי שיש להתחשב בו. זו היתה כנראה הסיבה להזמנת נציג 'תבונה' לברך את אגודת האורתודוקסים בכנס ייסודה, כנציג הצעירים האורתודוקסים.

עם תחילת ההתארגנות לבחירות בקהילה גברו מאמצי אגודת האורתודוקסים לשלב בתוכה את 'תבונה', או לפחות ליצור עמה ברית פוליטית. המאמצים נשאו פרי, ובחורף 1918 הסכימו ראשי 'תבונה' בוורשה להשתלב ב'ועדת הבחירות' של אגודת האורתודוקסים, ולפעול עמה בנציגות משותפת בבחירות לקהילה.

רבים מחברי 'תבונה' שללו את ההסכם, ותקפו את ראשי התנועה על הסכמתם להשתלב בנציגות אגודת האורתודוקסים לקהילה. הם הביעו חשש מפגיעה בעצמאות 'תבונה', ואף ערערו על עצם ההשתתפות בפעילות פוליטית, החורגת מן המטרות לשמן היא נוסדה. אחד ממנהיגי 'תבונה' בוורשה פרסם תגובה למתנגדים: 'קודם כול יש להדגיש ש"תבונה" היא ארגון צעירים אורתודוקסים עצמאי, שהציב לעצמו כמטרה, בין היתר, להשפיע על כל דעה ומעשה בחיים היהודיים בכלל ובחיי הצעירים בפרט'. התנועה לא איבדה את עצמאותה, ונציגיה משפיעים מבפנים על קביעת עמדות אגודת האורתודוקסים; 'קולם נשמע ולדעתם מתייחסים ברצינות'.⁶⁰ בפועל הועסקו חברי 'תבונה' באיסוף נתונים של מצביעים פוטנציאליים ובחלוקת דפי תעמולה, ותקוות ראשי התנועה להיות שותפים בנציגות לא התממשה. מערכת הבחירות נפסקה לאחר שהוחלט לדחות את הבחירות לקהילה, והן התקיימו ביוני 1924.

במחצית השנייה של 1918, משנתברר שהבחירות לסיים ולעיריות תתקיימנה בראשית 1919, החלה בכל המחנות התארגנות לקראתן. הנהגת 'תבונה' החליטה להשתתף בבחירות המוניציפליות בלבד, ועמדה בפני השאלה באיזה אופן יש לפעול. היו בהם שסברו כי תנועתם אינה בשלה להתמודדות באופן עצמאי. מחלוקת היתה בהנהגה באשר להמשך הקשר עם אגודת האורתודוקסים, שנוצר לקראת הבחירות לקהילה. רבים מן החברים וחלק מן הנהגה התנגדו לחידוש הקשר מכמה סיבות: תסכול נוכח אי שילובם בנציגות שהיתה אמורה להתמודד בבחירות לקהילה; החשש מפני אבדן העצמאות ופגיעה בעמדות הייחודיות של התנועה; והפער הגדול

59 הנהגת הקהילה נבחרה לרוב בהסכמים בין המחנות. מאז נובמבר 1916 היא פעלה כגוף ממשל עצמי על פי צו שפרסמו הגרמנים; בפברואר 1919 הורחבו סמכויותיה, ונקבע אופן בחירה דמוקרטי של הנהגתה.

60 בן משה, 'תבונה' און איהר שטעלונג צו די גמינע וואהלעך', דאס יודישע ווארט, 5.5.1918, עמ' 3.

בין העמדה האידיאליסטית של 'תבונה' לבין העמדה הפרגמטית שנקטה אגודת האורתודוקסים. בהתאם לעמדה זו נהגו צירי אגודת האורתודוקסים בסיים לנקוט עמדות פרו-פולניות ולהימנע מהצגת תפיסות לאומיות-יהודיות.

דוגמה לפער בין עמדות 'תבונה' לעמדותיה של אגודת האורתודוקסים בהצגת הנושא הלאומי ניתן לראות בתגובת חברי 'תבונה' למאבק מעין-פרלמנטרי שציר אגודאי היה שותף לו, ושקיבל הדים בעיתונות היומית בפולין: ביולי 1918 הציע שר החינוך הפולני, במסגרת דיון שהתקיים במועצת המדינה, להיחייב בתי ספר יסודיים לכלול בתכניהם שיעורי השכלה כללית. נח פרלוצקי, ציר מטעם המפלגה העממית,⁶¹ דרש להימנע מלכפות על בתי הספר היהודיים לימודי השכלה כללית ולאפשר להם לקיים את לימודיהם בשפת אמם (עברית או יידיש). באולם נשמעה הקריאה 'לך לפלשתינה'. פרלוצקי גינה את הקריאה ודרש לאפשר לאוכלוסייה היהודית לקיים בתי ספר לאומיים משלהם ובשפתם, בדומה לאוכלוסייה הגרמנית המתגוררת בפולין. משה פעפער, ציר אגודת האורתודוקסים, היה שותף להתנגדות פרלוצקי לכפיית לימודי השכלה, אך התנגד לדרישות הלאומיות; הוא תקף את פרלוצקי כמייצג פלגנות, בעוד שהיהודים חיים זה שנים בשכונות טובה עם הפולנים: 'מאז שאזונים כפרלוצקי באו הנה הם הציתו פה אש של נציונליזם. אנו, יהודים דתיים, איננו מכירים בנציונליזם זה ... אין אנו רוצים להקים מלוכה בתוך מלוכה'.⁶² חברי 'תבונה' יצאו חוצץ נגד פעפער ודבריו. באספת חברי 'תבונה' שהתקיימה כשבוע לאחר פרסום הדברים הזכיר הנואם את 'אלה שהופיעו כיהודים נגד האינטרסים הלאומיים היהודיים'. בתגובה השמיעו החברים קריאות גנאי לפעפער, וקראו 'חרפה לאורתודוקסיה שיש לה אנשים כאלה בחוגי השלטון'.⁶³

במערכת הבחירות הסתמן פילוג בקרב 'תבונה'; חלק מן החברים צידדו בהמשך הקשר עם אגודת האורתודוקסים והעמקתו, אחרים ביקשו לשמור על עצמאותה של 'תבונה', והיו חברים שביקשו לשתף פעולה עם התאגדויות צעירים אחרות. במקביל יזמה המנהיגות האגודאית הקמת ארגון צעירים משלה, שאמור היה לפעול בתוך אוכלוסיית הצעירים האורתודוקסים ולגייס את קולותיהם לטובת אגודת האורתודוקסים. כתוצאה מיזמה זו הוקם בראשית 1919 ועד זמני של 'צעירי אמוני ישראל' (להלן צ"א), והוא קרא לחברים ולאוהדים לבוא לכינוס התארגנות לבחירות למועצת צעירי ורשה באולם אגודת האורתודוקסים.⁶⁴

61 המפלגה העממית – 'די פולקיסטען' – נוסדה ב-1916, ודגלה בעמידה על זכויות אזרחיות לאומיות ושמירה על התרבות והשפות היהודיות; נח פרלוצקי היה מנהיגה. ראו חיה גילינסקי-מלר, מפלגת הפולקיסטים [פאלקס פארטיי] בפולין, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ג.

62 'די זיצונג פון מלוכה ראט די 10=טע זיצונג', היינט, 28.7.1918, עמ' 3.

63 'וואס הערט זיך אין ווארשא? די ארטאדאקסישע יוגענד געגען פעפערן', היינט, 30.7.1918, עמ' 3. משה פעפער (1855–1918), מעשירי ורשה, היה ציר לכנס היסוד של אגודת ישראל בקטוביץ (1912), ומראשי אגודת האורתודוקסים בוורשה.

64 'צייטוויליגער קאמיטעט צעירי אמוני ישראל', 'אידן שומרי התורה!' [מורדעה], היינט, 14.2.1919, עמ' 1.

ראשי 'תבונה', שחזו בהתרוצצות הפוליטית בתוך תנועתם, ביקשו להובילה בדרך מוסכמת על מרב החברים, כדי לשמר את תנועתם מפילוג; ובאוקטובר 1918 הוחלט לכנס בינואר 1919 בוורשה אספה ארצית של אגודת 'תבונה' שתנהל דיונים במשך שלושה ימים.⁶⁵ האספה התכנסה ב-7 בינואר 1919 באולם 'תבונה' בוורשה, ונכחו בה נציגי סניפים מערים שונות ונציגי אגודת הרבנים, שהיתה מקורבת לאגודת האורתודוקסים; מזכירות הכינוס קיבלה מברקי ברכה מארגונים אחרים.⁶⁶ האספה דנה בענייני תרבות ובעבודה הארץ-ישראלית, אך במוקד עמדו דיונים על יחסנו אל ארגונים אורתודוקסיים אחרים – שלומי אמוני ישראל [אגודת האורתודוקסים], מזרחי, צעירי מזרחי. הדיון, שהיה אמור להיות תאורטי ולעסוק בשאלות שחברי 'תבונה' התמודדו עמן מאז ייסודה, היה למחלוקת גלויה, לכאורה על אופן הפעולה המדי במערכת הבחירות, אך בפועל נסבה המחלוקת על המיקום הפוליטי של 'תבונה' בין התנועות האורתודוקסיות ברחוב היהודי ועל עתידה כתנועה עצמאית. הכינוס שהיה אמור ללכד את שורות התנועה היה לה לרועץ, והתחושה היתה ש'תבונה' עומדת לפני פילוג.

ב'תבונה' לא התקבלה החלטה מוסדית על פילוג והצטרפות לתנועות אחרות, אך בפועל פרשו ממנה חברים וקבוצות והצטרפו ל'צא"י'. דוגמה מובהקת לכך ניתן לראות בהתנהלותו של יעלין שלום משיידלצה, שהיה ממייסדי 'תבונה' ועם ייסוד צא"י בשיידלצה הצטרף עם חברים לתנועה זו והיה מן המייסדים והעורכים של עיתונה 'אונוער וועג'.⁶⁷ דוד פלינקר מוורשה הצטרף למערכת עיתון המחנה האגודאי בפולין דאס יודישע טאגבלאט. נוסף על עבודתו כעיתונאי אגודאי הוא היה חלוץ בכתיבת הסיפור הבלשי בעיתונות האגודאית.⁶⁸

נטישת 'תבונה' והמעבר ל'צא"י', שאך זה הוקמה, נבעה לדעתי ממספר גורמים: רבים מחברי 'תבונה' שראו את עיקרי מצע תנועתם מאומצים בידי צא"י, ארגון שקיבל את ברכתו של הממסד האורתודוקסי, דרשו להצטרף לתנועה זו ולפעול יחד להגשמת תכניות הצעירים. היו מנהיגים וחברים שחשו כי ההצטרפות לתנועת הצעירים של המחנה העולמי הגדול של אגודת ישראל תקל על הגשמת עיקרי מצע 'תבונה', שאומצו על ידה. הפעילות ב'תבונה' ללא לגיטימציה מצד הממסד הרבני וללא הכוונה רוחנית של רבנים היתה לפחות לחלק מחברי התנועה מעמסה נפשית כבדה. הצטרפות ל'צא"י' אפשרה להם לחזור למחנה מקובל הפועל לכאורה בברכת הממסד הרבני, ועם זאת להמשיך לשאוף להגשמת רוב המטרות של 'תבונה'. כמו כן

65 די טאג ארדנונג פון דער 'תבונה' קאנפערענץ, דאס יודישע ווארט, 26.12.1918, עמ' 3.
66 די קאנפערענץ פון די ארטאדאקסישע יוגענד, היינט, 8.1.1919, עמ' 4. מעבר לדיווח הקצר על דיוני האספה ותכנית דיוניה אין בידי מידע על מהלך הדיונים, התבטאויות הצעירים והחלטותיה, אם היו כאלה.

67 לעקסיקאן (לעיל הערה 52), כרך 4, עמ' 278, ערך יעלין שלום.

68 פלינקר חתם על סיפוריו הבלשיים בשם העט 'דער אומבאקאנטער' (האלמוני).

היו חברים ב'תבונה' שעברו לתנועת המזרחי. ובראשית שנות העשרים הפסיקו סניפי 'תבונה' לפעול.

מול תנועות פוליטיות ברחוב היהודי

'תבונה' עוררה עניין במחנות השונים בגלל חדשנותה וייחודה התרבותי, וזכתה לרוב לתהודה חיובית ולביטויי אהדה לצד ביקורת כמקובל בין יריבים. המחנות השונים קיוו לשלב את 'תבונה' בשורותיהם – כקבוצה או כיחידים – או לפחות לקשור אותה לטבורם באופן שיחייב תנועה זו לפעול לצדם. הנהגת 'תבונה' קבעה בעת ייסודה את מיקומה האידאולוגי בין המחנות, מול התנועה הציונית ולכאורה לצד אגודת האורתודוקסים. היא ביקשה לשמור על עצמאותה וייחודה, ולא להיבלע באחד המחנות הקיימים. ניסיונות של חברים לגרום להצטרפותה לאחד המחנות לא צלחו, אך הם חייבו את ההנהגה לערוך דיונים פומביים בשאלת מיקומה הפוליטי בין המחנות הקיימים ברחוב היהודי.

שאלה עקרונית ומרכזית שהועלתה לדיון היתה זכות הקיום העצמאי של ארגון צעירים – האם יכול ארגון שכזה לפעול לבדו ולהגשים את מטרותיו, או אולי עדיף לחבור לארגון בוגרים גדול יותר, שבכוחו ניתן להיעזר להגשמת המטרות. נושא זה היה מקור מתמיד לוויכוח בהקשר לדרכה הפוליטית, ובוועידת הארגון שהתכנסה בינואר 1919 הוא נדון בישיבה הרביעית.⁶⁹ רוב החברים צידדו לאורך השנים בשמירה על עצמאות, מתוך הבנה שתבונה לתנועת בוגרים תחייב למתן חלק מן הדרישות האידאולוגיות ואף לוותר על חלק מן המטרות של תנועתם.

קיום כמה ארגוני צעירים אורתודוקסים, שהיו כנראה קרובים ל'תבונה' במטרותיהם והתאגדו לאחר ייסודה, חייב את הנהגת התנועה לדון באפשרות להידבר ולפעול עמם במשותף, או אף ליצור עמם ארגון משותף; עניין זה נדון בפומבי במרס 1918.⁷⁰ החלטות עקרוניות בדבר שיתוף פעולה עם ארגונים אלו לא נדרשו, שכן הנהגת 'תבונה' חייבה שיתוף פעולה פרגמטי עמם במידה שהדבר תרם לחיזוקה הפוליטי, וגם במקרה זה נדרשה הנהגת התנועה לשמור על עצמאותה. לעומת זאת, הקמת פולין העצמאית וההתפתחויות הפוליטיות שחלו ברחוב היהודי, כגון התגבשות תנועות אורתודוקסיות צעירות, גרמו לתסיסה בתוך 'תבונה'.

התנועה הציונית

התנועה הציונית קיימה בפולין פעילות ענפה תוך התמודדות קשה עם המתבוללים מזה ועם האורתודוקסים מזה. עד לסוף מלחמת העולם הראשונה היא חסרה כוח פוליטי משמעותי, ולא היתה גורם מרכזי בחברה היהודית בפולין; עם זאת מצאה

69 ידי טאג ארדענונג פון דער תבונה-קאנפערענץ, דאס יודישע ווארט, 26.12.1918, עמ' 3.
70 יונג ארטאדאקסישע פערציין תבונה, א דיסקוסיאנס אווענד, דאס יודישע ווארט, 7.3.1918, עמ' 3.

הציונות אוזן קשבת בקרב צעירים אורתודוקסים רבים, וכוח משיכתה גדל לאחר הצהרת בלפור.

מטרתה של 'תבונה' בתחום התרבות ובתחום הארץ-ישראלי הציבה בקרבה אידאולוגית לתנועה הציונית ומנהיגים ציונים ודאי קיבלו את מצעה בברכה, הגם שידעו כי היא מצויה מחוץ לתנועה הציונית.

שני מאמרים פורסמו בעיתון הציוני 'הצפירה' מיד לאחר פרסום מצע 'תבונה'. הראשון נכתב בידי יוסף חיים הפטמן, מעורכי 'הצפירה' ומראשי 'החלוץ'.⁷¹ הוא ראה במייסדי 'תבונה' אידאליסטים תמימים שעדיין לא עמדו על הכוחות הפוליטיים הסובבים אותם ומאיימים לחנקם: 'תמימות רכה וערגת נפש הציצו אלי תמיד מן הפנה ההיא, ששם קראו לי בחזון אותם צעירים המתאגדים מסביב ל"תבונה" ... צריך לקרוא את דבריהם של צעירים אלה מתוך שקט מיוחד ... כמו שהנך קורא שירים יפים וצנועים של בודד ... דברים נכוחים וישרים'. מעבר לחוויה המתוארת ראה הכותב צעירים רבים הסובבים את כותבי המצע שעניהם נשואות לפוליטיקה המפלגתית המפלגת ולא לאידאליים, וגם במצע עצמו קרא הרבה על 'התארגנות והסתדרות', ו'חסר הצליל של כליון נפש' לאידאל. ניחומים הוא מצא בתחיה הלאומית 'הארץ-ישראלית שמצאה את ביטוי במצע.

המאמר השני⁷² ביקורתי וציני, ומחברו דימה את חברי 'תבונה' למשכילים הראשונים, אלא בעוד שהמשכילים 'העמיקו חקר', 'אנשי תבונה די להם, לכל הפחות לפי שעה, בנאומים של "יודיש" ובכתיבת מאמרים'. הכותב ראה יוהרה בעצם מתן השם תבונה להתאגדות זו של צעירים שאינם 'מתאמצים להיחלץ מכלובם הצר'. עם כל הביקורת על התנועה הצעירה הדגיש הכותב: 'חביבים הם לנו', מאחר שמאסו בדעות קדומות והם מחפשים דרך חדשה. הגדרתו את החלק הארץ-ישראלי של המצע — 'דברים נלהבים ונכוחים מאד' — נתנה ביטוי לאהדתו את התנועה על אף הביקורת.

מנהיגי 'תבונה' ראו בתנועה הציונית מחנה חילוני שאין לה אפשרות להיכלל בו, ובכך קבעו את דרכם הפוליטית לצד אגודת האורתודוקסים. היו בהם חברים שהסתייגו מכל שיתוף פעולה עם התנועה הציונית נוכח חילון היישוב הארץ-ישראלי עם ההתיישבות הציונית. כראיה לכך הם הציגו את הקמת גימנסיה הרצליה בתל אביב.⁷³ הם גם הציגו שאלה עקרונית שלכאורה נובעת משיתוף פעולה עם תנועה חילונית:

אין אנו יכולים לקיים שותפות ולהסכים שמההון המשותף יתיר לנו שותפנו

71 יוסיפון, 'פורגמה וקול דברים', הצפירה, 25.7.1918, עמ' 6-8. יוסיפון הוא שמו הכדוי של יוסף חיים הפטמן (1888-1955); ראו שאול חיות, אוצר כדויי השם, רינה תרצ'ג, עמ' 151. תודה לגב' רחל שטיינר מבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים על עזרתה בזיהוי השם.

72 פ"ר, 'על הפרק, תבונה', הצפירה, 1.8.1918, עמ' 6-8.

73 הגימנסיה העברית הרצליה הוקמה ב-1906 כמוסד פרטי. היא עוררה התנגדות במחנה הדתי, מאחר שמקצועות היהדות נלמדו בה מתוך השקפה חילונית.

להקים בארץ ישראל בית מדרש ובתמורה אנו נתיר לו לבנות שם 'עיר הנידחת'. גם אם נבנה בכל הערים כתי מדרש ורק במקום אחד נידרש להסכים להקים בארץ ישראל 'עיר נידחת', לא תוכל האורתודוקסיה להסכים לכך.⁷⁴

הנהגת 'תבונה' לא היתה שותפה לתפיסה קיצונית זו, ולא ראתה ביישובים החילוניים בארץ ישראל ערים נידחות. שלא כאגודת ישראל, שהסתייגה בשנים הראשונות מכל שיתוף פעולה עם התנועה הציונית, מייסדי 'תבונה' הצהירו כי ארגון הגג האורתודוקסי שיעסוק בענייני ארץ ישראל 'יעמוד בקשר עם ארגונים אחרים הפועלים בנושא, ובשאלות פוליטיות מסוימות ילך אתם יד ביד',⁷⁵ דהיינו עם ארגונים ציוניים. היתה זו קביעה חשובה וייחודית במחנה האורתודוקסי באותה עת. העמדה שמנהיגי 'תבונה' נקטו כלפי התנועה הציונית בפועל משתקפת במכתב פרדה וברכה⁷⁶ ששלחו מנהיגי 'תבונה' בגרודנה אל ליב יפה,⁷⁷ נשיא ההסתדרות הציונית בליטא, ערב עלייתו לארץ ישראל. עצם משלוח הברכה אל יריב אידאולוגי היה גילוי של פתיחות המאפשרת דו־שיח. הכותבים הדגישו כי אמנם יפה 'מתנגד להשקפותינו, אולם זאת איננה מונעת אותנו מלמצא קרובה מיוחדת לאישיותו הגדולה והנכבדה של מר יפה, מפני האידאוליות היהודית הגדולה, הממלאה את כל חללי נפשו'. בניגוד לתפיסה האורתודוקסית המקובלת, שראתה בציונות גורם לחילון, הציגו הכותבים את הציונות ואת מטרותיה הארץ־ישראליות כגורם לאומי חיובי שיכול להוביל חזרה אל היהדות המסורתית: 'הציוניות שנפשו מלאה ממנה, שנאתו הגדולה לגלות ושאיפתו הנלהבה לגאולה'. התפיסה החיובית של מטרות הציונות, תפיסתן כמאפשרות כניסה חזרה לעולם המסורת וראיית המנהיג הציוני כשותף למטרות גם אם סטה מן הדרך המסורתית סימנו גישה שאפשרה שיתוף פעולה עם התנועה הציונית. סימן נוסף לראייתם החיובית את הציונות היה הכללת מגן דוד — סמל התנועה הציונית — במרכז סמל 'תבונה' בגרודנה, כבסמל מצע 'תבונה' בוורשה.

'תבונה' קבעה אמות מידה חדשות בפעילות הפוליטית הארץ־ישראלית, שלפיהן המטרה — העבודה הארץ־ישראלית — תאפשר לגשר על פערים אידאולוגיים ותרבותיים הקיימים בין המחנה הציוני לאורתודוקסים. מנהיגי התנועה הציונית שחזו בייסוד 'תבונה' לא הבחינו במסר החדש לשיתוף פעולה שהיא נשאה עמה.

74 יהודה לייב זלאטניק [אבידען], 'א פאר ווערטער צו די "תבונה" יונגעלייט', בתוך 'הגיל' (עורך), צו די רעליגיעזער יוגנט, ווארשא 1918, עמ' 44. הוא מצטט מתוך דאס יודישע ווארט מס' 76; לא מצאתי מובאה כזו. עיר הנידחת = עיר שכל תושביה עובדי עבודה זרה (דברים יג 18–13); כאן — עיר שתושביה חילונים.

75 תבונה תרע"ח, עמ' 15 (ההדגשה במקור).

76 יהודה סידכר י"ר, דוב קריקסטנסקי סגן, בשם אגודת צעירים 'תבונה' דגרודנה אל ליב יפה [דצמבר 1919], הארכיון הציוני המרכזי, תיק A13/271.

77 ליב יפה (1876–1948), יליד גרודנה, היה משורר וסופר, חבר 'הפרקציה הרמוקרטית' בהסתדרות הציונית שדרשה להכליל את התרבות העברית בחכנית הציונית, בניגוד לעמדת הדתיים. עלה לארץ ישראל ב־1920. והיה חבר ועד הצירים בירושלים.

המזרחי

סניף המזרחי (המחנה הדתי שבתוך התנועה הציונית) בפולין החל להתארגן ב־1916, במקביל לאגודת האורתודוקסים. ועידת הייסוד של המזרחי בפולין התכנסה בוורשה ב־1917, והרב יהודה ליב זלאטניק (אבידע), שהיה ממייסדי המזרחי וישב בראש הוועידה, מונה למזכיר המזרחי בפולין; במקביל הוחל גם בארגון צעירי המזרחי.⁷⁸ מנהיגי המזרחי ראו ב'תבונה' תנועה מקבילה ומתחרה בתנועתם, עם מצע דומה, וקיוו לצרפה לתנועתם.

ב־1918 התפרסמה חוברת שנכתבה בידי זלאטניק, ובה מצע צעירי המזרחי ועיקרי פעולותיהם. בחוברת הודפסה, לאחר המצע, פנייה של זלאטניק אל חברי 'תבונה' לקיים שיתוף פעולה מלא עם התנועה הציונית ולהצטרף למסגרת המזרחי.⁷⁹ פנייתו נכתבה בנימה פולמוסית שגלשה לביקורת על 'תבונה' ואף ללשון בוטה. זלאטניק עמד בחיוב על שינויים שחלו באורתודוקסיה המאורגנת – הסכמתה לשינויים בחינוך ב'חדרי' והתקרבותה לעבודה הארץ־ישראלית – ושלל את מדיניותה המתבדלת מן הציונות, ומן המזרחי בתוכה: 'האורתודוקסיה לא הבינה את ההבדל בין חברה לבין ארגון לאומי אשר חייב להקיף את כל העם, כל יהודי שמסכים עם מטרת הארגון ... לצערנו נקטו עמדה לא הגיונית זו גם צעירי "תבונה" שרצונם עז דיו לעזור לעם'.⁸⁰ הכותב סבר שגם אם נעשו פעולות מקומות בתחום התרבות, כהקמת גימנסיה הרצליה, אין להזניח את יהודי העולם, וצריך לפעול בשיתוף פעולה עם כל החוגים לכניית ארץ ישראל. בהקשר לטענות חברים ב'תבונה' שהציונות מאכלסת יישובים בחילונים וגורמת בזה לחילון הארץ, תקף הכותב את 'תבונה':

באותה עת שצעירים חילונים עזבו את הגלות והלכו לארץ ישראל לשפוך את דמם ואת זיעתם ולסבול דלות וצער, ישבו הצעירים הרתיים באולמות 'תבונה'! ... לאלו שנתרו בבית יושבים מאחרי התנור אין כל זכות לומר מדוע נמסרו אדמות ארץ ישראל שנרכשו בידי הקרן הלאומית לגורם כזה או אחר.⁸¹

זלאטניק תיאר את הרצון הכן של חברי 'תבונה' לעסוק בעבודה ארץ־ישראלית, אך סבר כי עליהם להכיר במציאות שנוצרה בה. כבר הוקמה קרן ארץ־ישראלית וכבר נעשו צעדים רבים בנושא ההתיישבות. התעלמות ממצאות זו היא לדעתו מעשה

78 כ"פ טכורש, 'ציונים בדרך המזרחי בפולין', בתוך יצחק רפאל (עורך), ספר הציונות הדתית, ירושלים תשל"ז, כרך ב, עמ' 247–252. על ייסוד המזרחי והתפתחותו ראה אסף קניאל, המזרחי בפולין בין שתי מלחמות עולם, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ד.

79 זלאטניק (לעיל הערה 74). המצע בעמ' 1–32: 'די גרונד פרינציפן פון צעירי המזרחי און זייער טעטיקייט'. הפנייה ל'תבונה' נחתמה בשם זלאטניק בעמ' 33–46: 'א פאר ווערטער צו די "תבונה" יונגעלייט'.

80 שם, עמ' 40.

81 שם, עמ' 42.

לדות: 'צעירי 'תבונה' חביבים עם משימתכם — קשה לי לומר זאת לכם — אינכם אלא ארגון ילדים. אני מקווה שתמשיכו להתקדם, את האלף כבר אמרתם; לא יחלוף ומן רב עד שתבטאו גם את הבית'.⁸²

היו קבוצות ב'תבונה' שהחליטו להיענות לקריאתו של זלאטניק ולהצטרף למזרחי. לאחר הצהרת בלפור התמקדו דיוני חברי 'תבונה' בשידלצה בנושא הציוני. ב-1918 הם קיימו ארבעה ימי דיונים בנושא "לאומיות ודת", ובעקבות הדיונים הצטרפה קבוצה גדולה מביניהם לצעירי המזרחי בשידלצה.⁸³

'תבונה' כתנועה לא עשתה את הצעד שזלאטניק המליץ עליו ולא הצטרפה למזרחי. ההתבגרות הפוליטית של 'תבונה' — לחיוב או לשלילה — וניסיונה להשתלב במערכת הפוליטית הממוסדת בוורשה הביאו אותה להסברת עמדתה המתברלת מן המזרחי כצעד פרגמטי. לפי הסבר זה היא לא שללה שיתוף פעולה עם המזרחי, וסירובה להתקרב למזרחי נבע קודם לכול מתוך רצון שלא להזדהות עם אחת המפלגות, ורצונה לאחד את כל האורתודוקסים בוורשה, כולל המזרחי, בגוש פוליטי אחד.⁸⁴ עקרונות הותירה 'תבונה' את המזרחי מחוץ למעגל הגופים הפוליטיים שעמם ניתן לדרך על שילוב ויצירת ארגון משותף. עמדה זו הוצגה במצע תבונה:

גם אם המזרחי נתפס כסימפתי, זכות הקיום של המזרחי תלויה בכך שיימצאו בין הציונים גם אורתודוקסים, החייבים מדרך הטבע ליצור לעצמם פדרציה נפרדת. אך כשאנו מבקשים שכל האורתודוקסיה תצטרף לבניית ארץ ישראל, מתבקש שהאורתודוקסיה תהיה עצמאית. אנו חייבים להתחשב בעובדות שבפועל, שהאורתודוקסיה עד כה לא הצטרפה למזרחי, ובהנחיית גדולי התורה גם לא תצטרף בעתיד למזרחי.⁸⁵

אחדות ישראל

ייסוד 'תבונה' ואגודת האורתודוקסים הביא להתאגדויות נוספות של צעירים אורתודוקסים, ובסיומם מלחמת העולם הראשונה היו כחמש תנועות קטנות מסוג זה,⁸⁶ קרובות בתפיסותיהן לאגודת האורתודוקסים, כשכל אחת מהן מבקשת לשמור על עצמאותה. אוכלוסיות חבריהן לא גדלו לרוב מעבר להיקפן בראשית דרכן, והן חסרו כוח פוליטי משמעותי. עם זאת עשו אגודת ישראל העולמית ואגודת האורתודוקסים מאמצים לקלוט את התנועות הללו ולהטמיען במחנה האגודאי. כך לדוגמה הזמינה

82 שם, עמ' 46.

83 ספר זיכור לקהלת שדלץ, עמ' 362. פרידמאן סבר, כי המניע להתעוררות הלאומית ב'תבונה' שבשידלצה היו הפוגרומים באוקראינה. פרידמאן תיאר את הרצאות זלאטניק בשידלצה, שמשכו המוני צעירים; ייתכן שגם לאישיותו היה חלק במשיכת צעירי 'תבונה' בשידלצה למזרחי.

84 בן משה, 'תבונה און איהר שטעלונג...' (לעיל הערה 61), שם.

85 תבונה תרע"ח, עמ' 15.

86 צעירי יהודה, צעירי ישראל, בני תורה, צעירי התורה, אגודת ישורון.

אגודת ישראל העולמית ארגוני צעירים מפולין, ובתוכם 'תבונה',⁸⁷ ל'ועידה לאומית של הארגונים היהודיים החרדיים' שהיא כינסה בציריך בפברואר 1919. באותה עת התנהלו דיונים בין מנהיגי התנועות האמורות בניסיון להקים להן ארגון גג שייצור גוש פוליטי מאוחד, שיהווה במערכת הבחירות מוקד כוח מול אגודת האורתודוקסים. בעקבות הדיונים וביזמתה של אגודת ישורון הוקם ארגון גג בשם 'אחדות ישראל'. בכינוס הייסוד השתתפו נציגים מן הארגונים 'תבונה', בני תורה, צעירי ישראל ואגודת ישורון;⁸⁸ האחרונה, ואליעזר פריוועס בראשה, היתה הדומיננטית בהפעלת 'אחדות ישראל'.

מרכיבי 'אחדות ישראל' ביקשו להמשיך ולשמור על קיומם העצמאי, וחסרו מוטיבציה להמשיך קיום הארגון לאחר הבחירות; כתוצאה מכך נפסקה הפעילות הסיעתית באמצעותה, אך הארגון המשיך להתקיים, כשחברים מ'תבונה' לוקחים חלק בפעילותו. בפועל היתה 'אחדות ישראל' לקבוצת לחץ שביקשה להשפיע על מדיניות אגודת האורתודוקסים. כך, לדוגמה, כאשר נדון החוק להשבתת המסחר ביום ראשון,⁸⁹ ואגודת האורתודוקסים לא פעלה בתקיפות נגדו, קיימו מספר עסקנים מאגודת האורתודוקסים, ובהם ווינגוט, דיונים עם ראשי 'אחדות ישראל', ואיימו לפרוש מאגודת האורתודוקסים, להקים עמה גוש אורתודוקסי משותף ולהוציא לאור עיתון יומי שיתמוך בעמדתם.⁹⁰ בהמשך נקטה 'אחדות ישראל' עמדות לאומיות-דתיות, ובאמצע שנות העשרים היא הצטרפה לברית הציונים הרוויזיוניסטים בראשות ז'בוטינסקי. השתתפות חברים מ'תבונה' ב'אחדות ישראל' היתה סנונית ראשונה בפילוג שנוצר בה ובהיעלמותה מהנוף הפוליטי בפולין.

אגודת ישראל

אגודת ישראל העולמית ראתה עצמה כארגון של כלל היהודים האורתודוקסים בעולם; כמזה ביקשה אגודת האורתודוקסים — סניף אגודת ישראל בפולין — לשמש ארגון של כל האורתודוקסים בפולין. עיקרון זה ודאי הנחה את אגודת האורתודוקסים במאמציה לקרב אליה את 'תבונה'.

בפועל ניתן להבחין באגודת האורתודוקסים שלוש גישות כלפי 'תבונה': האחת שללה את ייסוד 'תבונה' ואת קיומה, וראתה במייסדיה גורמים הסוטים מדרך המחנה האורתודוקסי וחותרים תחת אשיותיו. בעלי גישה זו לחמו ב'תבונה' מאז ייסודה, וניסו לגרום לדה-לגיטימציה של עצם החברות בה. גישתם גרמה לכך ש'דער יוד',

87 ועידה עולמית של אמוני ישראל, המזרחי, כו באדר א תרע"ט, עמ' 2.

88 די וואהלען צום שטאדט-ראט', היינט, 11.2.1919, עמ' 3. ראשי הכינוס ויחזמו היו ל' דוויידאן ואליעזר פריוועס.

89 החוק פגע במסחר של היהודים בפולין, שכן רובם שמרו שבת ונאלצו לשבות יומיים בשבוע. גם המחנות החילוניים בראשות יצחק גרינברג לחמו נגד אישור החוק בסיים.

90 א' שפאלטונג אין די ארטאדאקסישע קרייזען, דער טאג, 30.11.1919, עמ' 3.

כיטאון אגודת האורתודוקסים, שהחל לצאת לאור כשבועון ב־1917 וכיומון בנובמבר 1918, לא הביא כל מידע הנוגע לקיום 'תבונה', ואף לא פרסם מודעות בתשלום משל 'תבונה'. הקבוצה המרכזית במנהיגות אגודת האורתודוקסים ראתה בייסוד 'תבונה' פעולה מוטעית אך הסכינה עם קיומה, ופעלה לשילובה במחנה האגודאי בפולין. קבוצת עסקנים שלישית, ובהם ווינגוט, סברה כי גיוס מרב הצעירים האורתודוקסים למחנה האגודאי – פוליטית ותרבותית – יכול להיעשות רק על ידי התאגדותם בארגון משלהם שייכלל במחנה האגודאי. ארגון שכזה יוכל לתת ביטוי לתפיסות הצעירים, ועם זה יישמרו סייגים שימנעו מצעירים לעבור למחנות יריבים. משנוסדה 'תבונה' ביקשו המצדדים בגישה זו לראות בה גרעין ראשון של תנועת צעירים בתוך המחנה האגודאי בפולין. ווינגוט אפשר למנהיגי התנועה בוורשה לפרסם מודעות בעיתונו, דאס יודישע ווארט, בניגוד לעורכי דער יוד.⁹¹ בעיני ווינגוט והעסקנים השותפים לגישתו ודאי נתפסה הזמנת 'תבונה' לכינוס האורתודוקסים כהכרה דה־פקטו ב'תבונה' בתור ארגון צעירי אגודת האורתודוקסים.

מייסדי 'תבונה' הציבו את תנועתם לצד אגודת האורתודוקסים משהחליטו להיבדל מן התנועה הציונית ומהמזרחי. עמדה זו הוצגה במצע 'תבונה', באה לביטוי במערכת הבחירות בוורשה, והיתה לעיקרון חשוב באידאולוגיה שלה: "תבונה" היא קודם לכול ארגון אורתודוקסי, וככזה היא תמיד תתמוך בקו האורתודוקסי האמתי [האגודאי] להשגת מטרותיה, ותתרחק מכל מפלגה שדגלה אינו מתיישב עם תפיסתה גם אם קושט במילה דתי.⁹²

רוב מייסדי 'תבונה' לא ראו מקום להיכלל באגודת האורתודוקסים, וביקשו ליצור ארגון ארצי לצעירים אורתודוקסים שיוכל להגשים את המטרות התרבותיות והארץ־ישראליות של הצעירים. הם הבינו כי למטרותיהם התרבותיות אין מקום בשלב זה במצע הרעיוני של אגודת האורתודוקסים. מולם התייצבה קבוצת חברים אשר נוכח התגבשותה והתחזקותה של אגודת האורתודוקסים לא ראו מקום להמשך קיומה הנפרד של 'תבונה', ודרשו לספחה לאגודת האורתודוקסים. אחד מהם כתב בדצמבר 1918: 'אני אומר דברי לא כמתנגד אלא כתומך נלהב ב'תבונה' כשאני רואה ארגון זה צועד בכיוון מוטעה. על 'תבונה' לצעוד תחת דגל אחד עם אגודת האורתודוקסים. כשמבקשים ליצור ספרות אורתודוקסית יש לקבל הכוונה ממועצת גדולי התורה, שלא יהיו בספרות דעות נפסדות'.⁹³ קבוצת המצדדים בהצטרפות לאגודת האורתודוקסים גדלה משנוסד ארגון הצעירים של אגודת האורתודוקסים – 'צעירי אמוני ישראל'.

91 דאס יודישע ווארט, שייצג בפועל את אגודת האורתודוקסים, נוסד ופעל בחסות הרבנים קרליבך וכהן. ראשי אגודת האורתודוקסים לא הסכימו עם התפיסות המדיניות והתרבותיות שהובעו בו, וייסדו עיתון מתחרה – דער יוד. ראו רוטשטיין, 'העיתונות האורתודוקסית בפולין' (לעיל הערה 10), עמ' 136–137.

92 בן משה, 'תבונה און איהר שטעלונג' (לעיל הערה 61).

93 בן לוי, 'די טאג ארדנונג פון דע "תבונה" קאנפערענץ', דאס יודישע ווארט, 26.21.1918, עמ' 3.

צעירי אגודת ישראל התאגדו בגרמניה זמן קצר לאחר שנוסדה אגודת ישראל; ב-1916 היא אף הקימה תנועת נוער – 'עזרא'.⁹⁴ המנהיגות הרבנית באגודת האורתודוקסים שבפולין וחלק מהמנהיגות הפוליטית הבוגרת חששו מפני התארגנות צעירים הרבה יותר מהחשש שהפגינו בעת ייסוד האגודה. הצעירים נתפסו כגורם תוסס ומרדן שעלול לפרוץ גדרים מקובלים, והפעילות הארגונית עלולה להסיט את לימוד התורה למקום משני. כתוצאה מכך נמנעו עסקני אגודת האורתודוקסים מליצור במסגרתה ארגון צעירים.

מקובל להניח, כי חששם האמור נדחה הצדה מפני האיום שהיו ארגוני הצעירים שפעלו בתנועות חילוניות כתנועה הציונית, שמשכו אליהם רבים מצעירי המחנה האורתודוקסי. איום זה היה גורם מכריע בהחלטת הממסד – הרבני והפוליטי – להקים ארגון צעירים.⁹⁵ סברה נוספת בידי, כי המנהיגות הרבנית ראתה בפעילות 'תבונה' ובמטרותיה הוכחה ניצחת לסכנה שבארגון צעירים אורתודוקסי. 'תבונה' פעלה ללא פיקוח רבני, היא דרשה ללמוד השכלה כללית ואף קיימה לימודים שכאלה, שמטבע הדברים באו במקום חלק מלימודי הקודש. 'תבונה' פרצה בתפיסותיה התרבותיות גדרים מקובלים שהמנהיגות האורתודוקסית הקימה. בכך היא אוששה ואימתה את החששות של המנהיגות הרבנית מפני ארגון צעירים. עם כל זאת ביקש הממסד האורתודוקסי דרך לעמוד בפרץ. האפשרות להקים ארגון צעירים שכל פעילותו תיעשה בפיקוח הנהגת אגודת האורתודוקסים התקבלה על ידה בהסכמה לאחר שנדונה בוועדת רבנים.⁹⁶ השאלה המתבקשת היא מה גרם להכרעה, להקמת צעירי אמוני ישראל, בראשית

1919.

מספר גורמים הביאו לדעתי להחלטה להקים ארגון צעירים: הראשון תחילתו בצעד פרגמטי שעשתה אגודת האורתודוקסים ערב הבחירות המוניציפליות והבחירות לסיים, בניסיון לגייס את מרב קולות הצעירים האורתודוקסים לרשימתה. במערכת הבחירות למוסדות הקהילה יצרה אגודת האורתודוקסים, כאמור, שותפות עם 'תבונה'. משמצאה אגודת האורתודוקסים כי 'תבונה' אינה נוטה להמשיך בשותפות גם במערכת הבחירות המוניציפליות, וכי היא קיימה מגעים עם ארגוני צעירים אחרים בניסיון להקים גוף פוליטי משותף, עלה בקרבה החשש מפני אבדן אפשרי של קולות. סביר להניח שחשש זה הביא את ראשי אגודת האורתודוקסים להחליט על הקמת ארגון צעירים משלה, שישמש משקל נגד ל'תבונה' ולארגוני צעירים אחרים, ויפעל לגיוס קולות עבור אגודת האורתודוקסים. ההתפתחויות הפוליטיות בתוך 'תבונה' היו גורם

94 חיים שצקר, תנועת הנוער היהודית בגרמניה בין השנים 1900–1933, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשכ"ט, עמ' 264–265.

95 Bacon, *Politics*, pp. 118–119. הוא הביא כדוגמה מקרה שבו האדמו"ר מגור ענה לחתנו, הרב לוי, שהתלונן על שא"ז פרימקן, ממנהיגי הצעירים, מלמד את מורה הנבוכים לרמב"ם, כי אילו נוצעו בו הצעירים היה מורה להם שלא לעסוק בלימוד זה, אלא ללמוד ספרי יראה אחרים (שם, עמ' 120).

96 שם, עמ' 119.

נוסף להקמת ארגון הצעירים: עסקני אגודת האורתודוקסים שתמכו בעבר בפעילותה של 'תבונה' קיוו שהיא תהיה לארגון הצעירים האגודאי בפולין; לתקוותם היתה שותפה הסדרות צעירי אגודת ישראל בציריך, חזו אף פרסמה באפריל 1918 פנייה בעברית ברוח זו אל חברי 'תבונה' ובני תורה:⁹⁷

מה מאד שמחנו בראותנו, כי כאשר קו אור אחד של חירות מדינית חדר לארצכם, מיד שאפתם רוח והתגברתם על כל המעצורים והמכשולים הקשים ופניתם לעבודת האומה. בגאון לאומי הרימותם את דגלנו דגל ישראל סבא ויסדתם הסדרות 'תבונה' והסדרות צעירי האורתודוקסים 'בני תורה' ... כמדומנו שהתכנית של 'תבונה' ושל 'בני תורה' אחת היא, הרי שתי ההסתדרויות עומדות על בסיס התורה, שהיתותה לה אגודת ישראל ... על אף זאת אין האחדות שוררת בין התנועות והן פועלות בנפרד ... לא כן, אחים נאמנים, לא זו הדרך! בשעה רצינית זו עליכם להסתדר להסדרות אחת גדולה וכבירה, להסדרות 'אגודת ישראל' הסדרות הצעירים.

עסקני אגודת האורתודוקסים האמורים, ובהם ווינגוט, חזו במאבק הפנימי שהתנהל בהנהגת 'תבונה' לגבי קביעת מיקומה הפוליטי, ולא ראו את תקוותם מתממשת. אלה ודאי היו מן התומכים העיקריים בהקמת ארגון הצעירים החדש של אגודת האורתודוקסים, בתקווה ש'תבונה' וארגוני צעירים אחרים ישתלבו בו, ובכך יצטרפו לאגודת האורתודוקסים.

שלוש שנות הפעילות התרבותית האינטנסיבית של 'תבונה' והיותה לכוח פוליטי מאורגן הבהירו לראשי אגודת האורתודוקסים כי ארגון צעירים הוא עובדה קיימת, וכי אם לא תינתן האפשרות להקים ארגון שכזה בתוכה, תהיה 'תבונה' לאלטרנטיבה פוליטית חזקה מחוץ לאגודת האורתודוקסים.

ב-14 בפברואר 1919 ערך הוועד הזמני של צא"י בוורשה כינוס ראשון לקראת הבחירות לעיריית ורשה.⁹⁸ צא"י התאגדה בצורה דומה להתאגדות 'תבונה', על בסיס מקומי, כשבכל עיר התארגנה בכוחות מקומיים התאגדות נפרדת, השומרת על קשר עם המרכז בוורשה. כינוסים אזוריים של התאגדויות מקומיות נערכו במקומות שונים; לכינוס בלובלין הגיעו צירים מהסניפים בערים שונות, והחלטות הכינוס בדבר דרכה האידאולוגית של התנועה התקבלו בעקבות דיוני הצירים, בדומה לקבלת ההחלטות ב'תבונה'.⁹⁹

97 משה לייטער — נשיא אגודת ישראל הסדרות הצעירים בציריך, פנחס מרדכי ענגלרר — מזכיר, 'מכתב גלוי! לחברי תבונה ולחברי אגודת צעירי האורתודוקסים בני תורה בארץ פולין', דאס יודישע ווארט, 12.4.1918, עמ' 5. ייתכן שהרקע המזי לפרסום המכתב היו המגעים בין שתי התנועות לבין אגודת האורתודוקסים לגיבוש גוש משותף בבחירות לקהילה. וראה דאס יודישע ווארט, 'הבחירות באגודת האורתודוקסים בורשה', 14.4.1918, עמ' 4; 'כועדת הבחירות האורתודוקסית', 15.4.1918, עמ' 4.

98 צייטוויליגער קאמיטעט צעירי אמוני ישראל, 'אידן שומרי התורה!' [מורעה], היינט, 14.2.1919, עמ' 1.

ביוני 1919 התקבלה בכינוס בלובלין החלטה ליוזם הרצאות בנושאים מתחום ההשכלה הכללית; החלטות דומות התקבלו במועצת צא"י בלודז' – אחד הריכוזים הגדולים של אגודת האורתודוקסים. הצורך בהשכלה כללית נומק כפעילות מכינה לעליית הצעירים לארץ ישראל. החלטה נוספת שצא"י קיבלה בוועידת לובלין היתה לייסד ספריות וחדרי עיון עבור האוכלוסייה האורתודוקסית, ובפולין הוקמו כמה ספריות של צא"י.¹⁰⁰ עוד החליטו ראשי צא"י לקחת חלק בעבודה הארץ-ישראלית, ולייסד בארץ ישראל מושבה. לצורך זה התבקשו חברים שהתעתדו להתיישב בה להירשם בסניפיהם. כמו כן דרשו לצרף את נציגיהם לכל משלחת של אגודת האורתודוקסים שתצא לארץ ישראל.¹⁰¹ כל זאת בדומה לצעדים ש'תבונה' ביקשה לנקוט בנושא זה.

צא"י אימצה בפועל חלק ממצע 'תבונה', והכלים למימוש מטרותיה בתחום התרבות הועתקו מ'תבונה'. פעילות זו עוררה התנגדות עזה מצד רבים בהנהגת אגודת האורתודוקסים. היחסים בין צא"י להנהגת האגודה הגיעו לקרע גלוי ב-1925: 'אז פרץ כנס גלוי של מרד בשנת תרפ"ה ... או שאנחנו ארגון מכובד או שאנחנו סרח העורף ... נשמעו בכנס דברים חריפים כלפי אג"י [אגודת ישראל] עם הצעות להפסיק את הקשרים עם אג"י ולהעמיד את עצמנו תחת חסות ישירה של מועצת גדולי התורה'.¹⁰² שורשי התעוזה שהיתה לראשי צעירי אמוני ישראל להכריז על מרד בהנהגה האגודאית נעוצים לדעתי בהתנהגות הפוליטית שנלמדה מ'תבונה' דרך חיקוי ודרך איוש תפקידי מנהיגות בצא"י בידי חברים משורות 'תבונה'. תנועת צא"י לא העתיקה בכול את דרכה של 'תבונה', אך חלק גדול ממטרותיה ומאופן פעולתה התאפשרו הודות לפתח שפרצה 'תבונה' בחומת ההתבדלות של החברה האורתודוקסית בפולין.

סיכום

'תבונה' היתה ההתאגדות האורתודוקסית הראשונה בפולין. מייסדיה הציבו לה מטרות שהגשמתן חייבה שינויים רדיקליים בחברה האורתודוקסית בפולין. חוסר המוכנות של חלק גדול מן החברה האורתודוקסית לקבל שינויים שכאלה וחוסר הניסיון הפוליטי של מנהיגי 'תבונה' היו כנראה אבני נגף העיקריות להמשך קיומה, והיא התפרקה לאחר כחמש שנות פעילות.

הספק בדבר אפשרות קיומה לאורך זמן הועלה בכינוס 'תבונה' בראשית 1919, בשאלות שהוצגו בו: האם צריכה 'תבונה' להיותר עצמאית, והאם יש אפשרות

100 שם, עמ' 127–130, 159, 172.

101 שם, עמ' 124.

102 ראובן אהרונביץ [מראשי צעירי אמוני ישראל], זיכרונות שלא פורסמו, קצתם בכתב יד וקצתם מודפסים במכונת כתיבה (מצויים ברשות המשפחה; תצלום של חלק מהזיכרונות נמצא אצלי), עמ' 98 בחלק המודפס.

לקיום עצמאי? האם יכול ארגון צעירים לפעול לבד?¹⁰³ השאלות נבעו מתחושת חבריה, שתנועתם אינה עומדת במשימה שלקחה על עצמה. חלק גדול מהמצע לא הגיע לידי הגשמה, והיא לא היתה לתנועת כלל הצעירים האורתודוקסים בפולין, כפי שקיוו מייסדיה. השואלים הביעו רצון כן להפוך מאופוזיציה מורדת במחנה האורתודוקסי לאופוזיציה בונה ומגשימה בתוכו, שתקיף המונים. חלק גדול מחבריה ראו אפשרות זו כנינת להגשמה עם חברתם לצעירי אמוני ישראל, והם נטשו את 'תבונה'; היו גם חברים ב'תבונה', בשידלצה למשל, שהצטרפו למזרחי. ובראשית שנות העשרים הפסיקה 'תבונה' לפעול. סירובה של 'תבונה' להצטרף לתנועה האגודאית, דבקותה במכלול המטרות שבמצעה ואי-יכולתה לנקוט צעדים פרגמטיים למימוש מטרותיה היו במידה רבה הגורמים שהביאו לפירוקה ולייסוד צא"י על מקומה.

אף ש'תבונה' פעלה רק כחמש שנים, אין לראותה כתנועה קיקיונית מקומית וחסרת השפעה. פעילותה הנרחבת בערים רבות, בזמן המלחמה, המספר הגדול של סניפיה וההתייחסות של תנועות אורתודוקסיות אחרות אליה מלמדים על עצמתה. החלטת מייסדי אגודת האורתודוקסים להזמין לוועידת הייסוד את אחד ממנהיגי 'תבונה' כנציג הצעירים האורתודוקסים והפנייה הפומבית של מנהיג המזרחי אל 'תבונה' מעידות על הכוח הפוליטי ש'תבונה' הצליחה לצבור ועל מידת השפעתה בחוגי הצעירים.

'תבונה' נעלמה מהנוף הפוליטי, ונתרה עלומה. שמה לא הוזכר בסיפור תולדות יהודי פולין, והמחקר ההיסטורי והפוליטי לא היה מודע לקיומה. בסיפור תולדות אגודת ישראל לא היה מקום לאזכור 'תבונה'. במיתוס האגודאי שגובש בקשו לראות בייסוד הסניף האגודאי בפולין פרי התפתחות פנימית במחנה האורתודוקסי הבוגר והחלטה של מנהיגותו. ודאי שלא היה מקום להציב מחנה חריג ומהפכן כ'תבונה' כגורם לייסוד צעירי אגודת ישראל וכדגם לחיקוייה בידי תנועה זו — תנועת הצעירים המרדנית אך הלגיטימית של אגודת האורתודוקסים.

התעלמות המחקר מקיומה של 'תבונה' נובעת ממיעוט המקורות שנתרו להציד על פעילותה. זאת ועוד, המחקר בכלל התנועות האגודאיות מצומצם, ולכן לא נמצא מקום לחקור תנועה קרובה למחנה זה שפעלה זמן כה קצר. חשיבותה ההיסטורית של 'תבונה' היא בהיותה זרז בתהליכי המהפך שחל בהתייחסות המחנה האורתודוקסי למודרנה ולעבודה הארץ-ישראלית.

ההנהגה הרבנית בפולין התנגדה לכל צורה של התקרבות למודרנה, וניסתה להציב חיץ ברור בין המחנה האורתודוקסי לבין המחנה החילוני והציוני. היא התנגדה לכל צורה של לימוד השכלה כללית, לחמה בספרות החדשה ודרשה להחרים אותה.¹⁰⁴ הנהגה זו אף התנגדה להתארגנות אורתודוקסית שמא יהא בכך משום חיקוי לתנועות

103 בן לוי, ידע טאג ארדענונג פון 'תבונה' קאנפערענץ, דאס יודישע ווארט, 26.12.1918, עמ' 3.

104 ב"פ 1902 פורסם בפולין קובץ קריאות של עשרים וארבעה אדמו"רים ורבנים להחרים את הספרות ואת יוצריה ומפיצייה. הקובץ הודפס מחדש בירושלים ב"פ 1919 בתוך ספר דרכה של תורה, ליקט וסידר בנימין הכהן יעקבזאן.

המודרניות. רב מזה היה חששה מפני התארגנות צעירים שעלולים לסטות מדרך המסורת ועיסוקם בארגון עלול לגרוע מדבקותם בלימוד התורה.¹⁰⁵ כל בקיעה בחיץ תרבותי וחברתי זה, בלא לעזוב את המחנה, הייבה שינוי הדרגתי לאורך זמן וסיגול החברה האורתודוקסית ומנהיגותה לחדש. הפעילות הפוליטית והתרבותית של 'תבונה', תוך פריצת גדרים, היא שהכשירה את הקרקע לקליטת תפיסות חדשות ולימדה אוכלוסייה גדולה מקרב הצעירים האורתודוקסים דרכי התנהגות פוליטית מודרניים. הכישורים הפוליטיים שפעילותה של 'תבונה' לימדה את הצעירים הם שאפשרו לצא"י להתארגן במהירות ולהתגבש כתנועה פוליטית. לולא הפעילות המקדימה של 'תבונה' היו חולפות שנים עד שצא"י היתה מתפקדת כתנועה, כשהממסד האגודאי נושף בעורפה.

'תבונה' הוקמה שלא על 'דעת תורה', וללא לגיטימציה של אישיות רבנית. עוד קבעה 'תבונה' שהחלטותיה תתקבלנה על דעת חבריה ולא תוכתבנה בידי הממסד הרבני, כל זאת בניגוד למקובל במחנה האורתודוקסי. תנועות הצעירים האגודאיות שנוסדו בפולין בשנים העוקבות — צעירי אגודת ישראל, פועלי אגודת ישראל (פא"י) ובנות אגודת ישראל — לא ההינו לנקוט תפיסות רדיקליות שכאלה, אך צעדי 'תבונה' פרצו פתח לאפשרות של קיום תפיסה פוליטית, תרבותית וחברתית נועזת ומנוגדת לתפיסה הממסדית בלא לעזוב את המחנה האגודאי. בתחום הפעילות הפוליטית שימשה 'תבונה' דגם לחיקוי בידי תנועות הצעירים האגודאיים וזרו לשינויים בקרב ההנהגה האגודאית. 'תבונה' הקימה בתוכה מוסדות פוליטיים, והציגה מצע מוסדר כדרכה של תנועה פוליטית מודרנית. התנהגות פוליטית זו הועתקה בידי צא"י ופא"י. 'תבונה' אימצה מטרות ארץ-ישראליות של הציונות, וחיקתה את אופן פעילות התנועה הציונית בתחום זה. כך נפתח פתח לפעילות 'ציונית' לגיטימית של חוגים באגודת ישראל בפולין ובתנועות הצעירים שלה. דוגמה לכך היא העיתונות הציונית האגודאית בפולין, שהודפסה, בהפסקות, מאז 1925.¹⁰⁶ מטרותיה של 'תבונה' בתחום התרבות ודרישותיה לשלב השכלה כללית בעולמו של הצעיר האורתודוקסי ולשלב לימודים כלליים בתכנית הלימודים האורתודוקסית היו פתיח לפעילות דומה בחוגים אגודאיים רחבים בפולין. במוסדות הלימוד האגודאיים שולבו במידה כלשהי לימודים כלליים, תנועות הצעירים האגודאיים הביעו כ'תבונה' יחס חיובי ללימוד השכלה כללית ולהכרת ספרות יפה וצא"י אף אימצה את הכלים שיצרה 'תבונה' בתחום זה, כספריות וחדרים להרצאות ולעיון.

דוגמה בולטת לכך ניתן לראות בייסוד 'דגלנו', 'קובץ ספרותי חרדי' — עיתונה של צא"י. בכך יושמה שאיפתה של 'תבונה' לייסד במה ספרותית לצעירים האורתודוקסים. פרידמן, עורך העיתון, כתב במניפסט: 'שאלת היצירה של ספרות חרדית ... מטרדת זה מכבר את לב גדולי עסקנינו ... ישותה של הספרות החופשית במדה גדושה מאד,

Bacon, *Politics*, p. 127 105

106 יוסף פונד, 'ההיבט הציוני בעתונות אגודת ישראל', קשר 9 (מאי 1991), עמ' 81–89.

והעדרה של ספרות חרדית – במובנה המודרני – אף במדה מחוקה מאד, הן הנה בעוכרנו.¹⁰⁷ תפיסה זו הובעה גם במצע של 'תבונה', וייתכן שפרידמן הצביע במניפסט שלו על עסקניה וחבריה של 'תבונה', שעניין יצירת ספרות חדשה הרבה להעסיקם. ב־18 הגליונות שיצאו לאור בשלוש השנים הראשונות לקיום 'דגלנו' הודפסו בין היתר 29 שירים, ובהם שירי טבע ומולדת. ייסוד העיתון ועידוד היצירה הספרותית לא היו אפשריים באווירת המאבק בספרות שניהלה ההנהגה הרבנית, לולא הכשירה לכך 'תבונה' את הלבבות.

בהיבט הסמלי ניתן לראות הוכחה נוספת לתרומתה של 'תבונה' לדרכו של המחנה האגודאי בפולין. המגן דוד היה לסמלה של התנועה הציונית. ההסתייגות העקרונית של אגודת ישראל מכל חיקוי של הציונות וראי הרחיקה מסמליה של תנועה זו. 'תבונה' לא נרתעה מלחקות את הציונות, ושילבה בתוך סמלה את המגן דוד. שנות קיומה של 'תבונה' כשהיא מגיפה סמל זה אפשרו למגן דוד לעבור טרנספורמציה, ולהיות לסמל אורתודוקסי המנותק לכאורה מהתנועה הציונית. בצורה זו היה המחנה האגודאי מוכן לקלוט אותו, והוא שולב בסמלי 'קרן היישוב'¹⁰⁸ ומערכת החינוך לבנות 'בית יעקב'.

המטרה היחידה ש'תבונה' הציבה במצעה ונתרה ללא כל תהודה היתה התקווה, שהחברה האורתודוקסית בארץ ישראל תהא מונהגת בידי רב המשלב תורה עם השכלה כללית.

בהתגבשותה הפוליטית היתה אפוא 'תבונה' חלוץ לפני המחנה: היא היתה גורם חשוב בהחלטת האגודה בפולין להקים תנועת צעירים, והיא היתה בהתנהגותה הפוליטית, בארגון מוסדותיה ובמצעה המהפכני דגם ראשוני לחיקוי. מנהיגי 'תבונה', שפעלו ליצירת פתח בחומת האורתודוקסיה בפולין למודרנה ול'ציונות' אורתודוקסית, היו כביל'ויים של המחנה האגודאי בפולין, שנשכחו מלב.

107 [אלכסנדר זושא פרידמן, עורך, 'מלחנו הראשונה', דגלנו, חוברת א, כסלו תרפ"א, עמ' ב.

108 קרן היישוב היא המקבילה האגודאית לקק"ל. ההחלטה על הקמתה התקבלה ב־1923 בכנסייה העולמית הראשונה של אגודת ישראל.

המאמין האוֹכַד בין גורדי שחקים, בעקבות העולים של ד"ר נתן בירנבוים

מבוא – חברה במשבר

תיעוש ועיור – שני תהליכים הקשורים זה בזה – שינו את פני אירופה מאז סוף המאה ה־18. הגירת אוכלוסיות גדולות מן הכפר אל העיר גרמו לשינויים חברתיים כאובדן זהות וריבוי יחסים משניים ופורמאליים על חשבון יחסים חברתיים ראשוניים, כקשר בין אישי בין אדם לחברו. העיר הגדולה, רבת האוכלוסין הבנויה בצפיפות ומתועשת, הייתה למרכז התרבות המודרנית. היהודים נסחפו למרכז תהליך חברתי זה ויצרו "מהפכה חברתית יוצאת דופן", הם עברו "מהפך" ששינה את מעמדם המשפטי, את מקצועותיהם, הרגלי התרבות שלהם והתנהגותם הדתית. כל זאת כחלק מתהליך חברתי ומשפטי שכונה אמנסיפציה.¹

לצד שוויון אזרחי, שהיהודים זכו בו, גרם המהפך החברתי והתרבותי לשבר בתוך החברה היהודית ולפגיעות קשות ברקמתה החברתית והמוסרית. תיאור בוטה של ההידרדרות המוסרית של תקיפי החברה היהודית, יועצי הכספים של שליטי אירופה, מצוי ב"היהודי זיס", שליון פויכטונגר כתב בראשית המאה ה־20 ובו תיאר גם את חיי ההמון היהודי בעיר:

הואיל ולא יכלו לבנות ברוחב, בשטח, הוכרחו לבנות בגובה, שכבות על גבי שכבות, קומה על גבי קומה, רחובותיהם נצטמצמו והלכו והיו אפלים וצרים. עץ רענן לא מצא קרקע לשורשיו... צפופים, דחוקים יחד איש על גבי רעהו... איש ברעהו התחככו מתוך שתוק־תנועה מכאיב, איש ברעהו השתפשו עד זוב דם;²...

תנועת ההשכלה הייתה התוצר התרבותי של ההליכים החברתיים האמורים בחברה היהודית. נושאי דיגלה בקשו לחרוג מן המסגרת התרבותית־המסורתית; ללמוד אוצרות תרבות ומדע כלליים ולהתערות, מי יותר ומי פחות, בתרבות הכללית. לצד תקיפת

¹ יעקב כ"ץ, היציאה מן הגטו הרקע החברתי לאמנסיפציה של היהודים 1770-1870, עם עובד, תל אביב 1985, 8-9.

² ליון פויכטונגר, היהודי זיס, נ. טברסקי, תל אביב תש"ח, 174.

החברה המסורתית ושבירת חומות של הסתגרות, נוצר תהליך של חילון החברה היהודית ולצידו תהליך של התבוללות.

מנהיגי החברה המסורתית, שראו את בתי המדרש מתרוקנים מיושביהם, ניסו בתחילה להשיב מלחמה שעה. בשלב שני, למן מחצית המאה ה-19, הם הגיבו להשכלה ולחילון בשתי דרכים: במערב אירופה התפתחה האורתודוקסיה החדשה שיוצרה, הרב ש"ר הירש, ראה בידע הכללי חלק מהמטען התרבותי של היהודי בעת החדשה. רבני מזרח אירופה דרשו להסתגר מפני המודרנה ותוצריה התרבותיים. גם התארגנות פוליטית נתפסה בתחילה כתוצר של המודרנה; אגודת ישראל נוסדה בגרמניה ב-1912 אך רק ב-1916 היא נוסדה בפולין (שלומי אמוני ישראל).³ אורי צבי גרינברג (אצ"ג) תיאר ב-1922 בפואמה: "וועלט בארג-אראפ" (עולם במדרון) את המשבר התרבותי-דתני כעולם המצוי במדרון:⁴

...ועולם-במדרון פצוע ומערער
ועולם-במדרון לו באה שעת שקיעה,
נתגדפו התורות
ואין עוד קדושים...

אצ"ג תלה את התדרדרות העולם, את הזעזועים החברתיים והתרבותיים, שבאו לביטוי בשירתו שוברת המוסכמות, בסערה הטכנולוגית שהביאה עמה העת החדשה בתוך העיר המודרנית המלאה גורדי שחקים שהרחיקו את האדם מאדמתו ומן הטבע.

אנו איננו אשמים שהעיירה ירקה אותנו עם דם לבבה, רועדים, בקלע
איה-המנוחה - חשמל - גשרים - גורדי שחקים - בתי קפה - חרפה
- קלון - וערי אופיום!... הנכם מזועזעים - ששונה, שונה, שונה היום...
איש לא אשם בכך, אך סוסים, כלבים, צפורים, ואפילו הדומם הקר
- יודעים ששונה, שונה, שונה היום.⁵

אצ"ג חש עצמו נסחף, עם חבריו, בעשן ובסערת הכרך ההומה בלא שיכלו לעצור את המרוץ ושירתם הייתה לחלק מן הסערה.

³ דיון נרחב בייסוד אגודת ישראל ובדרכה האידיאולוגית נכלל בספר - יוסף פונד, **פירוד או השתתפות, אגודת ישראל מול הציונות ומדינת ישראל**, מאגנס, ירושלים תשנ"ט.

⁴ אורי צבי גרינברג, **תערוכה במלאת לו שמונים**, בית הספרים הלאומי, ירושלים תשל"ז, 36-37 (תורגם מאידיש בידי שלמה צוקר). השיר באידיש הובא באורי צבי גרינברג, "פון דער פאעמע 'וועלט בארג-אראפ'", **געזאמעלטע ווערק**, י"ל מאגנס ירושלים תשל"ט, כרך ב', 409. השיר פורסם לראשונה בחוברת "כאליאסטורע" (כנופיה) שכללה את יצירותיהם של חבורת יוצרים צעירים, שוברי כלים כאצ"ג.

⁵ אורי צבי גרינברג, **אלבאטראס**, (ספטמבר 1922, מהדורה מצולמת) בית הספרים הלאומי, ירושלים תשל"ח, חוברת ראשונה, 5 (תרגום י"פ).

ב־1926 קרא אצ"ג בשירו "הגברות העולה": "אל מי אם לא אליך, אבא, נוחיל... בכרכים כבדים אלו על כתפיים, בגשרים וקטרים עלי קדקד." הוא הביע את חיבתו לאחיו "יהודי הפאות" שקודם לכן התכחש להם,⁶ אך לא הייתה בידו תרופה לחולי התקופה והוא לא הציג מוצא מן הכרך ומן החולין. צעירים רבים הלכו בדרכו של אצ"ג, היו בהם שחיפשו מזור לחולי החברה היהודית בתנועה הציונית ובתנועה הסוציאליסטית, והיו שנותרו במחנה האורתודוקסי וניסו להגן על ביתם במסגרת אגודת ישראל.

אלו ואלו לא מצאו את הדרך להתמודד עם האתגרים הקשים שהציבו בפניהם הכרך ההומה, חברת ההמונים המתועשת והמודרנה.

נתן בירנבוים

ד"ר נתן בירנבוים, (1864-1937) פובליציסט והוגה דעות שראה את המשבר בחברה היהודית באופן דומה לאצ"ג, גיבש תפיסת עולם ושיטה מקורית להתמודדות עם הסערה החברתית ולהבראת העם היהודי, ופעל ליישומה. תפיסתו קסמה לצעירים רבים במחנה האורתודוקסי והיו בהם שביקשו לאמץ אותה או חלקים ממנה. תפיסת העולם והשיטה שבירנבוים גיבש ומאמציו ליישם את שיטתו עומדים במוקד המאמר.

בירנבוים נולד בוינה למשפחה ממזרח אירופה, שניהלה אורח חיים מסורתי עם פתיחות רבה להשכלה כללית. הוא למד בבתי ספר כלליים ועם זאת פיתח התנגדות לכל צורה של התבוללות. כסטודנט ייסד אגודה בשם "קדימה" לטפוח התרבות היהודית ומאבק בהתבוללות וביטאון שנכתב ברוח זו, ולאחר סיום לימודיו עבר להתגורר בברלין.⁷ שתי ערים גדולות אלה – וינה וברלין – שהיו מוקדי לאומנות גרמנית, היו גם מרכזים של תסיסה תרבותית וחברתית, והן משכו אליהן צעירים יהודים רבים ממזרח אירופה. בירנבוים היטלטל בתוך הסערה החברתית והתרבותית, שהתחוללה גם בערים אלה, לכל עברי המפה האידיאולוגית של החברה היהודית באותה עת. בירנבוים היה פעיל בקרב חובבי ציון והוציא לאור כתב עת שהוקדש לרעיון זה בשם Selbstemancipation; הוא חבר להרצל בתנועתו, שימש זמן מה כמזכירה הכללי של התנועה הציונית; לאחר

⁶ אורי צבי גרינברג, **הגברות העולה** (תרפ"ו; מהדורה מצולמת), בית הספרים הלאומי, ירושלים תשמ"ד, 23, 25.

⁷ בירנבוים חתם על מאמריו גם בשם העט "מתתיהו אחר". ייסד וערך עיתונים רבים שסימנו את דרכו האידיאולוגית, כגון: Neue Zeitung, Dos Folk, Der Aufsteig, Der Ruf; דורון, **הגותו הציונית של נתן בירנבוים**, הספריה הציונית, ירושלים תשמ"ח; משה לייטר, **הדרום** ל"ו (תשל"א), 197-212.

כמה שנים נטש את הציונות והצטרף לתנועה הסוציאליסטית; גם בזו לא ראה פתרון לעם היהודי, והוא החל להטיף לאוטונומיה תרבותית בגולה, לשימור לשונות היהודים ולטיפוח האידיש. גם רעיון האוטונומיה התרבותי ננטש לאחר זמן לא רב, בירנבוים חזר בתשובה וב-1918 הצטרף לתנועת אגודת ישראל ואף שימש זמן מה כמזכירה הכללי. בחוגי אגודת ישראל הוא זכה לפרסום ולהערכה רבה בגין היותו הוגה דעות שחוזר בתשובה וכמי שנטש את התנועה הציונית והצטרף לאגודת ישראל יריבתה. להד רב זכה תיאור תהליך חזרתו בתשובה שהוצג במאמרו "מאפיקורס למאמין"⁸. הרב משה לייטר, מי שהכיר את בירנבוים והוציא לאור את מאמרו האמור, שאל את עצמו בתמיהה שנים רבות לאחר מכן: "מה טעם לחיזיון מעציב זה? – מדרכו של בירנבוים לקפוץ מפולחן אליל אחד לחברו. אליל שפלח לו היום וקרא לו קדוש ולשם פולחנו יסד את עתונו, כדי לעשות תעמולה ולהכריז על גדולתו, פסל למחר; וממילא לא היה מקום לכוון לכלי מבטאו של יום אתמול ושקע אורו לפני זמנו."⁹ ה"חיזיון המעציב" האמור שיקף את התנהגותם האידיאולוגית של רבים מבני דורו של בירנבוים ואת הסערה התרבותית והחברתית בה הייתה נתונה החברה היהודית. התנסותו האישית בטלטלה האמורה הביאה אותו לחיפוש אחר שיטה להבראת החברה היהודית.

בירנבוים הציג את שיטתו לראשונה במאמר "עת לעשות" שהודפס בווינה בתרע"ז (1917) בתוך חוברת בשם "דברי העולים"¹⁰. את הרקע האידיאולוגי לשיטתו הוא הציג בחוברת בשפה הגרמנית שיצאה לאור שנה לאחר מכן, ושותרגמה לאידיש ב-1921 בשם "גאטס פאלק"¹¹. כמה מתלמידיו, ששיטתו קסמה להם ואשר היו אנשי עט,¹² הבהירו והדגישו את רעיונותיו, במאמרים שפורסמו בקבצים שבעריכתו או בידיעתו.

⁸ המאמר הוא תרגום מגרמנית – פאם פרייגייסט צום גלויבען, ארצנו, ציריך. לתיאור פרסום המאמר ראה לייטר, "ד"ר נתן בירנבוים", 209.

⁹ שם, 200.

¹⁰ דברי העולים, כתבי העולים העפט א', Judischer Buch und Kunstverlag Max Hicke, ווין תרע"ז. בחוברת דברי העולים נכלל גם מאמר של "אחד העולים" בשם "ד"ר נתן בירנבוים און זיין שטה". בירנבוים תרגם את החוברת לעברית.

¹¹ נתן בירנבוים, גאטס פאלק, וועלט-פארלאג, בערלין תרפ"א. תורגם לעברית – משה שנפלד, עם השם, נצח, בני ברק תשל"ז; עם חלקי מאמרים נוספים משל בירנבוים.

¹² תלמידים שמדבריהם נכללו במאמר – אליעזר שינדלער, מרדכי קנבלאוויטש, משה צעכאוואל ומאיר ודיסלבסקי. אין בידי מידע על שלושה הראשונים; וידיבלסקי (1903-1945) חתם על מאמריו בשם ו. לייכטר, עלה ב-1925 לארץ-ישראל והיה מראשי פועלי אגודת ישראל. דרכו הספרותית נדונה בספר – יוסף פונד, ילקוט רעים חרדים, שירת משוררים אגודתיים צעירים בארץ-ישראל בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים, כרמל, ירושלים תשס"ח, 64-49.

הצגת שיטת בירנבוים להבראת העם היהודי והדין בה יעשו על בסיס דבריו ודברי תלמידיו כמקשה אחת.

חוליי החברה היהודית

בירנבוים ראה את החברה היהודית כעם שנבחר בידי הבורא כדי להביא את המסר האלוהי לעולם כולו ולגרום לביאת המשיח. עם זה נטש בעת החדשה את תפקידו ונקלע להידרדרות מהקודש לחול. בירנבוים בקש בשיטתו להעלות את העם חזרה למצב של קודש שיאפשר לו לחזור ולקבל עליו את תפקידו ההיסטורי.

לצורך זה הוא חקר וקבע מה הם ליקויי החברה המודרנית – "מהומות התקופה" – שגרמו לחוליי העם ולחילונו. בדומה לאצ"ג ראה בירנבוים בעיור ובתוצאותיו החברתיות את מוקד המהומה הברתית שדחקה את היחיד ואת הכלל אל פי תהום. צעקאוואל, אחד מתלמידי בירנבוים, תיאר זאת בשפה בוטה:

נדחקתם לתוך העיר הגדולה והרועשת... נדחפים לתוך בתי החרושת הדחוסים עם הארובות המושחרות כדי לחנוק שם בעשן הזפת הסמך את תחושת מחויבותכם מהר סיני... גירשתם תחושה זו באכזריות בעזרת צפירותיהם הרעשניות של האוטובוסים, צלולי פעמוני רכבות חשמליות... בתי הוללות מחניקים וסגורים... אקורדים של נגינת ג'אז פראית...¹³

בני העם היהודי היו ל"בני כרך גדול" ואף לבני "הכרך העולמי". בעיר הגדולה, בכרך עולמי זה שנמשל לבבל ולנינווה, פשתה הפקרות חברתית, נפגעו חיי המשפחה היהודית וחיי היחיד ונפגעו כל תחומי החיים היהודיים, טען בירנבוים.¹⁴ עוד הוסיף, כי בתנאים החברתיים החדשים שנוצרו בתוך מרוצת ההמונים שבעיר הרועשת נפגעה מהות האדם היחיד ונפגעו היחסים הבין־אישיים שבין אדם לחברו. יכולת האדם היהודי לעלות בקודש ולקיים את הקשר עם בוראו נפגעה גם היא. וידיסלבסקי הגדיר זאת כ"אורבניזם בולע את רחבת הנפש, חוקי החיים החדשים מהרסים את האינדיבידואל".¹⁵ טכנולוגיה מתפתחת במהירות ליוותה את הליכי התיעוש והעיור, והיא נועדה לשרת את האנושות. החברה המודרנית והחברה היהודית שהשתלבה בה "הפכו עולם זה לבעל

¹³ משה צעקאוואל, "איר לעבידיקע קברים!" פנו דרך, פארבאנד פון עולים, המבורג טבת התרצ"ב, באנד א', נומער א, 12. (תרגום י"ט)

¹⁴ נתן בירנבוים, הרצאה באספה המרכזית של "אגודת ישראל" בברלין ביום ד' טבת תרפ"ח, 5; אליעזר שינדלער, ד"ר נתן בירנבוים און זיין מלחמה פאר עליה, בית יעקב, לוד' תרצ"א, ו.

¹⁵ ו. לייכטר [מאיר וידיסלבסקי], "העולים של בירנבוים", כתובים, 29.5.1930, 3.

בית אכזר, המולך על האנושות, הם שכנעו את האנשים שתקתוק המכונות, זמזום החוטים, דפיקות קרונוט הרכבת, עזות גורדי השחקים,,, הינם עיקר החיים ולכל אלה קוראים קידמה. מהחיים הפנימיים ומכל הנובע מהם יצרו בית מלאכה, הלב היה למכונה והאנשים נדחסו לכל התווה ובוהו של ברזל,,, ועוד הצליחו להביא אנשים אלה להיות גאים בגורלם זה.¹⁶

מרטין בובר (1878-1965), הוגה דעות, חוקר, סופר ומחנך ציוני שתרם רבות לפילוסופיה היהודית החדשה, היה מהאישים שכאבו, בדומה לבירנבוים ולתלמידיו את "מחלת דורנו". גם הוא ראה בהתפתחות הטכנולוגית המהירה ובעיור כגורמים שפגעו בקשר הבינאישי ובקשר עם הבורא. כתוצאה מכך "האדם אינו מאמין ואינו פוגש. הוא אינו יודע את סוד ההתקשרות, אינו יודע אלא את העולם שם בחוץ ואת תאותו הקדחתנית שלו ליהנות הימנו."¹⁷

בירנבוים הציג את העיר הגדולה כגורם לשלושה סוגי חוליים: תענוגים שאינם עולים בקנה אחד עם אורח החיים היהודי, עיסוק במסחר ובעסקאות כספים שהרחיק את היהודים מן הטבע ודחקם לעולם כספים שאינו מאפשר לחיות חיים ישרים ורדיפה אחר השכלה כללית לשמה שגררה אחריה תפיסות חברתיות שהרחיקו יהודים מן היהדות.

הליכים חברתיים ותנועות חברתיות שהתפתחו באירופה המודרנית פגעו גם הם ברקמה החברתית והתרבותית של העם היהודי. החברה היהודית הצמיחה בתוכה שתי תנועות - סוציאליזם וציונות - שדחפו למרידה במסורת ולשבירת מסגרות חברתיות של היהדות המסורתית. בירנבוים שהיה אך זה עתה מראשי התנועה הציונית, גינה את הפיכת הרעיון הלאומי או את הרעיון הסוציאליסטי לרעיון קדוש המצדיק ניצול ומלחמה. תנועות מהפכניות "ניסו להביא את ימות המשיח בשנאה, ברצח ובמהומות, ואם תוך כדי כך הצליחו להפיל מכיסאו עריץ... היו המפילים לעריצים". מושגים כ"רוח חופשית", "השכלה", "רלטביזם" וסיסמאות בנוסח "זרקו את הכבלים! חיים חופשיים! חופש לאינסטינקטים" המחישו את "הסערה שפרצה גם לנמל המוגן של היהודים."

החשיבה המודרנית הותירה את האדם היהודי ללא גבולות ומעצורים והרחיקה אותו מהתחיקה האלוהית שקבעה לאדם גדרים. חשיבה זו טיפחה שחרור מן האמונה באל והציבה את האדם במרכז הבריאה כמושל על עצמו. בירנבוים הגדיר מצב זה

¹⁶ בירנבוים **גאטס פאלק**, 8 (תרגום י"פ).

¹⁷ מרטין בובר, **בסוד שיח על האדם ועמידתו נוכח ההווה**, מוסד ביאליק, ירושלים תשל"ג, 34, 46. על הפילוסופיה הדתית של מרטין בובר ראה אליעזר שביד, **תולדות פילוסופיית הדת היהודית בזמן החדש**, חלק שלישי כרך ב, עם עובד, תל אביב תשס"ה, 60-95.

בציניות, תוך שימוש אירוני בתפיסה הדרוויניסטית – "אותו אדם שאינו אלא קוף, גדל כלאחר יד והתרומם למדרגת אלוה".¹⁸

בירנבוים תקף גם את הספרות והאמנות המודרנית שנוצרה בידי יוצרים יהודים. לדעתו היהודי המודרני, חניך תנועת ההשכלה, ראה בכניסה מהירה לחברה הכללית ובהשתלבות בתרבותה ערך חשוב יותר מקיום האומה. ערכה של התרבות החדשה לא נקבע בעיניו על פי טיבה אלא על פי מידת תרומתה להשתלבותו בחברה הכללית. כפועל יוצא נוצרה לכאורה תרבות חדשה, אך יוצריה הם "גמדים המראים על עצמם כעל יוצרי תרבות ונושאים – והפועל היוצא רעש ללא הועיל וציביליזציה גרועה". תפיסות פילוסופיות הגורסות "שכל פשוט" ו"מאטריליזם" נטלו מהיהודי המודרני את היכולת לדעת את איכות האוצר התרבותי המסורתי המצוי בידיו ובמקומו הוא חיפש תרבות חדשה המצויה בתחום הכתבונות והעיתונאות. כתוצאה מכך נכתבו אלפי ספרים, דרמות ושירים שכלל אינם משתווים לאוצר התרבותי היהודי שנוצר במשך אלפי שנים ונטש. בירנבוים תקף גם את התפיסה החדשה של יצירת "אמנות לשם אמנות" וראה בה "פרזה" ו"כלי ריק" כשחלק ניכר מאמנות זו סובב "מסביב לציר הארוטיקה".¹⁹ אחד מתלמידי בירנבוים כינה את התרבות המודרנית, שהמורדים במסורת אוזחים בה – "ציביליזצית הפקר" שמוליכה ל"עולם ניהליסטי" והינה "סם מוות לעם האלהים".²⁰ אחד מתלמידיו תיאר בציניות את הגישה היהודית-המודרנית המהללת "כל משכיל טפש וחסר דעה" הקורא בספרות העברית החדשה ורואה בו "אדם בתכלית השלימות ובעל מידות טובות". לעומתו יהודי מסורתי שלומד יומם ולילה בספרים הכתובים לשון קודש נימנה על "הרוצחים", "ברואים גרועים", "מורדי אור", "צבועים וכדומה".²¹

בירנבוים לחם נגד שני תהליכים שעברו על החברה היהודית בעת המודרנית: האחד – ההתרחקות מן החיים הטבעיים והמעבר לחיים בתוך המון כלאו בין גורדי השחקים בעיר הגדולה בה האדם נחנק בעשנה ומנוע מלהקשיב בגלל רעשיה. השני – מקורות הפרנסה של בני החברה היהודית שהתרכזו בתחומי המסחר הכספים ולא עסקו במקצועות יצרניים ובראשם החקלאות. הוא ראה בשני תהליכים אלה גורמים ראשוניים להידרדרות החברה היהודית ולחילונה, והוא ביקש לשנותם.

לעומת זאת שונה התייחסותו לתחומי התרבות המודרנית תוצרי תנועת ההשכלה, ולתפיסות חברתיות אידיאולוגיות חדשות. התנגדותו לאמנות המודרנית, לספרות החדשה, לסוציאליזם ולציונות לא נבעו מתוך שלילה עקרונית של כל חידוש תרבותי

¹⁸ נתן בירנבוים, "דעליגינעזטעט – מאדערניזם – דאס יונגע דור", פנו דרך, 3. (תרגום י"פ)

¹⁹ נתן בירנבוים, "יריד עולמי או תרבות ישראלית", כתובים, 6.4.1927, 1.

²⁰ אלעזר שינדלער, "פנו דרך, געדאנקן וועגן די דריי קדושות: דעת, רחמים, תפארת", פנו דרך, 13.

²¹ מרדכי קנאבלאוויטש, "דער חטא און די תשובה", פנו דרך, 16. (תרגום י"פ)

או אידיאולוגי. בירנבוים סבר שתכנים תרבותיים חדשים או תפיסות חברתיות חדשות מותרים, אך הם צריכים לנבוע מתוך המסורת היהודית ומן התרבות היהודית המקורית. בירנבוים נאבק במגמות בחברה היהודית המודרנית שביקשה להציב תחומי תרבות ותפיסות אידיאולוגיות כמטרות בפני עצמן ובתוך כך לדחוק הצידה את היעוד התורני והמשיחי של העם היהודי ואף להציב במקומו.

היהודים המודרניים, שגורדי השחקים סגרו עליהם סביב, שהמולת הערים הממה אותם, נושאים את דגל התרבות המודרנית ואוחזים בתפיסות חברתיות שהביאו לחילון החברה היהודית. בירנבוים ראה באוכלוסייה זו את "יוצרי המרידה" וכינה אותם – יהודים עכשוויים שאינם יהודים ("הידישע יודען").²² הוא כלל בהם את המתבוללים ממערב אירופה ומזרחה ואת הציונים – "אלו שפנו לתפיסה הלאומית הזרה". הם מאופיינים לדעתו במרידה והתנגדות לכל אמונה דתית, בשנאה תהומית לכל ארגון דתי, וממילא אין הם יכולים להסכים לקיום מצוות מעשיות ולהצגת סמלים דתיים – "רוחם היא רוח חולין ללא הפסק" (להלן – המורדים). הם ויתרו על הרעיון המשיחי המקורי ובמקומו הציגו "פיקציה ריקנית" שכלל ישראל הוא המשיח; מהציפייה הגדולה לגאולה מובטחת של כל האנושות ושל עם ישראל נותרה אצלם תוכנית ליברלית, חבילת מליצות...²³ המורדים דחו הצידה את התרבות היהודית המקורית והם כ"קברים חיים לנשמה היהודית"; הם "נדחפים כמכושפים לכל רעיון חדש" מתמסרים לו בלב ובנפש "ומפרסמים כל תנועה בת יומה שמביאה לנו, לא אחת, יותר נזק מאשר תועלת."²⁴

הגשמת יעוד העם היהודי

בירנבוים ראה, כאמור, את יעוד העם היהודי להביא את המסר האלוהי לעולם כולו ולגרום לביאת המשיח. חוליי החברה היהודית השכחו ממנה את יעודה. במסגרת התפיסה שהוא גיבש נקבעה הפעילות הנדרשת לצורך עליית החברה היהודית במעלות הקדושה כדי למלא את יעודה המשיחי.

הוא סיווג פעילות זו לשלושה תחומים – דעת, רחמים ותפארת – העוסקים בקשר שבין אדם לבורא, בקשר שבין אדם לחברו ובצד האסתטי של העולם. הוא כינה את שלושת התחומים "קדושות", וקבע כי הן היסודות החשובים ביותר של התורה, מאחר שהן הצד החיובי של שלושה האיסורים החמורים ביותר בתורה: "דעת השם, הפוכה

²² בירנבוים, גאטס פאלק, 5. משה שנפלד, אידיאולוג צעירי אגודת ישראל, תרגם מושג זה ל"עכו"ם": שנפלד, עם השם.

²³ בירנבוים, גאטס פאלק, 10-17, 28.

²⁴ משה צעכאוואל, "איר לעבידיקע קברים!", פנו דרך, 13.

(טפשות) עבודה זרה היא סמל הטפשות; רחמים, הפוכה שפיכות דמים שהיא סמל האכזריות; תפארת, הפוכה (תיעוב) גילוי עריות שהיא סמל התיעוב.²⁵ על שלושה איסורים אלה נקבע – יהרג ועל יעבור.

במושג דעת ביקש בירנבוים לתאר את המצב בו היהודי חוזר ומתוודע מדי יום אל בוראו ומבקש להתקרב אליו, בתוך כך מתעלה פעילותו היום-יומית מן החול אל הקודש: "כדי לעלות בדעת האלהים ולהתלהב בו, ולהכניע עצמנו לפניו עלינו להתכוון אליו ולחזק כוונה...". ה"כוונה", ריכוז כל החושים ברצון להתקרב לבורא, היא האמצעי החשוב ביותר בעלייה בקודש וביצירת הקשר המבוקש עם הבורא. בירנבוים הציג כמה פעולות שעשויות לדעתו להביא את היחיד לידי דעת: לימוד התורה, התפילה, שירת קודש ומזמורי הלל לאל להתרוממות הרוח והתבודדות. ההתבודדות נועדה להסתכלות פנימית כדי "להתכוון" אל הבורא ולהתרחק מ"מהומות העולם". היא תיעשה מדי פעם בבית ויותר מכך בחוץ – "ביער, בשדה בהרים ובים". בירנבוים ביסס את הרציונאל שמאחורי האמצעים להשגת הדעת על תפיסה פסיכולוגית לפיה שלושה משפיעים על נפש האדם – "קול מראה וריח... קול התורה והתפילה ושירה מרוממת, מראות מרוממים, וריח הוא הריח הטוב שמחוץ לעיר במקום שאין מהומות העולם, במקום שמצוי ריח טוב, בשדה וביערות."²⁶ תחום הרחמים כולל את המצוות שבין אדם לחברו – הערבות ההדדית וכפועל יוצא העזרה ההדדית, התרומה לזולת והצדקה, ומעבר לכך התרחקות מאכזריות ומשפיכות דמים.

תפיסת הרחמים של בירנבוים לא התמצתה במושג הצדקה המסורתית, המחייב לעזור ליחיד הדל. הוא שאף לשנות את המבנה הכלכלי-חברתי של הכלל באופן שיאפשר ליצור אמצעי מחייה נאותים לרבים.²⁷ מכאן נובעת דרישתו לייסד בתי מלאכה ובתי חרושת של הכלל, בהם יוכלו לעבוד יהודים רבים בלא שינוצלו בידי בעליהם. אחד מתלמידיו, מרדכי קנאבלאוויטש, הדגיש כי הדרישות בתחום הרחמים נבעו ממקורות היהדות, והתנועה הסוציאליסטית לא הייתה חלוצה בדרישתה להגן על זכויות הפועל. התביעה מעוגנת בתורה; הנביאים דרשו לשמור על זכויות כל אדם וחז"ל דרשו לנהוג כראוי בשכיר ובפועל. הסוציאליזם, לעומת זאת, שבא להביא צדק, הביא עמו שנאה כלפי כל, ובפרט כלפי הדת. עם זאת חייבת החברה היהודית להכיר בעולות שנעשו

²⁵ שם, 9 (תרגום י"פ).

²⁶ בירנבוים, **גאטס פאלק**, 41; אחד העולים, "ד"ר בירנבוים און זיין שיטה"; **דברי העולים**, 23; בירנבוים, "עת לעשות", **דברי העולים**, 11.

²⁷ בירנבוים, "עת לעשות", **דברי העולים**, 10; מרדכי סליפוי, **העולה הגדול ד"ר בירנבוים חייו ופעלו**, פנינים, ירושלים תשכ"ד, 11. אֶזכר מאמר שבירנבוים פרסם בעיתון פועלי אגודת ישראל בפולין (ידישער ארבייטער שטימע) בו דן בתיקון הרבים.

לשכיר היהודי, שכרו נמוך ומעבידיו היהודים פוגעים בזכויותיו כעובד, ועליה להגן עליו ובכך לעלות בקדושת הרחמים. בתחום זה העלה הכותב על נס את פועלה של פועלי אגודת ישראל.²⁸ תלמיד אחר גרס כי דרישות בירנבוים בתחום הרחמים נועדו, בין היתר, לנטרל את פעילות התנועה הסוציאליסטית והתנועה הקומוניסטית, בקרב המחנה החרדי הצעיר.²⁹

תחום הקדושה השלישית, "תפארת", כולל את התחום האסתטי שבחיי היהודי, את ההדר שצריך להתקיים בכל תחומי החיים של הכלל ושל הפרט. הכוונה לאופן ההתנהגות, לאסתטיות של הגוף, הלבוש, חפצים, מבנים, אמנות וביטויי השמחה. התפארת משרתת את בורא העולם בכך שהיא מאפשרת לשקף את כבוד מלכותו בתחומי העולם הזה. קיום התפארת אף עוזר ליהודי למסגר את החיים בחן יהודי ייחודי וליצור אמנות המחזקת את יראת האל.³⁰

בירנבוים סבר כי התפארת היא אחד מיסודות היהדות, חוש היופי והשמחה שיופיו היו קיימים בתקופת התנ"ך והתלמוד, אך לאחר שהעם גלה מארצו היא הוצבה במקום משני לקדושות דעת ורחמים מחשש לעיוות תפיסות העם. בעת החדשה היהודי איבד את חוש היופי וחוש השמחה המקוריים: תנועת ההשכלה שדחפה לחילון העם "משכה את העין לעבר יופי זר... ההתנגדות להשכלה פגעה גם באידיאל התפארת שלנו... תקוותנו שאחרי סילוק ההשפעות המזיקות של העת החדשה מעל התפארת יתגלה יסוד התפארת שביהדות והיא תוכל למצוא את ביטוייה באפיקים יהודיים מקוריים."³¹ תלמידי בירנבוים ראו בהחייאת התפארת גם כלי ללחימה בתוצרים תרבותיים שליליים של המודרנה. האחד ראה בה "אמצעי לגבור על מגיפת הסגנון העכשווי, על המתרות העכשוויים, ועל כל הפריצות והזנות של זמננו."³² האחר קרא כבירנבוים לעודד יצירה אמנותית וספרותית מקורית שצומחת מתוך היהדות ובכך ליצור מחסום בפני ספרות קלוקלת שהדור הצעיר קרא – "ספרים שהרעילו את נשמתנו."³³

האורתודוקסים כמתקני החברה היהודית

המפתח לעצירת ההידרדרות של העם היהודי ותיקונו היה מצוי, לדעת בירנבוים, בידי המחנה האורתודוקסי שבמזרח אירופה. זו האוכלוסייה היהודית היחידה שלא נכנעה

²⁸ מרדכי קנאבלאוויטש, "דער חטא און די תשובה", פנו דרך, 18.

²⁹ אליעזר שינדלער, "פנו דרך", פנו דרך, 13, 18.

³⁰ בירנבוים, גאטס פאלק, 42, 52.

³¹ נתן בירנבוים, "קדושת התפארת" בתוך, אלול תש"ד, 10, תשרי-חשוון תש"ה, 7-8.

³² אליעזר שינדלער, "פנו דרך", פנו דרך, 14.

³³ מרדכי קנאבלאוויטש, "דער חטא און די תשובה", פנו דרך, 18.

"אלילי הזמן", ש"חיה על פי סגנונה ולא לפי השבלונה, שאין לה חלק בסמפוניה האירופאית של רציחה, מלאכותיות ומכאניזם." יהודים שורשיים אלה מחזיקים בפוטנציאל רוחני שהיה מסוגל לעצור את הסחף. אך גם מחנה זה נפגע במהומות העולם המודרני איכותו ויכולותיו נפגעו ולכן הוא לא יכול היה לממש את הפוטנציאל הטמון בו ולהפוך לגורם משפיע על חיי העם היהודי. כדי להבין את הדרוש תיקון הציג בירנבוים את הפגמים שנפלו במחנה החרדי.

הפגם הראשוני שבירנבוים ראה אצל רבים מהאורתודוקסים הייתה באמונתם הדתית: "האמונה הדתית של האורתודוקסים הפכה להיות חסרת גדולה, חסרת כוח להזיז מן המקום, מאחר שאין היא מביטה בגאולה". הוא מצא אצל רבים מהם חוסר התלהבות דתית, חוסר רצון לעלות במעלות הקדושה, צמצום האמונה לקיום המצוות ושקיעה במעין תרדמה רוחנית שמקורה בשובע ובהסתפקות בקיים.³⁴ לדעתו, "אם הדתיות אינה עולה מתוך להבת אש, הרי התדבקה בה מחלה: עצלות או טמטום ההשגה וההכרה." הוא לא הסתפק במילוי מצוות גרידא וציפיה למשיח – "מתנות אביונים העליבוהו קשה, בירנבוים ביקש כי את המשיח נקבל בשכר ולא מתוך חסד."³⁵

בירנבוים סבר שרדיפת האוכלוסייה האורתודוקסית אחר הנוחיות היא שפגמה באמונתם וכתוצאה מכך לא יכול היה המחנה האורתודוקסי להציב לחבריו גבולות וללחום במורדים. היפוכו של דבר – מחד גיסא הם גינו את המורדים ומאידך גיסא נגררו אחריהם וסמכו עליהם. בירנבוים ביקש שהאורתודוקסים יפגינו גם עצמאות פוליטית וחברתית נוסף לחובתם לעלות בקדושה. "מדוע הינכם נזקקים לאחיכם הבוגדים, הנדים בראשם אחריכם? מדוע אין בכוחכם, אלא לצעוד ולו צעד אחד ללא עזרתם?" גם בתחום זה בקשת הנוחות היא שמכריעה את הכף. "עד מתי תשמרו על הנוחיות ותהיו עצלים? עד מתי תשבו בידיים שלובות? קומו ממושבכם החמים ועלו במעלות הקדושה לקראת המשיח!" ביקורתו לא פסחה על המנהיגות הרבנית. הוא סבר שגם הרבנים לא יכלו לפעול לתיקון העם מאחר שהם "בטלנים שיושבים בדד", חסרי כוח לאכוף את דעתם על הצבור מאחר שהם משועבדים לתקיפים "לבעלי ממון".³⁶

³⁴ בירנבוים, גאטס פאלק, 24, 22, 25, 27, 32.

³⁵ שינדלער, ד"ר נתן בירנבוים און זיין מלחמה פאר עליה, 5. וו. לייכטר, "בשוליים", בתוך, תשרי-חשוון תש"ה, 8.

³⁶ נתן בירנבוים, "עת לעשות", דברי העולים, 6-7. (תרגום י"פ)

שינויים הנדרשים בחברה היהודית:

א. אורח החיים

המודרנה הביאה לחילון - "מרידה" - של רבים מהעם היהודי, ולירידה באיכות הרוחנית של האוכלוסייה שנותרה נאמנה למורשת. העם היהודי נבחר על ידי הבורא למלא שליחות רוחנית קדושה, אך בחירה זו חייבת להתממש בידי העם; "עליו לפעול כדי להיות עם קדושים". אם העם לא יפעל להסרת הפגמים שנפלו בו בעת המודרנית, עלולה להישכח ממנו השליחות שהוטלה עליו והוא עלול להיעלם. כדי לסלק את הפגמים ולהצליח לחזור ולשאת בשליחות הקדושה, הציע בירנבוים שורה של שינויים שיש לבצע בחיים החברתיים של העם ובחיים האישיים של כל אחד מפרטיו. הוא סבר שתנאי מוקדם לכל תיקון בחיי היהודים היא הנכונות "להתרחק מעולם התאוה, רדיפת הבצע ושיגעון הגדלות ולא להיות מופרע בידי פאטאליזם-מאטריאליסטי".³⁷ כל עוד לא יתקבל תנאי זה, תיראה כל הצעה לתיקון העם כאוטופיה.

התיקון הראשון שבירנבוים ביקש לבצע היה שינוי דרסטי של אורח החיים של היהודים באירופה - עזיבת הכרך הגדול, התנתקות מגורדי השחקים וציאה אל הכפר, התקרבות אל הטבע. לצד שינוי מקום המגורים דרש בירנבוים לנטוש את המסחר ועסקי הכספים ולעבור לעבוד בעבודות יצרניות, ובעיקר בעבודת האדמה. גם התנועות הסוציאליסטיות-ציוניות חייבו תהליך חברתי שכזה וכינוהו "פרודוקטיביזציה". בירנבוים העלה דרישות אלה בכל מאמריו וראה בהן דרישות בסיסיות לתיקון מצב העם. תלמידו, אליעזר שינדלער, הציג בצורה ציורית:

יהודים חייבים, ככל האפשר, להתנתק מהערים הגדולות. הם חייבים להתקרב אל השדה ואל היער, לאדמה המבורכת של הבורא... הגיע הזמן לשנות את הפרנסות הקלוטות מן האוויר לפרנסות חדשות, בריאות. היהודים חייבים בכל הכוחות להתרחק מעולם המסחר ולהרויח את לחם מעבודת האדמה וממלאכות. היהודים חייבים לצאת מבתי האסורים הבנויים אבן שמאבנים את לבם ואת נשמתם, והם חייבים לחזור לשדות, לכרי הדשא, ליערות ולנהרות המבורכים של הבורא.³⁸

בירנבוים ראה בעבודת האדמה תיקון חשוב, אך הדגיש את השוני בין תפיסתו לזו של הציונות. בעוד הציונות ראתה בעבודת האדמה אמצעי ליישוב ארץ-ישראל, ראה בירנבוים בעבודת האדמה אידיאל העומד בפני עצמו שניתן להגשימו גם מחוץ לארץ-

³⁷ בירנבוים, גאטס פאלק, 41. (תרגום י"ט)

³⁸ שינדלער, ד"ר נתן בירנבוים און זיין מלחמה פאר עליה, 10. (תרגום י"ט)

ישראל, במטרה להבריא את העם – "גלות איכרים לתועלת גדולה יותר בשביל ארץ ישראל מגלות חנוונים". החובה ליישב את ארץ-ישראל נתפסה על-ידו כמצווה דתית כמובנת מאליה, ולא היה בה כדי לסתור את הדרישה לעבודת אדמה – "להחזיר מספר חשוב של העם היהודי לעבודת האדמה בכל מקום שהוא, הוא משאת נפשנו; שעלינו להפנות לבנו בזה בעיקר אל ארצנו הקדושה – הוא דבר מובן מאלינו...".³⁹ עבור הפועלים היהודים ביקש בירנבוים להקים בתי חרושת ציבוריים; סביר להניח שהוא ביקש באופן זה להבטיח לפועלים תנאי עבודה ושכר הוגנים.

אליעזר שינדלער, תלמידו, הבהיר כי בירנבוים ביקש ליישב את ארץ-ישראל, ובתוך כך להלחם בכל נטייה "להפוך את ירושלים לבלל – לעיר תעשייתית אירופאית ואמריקאית." הוא הצביע בציניות על ההתפתחות התרבותית השלילית, לטעמו, של תל אביב בה החלה בשנות ה-30 "פעילות תרבותית" של 'העברים החדשים' – דת ארץ-ישראלית שעיקרה ללחום נגד הדת.⁴⁰

ב. התרבות

בתחום התרבותי ביקש בירנבוים שימור ושינוי בעת ובעונה אחת: שפת היהודים – אידיש, עברית וכל שפה אחרת הייחודית ליהודים – תישמר ותהא שפתם היום-יומית. במקומות שהיהודים נהגו ללבוש לבוש ייחודי להם, עליהם לשמר לבוש זה ולכבדו. הלימודים בבתי הספר יתמקדו בלימוד תורה, משניות וגמרא, אך לצדם יש ללמד "לשון קודש" (עברית) והשכלה כללית – "לאפשר להם ללמוד את כל הדברים והחכמות של העולם בסביבה יהודית של מאמינים." עוד יש "לחזק ולהבריא את גופנו ואת גופם של בנינו ובנותינו."⁴¹ אשר לקליטת חלקים מן התרבות האירופאית, קבע בירנבוים שהמודרנה אינה תרבות אלא התפוררות התרבות והיא לא זהה לתרבות האירופאית. המסקנה המתבקשת, שאין לחשוש שהסתייגות מהמודרנה תרחיק מהצעיר היהודי את האלמנטים החיוביים שבתרבות האירופאית החדשה. בירנבוים אף סבר שהשיבה למקורות היהודיים תאפשר יצירה יהודית מקורית חדשה בתחומי תרבות שונים, שלא תהא חיקוי חסר מעוף של תרבויות זרות:

בשובנו למקור קיומנו הרוחני נרכוש אותה [אמנוח יהודית] לקנינו. אשרי איש שיזכה לראות אותה בתור תולדה ותוצאה של מהות המחשבה,

³⁹ בירנבוים, הרצאה באספה המרכזית של "אגודת ישראל", 7.

⁴⁰ שינדלער, תרצ"א, 10. התכוון כנראה לניצני "תנועת העברים הצעירים" – ה"כנענים", ראו: ברוך קורצווייל, "מהותה ומקורותיה של 'תנועת העברים הצעירים' ('כנענים')", ספרותנו החדשה – המשך או מהפכה?, שוקן, ירושלים ותל אביב תשל"א, 270-300.

⁴¹ בירנבוים, גאטס פאלק, 39. (תרגום י"פ)

ההרגשה והחיים הישראליים! אשרי שיזכה לראות את המשורר המאמין
 אמונה שלמה... אשרי שיזכה לראות קומפוזיטור יהודי שמהלל את
 הבורא בחייו הוא, שמתוך קולותיו ישמע מהותו וגעגועיו. אדריכל יהודי
 שידע לגלות את כוונתו הפנימית ע"י בנינים נפלאים.⁴²

ג. המבנה הארגוני של העם

לצד השינויים באורח החיים ובתרבות דרש בירנבוים שינוי בהנהגת העם ובמבנה
 הארגוני שלו. הוא ביקש לראות את העם כגוף אחד, "כנסת ישראל", שהנהגתו הרוחנית
 – הרבנים – יאורגנו במוסדות מרכזיים ויהיו "הנהגה אבטוריטיבית".⁴³ "הרבנות
 תהפוך למוסד שיהיה המוח והיד של כנסת ישראל, שיהיה המרכז של המנהיגים
 הרוחניים, שלא יצטרך לא ליחידים ולא להמונים, והם יהיו שומרי האמונה". הוא ביקש
 לאפשר לרבנים לפעול באופן עצמאי בלא שיהיו תלויים בתקיפי הקהל ובבעלי הממון.
 לדעתו צריך יהיה להפקיד בידם סמכויות הנהגה ברוב שטחי החיים, כשקביעותיהם
 לא יהיו ניתנים לערעור ולא יהיו תלויים ברצון היחיד. מוסד הרבנות המוצע – "שומרי
 האמונה" – עורר התנגדות בקרב צעירים אורתודוקסים שגרסו כי מדובר במוסד זר
 לרוח היהדות, ש"יפגע בדמוקרטיה הטבעה ביהדות". בירנבוים היה ער לביקורת
 שעוררה הצעתו בנושא המנהיגות וסביר להניח שהיה גם ער לכך שהצעתו אינה תואמת
 למוסד "מועצת גדולי התורה" שבאגודת ישראל. כנגד הטעון בדבר זרות הארגון הרבני,
 הוא טען שמרגע שרבנים מאיישים את המוסד אין הוא זר. אשר לפגיעה בדמוקרטיה,
 הוא הבהיר שלא נעלמו מעיניו הסכנות האפשריות שמוסד זה מציב לדמוקרטיה, אך
 "ניתן להישמר מפניהן והן עדיפות על פני סכנות וטעויות שנובעות מהאינדיבידואליזם
 של המורדים היהודים הפוגעים בעם". שומרי האמונה יוכלו למנוע השפעות מצד
 המורדים על היראים ויוכלו לחנך את העם ללכת בדרכו המקורית.
 שומרי האמונה יעזרו בעבודתם ב"מוסדות אוטונומיים (מחלקות משימתיות)"
 שיוקמו לטיפול בנושאים שונים. בירנבוים מנה שישה נושאים שיהיו בטיפול
 המחלקות:

"ענייני עבודת הבורא" שעיקרם הנהגת על בתי הכנסת, בתי המדרש ומקומות
 קדושים אחרים, ושמירתם; "דרכי פרנסה נאותות" – התיישבות חקלאית ומלאכות;
 דאגה לענייני עזרה הדדית וצדקה; עיסוק בכל ענייני החינוך; השגחה על האסתטיות של
 מבנים, חפצים ולבוש, ושמירה על הלבוש הייחודי ליהודים ועל לשונות היהודים.

⁴² בירנבוים, "יריד עולמי או תרבות ישראלית", 1.

⁴³ בירנבוים, הוצאה באספה המרכזית של "אגודת ישראל", 6.

מוסד שומרי האמונה יאורגן במבנה היררכי המבטיח הנהגה צנטרליסטית ועצמאות כלכלית של הפועלים במסגרתו: "שומרי האמונה יאורגנו בכנסיות: קיימות כנסיות מקומיות, אזוריות, גליליות, ארציות וכנסת ראשית. הכנסת הראשית ממונה על הכנסיות הארציות, אלו ממונות על הגליליות וכו'. כל שומר אמונה הוא נציג וכפוף לכנסת הממונה על הכנסת שלו, והוא גם מקבל את שכרו רק מהכנסת הממונה עליו ומן הוועד העוזר לו."⁴⁴

עם פרסום שיטתו לראשונה, ב"דברי העולים", התפרסם מאמר של מחבר עלום שם שהציג נימוקים לשינויים שנדרשו בשיטה זו: נטישת הערים הגדולות נדרשה מאחר שהמגורים בהן הרבו את מספר "אנשי ההפקר"; שימור השפה והלבוש היהודיים נדרשו כדי למנוע התבוללות; הדאגה לבריאות הגוף חיונית מאחר שבריאות היא תנאי בסיסי ליכולת לעבוד את הבורא; הצבת הנהגה רבנית חזקה ועצמאית נועדה למנוע את המצב האנרכי בו "כל רב תלוי בכל ברייה רדודה שהתעשרה. בכל בעל בית בור, בכל פושע ישראל."⁴⁵ לאחר התבססות מוסד שומרי האמונה ולאחר שמספר האוחזים בשיטה יעלה ויהווה המון רב, ניתן יהיה לחדש את "הסמיכה".⁴⁶

העולים לפני המחנה – דגם התנהגותי

בירנבוים לא הסתפק בהצגת המבנה התיאורטי של שיטתו לקידום העם לקראת ייעודו והציג את התנאים המעשיים להגשמת שלושת ה"קדושות" האמורות בחיי היחיד והחברה. תנאים אלה חייבו שינויים דרסטיים באורח החיים של החברה היהודית, בתרבותה ובמבנה הארגוני שלה. השינויים שבירנבוים דרש לבצע בחברה היהודית ובהנהגתה נראו בעיני רבים במחנה האורתודוקסי כאוטופיה שאינה ניתנת ליישום. בירנבוים היה מודע לביקורת כלפי שיטתו ולקושי ליישמה:

גם אני שאלתי את עצמי כיצד להוציא זאת לפועל? כיצד יהודים ישיגו מוסד חופשי וחזק ומבוסס של שומרי אמונה? כיצד יונהגו הכללים והסייגים... כיצד תיעשה העבודה הגדולה של תיקון העם?

התשובה לשאלה שהוא הציג לעצמו מצויה, לדעתו, בשינוי הדרגתי של החברה היהודית, שראשיתו ביצירת "דוגמא חיה: דוגמא שכזו יש ליצור; מחנה יהודי שיעמוד לפני כנסת

⁴⁴ נתן בירנבוים, "עת לעשות", **דברי העולים**, 14; בירנבוים תרפ"א (לעיל הערה 11), 44-46. (תרגום י"פ)

⁴⁵ אחד העולים, "ד"ר בירנבוים און זיין שיטה", **דברי העולים**, 25, 14.

⁴⁶ נתן בירנבוים, "עת לעשות", **דברי העולים**, 10. סמיכה – סמיכת חכמים שרשאים לדון דיני ממונות ודיני נפשות, ולהיות חברי הסנהדרין. כ-400 שנה לאחר חורבן בית שני בטלה הסמיכה.

ישראל, ויחיה ויהיה מאורגן כפי שכל כנסת ישראל אמורה להיות מאורגנת". מחנה זה "שחבריו שואפים לצדק ולקדושה ומתכוונים להביא את המשיח", יאורגן בקבוצות, ישמש דגם התנהגותי לעם ומדי פעם יצטרפו אליו חברים נוספים עד שההתארגנות תהיה זהה לכנסת ישראל; לחברי התארגנות זו הוא קרא "עולים". בירנבוים לא ראה מקום לשינוי מהפכני אלא להליך אבולוציוני שיביא לתיקון העם.

רעיון יצירת ארגון עולים עורר גם הוא ביקורת; מבקרי שיטתו, מתוך המחנה האורתודוקסי, חששו מיצירת "כת" או "מסדר" – ארגונים שאינם תואמים את רוח היהדות. בירנבוים היה קשוב לביקורת וניסה להתמודד עמה. לגרסתו אין מקום לחששות מאחר שארגון העולים שיקום חסר את מאפייני הכת והמסדר – העולים אמורים לפעול בקרב עמם באהבה, מתוך רצון לתרום וללא מאבק, בניגוד לכת. הם גם לא יהיו מסדר "שכן אין להם סודות ודברי לוואי המצויים במסדרים". "הם אינם מבקשים להחדיר לאף אחד את חומרותיהם, שיטותיהם ותקנותיהם" והם יהיו מוכנים לקבל לשורותיהם חברים "שעדיין אינם ראויים לגמרי או מוכנים להיות עולים, כמוֹבן עם התחייבויות וזכויות מוגבלות."⁴⁷

הוא ראה בעולים את האליטה הרוחנית של העם; נבחרים שיקבלו על עצמם לחיות בהתאם לתוכניתו על פי שלוש הקדושות – דעת, רחמים ותפארת. הוא הבין שהעולים צריכים להיות אנשים יוצאי דופן שיוכלו באורח חייהם להתעלות ולהפיץ את רעיונותיו: "אנשים נכונים ומתאימים... אנשים כבירי רצון ובעלי מסירות נפש שיקבלו עליהם לחיות על פיו [רעיון העלייה] למרות כל התנאים האירצויים... חיל קטן של חלוצים להתקדשות עצמית שיוכלו להיות למשל ולמפת בתוך חוג עם ישראל..."⁴⁸

בירנבוים ראה את העולים מתארגנים ומתיישבים כהתאגדויות חקלאיות שחבריהן קיבלו על עצמם כללי התנהגות ברורים, והם פועלים מתוך תחושת שליחות דתית. העולים יחיו בקבוצות בשיתוף, תוך עזרה הדדית, אחדות ותחושת שותפות לרעיון נעלה והבאת "מתודה חדשה".

בירנבוים התווה לעולים מערכת כללים להתנהגות ולפעולה, שאמורים היו לעזור להם להיחלץ מבין גורדי השחקים וממהומות העולם ולעלות בקדושה: העולים נדרשו לחיות בהתיישבות חקלאית, לוותר על מרבית הקניין הפרטי ולחיות בשיתוף רכוש, בצניעות, תוך ויתור על מותרות. היה עליהם להצניע לכת בהתנהגותם, בלשונם ובלבושם, ונאסר עליהם לשחק במשחקי מזל ובתחרויות. עוד הוטלו על העולים החובות הבאות: לעסוק באינטנסיביות בלימוד תורה וחכמת ישראל, ללמוד את תולדות ההתלהבות והדבקות

⁴⁷ בירנבוים, **גאטס פאלק**, 46-47. (תרגום י"פ)

⁴⁸ בירנבוים, "יריד עולמי או תרבות ישראלית", 7. (ההדגשה במקור)

בישראל, ללמוד זימרה יהודית ולפעול לפיתוח אמנות ברוח יהודית. כל אחד מהעולים נדרש להתבודד לפחות אחת בשבוע כדי "לעשות חשבון הנפש... כדי לידע אם ובאיזה מידה קיים את המצוות...". עולה שלא זכה ללמוד תורה לפני שהצטרף לחברת העולים, יסופקו לו האמצעים ללימוד בעת היותו בחברה. נוסף לתפקיד המרכזי שבירנבוים ייעד לעולים כדגם התנהגותי לעם כולו, הוא ביקש שחברים מביניהם ייסדו "בתי לימוד קבועים ונוודים שתעודתם לקרב את הרחוקים, ביחוד את המלומדים שבהם... שהם מנהיגי רוחם, ולהורותם דרך היהדות ברוח החרדים."⁴⁹

יישום תוכנית "העולים" – ניסיון שלא עלה יפה

בירנבוים החל בניסיונות לממש את תכניתו ב־1916 בעת שגיבש את קווי המתאר הראשוניים שלה: "בחורף תרע"ו התחלתי לתור אחר שותפים לשאיפתי והצלחתי בכך ללא קושי רב. אך המלחמה והאירועים שבעקבותיה, שעד היום לא פסקו, פגעו קשה בניסיונות שלי. כיום [1918] אני מקווה שההפרעות הקשות תפסקנה, ואז נופיע בפני עמנו.⁵⁰ בירנבוים הציג את השותפים האמורים לתפיסתו כמי שהשתתפו בגיבוש עיקרי התכנית כפי שפורסמו ב־1917; העיקרים אף "נמסרו בלשונם, ובהם בוטאו דעותינו מטרותינו ותעודתנו". החברים גם בקשו לייסד "אגודה של עולים" אך המלחמה לא אפשרה זאת.⁵¹ בשנים הראשונות שלאחר פרסום התכנית, ניסה בירנבוים להגשימה בעזרת אותם שותפים לתפיסתו – תלמידיו וחבריו – כתנועה חברתית עצמאית הצומחת מלמטה ללא ארגון פוליטי. שאיפתו הייתה לגרום להמוני צעירים להצטרף אליה ממניעים אידיאולוגיים ולייסד קבוצות עולים המתיישבות בכפר. פניותיו אל הנוער האורתודוקסי הצמיחה פירות מעטים. צעירים אורתודוקסים רבים הוקסמו מחלקים בתכניתו, אך לא רבים מהם הצטרפו לחוגי עולים.⁵²

לאחר כעשר שנים של ניסיונות עקרים להוציא לפועל את תכניתו הוא החליט לנסות ולנצל את הכלים הארגוניים של אגודת ישראל למימוש תכניתו. הוא פנה למנהיגים מקרב אגודת ישראל בבקשה לבוא לעזרתו, אך לא נענה. בספטמבר 1929 הוא הציג את

⁴⁹ בירנבוים, שם, 8-9.

⁵⁰ בירנבוים, **גאטס פאלק**, 33. (תרגום י"פ)

⁵¹ דברי העולים, 7. (תרגום י"פ)

⁵² אין בידי מידע על מספר חוגי העולים שנוסדו בגרמניה ובפולין. במקורות – משה בנימין קליינמן, **פרקי חזון ומעש**, חברים מוקירים וידידים, תל אביב תשל"ב, 97; *Der Aufsteig*, פברואר 1931, 191; נובמבר 1931, 241-242 דווח על חוגים בבנדן, קרקאו וורשה שבפולין, בהידע שליד אנטוורפן ובברטיסלבה.

תכניתו בפני צירי הכנסייה הגדולה השנייה⁵³ של אגודת ישראל העולמית שהתכנסה בווינה. הכנסייה הגדולה לא קיבלה כל החלטה אופרטיבית בנוגע לתוכניתו והוא החליט להציגה בפני כינוס הנהגת אגודת ישראל העולמית. ב־28.12.27 הוא הציג את התוכנית בפני המועצה המרכזית של אגודת ישראל העולמית שהתכנסה בברלין. בירנבוים הביע בפני המועצה את תקוותו שאגודת ישראל "תוכל להפנות את עצמה לתעודות הגדולות שקראתן בשם החזרה לעבודת האדמה ויצירתה ושכלולה של 'כנסת ישראל' מלבד תפקידיה ההסתדרותיים והפוליטיים..."⁵⁴ בירנבוים ראה לעיני רוחו את מועצת גדולי התורה ואת המוסדות הפוליטיים של אגודת ישראל העולמית פועלים ליישוב עולים במושבות ולחינוך ברוח רעיונותיו. כדי לשכנע את חברי המועצה המרכזית לתמוך בתוכניתו הוא הבהיר להם שהעולים לא יהיו לארגון פוליטי וממילא לא יתחרו בפעילות האגודאית, ואף הצביע על התועלת הפוליטית שתצמח מהם לאגודת ישראל – "העולים יכולים להיות לאגודת ישראל לכה מיוחדת, אם תבין להשתמש בהזדמנות זאת". ההרצאה בפני המועצה לא הניבה כל פרי ומנהיגות אגודת ישראל לא נענתה לאתגר שהוא הציב לה. במאמר, "העולים והעלייה", שפורסם בדער איזראעליט – עיתון אגודת ישראל בגרמניה – בעקבות הרצאתו בפני המועצה המרכזית, נקבע כי לתכניתו לא היה כל הד בחוגי ההנהגה האגודאית והנוער האגודאי כאחד. בירנבוים הגיב למאמר זה במאמר "אדישות והתנגדות", בו הסביר כי חלק מעסקי האגודה היו אדישים לתכניתו ואילו רבים אחרים חששו שתנועת עולים תהיה לגורם מתחרה באגודת ישראל ולכן התנגדו לה וקבעו: "אמנם רעיון העולים הוא יפה וטוב אלא שלהגשמתו אין צורך בחברה מיוחדת, לשם כך קיימת אגודת ישראל"⁵⁵.

בירנבוים קיווה למצוא תמיכה בתכניתו בחוגי פועלי אגודת ישראל⁵⁶ (להלן – פא"י). רבים מהנהגים אחריו היו חברי פא"י, וההיבטים הסוציאליים שבתכניתו תאמו את דרכה האידיאולוגית של פא"י. נפתלי שצופק שהיה מראשי פא"י בפולין ופעיל בחוגי עולים, כתב על הקשר הרצוי בין תנועתו לארגון העולים: "ההדדיות מחויבת המציאות. אלה זקוקים לפועלי אגודת ישראל כתמיכה בשאיפתם במה שנוגע

⁵³ כנסיה גדולה כונתה ועידת צירי אגודת ישראל העולמית מהארצות בהן התגבשו סניפיה. למידע על דיוני הכנסיה הגדולה השנייה ראה פונד, **פירוד או השתתפות, אגודת ישראל מול הציונות ומדינת ישראל**, 70-71.

⁵⁴ בירנבוים, הרצאה באספה המרכזית של "אגודת ישראל", 8. ההרצאה ניתנה בגרמנית ותורגמה לעברית בידי שמואל אסטרזר, תלמידו של בירנבוים ושותפו להנהגת ארגון העולים.

⁵⁵ סליפוי, **העולה הגדול ד"ר בירנבוים חייו ופעלו**, 148.

⁵⁶ פועלי אגודת ישראל נוסדה ב־1922 בפולין כארגון אגודאי שמייצג את השכירים האורתודוקסים ושומר על זכויותיהם. על ייסודה ותפיסתה האידיאולוגית ראה פונד, **פירוד או השתתפות, אגודת ישראל מול הציונות ומדינת ישראל**, 79-82.

לעליה בשטח הסוציאלי והמוסרי, מאידך זקוקה פא"י לעולים כדי להחדיר בקרב ההמונים הרחבים אור ונפשיות ולנצח את הגורמים המובילים לאבדון. פועלי אגודת ישראל מהווה מחנה חלוץ של רעיון העליה בעם, לכן חיבים העולים לעזור לקבוצת חלוץ זו לנצח".⁵⁷ מניסוח הדברים ניתן ללמוד כי נאמנות שצופק הייתה נתונה בראש וראשונה לפא"י.

בסוף שנות ה-20 נוכח בירנבוים לדעת כי התנועה האגודאית המאורגנת לא תבוא לעזרתו ולא תעשה למימוש תכניתו, והוא החליט לנקוט בצעדים פוליטיים עצמאיים למימושה. באלול תרפ"ט הוא כינס בוניה כמה חברים לדעה מפולין וממערב אירופה והעמידם על כוונתו לייסד ארגון עולים.⁵⁸ בראשית 1930 הם הכריזו על ייסוד "ארגון העולים". בראש הארגון עמד בירנבוים, מזכיר הארגון היה שמואל אסטרזצר ולצידם חברי ההנהלה – מ' אלזאס וה"ב ואן-לאובן; וינה נקבעה כמקום מושב ההנהגה. הנהגת הארגון ייסדה את העיתון דער אאופסטייג ופרסמה בגיליונו הראשון את מניפסט הארגון: "אנו מבקשים לחפש אחר האלוהים בצורה ידידותית אך במשטר קפדני בחיינו, ברוח התורה, ולקחת על עצמנו חיובים מיוחדים. נוסף לרעיון של חנוך עצמי אנו בדעה שיש לפעול לחינוך האחרים... הפרוגרמה שלנו מבקשת לקשר אדם עם רעהו תוך כדי עבודת האדמה וחשיבה."⁵⁹ לאחר המניפסט הובאו מטרות הארגון וכללים לעולים תחת הכותרת "הססטוס של ארגון העולים ועמדותיו העקרוניות."⁶⁰

בפתיח הוצג הארגון ומטרתו: ארגון העולים הוא ארגון של יהודים שומרי דת, המבקשים לפעול למען העלייה של עם ישראל. כדי למלא את מטרתו יפעל הארגון בשלושה מישורים:

1. קידום החברים שיתקשרו בארגון ויקבלו את מרותו, לחינוך עצמי ברוח התורה;
2. קידום הרמה הרוחנית-אתית של הקהילה;
3. חינוך העם והבראתו על ידי חיים בהתאם ההלכה.

בחלק השני של ההודעה הוצג מבנה הארגון:

הארגון יורכב מהתאגדויות עולים מקומיות המקיימות קשר חזק בין חבריהן וכפופות להנהלה ארצית. הנשים חברות הארגון תתאגדנה בהתאגדויות מקומיות נפרדות.

⁵⁷ סליפוי, העולה הגדול ד"ר בירנבוים חייו ופעלו, 156. "Aulim Und Arbeter-Agudo" נפתלי שצופק,

Der Aufsteig, פברואר 1931, 179.

⁵⁸ לייכטר, "בשוליים", 9.

⁵⁹ *Der Aufsteig, Eine Juedische Monatsschrift*, אפריל 1930, 25. (תרגום י"פ)

⁶⁰ סם, 25-26. (תרגום י"פ)

בארגון יהיו שלושה סוגי חברות:

1. חברים "בעלי סטטוס מיוחד" שיתאגדו בחוגים קטנים, יקבלו עליהם את כל חיובי העולים, ישמרו על קשרים קהילתיים הדוקים ויהיו נתונים למרות הקהילה;
  2. חברים בחוגים גדולים שיקבלו עליהם את חיובי העולים אך לא יהיו נתונים למרות הנהגת העולים;
  3. חברים "מיוחדים" שיהיו מוכנים לפעול למען קהילת העולים, להשתתף במפעליהם, אך לא יחויבו בקבלת חיובי העולים.
- בחלק השלישי של ההודעה הובאו החיובים שיוטלו על חברי קהילת העולים, במיוחד על החברים בחוגים הקטנים:

1. ללמוד ולהרחיב את הידיעות ביהדות, בפרט אלו הרלבנטיות להתנהגות, בתחומים ובהיקף שקהילת העולים תקבע;
2. להימנע מחיי מותרות, לשמור על טוהר הלשון, להתלבש ולהתנהג בצניעות ובאופן ייחודי, להימנע מהימורים ומעיסוק בכספים;
3. להימנע מכל רצון לרכושנות ומבעלות על רכוש, מאחר שהתפיסה המרכזית של קהילת העולים אוסרת במפורש רכושנות;
4. חשבון נפש אישי והתבודדות במועדים קבועים, על פי הנחיית ההנהגה;
5. לאהוב ככל האפשר את חברי קהילת העולים ואת מוריהם;
6. להתארגן ולהתיישב במושבות חקלאיות מאוגדות; לצד העבודה והלימודים תקבענה בהן אפשרויות בילוי נאות וחופשות;
7. לקחת חלק בקורסים, בתרגילים ובהתכנסויות שנועדו ללימוד יהדות, להכרת מהות הבורא (דעת), לקידום האנושיות (רחמים) ולשיפור ההתנהגות (תפארת);
8. לקחת חלק בכל פעילויות הקהילה המקומית של העולים.

שלוש-עשרה שנה חלפו מאז שבירנבוים הציג לראשונה את תכניתו ועד שהרעיון הבשיל והיה להתארגנות פורמאלית. בשנים אלה הוא פרסם את עיקרי תכניתו, בכתב ובעל־פה, בחוברות "דברי העולים", במאמרים בעיתונים ובהרצאות, ורכש לו תלמידים רבים מבין צעירי המחנה האורתודוקסי. חקוותו למשך אחריו תנועת המונים נגזזה כבר בשלבים הראשונים של הצגת הרעיון, וגם ייסוד התארגנויות עולים קטנות נתקל בקשיים.

בירנבוים הבין כי תעמולה היא הכלי העיקרי לגיוס חברים לארגונו והוא פעל לייסוד עיתונים מקומיים באירופה שיפיצו את דבר ה"עולים": באוגוסט 1930 נוסד בקולומיי שבחבל גליציה (מערב אוקראינה) הירחון באדיש "עולים בלעטער", כנספח ל"דאס יודישע ווארט"; שלמה בירנבוים, בנו של נתן ב', ואליעזר שינדלער

היו עורכיו. בדצמבר 1931 נוסד בפולין עיתון עולים בשפה הפולנית בשם "פנו דרך" (Pany Dejrech). בסמוך לאחריו (טבת תרצ"ב) נוסד בהמבורג העיתון "פנו דרך" בשפה העברית, שעורכיו וכותביו היו בירנבוים, שינדלער ואסטרזר. במקביל הם פרסמו חוברת באידיש – "וואס מיר מיינען און וואס מיר ווילן" (מה כוונתנו ומה רצוננו) – ובה תקנות הארגון ומטרותיו. בראשית 1932 קיבל בירנבוים את הסכמת מערכת "בית יעקב", ירחון רשת החינוך האגודאית לבנות בפולין, לפרסם בו פרקים מספרו בשפה הגרמנית – "הבטחה ועליה" – בתרגומו לעברית.⁶¹

בירנבוים חיפש שותפים לתכניתו גם בין מנהיגים אגודאיים שלא הזדהו עם כל מרכיביה. מקסימיליאן לנדאו, ממנהיגי אגודת ישראל בגרמניה, ביקש קודם לכל למצוא פתרון כלכלי להמוני יהודי מזרח אירופה שהיו נתונים במצוקה. הוא גיבש תכנית שעיקרה פרודוקטיביזציה של המוני היהודים ויישובם ביישובים חקלאיים. התפיסה הכלכלית הדומה בשתי התכניות דחפה את לנדאו להצטרף לבירנבוים והוא פרסם בגיליון הראשון של דער אאופסטייג מאמר שסיכם את עיקרי תכניתו. לנדאו הציג את תכניתו ב־1933 בפני המועצה המרכזית של אגודת ישראל, וב־1937 בפני הכנסיה הגדולה השלישית של אגודת ישראל; את הרצאתו זו הוא פרסם ב־1938 בחוברת. בהרצאתו הוא קרא להנהגה האגודאית לפעול להוצאת המוני היהודים מתוך הערים וליישובם מחדש ביישובים כפריים, באזורים לא מיושבים כביצות פינסק, אוסטרליה ואנגולה. הוא ביקש ליצור מעמד איכרים שיהיה לגרעין החברתי החזק של העם היהודי. לנדאו הסביר כי תפיסתו הכלכלית קרובה לרעיונותיו של בירנבוים, ודרש מהנער "להכיר בחשיבות השעה וגודל הרעיון: לייסד על אדמה חדשה חברה יהודית אמיתית ובריאה על יסוד צדק סוציאלי, ללא ניצול קפיטליסטי, ללא השפעות סביבה זרה, על ידי פיתוח הווי של תרבות תורנית טהורה."⁶² בירנבוים חבר אל לנדאו ב־1932 והשתתף עמו ב"ועדה להסבה מקצועית והתיישבות" שנוסדה במסגרת אגודת ישראל בגרמניה. הם קיבלו מהשלטונות קרקע ורישיון להקמת יישוב חקלאי אגודאי במקום, והם שכרו שרותי אגרונום שינחה את המתיישבים בעבודתם. בירנבוים אף זכה להשתתף בהנחת אבן הפנה ליישוב עולים ראשון זה.⁶³ אך ייסוד היישוב לא יצא לפועל מאחר שהנאצים עלו לשלטון ובירנבוים היגר להולנד.

⁶¹ פנו דרך, 24. הפרק הראשון פרסם בגיליון מס' 77 של בית יעקב.

⁶² Maximilian Landau, *Wanderung und Sidlung, Israelit und Herman*, Frankfurt 1938, 10 (תרגום דב גולדשמידט).

⁶³ שם, 11; סליפוי, *העולה הגדול ד"ר בירנבוים חייו ופעלו*, 152; הובאה גם תמונת הנחת אבן הפנה בהשתתפות בירנבוים.

המקורות האידיאולוגיים של תכנית העולים

בירנבוים אמנם ניסה בתחילת הדרך להציג את התכנית המגובשת כפרי דיונים של כמה חברים לדעה, אך בפועל היא הייתה כולה פרי רוחו. האלמנטים הרבים והמגוונים שנכללו בתכנית מלמדים על כמה מקורות מהם שאב את מרכיביה.

הטלטולים האידיאולוגיים שעברו על בירנבוים בבחורותו הותירו בו את רישומיהם ועקבותיהם ניכרים בתוכנית העולים. ערגתו לדרך חדשה בחיפוש אחר חיים יהודיים אותנטיים ולהתעלות רוחנית נבעו מתפיסה חברתית לה היו שותפים, לדברי בובר, אנשי רוח יהודים ושאינם יהודים: "תשוקה כבירה לחיי-חברותא עוברת עתה [ראשית המאה ה-20] אל כל בעלי הנפש בחיי התרבות המערבית... הם נושרים מתוך תאי החברה הנובלים ובהיותם מופקרים לעזובה רבה בקרב ההמולה הם מרגישים בעל כרחם בדידות שלילית... ומכאן הם עורגים לחברותא, מחוזרים אחריה, עובדים בה."⁶⁴ בובר בדומה לבירנבוים, ראה את האפשרות ליצירת חברותא גיבוש קבוצה השותפה לרעיון נעלה ושחבריה מצויים בזיקת גומלין זה לזה כאמצעי נגד חברת ההמונים הטכנולוגית והכופתת - "מצוה היא להעמיד במקומה עדה שבאחוזה."⁶⁵

אחד מבעלי הנפש האמורים שכנראה השפיעו על תפיסתו של בירנבוים היה גוסטב לנדאואר (1870-1919) יהודי יליד גרמניה, הוגה דעות סוציאליסטי, שיש הרואים בו מהפכן ואנרכיסט. הוא גיבש תפיסה ייחודית להגשמת הסוציאליזם ללא מהפכה אלימה, תוך יצירת מהפכה חברתית.

לנדאואר ראה ביהודים הנוהים אחר הסוציאליזם ועם זאת ממשיכים להגדיר עצמם כיהודים, משרתים את האנושות בשני אופנים - יוצרי אומה חדשה כלל אנושית, ונוצרי האומה העתיקה. דרישתו מיהודים אלה הייתה לרומם את אומתם מ"מחבוא השלווה של עובדות בעלמא לרמה של דברים של רצון ושינוי... לבטא את מהותנו את שאיפתנו, את הדעת שבנו... להיות אומה פירושו לשאת בתפקיד..."⁶⁶ הוא ראה במדינה הכוחנית-קפיטליסטית, הטכנוקרטית וההומה את שורש הרעה החברתית, וביקש ליצור מהפכה חברתית בדרך אבולוציונית. הוא ביקש להחליף את הזיקה למדינה ב"חברותא" - צורת התאגדות חברתית אלטרנטיבית למדינה. חברה שתיבנה מקבוצות קטנות של חברים לרעיון, השואפים לחברות אמת ביניהם, להתעלות ולהתרוממות רוחנית. החברים יחיו בכפרים שיתופיים ויתפרנסו מעבודת האדמה ומתעשייה שיתופית; קבוצות החברים יהוו את צורת היסוד של החברה הסוציאליסטית החדשה "העדה", שתהווה דוגמת

⁶⁴ מרטין בובר, **נתיבות באוטופיה**, עם עובד, תל אביב תש"ז, 134.

⁶⁵ לייכטר, "העולים של בירנבוים"; בובר, **בסוד שיח על האדם ועמידתו נוכח ההווה**, 34.

⁶⁶ גוסטב לנדאואר, "האמנם הרהורי כפירה?", בתוך: ח' זליגמן י' גורן (עורכים), **לור, לנדאואר, מיהם אנרכיסטים יהודים**, יד טבנקין, רמת אפעל 1997, 90.

חיים לסביבתה ותמשוך אחריה המונים, לחקתה. חברי העדה ילמדו ויפעלו ל"צמיחת האישיות מיום ליום" ולהתרוממות לפסגות, וגם כאשר יחזרו לשגרת היום-יום יותרו בחברותא.⁶⁷

בירנבוים נהה, כאמור, תקופת מה אחר הרעיון הסוציאליסטי וודאי הכיר את תפיסתו של לנדאואר. חלקים רבים בתחום החברתי שבתוכניתו של בירנבוים דומים ואף זהים לתוכניתו של לנדאואר, ומלמדים שבירנבוים הושפע מלנדאואר ושאל מרעיונותיו: בירנבוים שותף ללנדאואר בתפיסת האומה כנושאת תפקיד לתקן את האנושות כולה. שניהם דרשו מבני האומה לחרוג מהשלווה והנוחות בה הם שרויים, לא להסתפק בעשייה מיכנית של הפעולות היום-יומיות (המצוות), ולעלות לרמה של רצון לשליחות ולשינוי, ובכך לבטא את המהות שבעם.

שניהם ראו בקבוצות קטנות של אנשים ("עדה"; "עולים"), המייסדים כפרים שיתופיים, דגם לחיקוי שיביא להצטרפות המונים אל דרך חייהם. שניהם ביקשו שאנשי הכפר יטפחו קשר חברי ביניהם וישתדלו להתעלות בחייהם האישיים ולתרום לחברה, כדי שיוכלו להיות דגם לחיקוי להמונים, ולהגשים את המטרה הנעלה שהוצגה לפנייהם. בירנבוים השתמש בכלים שלנדאואר יצר אך יצק לתוכם תוכן שונה – המטרה אינה חיסול המדינה ויצירת חברה סוציאליסטית גרידא, אלא תיקון חברתי הכולל סממנים סוציאליסטיים כדי להתקרב לבורא ולהגשים את היעוד המשיחי.

בעוד שתורתו של לנדאואר השפיעה על עיצוב התחום החברתי של תכנית העולים, סברו תלמידי בירנבוים שהתכנים הרוחניים של התכנית נשאבו משלוש תפיסות ותנועות מסורתיות ביהדות: תנועת המוסר, החסידות והקבלה. בירנבוים לא נהה אחר תנועת המוסר ואף סבר שלא עמדה במבחן המציאות ולא הייתה לתנועת המונים, והוא התנגד לחסידות ולפולחן הצדיק. עם זאת הוא ראה צדדים חיוביים בשתי התנועות ושאל מהן תכנים לתכניתו. הוא העריץ את החיות ואת החמימות שהחסידות עוררה בקרב חברה וביקש שהעולים יטפחו את התנהגותם הדתית ברוח זו. מתנועת המוסר הוא שאב את המידות, הדרישות המוסריות שהיא הציבה לחבריה, והציבן בפני העולים.⁶⁸ צורת התיקון הרוחני הועתקה מן הקבלה; במיתוס הקבלי תיקון העולם נעשה במעשיו של כל יהודי והם שמביאים את העולם למעמד המתאים לגאולה, בכוח המאגיה הנסגרת שבפעולה האנושית. המשיח מגיע, על פי תפיסה זו, בסיום תהליך התיקון ואין הוא אלא סמל וערובה לתהליך התיקון.⁶⁹ בירנבוים הציב תפיסה זו של הרעיון

⁶⁷ גוסטב לנדאואר, "היישוב השתופי", **כתבים נבחרים (1900-1919)**, ספרית פועלים, מרחביה 1982, 77. המאמר פורסם לראשונה ביולי 1909.

⁶⁸ לייכטר, **בסוד שיח על האדם ועמידתו נוכח ההווה**, 9.

⁶⁹ גרשם שלום, **פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה**, מוסד ביאליק, ירושלים תשל"ו, 111.

המשיחי במרכז תכניתו; העלייה בקדושה של המוני היהודים, בדעת ברחמים ובתפארת תגרום לביאת המשיח. הוא גם השתמש במושגים קבליים – "עלייה" ושלוש מהספירות הקבליות שביסוד העולם, דעת, רחמים ותפארת, היו למרכיבי יסוד בתכניתו. בירנבוים הושפע גם מהציונות – "הוא אינו ציוני רשמי אך אוהב ארץ ישראל ותקוותו קשורה בארץ". מכאן, בין היתר, דרישתו לשמר את השפות הייחודיות ליהודים ולהעדיף את ההתיישבות בארץ-ישראל.⁷⁰ גם דרישתו למעבר למקצועות יצרניים הושפעה מתפיסת הציונות הסוציאליסטית שבקשה פרודוקטיביזציה של העם היהודי לצד יישובו בארץ-ישראל.⁷¹ תלמידו תיאר תפיסה זו בתכניתו של בירנבוים: "הגיעה העת לשנות את הפרנסות הקלוטות מן האויר ["לופט פרנסות"] לפרנסות חדשות בריאות. היהודים חייבים בכל הכוחות להתרחק מעולם המסחר ולהרוויח את לחמם מעבודת האדמה וממלאכות."⁷²

אחרית דבר

סממנים רבים בתכניתו של בירנבוים קסמו לצעירים אגודאיים; הוא העמיד בפניהם אתגרים ברף התנהגות גבוה, בקשר הבינ-אישי ובקשר לבורא. עם זאת לא נמצאו רבים שהיו מוכנים לקחת על עצמם מחויבות למילוי מכלול דרישותיו מהעולה. צעירים רבים במחנה האגודאי חפשו אפיקים חדשים ליצירה ספרותית ודרשו מרחב גדול ליצירתיות ולפעילות חברתית ללא כפייה. הם ודאי נרתעו מהחלקים בתכניתו שחייבו הנהגה אוטוריטיבית. להמונים האורתודוקסים תכניתו כלל לא נדעה שכן העיתונים בהם כתב והחוברות שפרסם לא זכו לתפוצה רחבה וכל ניסיונותיו להרחיב את מעגל הקוראים לא צלחו. בפועל הובאה תכניתו לידיעת חוג מצומצם של צעירים אורתודוקסים אינטלקטואלים שבתוך אגודת ישראל. אליטה אגודאית צעירה זו ראתה בו מעין נביא שניסה לעורר את העם, להוציאו מבין גורדי השחקים ולהעלותו לרמה רוחנית גבוהה יותר: "זה קרוב ל-20 שנה שד"ר בירנבוים לוחם במסירות נפש, בהתלהבות נבואית למען העלייה של העם היהודי... המתבודד האצילי הגדול יצא דרך קבע אל המחנה היהודי וחלק עמו את אוצרותיו... כישעיהו הנביא."⁷³ ר' בנימין, הפובליציסט, המבקר

⁷⁰ אחד העולים, "ד"ר בירנבוים און זיין שיטה", **זבדי העולים**, 25. מצביע על קרבת התכנית לקבלה ועל היות בירנבוים ציוני בפועל.

⁷¹ "יסודות ברית הפועלים העולמית של הסוציאליסטים היהודים 'פועלי ציון'", **עם ומולדת**, ערך ח מרחביה, הלוי, ירושלים תש"ט, 508.

⁷² שינדלער, **ד"ר נתן בירנבוים און זיין מלחמה פאר עליה**, 9. (תרגום י"ט)

⁷³ שינדלער, שם, 3-4.

הספרותי והוגה הדעות שלא השתייך למחנה האגודאי, הוקסם מרעיונותיו של בירנבוים והציבו בין "בני הנביאים. של הדור.⁷⁴

בירנבוים הציב לצבור האורתודוקסי תכנית שנתפסה, לפחות על ידי מנהיגות אגודת ישראל, כאוטופיה, ובתנועה האגודאית כמו במחנה האורתודוקסי כולו לא נמצאו די עולים למימושה. המוני המחנה האגודאי העדיפו לשמוע את ספור החזרה בתשובה של בירנבוים ונתרו אדישים למשמע רעיונותיו בדבר העלייה. המחנה החילוני דחה את בירנבוים מעליו עם פרישתו מהתנועה הציונית, ורעיונות העלייה כלל לא הובאו לידיעתו. וידיסלבסקי, תלמידו של בירנבוים קבל על כך: "כשספרות ימינו הקיאה מקרבה את כל השאלות הנצחיות, ועשתה לתכלית החיים את המגדל אופל... וארובה... ואירון... ואשה חולה... ברי, במצב זה שהכל אפשר – קשה לשמוע סופר המזכיר על הלאוין אפילו אם הוא אדם בעל סגנון.⁷⁵

בירנבוים שביקש להביא גאולה לעם היהודי בתקופה של שבר חברתי ורוחני והגה תכנית להבאתה, ושפעל במשך כעשרים שנה למימושה, נאלץ לחזות בקמילת הניצנים הראשונים של תכניתו, עם עלות הנאצים לשלטון. הוא נפטר כארבע שנים לאחר הנחת אבן הפנה ליישוב העולים הראשון ונשכח מלב.

עם זאת, מאמר זה לא נועד לספר על אנקדוטה היסטורית או הגותית שאינה רלבנטית לימינו ולהציב מצבת זיכרון לתפיסתו המעניינת של בירנבוים. המשברים בחברה היהודית המודרנית, עמם בירנבוים ניסה להתמודד, נותרו גם בדורנו ואולי אף החריפו: גורדי השחקים וחברת ההמונים פוגעים במרקם חברתי של העם היהודי, העירוני ברובו – פוגעים ביכולת קיום קשרים בין-אישיים ובטיב השיח שבין האדם לבוראו. חלפו כתשעים שנה מאז שבירנבוים הציג את תכניתו והיא נגזזה ונשכחה; ייתכן שהפתרונות שניתנו בה אינם מתאימים לזמננו, אך המטרות שהוא הציב בה לחברה היהודית רלבנטיות גם לדורנו.

⁷⁴ ר' בנימין [יהושע רדלר-פלדמן], "נחמן יצחק שטיינברג", **כנסת חכמים**, הועד הציבורי להוצאת כתבי ר' בנימין, ירושלים תשכ"א, 252. "בני הנביאים" האחרים הם: הרצל, מאגנס, יצחק ברויאר, א"ד גורדון ונ"י שטיינברג.

⁷⁵ ו. לייכטר, "בירנבוים – אחר לשעבר", **כתובים**, 6.4.1927, 1.

שירי יהושע לנדוי, משורר השואה בן היישוב הישן

השבועון "קול ישראל" – "אורגן היהדות החרדית" – שימש מאז ייסודו, בשנת 1922, כביטאון "אגודת ישראל" בארץ ישראל. השבועון היה כלי הביטוי של החלק השמרני שב"אגודת ישראל", הקרוב בתפיסותיו ל"יישוב הישן", ועורכו הראשי היה הרב משה בלוי, מנהיג מחנה זה. עד לספטמבר 1942 (ערב ראש השנה תש"ג) שימש "קול ישראל" ככמה הקבועה היחידה של "אגודת ישראל" בארץ ישראל; במועד זה החל להופיע השבועון "הדרך", שביטא את תפיסות היישוב האגודאי החדש בארץ ישראל.

מתחילת מלחמת העולם השנייה ועד למאוס 1940 תפסו הידיעות בדבר הנעשה באירופה את המקום המרכזי ב"קול ישראל". בראשית 1940 הטילה ממשלת המנדט איסורים על הפצת ידיעות הנוגעות למצב באירופה הכבושה, וכתוצאה מכך השתרר אלם ב"קול ישראל", ובדומה לו גם בעיתונים ארץ ישראליים אחרים.¹ מאפריל 1940 ועד ליוני 1942 לא התפרסמו ב"קול ישראל" ידיעות הנוגעות לשואה, למעט פרסומים שוליים ספורים. במאי 1942 פרסם הבונד² באמצעי התקשורת הבריטיים מידע שאסף ממקורות שונים, ולפיו נרצחו עד לאותו מועד מאות אלפי יהודים. בסוף יוני פורסמו הידיעות גם בעיתונות הארץ ישראלית, והן שגרמו, כנראה, להופעה מחודשת של ידיעות קצרות על גורל יהודי אירופה ב"קול ישראל", במסגרת מדור בשם "הגולה הדוויה". בסוף נובמבר 1942 פורסמו באמצעי התקשורת בעולם החופשי הידיעות בדבר ההשמדה השיטתית של יהודי אירופה. ממועד זה חזרו הידיעות בדבר גורל יהודי אירופה ותפסו את המקום המרכזי ב"קול ישראל" וכן ב"הדרך".

בערב ראש השנה תש"ב (ספטמבר 1941), בתוך האלם התקשורתי, הודפס ב"קול

1 חביב כנען, מלחמתה של העיתונות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 56, 141–142.

2 יידישער ארבעטער-בונד אין רוסלאנד, ליטע און פוילן – תנועת פועלים יהודים. בכחירות 1936 לקהילות היהודיות בפוילן זכתה בשליש מהקולות, בדומה ל"אגודת ישראל".

ישראל" שיר שביטא אימה וייסורים, ושמו "ממעמקים", בחתימת יהושע לנדוי.³ המשורר ביכה הן את הפליטים שנמלטו לבריה"מ "הכואבים ביערות סיביר", הן את המצויים במרתפי פולין "באווירת קטל מאימת", כשהגורם לכאב הוא האדם שאיבד את צלמו.

סביר להניח שמערכת "קול ישראל", ובראשה הרב משה בלוי, החליטה להדפיס את השיר, כי חשה את רגשות הייאוש של חברי המחנה האגודאי נוכח הידיעות מאירופה שהגיעו ארצה. המערכת החליטה להשתמש בדרך מקובלת להתמודדות עם מצבי משבר — מתן פורקן לתחושות הנובעות מן המשבר. לצורך זה אפשר "קול ישראל" לפרסם בגיליונותיו שירים שעסקו בשואה כדי לתת ביטוי לתחושות השבר של הציבור האגודאי. היה זה מהלך מהפכני בעיתון שלא פרסם יצירות ספרותיות מאחר שיועד למחנה שהתרחק, עקרונית, מקריאת צורות ספרותיות שכאלה.

המערכת הרשתה לעצמה לפרסם את השירים, על אף איטורי השלטונות, כנראה מאחר שלא היו אלה ידיעות אלא התבטאויות ספרותיות, לכאורה לגיטימיות. בתקופת האלם האמורה — עד לנובמבר 1942 — פרסם "קול ישראל" שבעה "שירי שואה", פרי עטו של יהושע לנדוי. המשורר — משה יהושע לנדוי (1920–1980) — לא היה אלא בחור ישיבה נחבא אל הכלים, יליד ירושלים, כבן עשרים ואחת כשפורסם שירו הראשון. לנדוי נולד למשפחה של חסידי צאנז מבני "היישוב הישן", נישא לבתו של עקיבא פרוש — בן למשפחה ידועה ביישוב הישן; משה גליקמן-פרוש היה העורך בפועל של "קול ישראל". עם נישואיו היה לנדוי לתלמיד ה"חזון איש", למד בישיבת "עץ חיים" שבירושלים והתגורר בשכונת "שערי חסד".⁴ הצעיר בעל האמונה העזה והקנאית⁵ ביטא בשיריו את רחשי לבו נוכח הידיעות שהגיעו ארצה בדבר גורל יהודי פולין.

עשרים ואחד שירי שואה מפרי עטו פורסמו בתקופת השואה בעיתוני "אגודת ישראל"; האחרון שבהם פורסם בטבת תש"ד (ינואר 1944). שישה עשר מהשירים פורסמו ב"קול ישראל"; שניים ב"הדרך", שניים ב"הנוער האגודתי" ואחד ב"שושנים".⁶ ב"קול ישראל" הובאו השירים בעמוד פנימי, לבד מהשיר "יזכור" שהודפס בגיליון שהובאו בו לראשונה הידיעות בדבר ההשמדה השיטתית של יהודי אירופה. השיר, בן

3 שירו הראשון — שיר אבל על מות ידידו, י"ל לוי, שהיה מפעילי צעירי אגודת ישראל בירושלים — פורסם בקול ישראל כחודשיים קודם לכן, ב-31.7.1941.

4 שלמי תודה לגיסו פנחס גולניסקי, ולאחייניתו יהודית קירשטיין, שתיארו בפני את דמותו.

5 באחד משני השירים שלנדוי פרסם בתקופה זו, שלא בהקשר לשואה, הוא הוכיח את הנשים שאינן מקפידות על כיסוי כל שערות ראשן: גיבורת השיר — אשה שומרת מצוות, אם נאמנה ומרבה כמתן צדקה — מוצאת, עם מותה, את שערי השמים סגורים בפניה, מאחר ששערה מראשה לא כוסתה — "חוט השערה", קול ישראל, 5.8.1943, עמ' 3.

6 "הנוער האגודתי" — ביטאון הסתדרות צעירי אגודת ישראל; הופיע בתקופת המלחמה פעמים ספורות, גם בשמות "קולנו", "דרכנו" ו"דגלנו". "שושנים" — חוברת בת שמונה עמודים — "פרקי קריאה" לילדי המחנה האגודאי, שהוצאת "נצח" הפיקה אחת לחודש, מאז אדר תש"ב; הופקו עשרים וחברות.

בית אחד, הודפס בעמוד הראשון, לצד שם העיתון, מעל הכותרות הגדולות שהביאו את ידיעות האיוב.

שירי לנדוי מלאי צער וכיטויי כאב של אדם המזדהה עם המעונים; עם קריאתם נוצרת התחושה שהכותב היה בפולין, וכי הוא עצמו נפגע מן השואה. ברוב השירים הביע לנדוי קונפליקטים פנימיים שהסעירוהו: מחד-גיסא ייאוש נוכח החורבן והרצח ומאידך-גיסא תקווה לגאולה; רחמים ואהבה לנרדפים, לנרצחים ולפליטים, מול תוכחה והאשמה של הסוטים מדרך התורה, אלו שעולמם הרוחני נבנה על תרבות זרה ובאותה עת חרב עליהם; תקווה שתושט יד לעזרת הנרדפים מול האכזבה מן האדם שעמד מנגד ולא הושיט יד לעזרה; אמונה במשפט הצדק האלוהי מול השאלה מדוע לא באה הצלה ולא נעשה נס. בחלק גדול מן השירים הגיב לנדוי לאירועים הקשורים בשואה שהסעירו את העולם היהודי או את המחנה החרדי, כמתואר להלן.

באפריל 1943 התכנסה בכרמורה ועידה בינלאומית ובה לקחו חלק נציגי ממשלות ארה"ב ובריטניה, כדי לדון באפשרויות העזרה ליהודי אירופה. הוועידה עוררה בעולם היהודי תקוות רבות והארגונים היהודים, בהם "אגודת ישראל", הגישו תזכירים עם הצעות לגבי האפשרויות להגיש עזרה ליהודי אירופה. הוועידה הסתיימה ללא כל החלטות מעשיות והנחילה אכזבה ליהודי העולם החופשי.

ביוני 1943, לאחר שנודעו תוצאות הוועידה, פנה לנדוי בשיר "שמעוני עמים!" אל עמי העולם החופשי והביע את אכזבתו מהתנהגותם — עמידתם ללא מעש מול השמדת היהודים. המשורר קבע שלכם לב אבן, והבטיח:

אני לא אתדפק עוד על מצפונכם כזב,
לא אנסה עוד בדמעותי לרכך סלע לבכם...
ידי הגרומה לא אושיט: הבו הצלה הבו מפלט...
מאסתי מספדיכם, הפזול הצבוע שלעיניכם...
איך נבערתי להאמין עד כה,
כי ידכם זו אשר לפתה גרוני כל הימים...
עתה תהי לי למסעד, עתה תהי לי לגאולה?

המשורר הזדהה עם הנרצחים והיה לחלק מהם — לא יהודי ארץ ישראל ביקשו עזרה אלא ידם הגרומה של הנרדפים. נעלמה כל תקווה להיעזר בבנות הברית, ולהפך: בזיכרון המשורר עלו רדיפות יהודים שהיו גם בעבר בתחומי ארצות אירופה הכבושה. "אני בחג בתפלת 'זכור' אזכיר את קדושי מליונים אשר היו לברות במלתעות חית-טרף... ואתם עמדתם מנגד, ולא קראתם למשחית: הרף". תוצאות הוועידה והידיעות על שערי ארצות העולם החופשי שנותרו סגורות בפני אותם פליטים שהצליחו להימלט הביאו את לנדוי לכיטויי אכזבה מן האדם שאיבד צלם אנוש — אדיש לגורל היהודי. בשיר ללא שם, הפותח במילים "דומם חלפו על פני בני אדם", שפורסם ב"הנוער האגודתי" ביוני 1943, כתב לנדוי בייאוש על בני אדם הצועדים דומם ובעיניהם דם וכאב, ומולם עומד אדם, וכמו בכל הדורות, אינו פותח ביתו לסוכל: "ידעתי שוא הוא האדם והעולם הוא שואל".

הגבורה הסבילה של יהודי הגטאות והמחנות הייתה מיתוס שטופח במחנה האגודאי בתקופת המלחמה, ובמרכזו הועמד המשך לימוד התורה גם בתנאים הקשים שבגטאות ובמחנות, לצד עזרה הדדית וחסד. את השיר "אינני בודד" הקדיש לנדוי לזכר הרב מאיר שפירא, מאישי "אגודת ישראל" – יוזם לימוד "הדף היומי" בתלמוד.⁷ לנדוי ראה בלימוד דף התלמוד אמצעי המאחד את עם ישראל מעל יבשות, אך גם מעל לגטאות ולזוועות. לימוד זה אפשר לרוח העם להמשיך ולחיות: "בכל אבר מרוסק, קרעו תלינים מגופנו החלוש, מפרכס עוד הרוח הכמה לפדות, ויחד אנו נאחזים בסערה, בדף ששרד מן הדלקה – אינני בודד". בשיר בא לביטוי ניסיון לשמור על שפיות הדעת של הציבור היהודי המצוי מחוץ לתופת ולא לשקוע בייאוש.

שלושה משירי לנדוי עוסקים בעלייתם של "ילדי טהרן" ארצה ובמחלוקת סביב חינוכם, שהסעירה את היישוב בארץ ישראל: ב־18 בפברואר 1943 הגיעו ארצה, דרך טהרן, 1228 עולים מניצולי פולין, בתוכם כשמונה מאות ילדים מבן שנתיים ועד שמונה עשרה. ראשי "אגודת ישראל", לצד גורמים דתיים אחרים, דרשו כי כל ילד עולה שאין לו הורים ייקלט במוסד דתי. דרישה זו לא נתקבלה, והילדים הועברו למוסדות שונים ולקיבוצים – חלק גדול מהם חילוניים – ולמוסדות של "המזרחי"; רק כארבעים ילדים הועברו למוסדות אגודאיים. במחנה האגודאי היה הנושא לאבן בוחן ליחס מוסדות היישוב לדרישות הדתיות של מחנה זה. ראשי אגודת ישראל קיימו פעילות אינטנסיבית לשינוי ההחלטה, ועיתוני התנועה מלאו במאמרים ובכתבות שגינו את ההחלטות האמורות של מוסדות "היישוב".

לנדוי, כרבים מבני המחנה האגודאי, ראה בשיבוץ הילדים במסגרות חילוניות הפרה של צוואת הוריהם הנרצחים ופגיעה בחינוך היהודי של הילדים. בכתבתו הוא נקרע בין רחמים וחיבה לילדים, פליטי השואה, לבין הרגשת החובה של מאמין-מוכיח, שנלחם על עיצוב דמותם היהודית. השיר הראשון בנושא זה – "מכתב קצר לילדי טהראן" – נכתב על רקע ידיעה בעיתונות, שלפיה לא התירו לילדים, בעת ששהו במחנה מעבר בטהרן, "ללמוד לימודי דת". לצד תיאור האובדן ורגשות היתמות שהיו מנת חלקם של ילדים אלה, זעם לנדוי נוכח החינוך החילוני המכוון שניתן להם: "...איך אקרא לכם אחי, אם אראכם סוגדים למרכס... אבדתם הכל אחי, אחי, אל נא תאכרו אלוקים". בסערת רוחו לא פנה המשורר אל האחראים למחדל אלא אל הילדים, נשואי המחדל. בשיר "הילדים שלי אים", שנכתב לאחר שהתקבלה בארץ ישראל ההחלטה על אופן חינוכם של הילדים, היה לנדוי לפה לאב הנרצח של ילד פליט – האב ציווה לילדיו "מכל משמר שמרו קדשי", והנה הושם בפיהם "ההמנון לכחש הגדול". המשורר הזדהה עם הנרצחים, והילדים היו לילדיו; שוב אין הם ילדי משפחה כלשהי אלא ילדי המשורר – "הילדים אשר שרדו לי מרכבות שם שכלתי בגטאות...". המילים "הילדים שלי" מופיעות בשיר שבע פעמים, ומדגישות את היחס האישי שנוצר בקרב המשורר כלפי הילדים

7 לימוד יומי של דף מהתלמוד, מתחילת מסכת ברכות; החל בראש השנה תרפ"ד, בהתאם להצעת הרב מאיר שפירא, שהתקבלה ב"כנסיה הגדולה" הראשונה של אגודת ישראל (ג' באלול תרפ"ג).

ואת מעורבותו הנפשית בגורלם. נוסף לשני שירי הזעם האמורים כתב לנדוי, במארס 1943, מיד לאחר בוא הילדים ארצה, את השיר "היו ברוכים!", והגדירו כ"משלוח מנות לילדי טהרן החמודים". בשיר זה כמעט שאין ביטוי למחלוקת בנושא, והוא כולו ברכה ל"שרידי חרב ורעב" שהצלתם הייתה ל"חג נצחון" על עמלק; עתה מצפים הכול ש"עוד יפרח על פיכם החיוך העליון".

באמצע פברואר 1942 פורסמה ב"הדרך" ידיעה בדבר תשעים ושלוש תלמידות ומורות "בית יעקב" בפולין, שנלקחו מבית ספרן כדי לעסוק בזנות, והתאבדו כדי להיוותר טהורות; מכתבן, שהופנה לעסקן אגודאי בארה"ב הגיע ליעדו.⁸ במחנה האגודאי היה מעשה הבנות למיתוס של גבורה יהודית, מקביל למיתוס מורדי גטו ורשה של התנועה הציונית. מאמרים בעיתונות האגודאית העלו על נס את גבורתן וקראו לחנך את הדורות הבאים לאורן. רשת החינוך האגודאית — "בית יעקב" — קיימה טכסי אזכרה וקראה להנהיג לזיכרון יום זיכרון קבוע.⁹

שבוע לאחר פרסום הידיעה בארץ ישראל, הודפס שירו של לנדוי "לתשעים ושלוש" — שיר מספד שהמשורר דימה בו את ורשה לבית קברות, ובין חורבות העיר ניצחו הבנות, בהתאבדותן, את הנאצים ונותרו "טבוחות וטהורות". בדצמבר 1943 הודפס ב"קול ישראל" שיר נוסף של לנדוי בנושא זה, "נרות נשמה". השיר הודפס במרכז עמוד שהוקדש למגבית חנוכה למען "המפעל למען ילדי ישראל" (קן קליטת ילדים פליטים במוסדות חינוך אגודאיים); העמוד כולו הוקדש להנצחת זיכרון של תשעים ושלוש הבנות. בשיר דימה המשורר את הבנות לנרות המנורה במקדש, וביקש לחנך את הנוער לאורן. בחלק משיריו שיקף לנדוי הלכי רוח ותפיסות תאולוגיות ששלטו בסביבתו החברתית-החרדית. המחנה החרדי הקיצוני בירושלים, שבמרכזו "נטורי קרתא", ראה בחילון ובפעילות התנועה הציונית את הגורמים לשואה.¹⁰ במחנה החרדי כולו שרר הרעיון שאלוקים מצפה שהעם היהודי יחזור בתשובה כהכנה לישועה, ומקרב אותה על ידי ייסורים.¹¹ מעבר לכך בא לביטוי בשירי לנדוי הקונפליקט הפנימי המלווה את האדם המאמין בהשגחה, ועומד נוכח השואה המבטאת לכאורה חוסר השגחה. קודם לכול לנדוי חיפש סיבה אפשרית לייסורי השואה; הוא נאבק בעצמו — לעתים מצא הסבר לשואה ולעתים לא היה מסוגל לקבל את ההסבר שנראה לו כלא מספק.

8 מכתב הבנות פורסם לראשונה בינואר 1943 בארה"ב. מנוסח המכתב עולה כי המעשה אירע באוגוסט 1942. חוקרים רבים סבורים כיום שאין לסיפור אחיזה במציאות. יהודית באומל עמדה על הגירסאות השונות של המכתב וקבעה שמדובר במוסד חינוך בקראקא ולא בוורשה, והנמען היה מאיר שנקלובסקי, מראשי צעירי אגודת ישראל בארה"ב — ראה: Judith Tydor Baumel, *Double Jeopardy, Gender and the Holocaust*, London 1998.

9 "אל מול פני מנורה הטהורה של 93 קרושות 'בית יעקב' יאירו 93 הנרות", היסוד, כ"ח באדר ב' תש"ג (5.3.1943), עמ' 3.

10 "הצלחנו המקורית", החומה, כ"ט בשבט תש"ו, הוספה.

11 בנושא זה ראה אליעזר שביד, בין חורבן לישועה — תגובות של הגות חרדית לשואה בזמנה, תל אביב 1994.

בליל ראשון לסליחות — ערב ראש השנה תש"ג — כתב לנדוי "אגרת לפולין". הוא עמד על היצירה הרוחנית של יהדות פולין, על נופי הארץ שהיו למצבות לנרצחים, אך מעבר לכל ביקש "פשר לכליה — פירוש לסיוט המתמשך, הן לא כדאי למות ללא טעם, סתם כך". בשלב זה לא מצא המשורר הסבר לשואה: "מני נסתם חזון, ידעתי רק לכתוב אגרת". ייתכן שעיתוי הכתיבה — ערב סליחות — מנע ממנו להיות מוכיח בשער לעמו. כשנה קודם לכן — בשירו הראשון, "ממעמקים" — קבל לנדוי "אלוהים חדשים אוה לר" — לאומיות, תרבות אירופה נפסדת. בשיר "הנרות הללו", שפורסם בחנוכה תש"ב, תיאר לנדוי עולם החרד מפני הבאות, וה"עם שמות ופחד הקדירו שמיו", לאחר שחומתו נפרצה בידי עוזבי דרך התורה — ה"מתיונים", שנפלו בלהבת האש שהציתו. תוכחה דומה נכללת בשיר "אזעקה" שפורסם בערב חג השבועות תש"ב, שבו עמד לנדוי על שקיעת ישראל ב"מקדשים זרים" — חכמת יוון, אמנציפציה, השכלה ומדעים תפסו את מקום התורה; תקוות טופחו בדבר "עולם חדש, עמים — משפחה אחת...". אך השואה טפחה על פני עוזבי התורה והציבה בפניהם את המציאות; נטישת התורה והבחירה בתרבות זרה, שהייתה נחלתם של רבים בעם, לא צלחה והעולם החדש הכזיב. לנדוי לא קבע כי נטישת התורה היא שהביאה לשואה, אך הסיימת של השיר, בדבר סופו של "עולם מושחת על פלדה" במקום על התורה, ו"כך סופו של וּלְד שֶׁעֲצָבו חֲטָא", מרמזים על תפיסת החילון כחטא, והשואה — עונשו.

בשיר "מספר" דימה המשורר את השואה לשוט המצליף ומייסר את העם בשל חטאיו, בשל פנייתו למקדשים זרים; שוט זה "מנשק" גם את העם בנסותו להחזירו בתשובה. אך העם לא נשמע לתוכחה האלוהית, והמשורר עומד חדל אונים: "מה אעשה הפעם כי חדל מהבין לשוט, ואף כי אחרי מכהו, הוא עדיין לא שב".

התייחסות המשורר לשוט היא דרמטית; מחד-גיסא הוא כלי מוכיח בידי ההשגחה — הוא "מנשק" ומוכיח; מאידך-גיסא שוט זה — הנאציזם — הוא סמל לשרשרת הרוע והרצח הניצבת לאורך הדורות למן קין. תאוות הרצח לא נעלמה עם המבול, והדיבר "לא תרצח" התקבל רק על ידי עם ישראל. השואה אינה רק תוכחה לעם, אלא תוצאה של מצב נתון הנמשך מזה דורות, ובו מצויים עמים תאווי רצח מול העם היהודי המהווה סנה נצחי הנתון למשיסה. זעקת המשורר הושמעה נוכח העיט העט על האדם, והמשורר נד לכולם — לעם היהודי "הנשחט", אך גם ל"שוחט", פרי הרוע. לנדוי נד גם לעמים שאינם שותפים למעשי הנאצים — לאנושות שאיבדה את צלמה — "בכי לאדם ששכח את שמו", שעמד מנגד ולא הושיט עזרה לנרצחים. גם למוות שבא על יהודי אירופה שני פנים: המוות נורא, אך המשורר רואה בו גם פן חיובי של כפרה על עוונות העם; הנרצחים היו לקורבן על המזבח, והמשורר קבל על שחלק מהנרצחים לא ידעו לרומם את קורבנם: הם נותרו במקדשים הזרים גם במוותם — "נשמתו לא יצאה ב'אחד'... ובדמו לא חרת את השם" ("עצב"). בקשר לרעיון הכפרה שבמות יהודי אירופה מצא לנדוי הסבר גם לרצח יראי השם, בשיר "יחודי באווירתו", "מי באש". השיר נכתב לזכרו של הרב יהודה ליב צירלסון, מחברי "מועצת גדולי התורה", שנהרג ב"א

בתמוז תש"א בהפצצה גרמנית על קישינב.¹² המשורר העתיק את מקום מותו של הרב צירלסון אל בין המוני היהודים – עדתו – הנרצחים בדרכים שונות. שם השיר נלקח מתפילת "ונתנה תוקף" של הימים הנוראים, והוא מציין את אחת המיתות המצפות לאדם בהתאם להתנהגותו. השיר נפתח בתיאור בית כנסת הדחוס ב"אווירה מחרדת" ו"בחרון ממתין המוות והרב צירלסון מלווה את עדתו אל הקבר. לנדוי דימה את הרב צירלסון לר' עקיבא – הרוג המלכות – שממש את המילים ו"אהבת...בכל לבבך ובכל נפשך...".¹³ ובשעה שעמדו להמיתו קרא "שמע ישראל" בשמחה.¹⁴ כמוהו הרב צירלסון "... קורא לקדש את השם באהבה... שרה הנפש פנימה: כמה טוב כך למות, כך, בלב דבוק באל חי, להתיחד ברגע אחרון של פרידה, ולצעוק ולזעוק א-ח-ד – – – עוד נמתח בשיר קו מחבר בין יום הכיפורים, המכפר על עוונות היחיד, לבין הנרצחים בקישינב בידי הנאצים וכמוהם נרצחי קישינב בתרס"ג,¹⁴ שכיפרו במותם על עוונות הציבור. הרב צירלסון ועדתו הינם בבחינת "עולת כליל" שהועלתה על המזבח – עולת כליל היא הקורבן שנדרש בגין עבירות על מצוות "עשה" והוא קורבן הנשרף כולו. המחנה החרדי הנשרף אינו אלא עולה שנועדה לכפר על חטאי העם כולו, ולזכך אותו – "והוא עוד נצרף באש".

בהסברים האמורים לא היה כדי להרחיק מהמשורר את השאלות הנוגעות למקום ההשגחה בעולם אכזר שכזה. חצי שנה מאוחר יותר – בפסח תש"ב (אפריל 1942) – תיאר לנדוי, בשיר "מה נשתנה", ילד הפונה לאביו ליד שולחן הסדר בשאלות "מה נשתנה" הנשאלות "בדכאו מול תליות אפלות". בכל הלילות בעבר הייתה תקווה "והלילה הזה שוב אבא, אנו עולים בלהבות". עכדים היינו במצרים אך אז התפללנו ונענינו "והלילה הזה, אבא, מה נשתנה. לא קושי-שעבוד לא תפילה הבקיעו הרקיע" – תפילות ותחינות המעונים והנרצחים להצילם לא נענו. "קוינו לנס כי יארע, למים כי יבקעו... ולא זע ולא נס שרו של ים..."; שיר של יהודי מאמין הזועק, כאיוב על שהתפילה לא התקבלה ונס כביציאת מצרים לא אירע. המשורר ביקש בכאב רב לדעת מה נשתנה – מדוע ההשגחה האלוהית חסרה. מדוע גזר הבורא עונש כה קשה על עמו – שאלות שאינן לגיטימיות בחברה דתית כזו של המשורר.

המשורר, המאמין-המבוגר, ניסה למצוא הסבר לכך שלא אירע נס, לסגירת שערי שמים בפני שוועת המעונים, והסברו הוצג בשיר "מספד": "אחד לנו משען א-ל גדול, ועמי מנו עזוב. אחד לנו משען א-ל גדול ועמי מנו רחוק". העם התרחק מאלוהיו והאל עזבו, רחק ממנו ולא שמע ולא נענה לקריאות לעזרה. על פי תפיסה דתית זו קיימים מצבים שונים של קשר בין האדם לאל – בקצותיהם – מצב של "גילוי פנים" שניתן להשגה בדקדקות גדולה באל, ומולו מצב של "הסתר פנים", שבו האדם מתרחק מן האמונה ובאותה

12 "הרב הגאון רבי יהודה ליב צירלסון זצוק"ל", קול ישראל, 23.10.1941, עמ' 1. העמוד הוקדש לדמותו של הרב צירלסון, ובכותרתו הודגש כי הוא נהרג בהפצצה.

13 ירושלמי ברכות פ"ט ה"ד; סוטה פ"ה ה"ה.

14 בתרס"ג (אפריל 1903) נעשה פוגרום ביהודי קישינב, שנהרגו בו למעלה מחמישים יהודים, כחמש מאות נפצעו ומאות בתים ותנויות נכזזו.

מידה אינו זוכה לראות בהשגחה האלוהית, אלא רק בחוסר וברוע.¹⁵ במצב זה של הסתר פנים דימה המשורר את העם למי שאביו עזבו — "היום אבכה יתמותו"; השימוש בצירוף היתמות מורה על מות האב — היהודי חסר האמונה הינו יתום, ובלשונו של בוכר: "אתה צריך לאלוהים להיותך בעולם, ואלוהים צריך לך — לזה דווקא שהוא תכלית חייך".¹⁶ היהודי שעזב את האל — החיבור המתחייב לצורך היות האדם בעולם — היה ליתום. אך עם כל הכאב, דרש המשורר לקבל את הדין בשתיקה, ללא אנתה וללא בכי, "מכיון שזה רצונך, אני מסכים, יתגדל ויתקדש שמה רבא..." ("ליד הערש"). התפיסה השלטת בשיר היא של צידוק דין מוחלט, ולפיה גם אם נראה שהקב"ה חייב את הזכאי — נשאר הוא ערשה דין צדק ואסור שהאמונה בו תיפגע.¹⁷

שיריו הראשונים מלאי תוכחה, זעם וקריאה לחזרה בתשובה, לצד צער, כאב וייאוש. השיר של לנדוי "ליד הערש" — הראשון שפורסם ב"הדרך" — נכתב מיד לאחר פרסום הידיעות בדבר ההשמדה; המשורר, בסערת רוחו, גלש להתבטאות סרקסטית. האם מרדימה את בנה, שנותר לפליטה, בשלג ובקור, ומתעלמת מהקור המקיף אותה ואת בנה, ומבכיו, שהרי בנה חי. היא מנחמת את בנה בלעג מר: "אביך לא מת, הוא נקבר חי..." (שלוש הנקודות במקור). האב אף ניצח את רוצחיו שכן "לפני הקבר הפתוח הוא יצא במחול".

לעומת שיריו הראשונים השירים שהתפרסמו במחצית השנייה של 1943, לאחר שהתברר היקף האסון, חסרים את האלמנט המוכיח והזועם, והם שירי עצב נוכח "תבל מתנכרת" ושערי שמים נעולים "היוקדים בקצף רב". המשורר קיבל את הדין בלא להציב שאלות כלפי שמיא ובלא לחפש תשובות: "אחים לי היו, עתה אינם עוד, אהיה נא נר לנשמתם, נוגה ידלק בדמי" ("שוב אני דופק...").

בכסלו תש"ד כתב לנדוי שיר ילדים לחנוכה שפורסם ב"שושנים" — חוברת פרקי קריאה לילדים. גם בשיר זה נשמעו הדי השואה, אף כי במרומז — "נבוז לאומות ואפלן. אנו שוכנים בדר... מסביב עלינו כוז ושאט". ובמקביל יש בשיר תקווה בעתידו של הדור הבא. בשירו האחרון שפורסם בעיתונות בטבת תש"ד (ינואר 1944) — "אני שר" — החיוך היחיד הנראה הוא "בשפתי המת"; עם זאת ביקש המשורר לא לשקוע בייאוש, והביע אמונה בעתיד טוב שיכול לנבוע דווקא מן הכאב: "מאמין אני בשחר הבוקע ובא... בגילוי כבוא העת". קולו של לנדוי שוב לא נשמע; הידיעות בדבר השמדת יהודי הונגריה, שנפוצו בראשית 1944 והסעירו את העולם היהודי, ובתוכו את המחנה האגודאי, לא מצאו ביטוי בשירתו. זעקתו וכאבו נוכח התפילות שלא נענו וההשמדה שלא נפסקה שהודפסו בביטאונים "אגודת ישראל", היו ביטויי כאב חד וחריף. סביר להניח שמהיגות "אגודת ישראל" — הפוליטית והרוחנית — שנאלצה להתמודד עם שאלות תיאולוגיות קשות נוכח השואה, לא הסכימה ששירים מסוג זה ימשיכו להתפרסם

15 שביד (לעיל הערה 11), עמ' 206–210, עמד על תפיסה דתית זו שמקורה בקבלה, וכאה לביטוי במשנתו של הרב אשלג.

16 מרדכי מרטין בוכר, בסדר שיח, ירושלים תשל"ג, עמ' 63.

17 אפרים א' אורבך, חז"ל — פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשל"א, עמ' 457.

מעל דפי עיתוניה, כשקהל אגודאי רחב המצוי במשבר ייחשף לשאלותיו של לנדוי. גם החברה שבה חי המשורר — מוריו וחבריו בישיבה — לא יכלו לקבל את השאלות כלפי ההשגחה העליונה, ואף הם השפיעו על ההחלטה שלא יפורסמו שירים נוספים מפרי עטו. מעבר לכך, המשורר, כמאמין רגיש, ראה בכל פגימה באורח החיים הדתי המקובל סטייה מההלכה, המחייבת ענישה — וייתכן שכך נתפסו בעיניו קריאות האיוב שלו. סביר להניח שלתפיסה זו נוספה גם החלטה אישית שלו הנוגעת לעצם כתיבת השירה — כתיבה שנתפסה על ידיו כסטייה מאורח החיים הנדרש מן המאמין היהודי, כביטול תורה לצרכים שוליים.¹⁸ משמצא בשירתו, כאמור, גם ביטויים עם סטייה מהנורמה הדתית, שוב לא יכול היה להמשיך ולהדפיסה. אימות להעמדה זו של תפיסתו ניתן לראות בסיפור על אודותיו שנפוץ במשפחתו: לנדוי המשיך לכתוב שירים בלא שפרסמם. הוא המציא מספר שירים לעינו של מכר חובב ספרות; הלה קרא את השירים והחמיא לו בכינוי "ביאליק השני". לשמע הכינוי, שביטא עבורו כפירה וחילון, ירד לנדוי לעמק המצלבה והעלה שם את כתביו באש. לנדוי היה לתלמיד בישיבת מיר; והוא נודע בתואר "הרב הגאון הצדיק", וזמן מה עמד בראש ישיבת "שאגת אריה". עוד הוצעה לו משרת אב בית דין בירושלים, אך מיאן לקבלה מתוך ענווה. הוא כתב מספר ספרים בנושאים הלכתיים, אחד מהם, העוסק בדיני שמיטה, הובא לדפוס בידי בניו ויצא לאור לאחר פטירתו.¹⁹

המחנה האגודאי שלאחר השואה ראה ביהושע לנדוי נציג נאמן שביטא את תחושות המחנה: שניים משיריו נדפסו שוב בשנים מאוחרות יותר בביטאון צעירי אגודת ישראל,²⁰ ומשה שנפלד, האידיאולוג של תנועה זו, דימהו לר' יהודה הלוי והביע צער שמשורר דגול כמוהו הפסיק לכתוב.²¹ סביר להניח שתקיפתו של לנדוי את עולם התרבות החילונית וקריאתו לחזור בתשובה הם שהיוו בעיני המחנה האגודאי את לוח שירתו. לאחר השואה לא היה המחנה האגודאי שותף לחששותיו של לנדוי, והיה פתוח יותר לשאלות תאולוגיות הקשורות בשואה, וארבעה משירי לנדוי נכללו בספרי הלימוד לכיתות הגבוהות של בית הספר היסודי ברשת החינוך האגודאית.²² השירים הועתקו מ"קול ישראל" בשינויים זעירים,²³ בהם השיר "מה נשתנה" העומד, כאמור, על הנס שלא אירע בשואה. להצגת

18 הרב מנחם פרוש בהביר, בתשובה לשאלותיי (מכתב מ' כטבת תש"ס), כי יהושע לנדוי, "אחיו של הסופר האגודאי בצלאל לנדוי, היה מתלמידיו של החזון איש והחליט לחזור ללימודים מלאים בישיבה שלא איפשרו לו לבטל זמנו בכתיבת שירים".

19 משה יהושע לנדוי, ישועות משה, יורה דעה באורים במשניות שביעית, ירושלים, יצא לאור בידי בני המחבר, ללא תאריך הוצאה.

20 "שוב אני דופק" נדפס בדגלנו, תשרי תשי"ב, עמ' ה; "איני בודד" נדפס בלוח הרף היומי, תשל"ב, הוצאת נצח, וכן בדגלנו, אב תשל"ה, עמ' יא.

21 מר פנחס גולנינסקי ציין שהורברים נכללו במאמר של שנפלד משנות החמישים; לא איתרתי.

22 "ילדותנו", לכיתה ז, לכיתה ח, ה' ליברמן ואחרים (עורכים), ירושלים, תשמ"ב.

23 "מה נשתנה" נכלל בילדותנו לכיתה ח, עמ' 224–225, בשם "ליל זה" — הושמט ממנו הבית השלישי הפותח במילים "שלולית דם". "הילדים שלי אינם?", ילדותנו, לכתה ז, עמ' 300–301 — במקור בשורה 20: "אם נפוחת רעב"; בילדותנו — "אם שחוחת גורל". "שמעוני עמים!", שם, עמ' 289 — במקור בשורה 19: "אתפתל לבדי במכאובי"; בילדותנו — "אתפתל לבדי במכאובי". "הנרות הללו" ילדותנו לכתה ז, עמ' 128 — במקור חסרה השורה האחרונה — "פליטת עם גולה ולא המיר נתיבו".

שיר זה בפני ילדים האמונים על אמונה ללא עוררים בהשגחה העליונה ובצדק האלוהי, היה צורך בפתיחות רבה ובאומץ פדגוגי רב.

בשנים האחרונות לחייו פרסם לנדוי מספר שירים בידיש בשבועון חרדי שיצא לאור בירושלים.²⁴ נראה שחשש כי סביבתו תראה בפרסום השירים חזרה אל משוכות הנעורים; על שירים אלה חתם לנדוי בשם העט: "מ. בן נון".

אחד מהם – "גליב נישט די ועלט" – נכתב מיד לאחר מלחמת ששת הימים, ובו עמד המשורר על אפסות כוחו של האדם מול ההשגחה האלוהית; השיר האחרון נכתב בעקבות שהייתו של לנדוי בארה"ב בניסיון למצוא מרפא למחלתו. בני המשפחה שאירחה אותו, אשר ידעו על מעורבותו הנפשית העמוקה בשואה, סיפרו לו על אודות מסירות הנפש של צעיר שנרצח בשואה בעת שביקש להדליק נר של חנוכה. לנדוי התרשם מהסיפור וכתב שיר בידיש בשם "מתתיה'ס געטרייער אייניקל" (נכדו המסור של מתתיהו); השיר פורסם בכ"ד בכסלו תש"ם, בעת שלנדוי היה על ערש דווי.²⁵ המשורר חזר להיות כאחד מפליטי השואה, שאינו מצליח לשכוח את המחנה – "הוא עומד לעיני תמיד חרוט בדם". חלק מזיכרון השואה מהווה בחור שמכר את פרוסת לחמו האחרונה תמורת נר לחנוכה, נרצח בעת שביקש להדליקו, ובכך הצטרף אל החשמונאים שלחמו ביוונים.

בשיר זה נסגר מעגל שירי השואה של לנדוי. חודשיים וחצי לאחר פרסומו – בה' באדר תש"ם – נפטר לנדוי. מערכת השבועון "דאס אידישע ליכט" פרסמה לזכרו את שירו "חוט השערה",²⁶ בצירוף הערה כי משאת חייו הייתה לשמור על גרדי הצניעות והחינוך, וכי הוא יסד את ה"ועד למען החינוך הטהור"; השואה, נשוא שירתו, לא אוזכרה.

24 דאס אידישע ליכט – וואכן העפט פאר אידישקייט און חנוך; המו"ל והמנהל האחראי: מ' עהרנטל.

25 מתחת לכותרת השיר הוסיף לנדוי את ההערה: סיפר ד. בוים.

26 מ. בן נון, חוט השערה, דאס אידישע ליכט, גיליון 1,271, י"ב באדר תש"ם, עמ' יב.

יהושע לנדוי — משירי השואה

מה נשתנה

צרוף שלחן הסדר נוצצים הכוסות
מבבוק היין האדם נשקף האביב
נעלמו כפרות התיכס ריחניות המצות
ריחני הילד המצקיף בקושיות את אביו

“מה נשתנה ליל זה מפל לילות?” —
שאלתיך אבא לפני שנה, שנתיים.
שאלתיך בדכאוו מול תליות אפלות
שאלתיך באגניה, אז בין רקיע ומים.

שבכל הלילות בער הזיק בלכות,
העיק, העיק החשוף אף האיר היום.
והלילה הזה, אבא, אנו עולים בלכות,
שור, פבר צר לנו בתהום.

שולית דם פי תראה — אחי נפשו נפח בה.
זעקה פי תשמע — שם אחי טובע;
ולא החלדה עוד החרב הממרטת, אבא,
ולא השקיטו דמינו עוד סערת חטא טובע.

— “עבדים היינו לפרעה במצרים” —
ידעתי תרוץך, ידעתי, מצרים נתנו יד,
אף הן אז בזעקנו שכרנו דלתיים,
לבנו פי הקרבנו נענינו מיד.

והלילה הזה, אבא, מה נשתנה,
לא קשי שעבוד לא תפלה הבקיעו הרקיע,
הן פה בכית אז בירכתי הספינה,
ואמא פרשה פסיה באנחה: הנגיע?

מ“מצרים” נגרשנו ולא משה הלך לפנינו,
לא ידענו הדרך, אף לבנו בקע בגלים.
צמודים אלי המים ישבנו שנינו,
תמהנו לים שאת חופו מאתנו מעלים.

יִדְעֵנוּ שֵׁם בְּשִׁמְמָה אֲבָנִים יִזְעָקוּ
מִמְרַחֲקִים שְׂמֵעֵנוּ הַדָּם, וְדָמְנוּ בְּנוֹ יִזְעָקוּ.
קִוִּינוּ לָגֵס כִּי יֵאָרֵעַ, לְמִים כִּי יִבְקָעוּ,
כְּלִישְׂרָאֵל בְּצֵאתוֹ מִמִּצְרַיִם, כְּלִמְשֵׁה כְּלִיהוֹשֵׁעַ

וְלֹא זָע, וְלֹא נָס שָׁרוּ שֶׁל יָם,
קִפְּאָה זִעְקֵתֵנוּ בְּאִוִיר, מְזַעֲצַעַת לְקוֹל הַסִּירְנָה,
מִטּוֹסֵי הַ"מִּצְרַיִם" זִמְזָמוּ מִמַּעַל בְּעֵינַם,
וְאֵמָּה יִרְדָּה תְּהוֹמוֹת... הֲוֵי מָה נִשְׁתַּנָּה?

נִרְצָה שְׁלַחַן הַסֶּדֶר, כִּבְּהַ הַגֵּר שְׂדֵלְקִי,
אֲבָא מוֹזֵג כּוֹס יַיִן לְאֵלֶיהוּ כִּי יִשְׁתָּה.
שׁוֹתֵק הַיֶּלֶד, אֵךְ פְּנִימָה לְבוֹ יִזְעָק:
מָה — נִשְׁתַּנָּה — הַלֵּילָה — הַזֶּה...

קול ישראל, י"ד בניסן תש"ב, עמ' 2

אַזְעָקָה

שׁוֹקֵטִים הַשָּׁמַיִם מְעַל אִף תַּחְתִּינוּ הָאֲדָמָה רוֹעֵדָת
עָרִים נִעְרְמוֹת עַל עָרִים, כֶּסֶה שְׂמֵמוֹן עַל חֶלֶד
מִרְצַח פָּרֵשׁ צֵלוֹ וְאָדָם בְּזוֹרְעוֹ נִלְפָת.
בְּאֲשֶׁר בָּא הָרֶס רָצַח, בְּאֲשֶׁר בָּא יְחוּם שְׂכוֹל.

וּבְמוֹקֵד — יִשְׂרָאֵל סָנָה נִצְחִי, הוּא בָּעַר רֵאשׁוֹנָה.
וַיְהִי בְּנִי לְבוֹ, וַיִּחַלֵּל כְּבוֹד בְּנוֹתָיו —
הוּא אֲכַבֵּשׁ אֲדָמָה, חֲרָבֵן כֹּה מִקִּיף לֹא נִתֵּן לְמִצּוֹת,
הָרֶס כֹּה מִכְּעִית לֹא נִתֵּן הַעֲלוֹת עַל הַכֶּתֶב.

אֲדָמָה, כִּי לְבִי אֲבִדְתִי בְּזַעַם, עֵינַי מִסְפָּר מִתִּי.
אֲנִי שׁוֹמֵעַ זִעְקֵתֵם מִקְּבָרִים אֵי-שָׁם, מִמִּצּוֹלוֹת יָם —
אֲדָמָה, אֲדָמָה בַּל אֲשַׁקִּיט כְּאֲבִי בְּמַלְיָם
בַּל אֲכַס בְּחִירוֹזִים עַל הַדָּם.

בְּיָמִים עוֹד רַבִּים יִפְתָּחוּ הַמַּכּוֹת הַדְּוִיּוֹת
תִּתְפַּכַּח תִּבְל מִיָּנֶה, יִתְמָהוּ בְּרִטְט הַדּוֹרוֹת יְבוֹאוּ:
מָה הִזָּה לְאָדָם שְׂכָה אָבֵד בְּסַעַר,
אִיךָ עוֹלָם כֹּה פִתְאֹם חָזַר לְתֵהוּ, לְבָהוּ?

בנימים עוד רבים — עת יצופו הנקרות מדים,
 עת יתפף עולם בית-קברות, יחולו בו שעירים בסופה —
 ישראל צופה מרחוק, למוד מכות הוא וסבל
 חזו נביאיו מראש, תכל סורת מה סופה.

באש נחרף צעיפה, והנה תכל בכל מערמיה,
 דרכים נלוזות הוארו לי בלהב הפערה,
 יודע אני מבעד למסוף פשר לפרעניות,
 יודע אני מבעד להסתר סודה של מארה.

היא לא באה מרגע, היא מתחילה מכראשית,
 עת הרג קין את הבל, חרש תוכל בפרזל,
 אוקיגוס בזעפו לא הפר זממת דור אנוש,
 לא מחה המבול, התאנה לרצח, לחמס, לגזל.

לשכבטיו נדד האדם הקדמון, וקציניו יקד הטרף,
 כמעט שאבד דיוקנו שממעל, לולא האור שזרח במחשוף.
 בחורב אז הבהיק זיר-העולם, רעד הקר בסיני:
 "אנכי ה' אלקיך — — — לא תרצח!"

ישמעאל לא אבה רסן יצרו, מאן אדום לשבר החרב,
 "לא תרצח, לא תנאף — מה עצבות הדברות הללו לדם".
 עם יחיד ישראל, פזיו, הקדים נעשה לנשמע,
 אברהם בו טבע חותמו, צאצא יעקב איש תם.

מאז היתה תורתו לאור גויים אבוקת חייהם התשוקים,
 לחשוף גרעין הנחתם, לפלס דרכם בתהו.
 בה נגזו סוד התונה שלקבת הנצח בקריאה,
 מה מוסר לאדם שניון לעמים מהו.

אף עם סיני ירדה שנאה לעם זה,
 הרואה בקלונה של תכל והוא תוכע וזועק וסוער.
 מאז ננעץ החרב בלבו שוחר שלום, אתרה,
 מאז הצת מקנדשו והוא עודנו בוער.

הוא עודנו בוער כי ישראל לא מהר כבותו
 בהמוטו, מקדשים לו זרים בחר התרועע,
 בלעם בשטים סוד זה ככר חז,
 אנטיוכוס-אפיפנוס ידע: התנונות ישראל תרועע
 מטיטוס יצא לפליטה, לא יכלו לו ימי הבינים,

בְּאֵשׁ חֲשָׁלָה נִפְשׁוֹ, הוּא קִדְּשׁ הַשֵּׁם בְּחִנְיָקָה.
נֹעֲצוּ עַמִּים יַחְדָּו: שְׁמֵשׁ חֲרוֹת פְּנֵיו תִּשְׁזִיף,
בְּזָקָב תִּוְרָתוֹ יִמִּיר, הוּא יָמוֹת בְּנִשְׁיָקָה.

וְכִף הַחַל יִשְׂרָאֵל לִשְׁקֵעַ עֲמוּס תִּלְאָה, סָבַל,
נֶאֱחָזוּ בְּעֵגֶן לֹא-לוֹ, בְּלִיל שֶׁל תּוֹרוֹת, גְּזָעִים,
אִם סִיף שֶׁל רוּמָא, פְּרָחִים שֶׁל חֻכְמַת נֶזֶן,
אִם שְׁוִי-וְזָכוּת, אֲמֻנְסִיפְצִיָּה, הַשְּׁפָלָה, מִדְּעִים.

אֲחֻזָּה עֲרִיסוֹתֵיהֶם מִקְאָן, אֲחֻזִּים וְלֹא אֲכִירִם,
בְּרִלִין בֵּירַת הַהֲשָׁפָלָה, פְּרִיז עֲרוֹת הָאָרֶץ —
וַי לִי שָׁפָה מְעַט אָרְכוּ פְּרָפוּרֵי גְסִיטָתָם,
וַי לִי שָׁפָה מִדְּהִים, מִפְּתִיעַ, עֲלָה עֲלֵיהֶם הַקֶּרֶץ.

וַי לִי כִי בְטָרִם הַגְּלָדוֹ הַפְּצָעִים הַיִּשְׁנִים,
וְשׁוֹב עוֹמֵד אָדָם נְבוֹהָ, וְשׁוֹב עוֹלָה לְבוֹ כְּלֶהָב,
עֲרֻכִין הוּא קִדְּשׁ, קֶהָה בְּרָקֵן הַמּוֹשֵׁף,
הַכְּזִיבוֹ הַחֲלוּמוֹת הַנְּעִימִים, הַתְּקוּרוֹת שֶׁשִּׁטְפוּ בָאֵהָב.

עַל הַחֲרָבוֹת הַעֲשָׁנוֹת, הָאָמִין, יִבְנֶה עוֹלָם חֲדָשׁ,
עַמִּים — מִשְׁפָּחָה אַחַת בְּצִלָּה שֶׁל גְּאֻלָּה נִמְשָׁכָה,
וַי כִּי הוּא שׁוֹב הַגֵּיעַ עֲדֵי פֶתַח שֶׁל אַבְדּוֹן,
נִרְעַשׁ, נִפְחָד עַל חֲדָה שֶׁל חֲרָב מִתְּהַפְּכָה.

אֲזַעֲקָה בְּדַמֵי הַלִּילוֹת: עֵיט עַל אָדָם, עַל תִּבְלָה,
אֲבָקָה גַם אֲנוֹר לְכֻלָּם יַחַד, לְנִשְׁחָט, לְשׁוֹחֵט.
כֶּף סוּפוֹ שֶׁל עוֹלָם מִשְׁתַּת מְפֻלְּדָה,
כֶּף סוּפוֹ שֶׁל וְלָד שֶׁעֲצָבוֹ הַחֻטָּא.

ערב שבועות תש"ב

קול ישראל, ה בסיון תש"ב, עמ' 3.

ומי באש...

לזכר הקדוש הגאון ר' יהודה ליב
צירלסון הי"ד — י"א תמוז תש"א

... ובית הנקסט מלא הפעם, דחוס אריה מתרדת.
מבחוץ ממתין המות, וצלו מעיק על הלב.

ובוכה סותר העצים, ובוכה הרובל בשווקים,
 ובוכים הקתלים, ובוכים הספסלים, ובוכות המגורות הקליות.
 ודולקים הגזרות, ככליל יום כפור ל"כל נדרי",
 וארץ מזהיב לכן השליות הסוככות פתחן
 ככי דורות אלפים, מועקה שנוצטברה מזמן.
 ועומד ביניהם ודורש הרב צירלסון הישיש,
 הפטרון הנאמן לענתו. והוא מתלזה אמה לקבר,
 וקורא להרהור תשובה, וקורא לקדש השם באהבה,
 בשם שמת רבי עקיבא, בשם שמחו קדושי ספרד.
 בעמקה, עמקה הדממה, משלות עיניהם זרח המנות,
 שרה הנפש פנימה: כמה טוב כך למות,
 כך, בעינים נשואות לרום, בלב דבוק בא"ל חי,
 להתמיד ברגע אחרון של פרדה, ולצעוק ולזעק: א-י-י —

... ונראו הלהבות בקצה העיר, שם בית העלמין העתיק,
 וקבר אחים שם גדול, גדול, ורוגעים בו בנחת,
 אחים רצוצי גלגלת, רסוקי ידים, ורגלים,
 קדושי קיישיניוב פרס"ג, (רק ישאל אז בכה,
 מול עולם שוקט עוד לא הבריאה מאכלת).
 ושמעו אנקת זמן נשף, ובכי תינוק גורע,
 באז, באז, אותה גסיסה תובעת, אותו "אחר" מרעיד שמים,
 וראו ונדעו, מנבח דמים כאן נצרך מתדש,
 וישאל על זקניו ונעריו עליו עולה קליל.
 וראו ונדעו, לא סר עוד הזעם מישאל,
 ועוד לבו פתוח שותת דם, והוא עוד נצרך באש...

קול ישראל, י' בתמוז תש"כ, עמ' 2

אינני בודד!

לזכר הגאון ר' מאיר שפירא זצ"ל מלובלין
 יוצר והף היומי

יודע אני, אינני בודד! בלנו פה אורגים מסכת אחת. בלנו פה מתמידים בקו הנמשך
 מחורב. לא תרב המעין שחינו, לא יבש האילן אכלנו. במצור ובמצוק, ברעב ובמחסור
 תמיד אנו שומרים על אמתנו האחת, דף ליום דף ליום —
 אינני בודד!

יודע אני, אינני בודד! אוקיגנוס לא הפריד בין צמי המפגור. גשרים גשרנו מעל לצוללות
אורבות בטהומות. צמצמנו מרחבו של עולם. מירושלים ועד ניו-יורק, מלונדון ועד
ניקאטה, מאינה אוטה אבוקה. "באותה מסכתא, באתו דף, באתו יום". איש, איש לו
בחר נתיב. איש, איש מצא אקלימו. אך אחידה נשמטנו, באחידות הגונים בשלהבת —
אינני בודד!

יודע אני, אינני בודד! אני מאמין כי מעבר למחצות המאפילות על התעוה, הם, אחי,
ממשיכים בשושרת. ותוף גטאות מחניקים ומתנות הסגר מקצייתים, הם יושבים בצרכים,
אחר יום-פגור מקלל ולומדים דף יומי קמאז ומקדם, ומאירות האותיות ושמות כיום
נתינתן משיני, לשקוי גם לעצמות בשות, ומשען גם ללכות רצוצים, כי צפוי הכל מראש,
ושלומים יש לריכם. יודע אני, בכל אבר מרסק, קרעו מלגנים מגופנו החלוש, מפרפס עוד
הרחת הקמה לפדות, ויחד, יחד אני נאחזים בסערה, בדף ששורד מן הדלקה
— אינני בודד!

קול ישראל, י"ד בחשוון תש"ג, עמ' 3

זכור...

זכור אל-לקים אחים רכבות,
בגטאות אין-יודע, בקברים אין-ספר,
שבשמו על שפתותיהם מתו מות קדושים,
בחניקה, בפסקילה, בפנים, בלהבות.

זכור אל-לקים זקנים גערפים,
הרות נבקעות, חינוקות נטבחים,
ופליטי קרב בטחב מתקרת,
אגודים בשמו וצועקים: זכור...

קול ישראל, כ"ד בכסלו תש"ג, עמ' 1

ליד הערש

נומה, נומה ילדי חן.
קר לך בני, הוי קר.
הקדים השלג לבוא, החרוף הסתיו
התכסה בכסת, כבוש ראשך בכר.

התדע מדוע קר לך, כה קר?
לא תדע, רק תדע לבכות.
פה אמך יושבת, ומר לה מר,
פה אמך יושבת ועיניה עיפות.

מרעד פניך בני אזכר בדיוקן אביך,
בלילה, בלילה נחטף ולמחר לא שב.
ואני גלמודה נותרתי, ולא ידעתי איו.
ראם חי הוא או לאו.

בלילה, בלילה נחטף, ולהפרד לא הספיק.
"יהי הכל כשורה..." — אמר, הסטיק והלך. -
וכששמעתי צריחתך ראשונה, זע לבבי: קולו הוא.
כשראיחי תום עיניך, ידעתי, זו דמותו הטבעה בך...

נומה לך בני, פה אמך יושבת.
עמוקה אפלה מתהום, ושם אין לו לרני.
והנחם בני, אביך לא מת.
אביך לא מת, הוא נקבר חי...

לפני הקבר הפתוח, הוא יצא במחול,
רגז ותמה התלין: מה משונה זו אומה...
ומשנודדו רגבי העפר, עוד דפק לבו —
כשתגדל. תאמר קדיש, עתה נומה.

כשתגדל כה תקבל את הדין:
"אבא לא הכירני, ואני לא הכרתי אבא,
אך מכיון שזה רצונך, אני מסכים,
יתגדל ויתקדש שמייה רבא..."

ומאום לא תאנה ומאום לא תבכה,
רק לומר סתם, והקהל יענה אמן.
ואף אני אעמוד בעזרה ואף אני אענה אחריו...
נומה לך, נומה ילדי חן.

התדע מדוע קר לך, כה קר?
תחת אבנים אותך בחומה אמרו להשקיע,
וביתנו נתצתי כפרך, אבן בעדך, אבן בעד אביך.
נומה, נומה בני, בשמים וזירח הופיע.

... ביחנו בצריף המרתי וקר פה קר.

אך אתה פה עמי, אשריך ואשרי.
ומה לך שאתה רועד, ומה לי שאתה בוכה
קר לך... חם לך... טוב שאתה חי.

הדרך, ב' בסבת תש"ג, עמ' 6

מכתב קצר לילדי טהרן

(במתנה הילדים בטהרן, אין מניחים
להכנס למורה ללימודי דת — מן העתונות)

אבדתם אחי הקטנים את כל אשר לכם.
אבדתם לטף אב ונשיקה של אם רחמננה,
אבדתם בית חמים, קורת גג שקטה ובטוחה.
בצאן מדיר בוער, הנוספים אל ארץ נכריה,
ועדין יתמותכם פורחת, ועדין לא הצעתם לפגועה —
אבדתם הכל אחי, אל נא תאבדו אלליכם.

אבדתם הכל אחי, עם קטנים וקבר נע ונד.
שקדו נא על אמונתכם בצקלונכם הקט.
אבדתם הכל אחי, אך משהו עוד השארתם שם;
אמה מתבוססת בדם, וקברות אבות מצט.
עוד רעננים הקברים, רעננים, עוד לא קרש הדם,
עוד תלויה ועקמתם בארץ: שמע ישראל — — — ה' אחד!

התשמעו אהם? — אני עתה כותב לכם מפרחקים
מתחכם סגור בעדי, אחי לא נתנו להגנס,
אך אני יודע, בקל לילה באים אליכם אורחים,
(ואיך נגנסו? אין, כנראה, מצעור בפני המת).
הם לכם אבא ואמא, סבא וסבתא ונאחיים —
התבינו, מה הם בוכים פה צועקים, ועיניהם ברוקים?

פה הם קוראים לכם מן העולם שהוא:
"ראו נא ראו, ילדים, צנארנו השחוט,
ראו נא ראו, ילדים, שלדינו החרוקים,
אל יהי לכם זאת לפלא, הענין הוא כה פשוט,
פי כדמינו אנו חיים, כי כך אנו מתקינים דרכים
לגלוי אלקותו נצחים. — ואתם העצובוהו, התאבדוהו?

דורות על דורות אנו כן נחמסים, נרמסים,
מטיטוס ועד טורקבמדה ועד חמיל, ועד היטלר.
אחת היא דרך יסוריני, אחד המוקד אבלנו בו,
ואתם במחיר כוזב, עתה תפזרו את האפר?
הנגיל אפוא נשיש כי נפדיתם מרע, הגעתם פה,
או אולי מוטב היה, אלו יחד אתנו הייתם מתים..."

ואף אני אחיכם, לא אדע האבקה עליכם,
או אשמח שמח כי הויתרכם ה' לשארית,
כי מה תקיו אלי, ואיך אקרא לכם אחי,
אם אראכם סוגדים למרס, לשונכם תפטט עברית.
ואת הכל אשמע מכם, אך לא שם אלקי — — —
אבדתם הכל אחי, אל נא תאבדו אלקיכם.

קול ישראל, ח' בשבט תש"ג, עמ' 3

תשעים ושלש

בנרשה העיר דממת בית-קברות לשן,
אי-פה קול יריות, אי-פה מתמר עשן.

בנרשה העיר, שופך ירח עצוב אורו החור,
כוכבים בולשים באפלה: אי פה יהודי ער?

ישן הגטו היהודי, אך בבית-בשת נאצי — רן.
שם ערות תשעים ושלש בנות ישראל, שבויות קלון.

מכרסם אין-אונים הצער, הקאב, הטירה האובדת —
ולב בלב נפגש, ונפש אל נפש רועדת:

אפשר ללעג ישר אל פני מות נמהר,
אבל אי-אפשר לחיות תמיד, תמיד, בפצע מר — —

באפל — עינים נאציות, שטופות-תאנה, מחיכות,
ותשעים ושלש בנות ישראל, בוכות.

ובבכי זועק הדם, ובבכי קודח הזעם,
יהי שמו מברך! נמותה בדינו הפעם! — —

ובנרשה העיר ירח חור עומד דם
צופים הכוכבים ברטט: זה נורא זה אים — —

וְתִשְׁעִים וְשָׁלֹשׁ בְּנוֹת צְנוּעוֹת, מְחַנְכוֹת וּמְוֹרוֹת,
שׁוֹכְבוֹת לֵאלֹא נִיעַ, טְבוּחוֹת — וּטְהוֹרוֹת.

קול ישראל, י"ג באדר תש"ג, עמ' 3.

הֵיוּ בְרוּכִים!

לילדי טהרן החמודים
משלוח-מנות

הֵיוּ בְרוּכִים יְלָדֵי עֲנִי וְפָרָה,
הֵיוּ בְרוּכִים שְׂרִידֵי חֶרֶב וְרָעַב,
חַג לָנוּ הַיּוֹם, יוֹם בּוֹאֲכֶם לְשִׁלּוֹם,
רְאִינוּ אֶת פְּנֵיכֶם וְלִבְנוּ הַתְּרוּגָן בְּעוֹז,
רְאִינוּ אֶת פְּנֵיכֶם וַיִּדְעֵנוּ: עוֹד לֹא נַעֲזֹבְנוּ מֵאֱלֹקִים,
גַּם בְּיָמֵי חֲרוֹן זַעַם, שְׂכִינָה בְּכַנְפֶּה סוֹכְכָת,
פְּנִיָּה מֵאֲתָנוּ נִסְתָּרִים, אֵף עֵינָה בְּחִנִּיָּה צוֹפִיָּה;
רְאִינוּ אֶת פְּנֵיכֶם וּבְדַמֵּינוּ נִסְכָּה אֲמוּנָה,
שְׁרָה אֶת גְּבֻנוּ הַנֶּכֶף,
מִלֶּאָה אֶת כָּל חֲדָרֵי הַנֶּפֶשׁ —
הוּא מִכָּה, מִכָּה, אֵף יִשְׂרָאֵל לֹא יֵאבֹד!

חַג לָנוּ, חַג נִצְחוֹן,
זֶה עֲמֶלֶק לְפָנֵינוּ נָפַל, הוּא גְּזוֹר עֲלֵינוּ כְּלִיָּה.
הוּא הֶרֶג, הוּא שְׂרָף, הוּא חֲנֹק,
אֵף הוּא לֹא יָכַל לָנוּ, לְעוֹלָם לֹא יוֹכֵל!
עֲתָה הוּא אוֹזָר כּוֹחוֹתָיו הָאֲחֻרָנִים —
אֲחֻרָנִים הֵם, כְּכֹר גּוֹרְלוֹ נְחָרֵץ.
עֲתָה לְעָגוּ לְמִשְׁבַּתוֹ, עֲתָה הַכּוֹנֵנוּ לְתַבּוּסְתּוֹ,
הַכּוֹנֵנוּ, כִּי קְרוּכָה הִיא!

הַכּוֹנֵנוּ, יְלָדִים, הַקְּשִׁיבוּ לְפַעְמֵי הַמְּשִׁיחַ,
רְאוּ, הִנֵּה נִשְׂא אֲבָק מִרְקַבּוֹתָיו,
הִנֵּה הוּא בָּא וְשִׁלּוֹם נִצְחִים בְּזוֹרְעוֹ,
הִנֵּה הוּא בָּא וּפְזוּרֵי יִשְׂרָאֵל אִתּוֹ,
מִקְצוֹי אֶרֶץ הַבְּיָאָם, מִיִּרְכַּתִּי גוֹלָה וְשִׂאוֹל,
הוּא קָרָא לְמַתִּים וַיִּקְוֵמוּ, צָנָה — וַיִּלְכוּ,

הנה הוא בא ואבותיכם אתו, ואמותיכם, —
אל תכבו ילדים, הם יבואו!

אל תכבו ילדים
עוד יעלה בגנים גילכם התוסס,
עוד יפרח על פיכם החייוך העליו,
לא תדעו עוד יתמות, שכול, רעב...
לא תדעו! אתם רק חכו לו, לגואל,
אתם רק עמדו וצופו על הדרכים, שאלו לעוברים,
בתנו היטב כל אושה, כל צליל רכב,
ואף אם יתמהמה, אתם חכו לו,
חכו לו יבוא! חכו, אל תמירוהו באחר!...

היו ברוכים ילדי עני ופרך,
שרידי חרב ורעב, היו ברוכים!

קול ישראל, י"א באדר ב תש"ג, עמ' 3

הילדים שלי, איים?

הילדים שלי אשר טפחתי ורבייתי כלם,
אשר בלבם הרענן, התערו עמק שרשי
ובכרף אחריהם הסער, איתן עמד גזעם:
אשר נשמתם טהורה ינקה מלשד דמי,
וזכרי נאמן עדין חי בם וקיים —
הילדים שלי איים?

הילדים שלי אשר עדין בם זוהר
טל ילדות תמה של מטרת בית-אבא,
אשר עדין רן בם נגונו של "חדר",
נעימות דפיי-גמרא, הניות דאבני ורכא:
הילדים אשר דמי מתמוג בדמם
ולבי ולכם אחר — איים?

הילדים אשר שרדו לי מרכבות
שם שכלתי בגטאות, בערכות רעב וקור,
הילדים אשר מלאכי מרום נשאום מתוך הלהבות,
ובכנפיהם רחומות הביאום אלי, אל ציון משאת-דור,

לחדש נעוריהם בקדם, שירם שבאמצע נדם —
— — אים?

הילדים שלי, אשר צונאת אב גוסס לותה
את הרבם: מכל משמר שמרו קדשי,
ואם נפוחת-רעב, חרש בכתה וצותה:
אנכי הולכת למות... ואתם... חיו את חיי... —
מה הנה לברית זו, כרתה בדמעות ודם,
הילדים, אים?

הילדים שלי, מה הנה עמם?
מי זה גזלם באכזריות מתוך חיקי השכל?
מי זה השפיתם דיוקני, דיוקן אביהם ואמם?
והשיר אשר בפיהם מהו: ההמנון לפחש הגדול,
או שירת היהודי הנצחי, בחיר כל לשון ועם? —
אים?

הילדים שלי —
לא אוכל לעצר דמעי, לשים קנצי למלה.
לא אוכל לדום ולראות איה נזרה לרוח עמלי,
אני היום זועק בזעקת אם שכולה:
אקרע סגור שמים, אבקיע תהומו של ים:
הילדים שלי, ילדי החביבים. א-י-ם?!

קול ישראל, י' בניסן תשי"ג, עמ' 3

★★★

דומם חלפו על פני בני אדם.
דומם אף עיניהם הגידו לי הפל.
מתוכן קרא הקאב, מתוכן בצבץ הדם;
ידעתי, שוא הוא האדם והעולם אף שאול.
דומם חלפו על פני, ובצקלונם ענות עולם.
זה דורות כף הם נודדים ביהו בבהו
דומם חלפו, ואיש לא נטה שכם לסבל עולם,
דומם חלפו, ואיש לא פתח ביתו: בואו.
דומם יכס הליל על דמם,

על פצעים השותת, היום יהל דומם,
 ידעתי, שוא הוא האדם והעולם אך שואל.

הנוער האגודתי, סיון תש"ג, עמ' 3

שמעוני, עמים!

שמעוני עמים,
 אני לא אתדפק עוד על מצפונכם כזב,
 לא אנסה עוד בדמעוטי לרפך סלע לבכם.
 ולא אפרש עוד לפניכם את מגלת הדמים:
 ראו חללי הרבים, ראו דמי אשר ממני זב;
 לא אחזיר עוד כעני על פתחיקם.
 ואת ידי הגרומה לא אושיט: הבו הצלה, הבו מפלט —
 לא! מאסתים, געלתיכם עמים.
 מאסתי מספדיכם, הפזול הצבוע שלעיניכם,
 כאלו ידידי הייתם, כאלו מעולם לא העליתוני על מוקדכם
 כה גלוי לפני הפעם זדון לבכם וזיופו,
 וכמה תתקלסו בי, וכמה תביטו עלי בלעג ושאט,
 עד כי אתמה, איך נבערתי להאמין עד כה
 כי ידכם זו אשר לפתח גרוני כל הימים,
 ובאמבטי דמי טבלה את צרעתה הגדולה,
 עתה תהי לי למסער. עתה תהי לי לגאלה?
 לא! לא חפצתי כי תענוני וגם את עזרתכם אתעב.
 טוב לי כי אתי ישאר עניי. עמק עמק בלב.
 אתפתל לבדי במכאובי, אשא סבלי בדר,
 ואתם אל תקרבו לי ואתם אל תתנו לי יד.

שמעוני עמים,
 אני בחרג בתפלת "יזר", אזכיר את קדושי מיליונים,
 אשר היו לברות במלתעות חזית-טורף,
 בה התגלם כל שנאת העולם, כל זדון כל רוע לאמים,
 ואתם עמדתם מנגד, ולא קראתם למשחית: הרף,
 ואתם נסתם ובמאורותיכם נחבאתם כשפנים.
 ואת לבכם הקשחתם, ואזנכם אטמתם משמע ועקתם,
 אזכיר את אשר עבר עלי מיום היותי לעם,
 מלקמות, פרעות, גזרות, ענויים, שחיתות, זנעות,

אֲזַכְּרֶם, וְהוֹמִים בִּי מְעִי, וְלִבִּי מַעֲזֵן דְּמַעוֹת —
אֶף יוֹתֵר מִשְׁאַבְכָּה בְּ"יִזְכָּר", אֲשֶׁמַּח בְּ"אַתָּה בְּחַרְתָּנוּ".
כִּי יוֹתֵר מִתְמִיד עֲתָה רְאִיתִי מָה אַתָּם וְמָה אָנוּ,
יוֹתֵר מִתְמִיד עֲתָה רְאִיתִי כְּמָה עֵמֶק בֵּינֵינוּ הַתְּהוֹם.
וּגְשָׁרִים אֲשֶׁר אֵי-מִי פַעַם גָּשָׁר בְּתַמִּימוֹת,
הִנֵּה הֵם דּוֹלְקִים לְפָנֵינוּ, עוֹלָה שְׁלֵהֲבַתֶּם לְשָׁמַי רוֹם.
וּלְאוּרָה אֶת פְּנִיכֶם רְאִיתִי: נַעֲוָה מִכַּחַשׁ וְעַרְמִימוֹת...
לְפָנַי אֲלֵפִים שָׁנָה, כְּכָר חֲרַת בְּרִי-יֹחָאֵי דֵינְכֶם:
"אָדָם כִּי יָמוֹת בָּאָהֳל — אַתָּם קְרוֹיִים אָדָם" — — —
עֲתָה כְּמוֹ יַדְכֶם הִטְבַּעְתֶּם עָלָיו חוֹתְמְכֶם.
עֲתָה הוּא אֲמַת לִי בְּאֵשׁ וָדָם.

קול ישראל, כ"ט באייר תש"ג, עמ' 2

נרות חנוכה

הָעֶרֶב הַדֹּלְקָנוּ גַּר אֶחָד,
מְחַר נְדָלִיק שְׁנַיִם,
הַתְּחַלְנוּ בְּמִתִּי-מַעֲט,
הַדּוֹר אַחֲרֵינוּ יָבוֹא כְּפֵלִים.

גִּרְנוּ עֲנוּתָן, צְנוּע,
דּוֹלֵק לְאֵט-לְאֵט,
גִּרְנוּ עֲנוּתָן, צְנוּע,
מִפִּיץ אוֹרוֹ בְּלֵאט.

נְבוֹז לְאֵמוֹת וְאֶפְלָן.
אָנוּ שׁוֹכְנִים בְּדָד,
לְנוּ פַח-שְׁמֵן קָטָן,
טְהוֹר, סְתוּם, וְשִׁלְנוּ בְּלֶכֶד.

מִסְבִּיב עָלֵינוּ בּוֹז וְשִׁאֲט —
אָנוּ לֹא נַעֲזֹבָה, יְרוּשָׁלַיִם.
הָעֶרֶב הַדֹּלְקָנוּ גַּר אֶחָד,
מְחַר נְדָלִיק שְׁנַיִם.

שושנים, קונטרס יז, כסלו תש"ד, עמ'

נרות נשמה

לֹא שְׁמוֹנָה, כִּי תִשְׁעִים וְשָׁלֹשׁ נְרוֹת
הַיּוֹם בְּמִקְדָּשׁ יִשְׂרָאֵל הִתְרַב תְּזַהְרֶנָּה.
וְלֹא נְרוֹת־שָׁמֶן, כִּי נִשְׁמוֹת טְהוֹרוֹת,
בְּשָׁמִיר הַחֲרוּכִים תִּרְחַפְּנָה.

אֵף לֹא נְרוֹת־חֶלֶב, אֲנֹכִי פֹה נִדְלִיק לְנִשְׁמָתְךָ,
כִּי לְבוֹת בְּנִים וְכִים, נֶאִיר בְּאוֹר אָבוֹת.
נִדְלִיק נִשְׁמוֹת, בְּאוֹר רִיחָן וְעֵז אֲמוּנָתְךָ,
וְלֹא תִשְׁעִים וְשָׁלֹשׁ, כִּי אֲלֵפִים וְאַלְפֵי רִבּוּבוֹת.

קול ישראל, כ"ו בכסלו תש"ד, עמ' 3

אני שר

אָנִי שֶׁר עַל הָאֶפֶל אֲשֶׁר בְּלִיל.
אָנִי שֶׁר עַל הַשְּׁלֶכֶת בְּסִתּוֹ.
מֵאֲמִין אָנִי בַשַּׁחַר הַבּוֹקֵעַ וּבָא,
אָנִי מֵאֲמִין בְּקִיץ, הַגֵּה הוּא שָׁב.

אָנִי שֶׁר עַל הַדְּמַע הַנוֹצֵץ בְּעֵין.
אָנִי שֶׁר עַל הַחִיּוּךְ שֶׁבְשִׁפְתֵי הַמֵּת.
מֵאֲמִין אָנִי בְּאֲשֶׁר הַצֶּפּוֹן בְּכָאֵב,
אָנִי מֵאֲמִין בְּגִלּוּיֹ בְבוֹא הַעַת.

הנוער האגודתי, טבת תש"ד, עמ' 4

מתתיהו'ס געטרייער אייניקל (דערצעהלט פון ד. בויס)

דער לאגער, דער לאגער! ווער קען איהם פארגעסן,
נישט ביי טרינקען, נישט ביי עסן,
נישט ביי שלאפן, נישט ביי האנדלען,
נישט ביי רוהען, נישט ביי וואנדלען,
דער לאגער, דער לאגער! איך געדענק איהם גאר גוט,

ער שטייט פאר מיר שטענדיג, אויסגעמאלט ווי מיט בלוט,
ער שטייט פאר מיר שטענדיג, ארום גענומען מיט פלאמען,
דאס בעסטע און טייערסטע מיין איז דארט אומגעקומען.

דער לאגער, דער לאגער! ווער קען איהם פארגעסן,
איך געדענק די שבתים, די פסח'ן, די סוכות'ן, די שבועות'ן,
שבת'ים און קידוש און הבדלה, סוכות און ארבעה מינים,
פסח און מצה און פיר כוסות, שבועות און מתן-תורה ניגונים,
פורים האבן מיר געבעטן און געווארט אויף המן'ס מפלה,
און מתנות לאביונים, און משלוח מנות, און מקרא מגילה,
נאר איבערהויפט געדענק איך דאס חנוכה, חנוכה און חנוכה-ליכט,
צוליב א יונג אידיש בחור'ל, א בחור'ל מיט א הייליג געזיכט.

א יונג אידיש בחור'ל, פון אהרן הכהן'ס שטאם,
א אויסגעדארט, פאר'חשך'ט פנים'ל, אבער זיינע רייד מלא טעם,
ערמוטיגט האט ער אונז, די עלטערע, זיך נישט פארלירן,
ווייל דאס גוטס און אויך דאס שלעכטס, אלעס טוט הקב"ה פירן,
און געפאדערט האט ער, מיר זאלן רייניגן די מעשים,
ווייל בשעת הסכנה דארפן מיר גרעסערע זכותים,
אזוי האט ער אונז געשטארקט ביז חנוכה איז געקומען —

דער בחור'ל האט געלעכטשעט צו צינדן חנוכה ליכט, כאטש איינע פון אכט, זיין
לעצט שטיקל ברויט האט ער געטוישט פאר א ליכטל, א גוט געשעפט געמאכט, —
אוי, יענער חנוכה, איך געדענק איהם, און מיין הארץ טוט שטורעמען.
חנוכה ביינאכט! דער בחור'ל שטייט אנגעגארטלט, און פארפלאמט זיין פנים.
מיט התלהבות האט ער צוויי ברכות געזאגט, להדליק און שעשה נסים,
הימלען פון אויבן האבן געבליקט אויף אונטן מיט קנאה,
צו וואס פאר א גרויסקייט האט דערגרייכט א בחור'ל, א ילוד אשה,
מי כעמך ישראל, ליגנדיג אין טויטן גרוב, קוקט ער נאר אויף ארויף,
"הן אם יקטלני לו אייחל" — ביי אלע אומשטענדן, איז ער געבונדן צום אין סוף.

דא, אוי, האבן די רשעים אויפגעריסן די טיר, געזעהן, און געקריצט מיט די ציין,
שהחיינו — ניין, וקיימנו — ניין, והגענו — ניין,
און ווי אינמיטן קידוש ביי ר' יהודה בן בבא,
האבן די אכזרים איהם נישט געלאזט ענדיגן די מצוה,
זיי האבן איהם גענומען שלאגן, נישט אויפגעהערט,
זיינע געשרייען האבן געשניטן אונזער פלייש, און די בלוט פארגליווערט,
אין די פינסטערניש האבן מיר געהערט ווי די פויסטן קלאפן ווי א מיל,
און נאך דעם וואס מיר האבן געהערט "ה' אחד", איז געווארן שטיל...

אינדערפריה איז שוין הייליג בחור'ל, נישט געווען מיט אונז דארט,
 ליכטיגע מלאכים האבן איהם געטראגן ביז גאר הויכער ארט,
 איהם געבריינגט ביז דעם היכל פון די הייליגע חשמונאים,
 איהם אוועק געלייגט פאר די פיס פון מתתיהו, דער העלד פון מודיעין:
 — דיין קמף פאר תורה געגן די יוונים האט נאך נישט אויפגעהערט,
 בעקבתא דמשיחא האט זיך דאס געשטארקט און געמערט,
 אבער כלל ישראל האט זיין געווער נישט אוועק־געלייגט אפילו אויף א שעה,
 א יונגן קעמפער האבן מיר דיר געבריינגט, א געטרייען אייניקל, אט האסטו איהם דא.
 דאס אידישע ליכט, גיליון 1,260, כ"ד בכסלו תש"ם, עמ' ח—ט

תרגום

נכדו הנאמן של מתתיהו

(סיפר ד. בויס)

המחנה, המחנה ! מי מסוגל לשכחו,
 לא בעת שתיה ולא בעת אכילה,
 לא בעת שינה ולא בעת חברה,
 לא בעת מנוחה ולא בעת נדידה, המחנה המחנה ! הוא זכור לי כה טוב, הוא עומד לעיני
 תמיד, מוקף בלהבות, כל יקירי וחביבי, שם אבדו.

המחנה, המחנה ! מי מסוגל לשכחו,
 בזיכרוני השבתות הפסחים הסוכות והשבועות,
 שבתות ללא קידוש והבדלה, סוכות ללא ארבעת המינים,
 פסח ללא מצה וארבע כוסות, שבועות ללא ניגוני מתן תורה,
 בפורים התפללנו וציפינו למפלת המן,
 ללא מתנות לאביונים, ללא משלוח מנות, ללא מקרא מגילה,
 אך יותר מכל אני זוכר את חנוכה, חנוכה ללא נרות,
 זוכר אני הודות לבחורון יהודי, בחורון שפניו קורנות קדושה.

בחורון צעיר, מבני אהרון הכהן,
 צנום, עם פנים רזות וחשכות, אך דבריו מלאי טעם,
 הוא עורר אותנו, המבוגרים, שלא להתיימש,
 שהרי הטוב והרע בא לעולם ברצון הקב"ה,
 ודרישתו היתה, שנצרוף מעשינו

שכן בשעת הסכנה יש צורך במעשים גדולים יותר שיעמדו לזכותנו,
כך הוא חיזק אותנו, עד לבוא — חנוכה —
הבחורון התאוה להדליק נרות חנוכה, לפחות אחד מהשמונה,
פת לחמו האחרונה מסר בתמורה לנו, עסקה טובה היתה זו, —

אבוי חנוכה זה, בזיכרוני נותר, ולבי נסער.
ליל חנוכה! הבחורון חגור ב"גארטל" ופניו לזהטות,
בהתלהבות בירך שתי ברכות, להדליק ושעשה נסים, —
השמים מלמעלה צפו כלפי מטה בקנאה,
למידת הגדולה בה זכה הבחורון, ילוד אשה,
מי כעמך ישראל, גם בהיותו בבור המוות, נשואות עיניו רק כלפי מעלה,
"הן אם יקטלני לו אייחל" — בכל אשר ימצא, יוותר קשור אל האין סוף.

אז הרשעים פרצו את הדלת, חזו וחרקו בשיניהם,
שהחיינו — לא, וקיימנו — לא, והגיענו — לא,
וכמו בקידוש אצל ר' יהודה בן בבא,
האכזרים לא אפשרו לו לסיים את המצווה,
הם הכוהו ללא הפסקה,
צעקותיו בבשרנו חיתכו, ודמנו קפא בעורקינו,
כחשכה שמענו את האלות מכות כהלמות האבנים הטוחנות,
ולאחר מכן שמענו "ה' אחד" ודממה השתררה...

בבוקר שלמחרת הבחורון כבר לא היה שם עימנו,
מלאכים זוהרים נשאוהו לרום שמעל גבוה,
הביאוהו להיכל החשמונאים הקדושים,
הניחוהו לרגלי מתתיהו, גיבור מודיעין:
— מלחמתך למען התורה ונגד היוונים עדיין לא נפסקה,
בעקבתא דמשיחא גברה ורבה זו המלחמה,
אך ישראל את נישקו לא הניח אפילו לשעה,
לוחם צעיר הבאנו לך, נכד נאמן, הנה הוא לפניך.

(תירגם י. פ.)

רשימת שירי השואה

- "ממעמקים", קול ישראל, כ"ט באלול תש"א (21.9.1941), עמ' 3.
- "הנרות הללו", קול ישראל, כ"ח בכסלו תש"ב (18.12.1941), עמ' 3.
- "מה נשתנה", קול ישראל, י"ד בניסן תש"ב (1.4.1942), עמ' 2.
- "אזעקה", קול ישראל, ה' בסיוון תש"ב (21.5.1942), עמ' 3.
- "ומי באש", קול ישראל, י' בתמוז תש"ב (25.6.1942), עמ' 2.
- "אגרת לפולין", קול ישראל, כ"ט באלול תש"ב (11.9.1942), עמ' 3.
- "אינני בודד", קול ישראל, י"ד בחשוון תש"ג (25.10.1942), עמ' 3.
- "יזכור...", קול ישראל, כ"ד בכסלו תש"ג (3.12.1942), עמ' 1.
- "ליד הערש", הדרך, ב' בטבת תש"ג (10.12.1942), עמ' 6.
- "מספד", קול ישראל, ט"ז בטבת תש"ג (24.12.1942), עמ' 3.
- "מכתב קצר לילדי טהרן", קול ישראל, ח' בשבט תש"ג (14.1.1943), עמ' 3.
- "תשעים ושלש", קול ישראל, י"ג באדר תש"ג (18.2.1943), עמ' 3.
- "עצב", הדרך, כ"ז באדר א תש"ג (4.3.1943), עמ' 7.
- "היו ברוכים", קול ישראל, י"א באדר ב תש"ג (18.3.1943), עמ' 3.
- "הילדים שלי אים?", קול ישראל, י' בניסן תש"ג (15.4.1943), עמ' 3.
- "דומם חלפו על פני בני אדם", הנוער האגודתי, סיוון תש"ג (יוני 1943), עמ' 3.
- "שמעוני עמים!", קול ישראל, כ"ט באייר תש"ג (3.6.1943), עמ' 2.
- "שוב אני דופק...", קול ישראל, כ"ט באלול תש"ג (29.9.1943), גיליון המוסדות, עמ' 2.
- "נרות נשמה", קול ישראל, כ"ו בכסלו תש"ד (23.12.1943), עמ' 3.
- "נרות חנכה", שושנים (פרקי קריאה), קונטרס יז, כסלו תש"ד, עמ' יג.
- "אני שר", הנוער האגודתי, טבת תש"ד (ינואר 1944), עמ' 4.
- "מתתיהו'ס געטרייער אייניקל", דאס אידישע ליכט, גיליון 1,260, כ"ד בכסלו תש"ס, עמ' ח-ט.

המודיע הצעיר, מצע לצמיחת ספרות ילדים חרדית

מבוא

ספרות הילדים מקיפה את כל היצירות הספרותיות שמתאימות בנושאייהן ובסגנונן לילדים. ראשיתה באגדות ובמעשיות־עם והיא החלה להתפתח באמצע המאה התשע עשרה. באותה עת הופיעו גם מקראות לילדים ביידיש, בלדינו ובעברית.¹ החברה החרדית שללה את הקריאה בספרות ילדים שלא תאמה את ערכיה, ובשנות העשרים של המאה העשרים החלה להתפתח ספרות ילדים חרדית במסגרת עיתוני ילדים של המגזר החרדי.

ספרות הילדים העברית צמחה והתעשרה, אך לחקר ספרות זו לא הוקדש מקום רב.² לספרות הילדים החרדית לא הייתה התייחסות כלל ורק מתחילת שנות התשעים של המאה העשרים הופיעו שתי עבודות מחקר בסוגה ספרותית זו.³

עיתוני הילדים שימשו במה חשובה לצמיחת ספרות הילדים. התנועות הפוליטיות היהודיות החילוניות הוציאו לאור כפולין ובארץ ישראל, במחצית הראשונה של המאה העשרים, 34 עיתוני ילדים.⁴ התנועה האגודאית הוציאה

1 אוריאל אופק, "ספרות ועיתונות לילדים", האנציקלופדיה העברית, 26, עמ' 419-423.

2 אוריאל אופק, לקסיקון אופק לספרות ילדים, תל אביב: זמורה ביתן, תשמ"ו, א, עמ' 5; הנ"ל, ספרות הילדים העברית, ההתחלה, תל אביב: מפעלים אוניברסיטאיים, תשל"ט, עמ' 7. בסוף המאה העשרים הופיעו כתבי עת לחקר ספרות הילדים כמעגלי קריאה ועיונים בספרות ילדים.

3 אסתר מלחי, ספרות הילדים החרדית כתופעה תרבותית ישראלית, עבודה לשם קבלת התואר מוסמך במחלקה לספרות עם ישראל, אוניברסיטת בראילן תשנ"ב; ורד באגד אלימלך, תמונת מצב של ספרות הילדים החרדית בישראל – 2002 – איפיונים ספרותיים והשתמעויות חינוכיות, עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, 2002.

4 ישראל שיין, ביבליאגראפיע פון אויסגאבעס דורך די ארבעטער=פארטייען אין

לאור, במאה העשרים, 12 עיתוני ילדים. בכל העיתונים הללו, החילוניים והחרדיים, הופיעו סיפורים קצרים, ולצידם סיפורים בהמשכים, שחלקם יצאו לאור כספרים. דרך זו של פרסום סיפורים הייתה מקובלת בעיתונות היהודית בפולין. עורכי העיתונים שביקשו להגדיל את מספר קוראיהם נהגו לפרסם בעיתון או בנספח לו יצירות ספרותיות בהמשכים, בהן גם רומנים זולים (ספרות שונד).⁵

בעשורים האחרונים צמחה ספרות ילדים חרדית עשירה ומגוונת. מאמר זה בא למלא חלק מן החלל הקיים בחקר ספרות ילדים זו, בניסיון לבחון את אחת הדרכים העיקריות שבהן היא נוצרה, פרסום בעיתון ילדים. לצורך זה בחרתי בהמודיע הצעיר, הוותיק שבעיתוני הילדים החרדיים.

המאמר מסתמך על הסיפורים והשירים שהופיעו בגיליונות המודיע הצעיר מהשנים המוקדמות (1952-1959) וב-800 גיליונותיו מהשנים המאוחרות (1986-2002), במלאת תשעים שנה לייסוד אגודת ישראל (להלן: האגודה).

מסד המודיע הצעיר

המודיע הצעיר הוא שבועון ילדים חרדי נספח ליומון המודיע, עיתונה של האגודה, שהחל להופיע בירושלים ב-1 בספטמבר 1950.⁶ עשרה ימים לאחר מכן, בגיליון ערב ראש השנה תשי"א של המודיע, התפרסם על פני עמוד שלם מדור לילדים תחת הכותרת: "המודיע ברכת שנה טובה לילדינו".⁷ העמוד נפתח בדבר המערכת:

פוילן אין די יארן 1918-1939, וארשע: די בוך, 1963, עמ' 17-23, 47-52, 92-93, 117-120; אופק, ספרות הילדים (לעיל הערה 2), עמ' 344-373; עדינה בראל, בין העצים הירקרקים, עיתוני ילדים בידיש ובעברית בפולין 1918-1939, ירושלים: הספריה הציונית, תשס"ו, עמ' 31-77.

- 5 סיפורים בהמשכים הובאו ברוב עיתוני הילדים בפולין ובארץ ישראל, ובעיתוני בוגרים. ברקוביץ, הראשונים ככני אדם, תל אביב: דביר, תשל"ז, עמ' 63-71. כתבי שלום עליכם פורסמו ב-1903, כנספח לשבועון פאלקסצייטונג. יוסף פונד, ילקוט רעים חרדים, שירת משוררים אגודאים צעירים בארץ ישראל בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים, ירושלים: כרמל, תשס"ח, עמ' 29. שונד = פסולת.
- 6 עיתוני האגודה שקדמו להמודיע: קול ישראל (1912-1949), הדרך (1942-1944), (1947), היומן (1948-12/1949-5); המבשר (1949). ראו: יוסף פונד, מתווי דרכים, עיתונות אגודת ישראל, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב והקבוץ המאוחד, תש"ע.
- 7 המודיע, כ"ט באלול תש"י, עמ' 7.

כאשר רק התחיל להופיע העיתון היומי שלנו לגדולים, 'המודיע', התחילו להגיע אלינו בקשות... מכל העברים, מאת המורים, מאת ההורים ומאת הילדים... הבו לנו שבועון לילדים משלנו! לפיכך אנו שמחים לבוא בבשורה טובה זו... בקרוב יפתח את עמודיו 'המודיע לילדים'...

המודיע הצעיר החל להופיע ב-7 בפברואר 1952 כחוברת בת שישה עשר עמודים בתבנית חצי פוליו.⁸ במתכונת זו הופיעו מאתיים גיליונות עד ליום 24 במרץ 1959 ('יד באדר תשי"ט). בתקופה זו חלו שתי הפסקות בהופעתו: הראשונה בת שמונה חודשים (מתמוז תשי"ג עד אדר תשי"ד); השנייה בת למעלה משנתיים (מאלול תשט"ו עד שבט תשי"ח). אילוצים כלכליים היו כנראה הסיבות העיקריות להפסקות. ייתכן שהיעדר יוצרים אגודאיים הקשה אף הוא על הופעתו הרצופה.

עשרים ושש שנים חלפו עד להופעתו מחדש ביום ה' באדר א' תשמ"ו, כמדור בהמודיע בימי שישי (להלן: גיליון). הגיליונות מוספרו והודפסו על פני שני חצאי עמודים עוקבים, לרוב 11-12. ב-4 בדצמבר 1990 נוספה להמודיע בימי שישי 'תוספת', חוברת שכללה גם את גיליון 250 של המודיע הצעיר, מתכונת זו נשמרה בתוספות הבאות, לרוב בעמודים 11-14 שאפשרו לעקרם ולקרוא בהם בנפרד. בחופשות הקיץ הופיעו בתוספת גיליונות מורחבים בהיקף של כשלושים עמודים.

ביום י"ב באדר ב' תשנ"ז הופיע גיליון 567 של המודיע הצעיר לראשונה כחוברת צבעונית בת שישה עשר עמודים. החוברות הבאות מוספרו במספר השוטף של העיתון ובמספר החוברת, במקביל.

המודיע הצעיר הודפס בשנים המוקדמות בעיצוב דומה להמודיע, בלוויית תמונות מעטות וללא עיטורים גרפיים. בשנים המאוחרות הוא הודפס באותיות גדולות, חלק מהכתובים בו נוקדו, והוא עוטר כולו באיורים יפים ומשעשעים בידי משה מלר. כותרת העיתון הודפסה באותיות מעוצבות בצורה ייחודית וביום כ"ד בחשוון תשנ"ה (גיליון 296) היא הוחלפה לציור של ילד שפניו עטורות בפאות, חבוש במגבעת שחורה גדולה, יושב על הרצפה וקורא בעיתון שעליו הכתובת המודיע הצעיר.

המודיע הצעיר לא צמח בחלל ריק ועיתוני ילדים אגודאיים קדמו לו, בעיקר בפולין, שבה חיו עד לשואה רוב חברי האגודה. להלן הרקע ההיסטורי והאידיאולוגי להופעתו.

8 בתשעת הגיליונות הראשונים שמו היה המודיע לילדים.

רקע היסטורי

בתחילת המאה העשרים התגבשו בחברה היהודית תנועות על פוליטיות: ציוניות, סוציאליסטיות וחרדיות.⁹

התנועות הסוציאליסטיות אופיינו במאבק לחילון העם היהודי. "הן הצליחו לחנך חלק גדול מציבור העובדים לאינדיפרנטיות דתית ולפעמים אפילו לשנאה לדת".¹⁰

החרדים ראו בחילון העם היהודי סכנה לקיומו וסיכון לאורחות חייהם. במטרה להתמודד עם אתגרים חברתיים ותרבותיים שהציונות והסוציאליזם הציבו בפניהם נוסדה ב־1912, בקטוביץ, האגודה. בארץ ישראל ובפולין נוסדה האגודה ב־1912 וב־1916 בהתאמה.¹¹

האגודה לא הייתה עשויה מקשה אחת והתגבשו בתוכה תנועות-בת פוליטיות. צעירי האגודה (צא"י) נוסדה בפולין ב־1919, על בסיס ארגון הצעירים החרדים "תבונה".¹² פועלי האגודה (פא"י) נוסדה בפולין ב־1922 ובארץ ישראל ב־1924.¹³ פלג בפא"י שבארץ ישראל, שהתנגד למדיניותה, פרש ב־1940 והקים את "פועלי אגודת ישראל, ירושלים" (פאג"י).¹⁴

עיתונות ילדים מגויסת

התנועות בפולין פעלו לצירוף צעירים לשורותיהן. התנועה הציונית, הבונד הסוציאליסטי והאגודה הפעילו מוסדות חינוך שהובילו את תלמידיהם בדרך התנועה.

9 ראו יוסף פונד, פרולטרים דתיים התאחדו!, פועלי אגודת ישראל אידיאולוגיה ומדיניות, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשע"ח, עמ' 16-62.

10 אריה טרטקובר, תולדות תנועת העובדים היהודית, ורשה: הועד הפועל של ברית הנוער והחלוץ העולמי, תרפ"ט, עמ' 59-60.

11 על אגודת ישראל ראו יוסף פונד, פירוד או השתתפות, אגודת ישראל מול הציונות ומדינת ישראל, ירושלים: י"ל מאגנס, תשנ"ט. האגודה בפולין כונתה "שלומי אמוני ישראל". ראו גרשון בקון, פוליטיקה ומסורת, אגודת ישראל בפולין 1916-1939, ירושלים: מרכז זלמן שז"ר, 2005 ובמקורו האנגלי.

12 על "תבונה" ראו יוסף פונד, "מהפכנים בחברה האורתודוקסית בפולין: תבונה ארגון צעירים אורתודוקסים", גלעד כב (תש"ע), עמ' 45-74. על צא"י ראו פונד, פרולטרים דתיים (לעיל הערה 9), עמ' 18-20.

13 על פא"י ראו פונד, פרולטרים דתיים, לעיל הערה 9.

14 על פאג"י ראו פונד, שם, עמ' 471-480.

עיתונות וספרות לילדים שימשו אמצעים משלימים לחינוך הפורמלי. ספרות הילדים שנוצרה בפולין מאז סוף המאה ה-19 הייתה לאיום תרבותי חילוני על ילדי המגזר החרדי שחסר ספרות שכוו.¹⁵ עיתונות הילדים היהודית, בראשיתה, לא נועדה לשמש אמצעי לבילוי זמן. עורכיה ראו בעיתונם אמצעי מחנך, והתנועות הפוליטיות ראו בעיתוניהן אמצעי להטמעת ערכיהן בקרב הדור הצעיר. הספרות שנכללה בעיתונים אלה נכתבה במגמה מובהקת של "ספרות מגויסת" או "ספרות מחנכת".¹⁶ במחצית הראשונה של המאה העשרים התפתחה עיתונות ילדים ביידיש ובעברית שייעודה חינוך ואינדוקטרינציה. בפולין ובארץ ישראל הוציאו לאור תנועות פוליטיות חילוניות שלושים וארבעה עיתוני ילדים¹⁷ שביטאו את ערכי תנועותיהם.¹⁸

תנועות הפועלים בארץ ישראל הוציאו לאור את דבר לילדים ומשמר לילדים, שהיו לעיתונים הדומיננטיים בתקופה המנדטורית ולאחריה. דבר לילדים הופיע בשנים 1931-1985, חניך לתפיסת עולם סוציאליסטית והמיר ערכים מסורתיים לערכים פועליים.¹⁹ תנועת השומר הצעיר הוציאה לאור בשנים 1945-1985 את השבועון משמר לילדים שביטא את עקרונותיה.²⁰ ב-1985 התאחדו שני העיתונים האלה והארץ שלנו לעיתון כולנו. בשנות הארבעים נוספו הבוקר לילדים של המחנה האזרחי והצופה לילדים של הציונות הדתית.²¹

- 15 תושיה נוסדה בוורשה ב-1896 על ידי א"ל בן-אביגדור (שלקוביץ) הפיצה כ-850 ספרונים. אופק, לקסיקון (לעיל הערה 2), א, עמ' 89. דביר הפיצה בארץ ישראל 112 ספרונים. פונד, ילקוט רעים חרדים (לעיל הערה 5), עמ' 69.
- 16 ספרות שגויסה להטמעת אידיאולוגיה מסוימת. ראו אורי צבי גרינברג, כלפי תשעים ותשעה, תל אביב: הקבוץ המאוחד. תשל"ח. פורסם לראשונה בתרפ"ח. ספרות מחנכת נכתבת בידי יוצר שערכיו כערכי התנועה.
- 17 ישראל שייך (לעיל הערה 4); אופק, ספרות הילדים (לעיל הערה 2), עמ' 344-373. עדינה בראל (לעיל הערה 5), עמ' 31-77.
- 18 עדינה בראל (לעיל הערה 5), עמ' 77, 187-188, 412.
- 19 דבר לילדים, לגדל דור חושב, מוניקה לביא (עורכת), תל אביב: מוזיאון נחום גוטמן, תשע"ו, עמ' 19. דוגמאות לתיאורים ברוח זו: ברכה חבס, "כולנו ערכים זה לזה, פריון עבודה מהו?", דבר לילדים, 27.3.1936, עמ' 2; "אלי חוף", שם, עמ' 3-5. העיתון הופץ לעולים חניס בראשית שנות החמישים. יורם פרי, "דבר לילדים בן 35", דבר (2.1.1967), עמ' 2.
- 20 עינת אמיתי, שי לילדינו – תרבות לילדים בקיבוצים, עין חרוד: משכן לאמנות, תשע"ג, עמ' 349. בשנותיים הקודמות הופיע כמדור במשמר – "שי לילדים".
- 21 רימה שיכמנטר, חבר מנזיר, עיתונות ילדים ישראלית בעשור הראשון למדינה, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשע"ה, עמ' 8-10.

האגודה ייסדה עיתונות לבוגרים,²² אך חסרה ספרות ועיתונות לילדים. מחנכים חרדים שביקשו ליצור ספרות ילדים, נתקלו בהתנגדות עקרונית ליצירה ספרותית מצד גורמים שמרניים. יוסף אברהם וולף, מראשי רשת החינוך בית יעקב בארץ ישראל, סבר כי די במדרשי חז"ל ואין לשלב בחינוך החרדי ספרות חול.²³

עם זאת נוסדו בידי גורמים אגודתיים עיתוני ילדים.

אליעזר גרשון פרידנזון²⁴ ייסד ביוזמת שרה שנירר, בספטמבר 1923, את הירחון לבנות בית יעקב זשורנאל. מ-1924 נכלל בו מדור לילדים. עיתון הילדים האגודתי הראשון, הירחון קינדער גארטען (גן הילדים), הופיע בטבת תרצ"א.

אלכסנדר זושא פרידמן, עורך דגלנו של צא"י, הדפיס בעיתונו מטבת תרפ"ז, במשך שנה, מוסף לילדים "דגל קטן". מרכז חורב ייסד בסיוון תרצ"ז, דרירחון לתלמידיו – ילדותנו.

בארץ ישראל יצא לאור ירחון חרדי לילדים, שושנים, בתל אביב באדר תש"ב, בהוצאת הספרים "נצח" שייסד יחזקאל רוטנברג.²⁵ תנועת "בתיה – בנות אגודת ישראל" ייסדה ביום ט"ו באב תש"ד דרשבועון הדבתייה. בעיתון פאג"י, הקול, שנוסד ב-17 במאי 1949, נכלל מהגיליון השישי ועד לסוף השנה מדור שבועי לילדים, "בנערינו", בעריכת יהושע משה שטוקהמר.²⁶

עיתוני הילדים האגודתיים שיצאו לאור בפולין לא יכלו לשמש בסיס להתפתחות עיתונות ילדים אגודתית כי יוצריהם נספו בשואה.²⁷ עיתוני הילדים האגודתיים בארץ ישראל הופיעו לתקופות זמן קצרות וגם הם לא יכלו לשמש בסיס לעיתונות ילדים אגודתית, תרומתם הייתה בהתוויית דרך לעיתוני

22 ראו פונד, מתווי דרכים (לעיל הערה 6).

23 ללבטי יצירת ספרות חרדית ראו פונד, ילקוט רעים חרדים (לעיל הערה 5), עמ' 48-36.

24 א"ג פרידנזון (1899-1942), עיתונאי אגודתי בפולין ועורך קבצי ספרות לתלמידים. ניגר שצקי, לעקסיקאן פון דער נייער יידישער ליטעראטור, ניו יורק: אלוועלטלעכן יידישן קולטורקאנגרעס, 1981, 7, עמ' 429.

25 נ' נאמן, "ספרים חדשים (רשימה ביבליוגרפית)", הדרך (ד' בחשוון תש"ג), עמ' 7.

26 יצירת שטוקהמר ראו פונד, ילקוט רעים חרדים (לעיל הערה 5), עמ' 117-120, 215-211.

27 יצירות משל 35 סופרים ומשוררים חרדים שנספו בשואה נכללו באנטאלאגיע פון רעליגיעזע לידער און דערצילונגען, משה פראגער (עורך), ניו יורק: אינסטיטוט פון רעליגיעזן יידנטום, 1955.

הילדים שבאו אחריהם, במתן לגיטימציה ליצירת עיתונות וספרות ילדים אגודאית.

רקע אידיאולוגי

באחד בספטמבר 1950 החל להופיע עיתון המודיע, של האגודה.²⁸ נוסף על עיתוני תנועות הבת: שערים, הקול ודגלנו. מולם ניצבו עיתוני כל התנועות הפוליטיות ולרובן היו עיתוני ילדים.

ראשי האגודה החליטו להציב עיתונות ילדים אגודאית שתחסום את הפנייה לעיתוני הילדים האחרים ושתיצור ספרות תואמת לערכיה. תנועות הפועלים יצרו מעגלי תמיכה כלכלית ותרבותית לחבריהן ובתוכם העיתונות. תנועות המחנה האגודאי ביקשו לפעול באותה דרך.²⁹

המודיע הצעיר היה אמור להעניק לקוראיו גאווה יחידה ולהציג את אורח החיים החרדי כאידיאל שיש לשאוף להגשימו. מעבר לכך, "עולם הילד", חוויותיו בחברת הילדים, במוסד החינוך ובמשפחה, שונה בחברה החרדית מזה שבחברה החילונית. מצוות ומנהגים הם חלק אינטגרלי מעולמו של הילד החרדי. לכך התווספו תוצרי שסעים פוליטיים וחברתיים שנוצרו בעשרות השנים האחרונות בין חסידים, "ליטאים" וספרדים שגרמו לפיצול מוסדות החינוך בהתאמה.³⁰

המודיע ייעד את תכניו מאז שנות השמונים לאוכלוסייה החסידית, האשכנזית ברובה. הסיפורים כללו מרכיבים כללי-חרדיים לצד דרכי התבטאות ביידיש. שמות גיבורי הסיפורים אופייניים לאשכנזים. שימוש בכינויים אשכנזיים במערכת החינוך כ"חידר" במקום חדר ו"רַפָּה" למורה. מדי פעם נעשה שימוש בביטויים ביידיש. המודיע הצעיר יועד לטעת בקוראים מחויבות רגשית לערכים דתיים. סיפורי "גדולי תורה" שהובאו בו נועדו להציבם כדגם התנהגותי, ולהאדיר את יכולותיהם ההלכתיות בנושאי "דעת

28 היומן, עיתון האגודה החל להופיע ב-12 בפברואר 1948 ונסגר לאחר מאבק משפטי בין פאג"י לאגודה. ראו פונד, מתווי דרכים (לעיל הערה 6), עמ' 125-132. לתיאור המודיע ראו שם, עמ' 90-98.

29 הבטחות פא"י לחבריה ראו אליעזר ברויאר, "אתה ופועלי אגודת ישראל", אחדות (ט"ו בשבט תשי"ח), עמ' 3.

30 מנחם פרידמן, החברה החרדית, מקורות, מגמות ותהליכים, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 1991, עמ' 155-157; בנימין בראון, מדרין לחברה החרדית, אמונות וזרמים, תל אביב: עם עובד, תשע"ז, עמ' 320.

תורה".³¹ סיפורי "הגדולים" דמו ל"ספרות השבחים" שהציגה את דמות "גדולי ישראל".³²

משנות השבעים חל שינוי חד במעמד הילד בספרות ובעיתונות הילדים החילונית. הילד הוצג כבעל ידע והבנה בעוד המבוגר נבוך ומסופק ברגשותיו. להורים עיסוק שאמור להקנות יוקרה ומעמד כלכלי גבוה.³³ שונים לחלוטין ערכי החברה החרדית. הרב, המורה וההורה נותרו בעלי הסמכות המקנים לילד את ערכי חברתם ואת הידע ומשמשים, בדרך חיהם, דוגמה לחיקוי וללמידת אופן ההתנהגות האידיאלי.³⁴ מסוף שנות החמישים התפתח דפוס נישואין שלפיו הבעל מקדיש עצמו ללימודים בישיבה ואשתו מפרנסת את המשפחה. נוצרה "חברת לומדים" שמשפחותיה חיות ברמת חיים כלכלית נמוכה ומעמדו החברתי של האב נקבע לפי מידת מחויבותו ללימודים התורניים.³⁵ שינוי חל בספרות החילונית, שניתקה עצמה מהמקורות הדתיים של אירועים היסטוריים וחגים ופנתה מהפך הלאומי אל הפרטי.³⁶ כל אלה חייבו לקיים עיתונות ילדים אגודאית. המודיע הצעיר נדרש להטמיע בקוראיו את העליונות הערכית של חברת הלומדים ואת החובה להישמע למבוגר. העורכת, חוה רוזנברג, ביטאה זאת בפנייתה אל נערה מתבגרת:

...הנערה המתבגרת חסרה ניסיון חיים והבנה שיש להוריה ועליה לקבל את מרותם. חשוב מאד שתלמדי לקבל, להישמע, להיכנע ולהתכופף בפני מרות וסמכות.³⁷

- 31 שמואל שטמפפר, "צמיחתה של תופעת הגדולים", הגדולים, אישים שעיצבו את פני היהדות החרדית בישראל, בנימין בראון ונסים ליאון (עורכים), ירושלים: י"ל מאגנס, תשע"ז, עמ' 11-20; בנימין בראון, "דוקטרינת 'דעת תורה': שלושה שלבים", יהודע עמיר (עורך), דרך הרוח, ספר היובל לאליעזר שביד, ב, ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשס"ה, עמ' 537-600.
- 32 עמנואל אטקס, לשם שמים, חסידים, מתנגדים, משכילים ומה שביניהם, ירושלים: כרמל, תשע"ו, עמ' 16, 246-249. שטמפפר (לעיל הערה 31), עמ' 11-20.
- 33 מירי ברוך, ילד אז ילד עכשיו, עיון משווה בספרות ילדים בין שנות ה-40 לבין שנות ה-80, תל-אביב: ספרית פועלים, תשנ"א, עמ' 7-10.
- 34 מאירה כרמילניאדו, השקפות עולם והשקפות בספרות ילדים, תל אביב: דביר, 1983, עמ' 101.
- 35 מנחם פרידמן (לעיל הערה 30), עמ' 57-58, 73.
- 36 אסתר מלחי (לעיל הערה 3), עמ' 4.
- 37 אביגיל [חוה רוזנברג], "שיישאר בינינו, אליך דינה, מאת אמא", תוספת, המודיע הצעיר 311 (ב' באדר א' תשנ"ב), עמ' 16.

העורכת ראתה בספרות הילדים אמצעי חינוכי ולא סוגה אומנותית גרידא. לגרסתה, סופרות חרדיות אינן כותבות "ספור לשם ספור. הסיפור אמור לכלול בתוכו מָקָר... לפעמים המסר הוא גלוי ולפעמים הוא סמוי..." המסרים נספגים בנשמת הקורא ומחנכים אותו. השפעת המסר בסיפור חזקה יותר מדברי מוסר ישירים.³⁸ כדי שהמסר ייקלט היא ייעצה לקוראים "להרגיש את גבורי הספור, להבין אותם, לחיות אותם, להזדהות אתם".³⁹

מערכת המודיע הצעיר

המודיע הצעיר יצא לאור בשנותיו המוקדמות בידי "הוועד הפועל של האגודה העולמית" שבירושלים. הגיליון הראשון נערך בידי "חבר סופרים בשיתוף עם הסתדרות מורי האגודה". העורך האחראי היה פנחס לוין, עורך המודיע, והעורך בפועל היה יעקב גליס, עיתונאי אגודאי חסר ניסיון בכתיבה לילדים. היצירות הספרותיות שהופיעו בעיתון נכתבו בידי כחמישים יוצרים. רובם חתמו בשמות עט, או לא חתמו כלל. כעשרים מהם כתבו את השירים, בהם חמישה שהוזכרו בספרי.⁴⁰

רוב יוצרי הסיפורים כתבו סיפור קצר. גם העורך כתב סיפורים ספורים. ביוצרים היו שכתבו בידיש בשנים עברו, ויצירותיהם תורגמו: מאיר ליהמן, מסופרי האורתודוקסיה החדשה; שרה שנירר; אלימלך שטייער, עיתונאי אגודאי בפולין; משה פראגר, חוקר שואה אגודאי.⁴¹

המודיע הצעיר הופיע בשנים המאוחרות כחלק מהמודיע ועורכיו קבעו את דרכו האידיאולוגית. דרכו הספרותית והחינוכית נקבעה בידי חוה רוזנברג, עורכת בראשית שנות העשרים של חייה, שלימדה בבית ספר עלייסודי "בית יעקב" בירושלים וחתמה בשם "חני". רק בגיליון 535 שהופיע ביום י"ז באב תשנ"ו, היא הודיעה כי שמה חוה ולהבא תחתום בשם "חוי". העורכת הייתה, במועד ייסוד העיתון, חסרת ניסיון עיתונאי וחסרת ניסיון מוכח בכתיבה

38 "מסר", תוספת, המודיע הצעיר 313 (כ"ד באדר א' תשנ"ב), עמ' 11; חוי, "ביניים", המודיע הצעיר 740 (174, א' באלול תש"ס), עמ' 3.

39 "למה", תוספת, המודיע הצעיר 253 (י"ח בטבת תשנ"א), עמ' 13.

40 ישראל לב, מרדכי אלעי, יצחק מרקוביץ, מאיר צבי פרוש, יהודה נחשוני. ראו פונד, ילקוט רעים חרדים, לעיל הערה 5; פונד, פרולטריום דתיים, לעיל הערה 9.

41 על יוצרים אלה ראו פונד, ילקוט רעים חרדים, לעיל הערה 5; הנ"ל, מתווי דרכים, לעיל הערה 6; גילה אברהם, ברוח המאמין, סיפורי השואה לילדים של משה פראגר 1941-1968, עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב,

לילדים. מוכנותה לקחת על עצמה תפקיד אחראי זה חייבה אומץ והעזה. עורכי המודיע לקחו על עצמם סיכון עיתונאי משהחליטו להפקיד בידיה עריכת עיתון ילדים חדש. החלטתם הושפעה מהמלצת אביה שהיה מראשי התנועה.⁴²

היצירות הספרותיות שהופיעו בעיתון בשנים המאוחרות נכתבו בידי תשע עשרה נשים. ארבע מהן שכתבו יצירות רבות ואיישו את המערכת במשך שנים רבות כינתה העורכת "סופרות קבועות".⁴³ היוצרות האחרות חברו למערכת לתקופות קצרות וכתבו יצירות ספורות, והן כונו "סופרות מזדמנות".⁴⁴

היוצרות חתמו על יצירותיהן בשם פרטי או בשם עט. חוה רוזנברג פרסמה סיפורים קצרים שהופיעו בגיליונות רבים וכמה סיפורים ארוכים, ללא שם מחבר. לעיתים היא חתמה בשמות העט "אביגיל" ו"תחיה".⁴⁵ בקרוב למחצית גיליונות העיתון הופיע סיפור קצר ללא שם מחבר, שהיה בפועל פרי עטה של רוזנברג. שבעה מסיפוריה הארוכים פורסמו כספרים.⁴⁶

רוזנברג גייסה לעזרתה בעריכת העיתון את לאה סוכות, תלמידתה לשעבר, שהייתה כבת שש עשרה בעת שהחלה לכתוב בעיתון וחתמה על יצירותיה בשם "שולמית".⁴⁷ לאה כתבה בעיתון במשך למעלה מתשע שנים מתחילת

- 42 חוי, "ביניים", המודיע הצעיר 629 (י"ח בסיוון תשנ"ח), עמ' 3. נכלל בהספד שכתבה לאחר מות אביה, במאמר מערכת. האב, הרב שמואל משה וינברג, היה מראשי האגודה ומקברניטי החינוך העצמאי. חוה הייתה נכדתו של האדמו"ר מסלונים, "הרב החסיד רבי שמואל וינברג", המודיע (א' בסיוון תשנ"ח), עמ' 1.
- 43 לאה סוכות, אביגיל שקוביזקי (אפשטיין), יהודית שרייבר, נעמי רוזנשטיין. לסיווג הסופרות ראו "מגיבים למכתבים", המודיע הצעיר 735 (חוברת 169) (כ"ה בתמוז תש"ס), עמ' 2.
- 44 זיוה (סיפור קצר אחד, גיליון 24), ברוריה (סיפור קצר אחד – 56), ורדה (סדרת סיפורים "מציצים ביומן" – 428-479), רחלי (סדרת סיפורים "מלמטה למעלה" – 474-576), ציפי (סיפור קצר אחד – 504), עדינה א' (סיפור קצר אחד – 512), רינה (סדרת סיפורים היסטוריים קצרים "סיפורים מתגלגלים" – 195-330), בלומה (כמה סיפורים קצרים – 667 ואילך), יוכי (כמה סיפורים קצרים – 732-755), ג' שפר (כמה סיפורים קצרים – 689-742), חסידה ותחיה (כמה סיפורים קצרים – 767 ואילך), מאירה (כמה סיפורים קצרים – 682 ואילך), יעלי (סדרת תיאורים מדעיים).
- 45 ללא שם: לחצוב בסלע (גיליונות 469-534), על אש נמוכה (538-602), רק בלחש (608-687), מילים קשות (704-760). אביגיל – ברוכים הבאים (254-285), אביגיל – פקעת (469-534), תחיה – תשעים ותשע (411-460).
- 46 פקעת, על אש נמוכה, לחצוב בסלע, רק בלחש, תשעים ותשע, סיפורי ולנטינה, וקובץ סיפורים קצרים – בין הטיפות.
- 47 הפרטים על אודות גב' חוה רוזנברג וגב' לאה סוכות נמסרו לי בשיחות עימן ב־26.10.2015 וב־27.10.2015, בהתאמה. תודתי נתונה להן.

שנותיו המאוחרות. היא כתבה סיפורים קצרים ומדורים שאינם ספרותיים. לאחר כחמש שנות עבודה היא פרסמה חמישה סיפורים ארוכים בהמשכים; שניים מהם פורסמו גם כספרים.⁴⁸

יהודית שרייבר הצטרפה למערכת כשנה לפני שלא הפסיקה להשתתף בעריכתו, וחתמה בשמה הפרטי. יהודית כתבה חמישה סיפורים ארוכים, ארבעה מהם פורסמו כספרים.⁴⁹ יהודית גם כתבה סיפורים קצרים רבים במסגרת חמש סדרות.⁵⁰

אביגיל שקוביצקי (אפשטיין) הצטרפה למערכת במקביל ליהודית, והעורכת הודיעה לקוראים כי יש להבחין בין אביגיל שקוביצקי לבין שם העט "אביגיל" שבו השתמשה בעבר.⁵¹ אביגיל כתבה שני סיפורים ארוכים, שפורסמו גם כספרים, וסיפורים קצרים רבים שמבחר מהם פורסמו בספר.⁵²

נעמי רוזנשטיין הצטרפה למערכת העיתון בשנה ה'11 לחידוש הופעתו. היא כתבה סיפורים קצרים רבים בחתימת "נעמי", רובם במסגרת שלוש סדרות שהשתרעו על פני עשרות גיליונות.⁵³

דרך סלולה

דרכו האידיאולוגית של המודיע הצעיר הוכתבה בידי עורכי המודיע והיא תאמה את דרכם של האגודה ושל בית יעקב.⁵⁴ פיקוח עורכי המודיע על תכני הסיפורים בהמודיע הצעיר וההדגשה כי מדובר בסיפורים חינוכיים, שימשו תחליף ל"הסכמות" רבנים.⁵⁵

- 48 בשנים (248-314), ארץ קטנה (252-325), צעדים בחול (348-385), בול פגיעה (353-418), מזוודה סגורה (382-423). שני הסיפורים הראשונים ברשימה פורסמו כספרים.
- 49 משחק הכיסאות (482-526), שלוש פינות (534-576), לצעוד עם אבא (597-638), שייכת (677-727), ולמרות (434-480). ארבעה הסיפורים הראשונים פורסמו גם כספרים.
- 50 להשתמע (438-455), מכל מקום (482-526), דפים (612-693), שמאל וגם ימין (543-611).
- 51 "מגיבים למכתבים", המודיע הצעיר 587 ("ב באב תשנ"ז), עמ' 2.
- 52 חוף הצדפות (592-643), המפוחית (645-707), והסדרה מה שרואים מכאן (714-737). כספרים פורסמו שני הסיפורים הראשונים ו"קובץ ספורי חיים".
- 53 משוחחים (573-730), ירח אחד ושני כוכבים (646-731), גלגלים של אלישע (593-645).
- 54 "מגיבים למכתבים", המודיע הצעיר 587 (חוברת 21) ("ב באב תשנ"ז), עמ' 2.
- 55 יעל שנקר, "בראי הקדמות ומבואות: על כתיבה נשית וסמכות גברית בקהילה

העורכת נדרשה לכתוב בגישה "חינוכית-שמרנית" כבהמודיע, לעיתים רחוקות מחקו את הכתוב בהמודיע הצעיר או דרשו שינוי בכתובים. לדוגמה, סיפור שבו הוגדרה נערה טבעונית כ"מלאכית" נתפס כמצדד בהתנגדות ארגונית צער בעלי חיים למנהג הכפרות. עורכי המודיע דרשו מהעורכת להתנצל, והיא נאלצה לפרסם התנצלות.⁵⁶

כל אחד משני העורכים סלל דרך משלו להגשמת מטרת העיתון. גליס סבר כי יש לחנך את הילד "לשאת בעול החיים... ולהילחם ביצרים הרעים...". לכן נבחן "כל סיפור" על פי מידת תרומתו לחינוך הקוראים. במאמר המערכת של גיליון 151 נקבע כי המסר של המודיע הצעיר תואם לערכי החברה החרדית וכל סיפור כולל בתוכו סממן יהודי.⁵⁷ עולם הילד כלל לא הובא כמרכיב בכתיבת העיתון.

לעומתם, הציגה רוזנברג מניפסט צעיר ותוסס שלא התייחס לערכי החברה החרדית, שהרי אלה יוטמעו בקוראים במסרים סמויים בסיפורים. היא התייחסה רק לעולם הילד:

...כאן נדון בנושאים שעומדים ברומו של עולמכם. בין שעורים למבחנים, לימודים ומשחקים, בין מחברות לספרים... נספר ונקשיב... זה מקום מיוחד עבורכם, אפילו אם אתם עם חור קטן בגרב, אבק על המכנסיים וכתם של שוקולד על הפנים.⁵⁸

בשתי תקופות ההופעה של המודיע הצעיר הכותבים באו מתוך המחנה האגודאי וכתיבתם הייתה בגדר ספרות מחנכת. בשנים המאוחרות הכתיבה הייתה צעירה ומודעת לעולם הילד, ואילו הכתיבה בשנים המוקדמות חסרה את רעננות הנעורים וחלקה היה רחוק מההווי הארצישראלי של הקוראים.⁵⁹

משלים ונמשליהם הובאו בשנים המוקדמות, במדור "מן המשל הקדמוני". המשלים יוחסו לרבי ברכיה בן נטרונאי "הנקדן", בעוד משל הקדמוני נכתב

החרדית", מנהיגות וסמכות בחברה החרדית בישראל: אתגרים וחלופות, קימי קפלן ונורית שטרלר (עורכים), בני ברק: הקבוץ המאוחד, תשס"ט, עמ' 80-82, 97. 56 על פי שיחה עם גב' רוזנברג מיום 26.10.2015. הסיפור שפורסם: "סירות נייר במים", המודיע הצעיר 930 (י"ב בתשרי תשע"ו), עמ' 19. "התנצלות", המודיע הצעיר 933 (י' בחשוון תשנ"ו), עמ' 15.

57 "לידידי הקורא", המודיע הצעיר 151 (ט"ו בשבט תשי"ח), עמ' 2.

58 חני, "ביניים", המודיע, המודיע הצעיר 1 (ה' באדר א' תשמ"ו), עמ' 11.

59 "חסידים מספרים", המודיע, המודיע הצעיר 12 (ו' באייר תשי"ב), עמ' 5. על סיפורו של רכט ומקבילו של פרץ ראו פונד, מתווי דרכים (לעיל הערה 6), עמ' 175.

בידי יצחק בן שלמה בן סאהולה.⁶⁰ בפועל המשלים הועתקו מספרו של רבי ברכיה, "משלי שועלים".⁶¹

פירוזה

הסיפורים עמדו במרכז העיתון. רוב הסיפורים בשנים המוקדמות היו נטועים בתחום היהדות: אישים תורניים, שבת וחגים. כמה סיפורים עסקו בתולדות העם וארץ ישראל.

בשנים המאוחרות עסקו הסיפורים בנושאים מגוונים, מעולם הילדים ומתחומים אחרים, בהם עניינים חברתיים. עלילתם הייתה מורכבת ומרתקת, ורמתם הספרותית חרגה מספרות הבוסר שאפיינה סיפורים מהשנים המוקדמות. הסיפורים הופיעו בכמה צורות: קצרצרים בחלק מעמוד, לרוב במסגרת סדרות; סיפורים קצרים על עמוד שלם; סיפורים ארוכים שפרקיהם הופיעו בעשרות גיליונות. רוב הסיפורים בשנים המוקדמות קצרים. סיפורים ספורים ארוכים.

סיפורי גדולי ישראל

סיפורים על אישים תורניים הופיעו בשתי התקופות. ברבים מהגיליונות בשנים המוקדמות הובאו סיפורים על רבנים, אדמו"רים וראשי ישיבות במסגרת המדור "האלבום שלנו". לעיתים נכללו במדור גם תולדות חיי אישים כליהמן הסופר החרדי (גיליון 60), נתן בירנבוים יוצר שיטת "העולים"⁶² (62) ומונטפיורי (97). תולדות חיי רבנים ואדמו"רים הובאו גם מחוץ למדור. מדורים נוספים שכאלה הופיעו בגיליונות ספורים: "מדמויות ירושלים", "גדולי ישראל בילדותם", "פכים קטנים של גדולים" ו"גדולי החסידות". סיפור בהמשכים, "מחיי תנועת נובורדהוק" התפרסם מגיליון 38 ואילך.⁶³

60 יצחק בן שלמה בן סאהולה, משל הקדמוני, ירושלים: מחברות לספרות, תשי"ג. רבי ברכיה בן רבי נטרונאי הנקדן, משלי שועלים, ירושלים: שוקן, תש"ו.

61 לדוגמה, בגיליון 6 מיום ט"ז באדר תשי"ב, עמ' 5, הובא המשל "התרנגול שמצא אבן ישפה" והנמשל: "כסיל את עיניו יגרע מואס בטוב ובוחר רע". במקור שם המשל "תרנגול ואבן יקרה" והנמשל שבמדור הינו כותרת המשנה של המשל במקורו (ברכיה הנקדן, משלי שועלים, עמ' יא).

62 יוסף פונד, "המאמין האובד בין גורדי שחקים, בעקבות העולים של ד"ר נתן בירנבוים", מורשת ישראל 6 (תשס"ט), עמ' 126-150.

63 ישיבת נובורדהוק הוקמה ב-1897 בידי ר' יוסף יוזל הורוויץ. שלמה טיקוצינסקי, למדנות, מוסר ואליטיזם, ישיבת סלובודקה מליטא לארץ ישראל, ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשע"ו, עמ' 344-359.

בשנים המאוחרות הובאו סיפורים שכאלה תחת הכותרת "מלים קטנות אבל גדולות" ולאחר מכן כסיפורים קצרים שעומדים בפני עצמם. ב־800 הגיליונות הופיעו 250 סיפורים שכאלה. הדפסתם נפסקה בגיליון 201 וחודשה לאחר כשמונה שנים וחצי, בחוברת (מגיליון 571). העורכת הורתה לקוראים להתייעץ עם "רבנים וגדולים" בכל נושא ולקבל את דבריהם ללא ערעור.⁶⁴ באחד הסיפורים מורה האב לבנו: "אמונת חכמים זה לקבל גם כשקשה, גם כשאומרים לך על שמאל שהוא ימין... הרב אומר לנו מה רצון ד' ונעשה...".⁶⁵

סיפורים מעולם הילד

בשנים המוקדמות נכתבו סיפורים ספורים מעולם הילד. לדוגמה, ילד זרע גרעין של תפוח בפחית וקיווה לגדל בה עץ תפוחים. הוא השקה את הגרעין ויצא ללימודיו ב"חדר". בשובו הוא מצא כי תרנגול הפך את הפחית ואכל את הגרעין.⁶⁶ סיפור אחר נטוע בעולם הילד החרדי ומעורר אימה. יענקל'ה חלם שמיטתו טסה עמו בשמים מעל ארצות שונות ונחתה בנגב ליד אוהל שייח' בדואי שמבקש לתלותו. יענקל'ה נבהל וסבר: "אין זאת כי אם מעשה השדים שגברו עלי מאחר ששכחתי לקרוא קריאת שמע...". הוא בכה בשנתו עד שאימו העירה אותו.⁶⁷

בסיפורי השנים המאוחרות לא הועברו מסרים חינוכיים בדרך של סיפורי אימים. העורכת סברה כי יש להקדיש מקום לשיקוף התמודדויות חברתיות ונפשיות של הילדים בחברה החרדית והציגה אותן בסיפורים. היכולת להזדהות עם נקודת המבט של הילד ולהציג עניינים מזווית הראייה שלו תרמה להיות העיתון רלוונטי לקוראים ולביטוי מצוקותיהם באמצעות הסיפורים. העורכת ניסתה להקנות רגישות חינוכית זו גם בסיפור להורים.⁶⁸ היא הבהירה כי עליהם לדעת לחבור לעולם החוויות של הילד: לילד שהפסיד במשחק עם חבריו שתי גולות נגרם צער. האם שהגיבה: "מה הן בסך הכל גולות? גולות אינן שוות דמעות" לא הזדהתה עם עולם בנה ועוררה בו אכזבה, כעס וצער. לעומתה, אחותו הבוגרת התייחסה בהבנה לצערו והגיבה: "שתי גולות שוות המון המון" ובכך הרגיעה את הילד. האחות הסבירה כי הגולות חשובות לו. האם הבינה את

64 "מה באבות", המודיע, המודיע הצעיר 333 (כ"ג בתמוז תשנ"ב), עמ' 9.

65 "לך לך", המודיע, המודיע הצעיר 42 (ג' בכסלו תשמ"ז), עמ' 11.

66 "השעון סדר אותי", המודיע, המודיע הצעיר 72 (ט"ו באדר א' תשי"ד), עמ' 6.

67 ר' ידידיה, "הטיסה המזוהה", המודיע, המודיע הצעיר 57 (ג' בניסן תשי"ג), עמ' 5-4.

68 "שטויות שאינן שטויות", המודיע, המודיע הצעיר 20 (כ' בסיון תשמ"ו), עמ' 11.

טעותה והצהירה "מכל מלמדי השכלתי ומילדי יותר מכולם". ההכרה וההודאה שאם עלולה לטעות ובתה הצעירה עשויה להבין טוב יותר את הגישה לילד, הינה בבחינת שינוי חברתי.

סיפורים על אודות התמודדויות של תלמידים ותלמידות עם מעברים ממסגרת חינוך אחת לאחרת קירבו את הקורא לעיתון. הסיפורים אפשרו לו להזדהות עם גיבוריהם ולהבין כי קשיים רגשיים כחשש מהמסגרת החדשה, וגעגועים לבית הינם נחלת רבים ואין להתבייש בהם. סיפור על תלמידה שעברה ללמוד ב"סמינר" (תיכון) וחששה מהמפגש עם מורות חדשות ועם דרישות לימודיות חדשות.⁶⁹ סיפורו של בוגר תלמוד תורה שהחל ללמוד ב"ישיבה קטנה" בתנאי פנימייה. הוא התגעגע למשפחתו והרבה לטלפן להוריו. המדריך שהבחין בהתנהגותו הבהיר לו כי געגועים הם תחושות טבעיות, וזה חלק ממחירה של רכישת התורה.⁷⁰

גווי עולם הילד קיבלו ביטוי ספרותי בסיפורים קצרצרים שהופיעו במסגרת סדרות. הקניית ערכים הוצבה במוקד כל הסיפורים ובין הנושאים שעסקו בהם היו כיבוד הורים, יחס נאות לזולת וחשיבות לימוד התורה.

בסדרה "מכל מקום" יהודית כתבה למעלה משישים סיפורים קצרצרים על חוויות, חיוביות ושליליות, שילדים חוו במסגרות החברתיות שלהם (גיליונות 456-543). כשליש מהסיפורים עסקו בחוויות במסגרת המשפחתית, כשליש בחברת הילדים, כרבע בבית הספר. האחרים עסקו באינטראקציה בין ילדים למבוגרים. מוטיב מרכזי בסיפורים הוא הרצון להימנע מלפגוע בזולת:

אתי הכינה תמונה, שזכתה למחמאות, לקישוט סוכת משפחתה. אחותה הכינה תמונה יפה פחות. כדי לא לפגוע באחותה היא שלחה אותה לסבתה שבצפת.⁷¹ מוטיב אחר הוא העזרה לזולת. נערה ביקשה לעבוד כשמרטפית תמורת תשלום. היא פנתה למשפחה ברוכת ילדים שנעזרה קודם לכן במתנדבת. מששמעה זאת החליטה לוותר על רווחים כספיים ולעבוד ללא תמורה.⁷² התייחסות לתחושות נחיתות נכללו בכמה מהסיפורים. אפרים השתתף בשיעורים ב"ישיבה למצוינים" [חוג]. הוא חש אינוחות משגילה כי חבריו

69 שולמית, "אנו פוגשים, הולכים מחיל לחיל", המודיע, המודיע הצעיר 21 (כ"ז בסיוון תשמ"ו), עמ' 12.

70 "געגועים", המודיע, המודיע הצעיר 30 (א' באלול תשמ"ו), עמ' 19.

71 יהודית, "מכל מקום, בצד המזרחי של הסוכה", תוספת, המודיע הצעיר 543 (י"ד בתשרי תשנ"ז), עמ' 36.

72 יהודית, "מכל מקום, צעד אחרי אתי", המודיע הצעיר 534, חוברת קיץ 1 (י"א באב תשנ"ו), עמ' 4-5.

בנים לרבנים, לאדמו"רים ולנדבך. הוא התוודע אל הבחור שעימו ילמד וחס הקלה משנודע לו שהבחור הוא בן עובד התחזוקה בישיבה.⁷³

לאה ערכה סדרה בשם "בשכונה שלנו" שבמסגרתה הובאו, במהלך ארבע שנים, כ-160 סיפורים קצרצרים מהווי הילדים בשכונה חרדית קטנה שהדרים בה חיים כמשפחה מורחבת (גיליונות 45-247). כשליש מהסיפורים עסקו בעזרה ההדדית בין ילדים וביניהם לבין הורים, קשישים ועולים חדשים. הסיפורים האחרים עסקו בהווי דתי, התנהגות חברתית נורמטיבית כמודל לחיקוי, וחי יום-יום בחברת הילדים שבשכונה. להלן שני סיפורים.

תלמידות נדרשו להביא שבעה שקלים להוצאות "יום שדה". תלמידה הכניסה לילקוט חברתה, בת למשפחה מעוטת הכנסה, שבעה שקלים. החברה שגילתה החזירה את הכסף לחברתה והודיעה כי אינה רוצה בצדקה. התלמידה בוכה בלילה במיטתה, כשבליבה מקננת השאלה "האם בשמים זה נרשם כמעשה טוב או אולי סתם פגעתי בחברתי".⁷⁴

קשישה שמתקשה ללכת, ומצפה לביקורי שכנים, נהגה לכבד את אורחיה בשוקולד ישן ובכוס פטל. שולי, מבנות השכונה, החליטה להביא לקשישה עוגה בכל יום שיש.⁷⁵

יהודית כתבה כחמישים סיפורים קצרצרים בסדרה "שמאל וגם ימין" (גיליונות 543-609) שעניינם חברות: "חוויות, ניוחות; האהבה והנאמנות, הקנאה והכאב, העלבונות והספקות, האושר וההתעלות שחווים חברים וידידים". הקוראים הוזמנו לתרום לסדרה סיפורים.⁷⁶

סיפור לדוגמה עוסק בציפי שפיתחה קשר חברתי עם תלמידה מצטיינת מכיתתה, אך היא מתקשה לחלוק עימה כישלונות שחווה, שמה זו תלעג לה. היא יוצרת קשר עם תלמידה בינונית ולה היא מסוגלת לספר הכול.⁷⁷

במהלך כשנה, יהודית כתבה שלושים וחמישה סיפורים קצרצרים במסגרת הסדרה "נפגשים" (712-753), בהם ניסתה לשקף אירועים מעולם הילד.

73 יהודית, "מכל מקום, בחדר הכינוסים של הישיבה למצוינים", תוספת, המודיע הצעיר 491 (כ' באלול תשנ"ה), עמ' 12.

74 שולמית, "השכונה שלנו, מעשה בשבעה שקלים", המודיע, המודיע הצעיר 43 (י' בכסלו תשמ"ז), עמ' 12.

75 שולמית, "בשכונה שלנו, עוגות טעימות", המודיע, המודיע הצעיר 162 (י"ז באדר ב' תשמ"ט), עמ' 12.

76 "מזל טוב", תוספת, המודיע הצעיר 543 (י"ד בתשרי תשנ"ז), עמ' 34.

77 יהודית, "שמאל וגם ימין", תוספת, המודיע הצעיר 544 (כ"ח בתשרי תשנ"ז), עמ' 16.

בחלקם נכללה ביקורת מרומזת על התנהגות הילד והצבת ההתנהגות הרצויה. באחרים הוצגה התנהגות למופת, שראויה לחיקוי.

לאה כתבה במסגרת הסדרה "סבתא של כולם" למעלה מעשרים סיפורים קצרצרים שבמרכזם שרה, ניצולת שואה (גיליונות 316-337). שרה שהתה לאחר סיום המלחמה במוסד ליתומים ניצולי שואה, שם עזרה לאחרים. בארץ ישראל היא הקימה משפחה ומצאה ניחומים בעזרה לכל דורש.

שרה פגשה ליד הכותל המערבי אישה צעירה שבעלה היה מכור לסמים ושהה, לסירוגין, בבתי סוהר ובמוסדות גמילה, עד למותו בגיל 29. שרה בירכה אותה שבנה יגדל למצוות ובכתה על חוסר יכולתה לעזור לאוכלוסייה זו: "אילו היה לי כח... הייתי הולכת אל השוק ואוספת אותם אפרוחים בני שבע עשרה שמונה עשרה שלא יודעים כלום ומטעימה אותם קצת מטעמה של תורה. הם לא היו מחפשים אז סמים..."⁷⁸.

כשלושים סיפורים קצרצרים נכתבו בידי נעמי במשך כשנה, במסגרת סדרה בשם "הגלגלים של אלישע" (גיליונות 593-645). אלישע נהג טנדר בעל אמונה עמוקה והדרת פנים, והסיפורים מציגים מעשי חסד שעשה תוך כדי עבודה. ארבע סדרות הביאו סיפורים מהתחום הבית-ספרי. היחסים שבין התלמידים ובינם לבין המורים, תחושות המורים והתנהגות תלמידים.

"בין צלצול לצלצול" היא סדרה בת כ-150 סיפורים קצרצרים מחיי התלמידים בבית ספר ומחוצה לו, שלאה כתבה בכארבע שנים (גיליונות 251-472). הסיפורים מציגים את חיי הילד בחברה החרדית ואת הערכים לאורם הוא גדל.

חברת הלומדים כאידיאל הוצגה בסיפור על תלמידה שביקשה מאימה לקנות לה שמלה נוספת. אימה הסבירה כי מצבם הכלכלי אינו מאפשר זאת. התלמידה הפטירה: "חבל שאין לנו הרבה כסף". האם ענתה, שחלף המחסור בכסף "יש לנו אבא שיושב ולומד תורה וזה שווה יותר מכסף..."⁷⁹. מסל סדרת עשרים סיפורים קצרצרים בשם "הצד השני של הפעמון", משל העורכת שחתמה בשם אביגיל, הוגדרה על ידה כ"אח בוגר" למדור "בין צלצול לצלצול". הסיפורים הופיעו במשך כשנה מאלול תשנ"א, והציגו חוויות של מורות ומורים כדי לעורר את התלמידים "לחשוב ולהרגיש" את המתרחש בלב מוריהם.⁸⁰

78 "סבתא של כולם, למה את בוכה", המודיע, המודיע הצעיר 331 (ט' בתמוז תשנ"ב), עמ' 15.

79 "בין צלצול לצלצול, נסיכה אמיתית", תוספת, המודיע הצעיר 326 (ד' בסיוון תשנ"ב), עמ' 3.

80 חוי, "בינינו", המודיע, המודיע הצעיר 285 (י"ג באלול תשנ"א), עמ' 18.

מורה צעיר, שהחל לעבוד כממלא מקום, לא הצליח להשתלט על התלמידים שהתפרעו. בעקבות האירוע הוא נטש את עבודת ההוראה. מנהל בית הספר והמחנך הטיפו לתלמידים מוסר, אך בצאתם מהכיתה אחד מהם השמיע דברי ליצנות על האירוע וחבריו הסכימו עימו. המחברת הביאה בסיום הסיפור את דברי חז"ל: "ליצנות אחת דוחה מאה תוכחות".⁸¹

כארבעים סיפורים קצרצרים הובאו במשך כשנה, מתמוז תשנ"ד, במסגרת הסדרה "מציצים ליומן" משל ורדה. הוצגה בהם התנהגות חברתית חיובית, כמודל לחיקוי, במסגרת המשפחה ובית הספר.

כשלושים סיפורים משל יהודית הובאו משבט תשנ"ח, במסגרת הסדרה "דפים", ובהם חוויות תלמידים במסגרת הבית־ספרית, תוך הפגנת התנהגות נאותה.

שתי סדרות הביאו סיפורים על ילדים שיש בהופעתם או בהתנהגותם שוני כלשהו לעומת סביבתם, והמסר בהם הוא שיש לקבל את השונה ולשלבו בחברה.

"לא כמו כולם" הינה סדרה בת כחמישים סיפורים קצרצרים משל לאה שהופיעו בעיתון במשך כשנה וחצי, מאז תמוז תשמ"ח (125-194). הובאו תיאורי ילדים ומבוגרים השונים מהחברה שבה הם חיים.

ילד שנאלץ ללמוד שנה נוספת בכיתה א' מאחר שלא קלט את עקרונות הקריאה. הוריו חששו שיבודד חברתית וייפגע מלעג חבריו. מנהל תלמוד התורה מבקש מחבריו להמשיך לשחק עימו ולא לפגוע בו.⁸²

הסדרה "מלמטה למעלה" מביאה בכארבעים סיפורים קצרצרים, משל רחלי, את חוויותיו ותחושותיו של ינקי, ילד שקומתו נמוכה מהרגיל (474-627). הוא למד בכיתה ג', אחיו שבכיתה א' היה גבוה ממנו, וינקי חש "בצער קטן" בלבו על שקומתו כה נמוכה. הוא ציין לטובה את חבריו שלא פגעו בו, הם לא כינוהו 'גמד' או 'צוציק' וקיבלו אותו לחברתם.⁸³

הסיפור המצויר

הסיפור המצויר מצוי בשולי היצירה שמוגדרת כפרוזה. שני סוגי סיפורים מצוירים הובאו בשנים המאוחרות. האחד יועד לקוראים צעירים מאוד שטרם רכשו כישורי קריאה. העורכת הבטיחה כי הסיפורים יופיעו אחת לכמה

81 "הצד השני של הפעמון, ליצנות אחת", תוספת, המודיע הצעיר 309 (כ"ו בשבט תשנ"ב), עמ' 16.

82 שולמית, "לא כמו כולם, להישאר כתה", המודיע, המודיע הצעיר 128 (כ"ב באב תשמ"ח), עמ' 12.

83 "מלמטה למעלה", תוספת, המודיע הצעיר 474 (י"ט באייר תשנ"ה), עמ' 15.

שבועות.⁸⁴ בהתאם להבטחתה הופיע מדי פעם בפניה "לקוראים צעירים מאד" סיפור עשוי שורות ספורות ששולבו בארבעה עד חמישה איורים ממוסגרים ובהם תכנים ילדותיים. הסיפורים הופיעו בשבעה גיליונות לא עוקבים, האחרון שבהם גיליון 216 מערב פסח תש"ן.

הסיפור המצויר מהסוג השני הוא העלילון (קומיקס), שהציג כמה ציורים כשדברי הדמויות מובאים בתוך בועה.⁸⁵ סיפורים אלה יועדו לקוראים בוגרים והם הציגו עלילות מתח מתחום המלחמה בטרור, ריגול ועוד. סיפורים אלה החלו להתפרסם בגיליון 250 מיום כ"ז בכסלו תשנ"א בחתימת מ"מ (משה מלר). כשפרקי כל סיפור מופיעים בעשרות גיליונות.⁸⁶

סיפורי ערכים חברתיים

סיפורים ארוכים שהודפסו בעשרות גיליונות הציגו עלילה מורכבת והביאו לקורא תכנים עשירים מאלה שבמסגרת סיפור קצר. בשנים המוקדמות התפרסם סיפור אחד שכזה, מתקופת השואה, ושלושה סיפורים היסטוריים בני כעשרה פרקים.⁸⁷

בשנים המאוחרות הופיעו עשרים סיפורים ארוכים וכמה מהם פורסמו אחר כך כספרים. הסיפורים יועדו לקוראים הבוגרים ויריעתם הרחבה אפשרה לסופרות בניית עלילות מורכבות שחלק מהן השתרעו על פני מרחב זמן גדול ומקומות גיאוגרפיים שונים. כדי לקרב את הסיפור לקוראים נכללו בו, לא אחת, אירועים מן המציאות הארץ-ישראלית או שמות יישובים שבהם מתרחשת העלילה. הסופרות תיארו את רגשות גיבורי הסיפור והפיתו בדמויות רוח חיים. רוב הסיפורים נגעו בנושאים חברתיים רגישים ובזיכרון השואה והקוראים הגיבו להם באמפתיה. העורכת אפשרה לקוראים בסיום כל אחד מהסיפורים לשאול שאלות באשר לתכנים שבהם ולהביע את רגשותיהם.

84 חני, "ביניים", המודיע, המודיע הצעיר 93 (ר' בכסלו תשמ"ח), עמ' 11.

85 ראשיתו ביפן בראשית המאה התשע עשרה. התפתח בעיקר בתחום ספרות הילדים. בעשור האחרון פורסמו ספרי קומיקס רבים לילדי המגזר החרדי, וב-2017 יועדו 60 מבין 88 הספרים שהגיעו לספרייה הלאומית לילדים אלה. בלוג הספרנים של הספרייה הלאומית.

86 הסיפורים: "עמדו מלכת", "איה הסחורה", "מבצע מנוע", "מה גילה המכחול", "פרוסטיק", "רשת הפלא", "איה יוסלה", "שתיים מתחת לאפס", "אבני צדק", "שאין כמותו".

87 מ' ליהמן, "רבי עקיבא"; חיים ליברמן, "על כנפי הדמיון לארץ ישראל"; יצחק מרקוביץ, "מחיי תנועת נובורדהוק".

התמודדות עם קושי אישי

הסיפור "פקעת", בן חמישים וחמישה פרקים, נכתב בידי העורכת וחתום בשם העט "אביגיל"⁸⁸ ועם סיומו יצא לאור כספר. גיבורת הסיפור, צילה, היא ילדה לא כישרונית, בעלת דימוי עצמי נמוך, המצויה בשוליים החברתיים של כיתה. הוריה שותפים לדימויה ומוצאים נחמה בשוש, אחותה המוצלחת. הסתבר כי לצילה עושר פנימי וערכים נעלים ואילו שוש נערה אגוצנטרית שדואגת בעיקר למעמדה החברתי. במאמר המערכת בגיליון שבו פורסם הפרק האחרון, העורכת הביעה תקווה שהמסרים החינוכיים שנכללו בסיפור ייקלטו בלב הקוראים, ושהם ידעו לגלות בחברתם דמויות חיוביות כצילה. העורכת ציינה כי "טוב לכתוב כאשר מקבלים משוב" ובייחוד משוב חם ואוהד.⁸⁹ הסיפור "תשעים ותשע",⁹⁰ בן שישים פרקים, משל העורכת, מתרחש בשווייץ, שבה פועלות פנימיות לבנות חרדיות מארצות שונות ומרפאות לבנות שחוו משבר נפשי. עדינה מור פגעה קשה, שלא בכוונה, בידה של חברתה הציירת אהובה אמסלם וחוותה משבר נפשי. הסיפור מתאר את התמודדותה של עדינה עם המשבר שפקד אותה עד להבראתה וחזרתה ארצה.

אוכלוסיית מצוקה

"בול פגיעה", סיפור משל לאה,⁹¹ הביא את הקוראים לעולמם של ילדים מאוכלוסיות מצוקה כלכלית שמתגוררים בפריפריה. העלילה הוצגה באמצעות התכתבות בין שתי מורות צעירות, חני ורוחל'ה. חני לימדה את תלמידי כיתה ט' במושב בדרום, ורוחל'ה לימדה בכיתה ב' בקרית שמונה. הן נדרשו להתמודד עם בעיות של אוכלוסיות תלמידים מבתים קשי יום, בלא שהוכשרו לכך. חני תיארה תלמידה, מרים אליהו, בת לאב מובטל ואגרסיבי ואם שמפרנסת את משפחתה בדוחק ואינה מצליחה לעמוד בתשלום דמי שכירות ביתם. מרים נאלצה לבצע את עבודות הבית ולטפל באחיה הקטנים. חני הזדהתה עם מרים והשתדלה לעזור לה. רוחל'ה סברה כי משפחות תלמידותיה נחותות באופיין מהאוכלוסייה החרדית במרכז הארץ, וחסרות את "תודעת החסד" שבבני ברק ובירושלים. ביטויי הדעות הקדומות שהמספרת גילתה בפרק הכעיסו

88 אביגיל [חיה רוזנברג], "פקעת", תוספת, המודיע הצעיר 351 (ט' בכסלו תשנ"ג), עמ' 15 – 406 (י"ז בטבת תשנ"ד), עמ' 2-3.

89 "פקעת", תוספת, המודיע הצעיר 410 (כ"ג בשבט תשנ"ד), עמ' 3.

90 תחיה [חיה רוזנברג], "תשעים ותשע", תוספת, המודיע הצעיר 411 (ל' בשבט תשנ"ד), עמ' 2 – 460 (ג' באדר א' תשנ"ה), עמ' 16.

91 שולמית (לאה סוכות), "בול פגיעה", תוספת, המודיע הצעיר 353 (כ"ג בכסלו תשנ"ג), עמ' 16 – 418 (כ"ז בניסן תשנ"ד), עמ' 13.

את העורכת, ובראש הפרק שלאחריו (גיליון 365) לאה התנצלה על שייחסה לאוכלוסיית הצפון חוסר רוח התנדבות וחסד. "דבר זה לא נכון, גם שם אנשים יקרים וגמ"חים".

הסיפור "לבנות ללא אבנים"⁹² עוסק במצוקה כלכלית ובמוכנות לעזור לזולת. אב לשנים עשר ילדים פוטר מעבודתו בחברת בנייה. מאמציו למצוא עבודה חלופית לא עלו יפה ואשתו נאלצה לחפש עבודות נוספות. האב שהשתלב בעבודה כנהג בארגון חסד שמוכיל חולים לטיפולים, חש אמתיה כלפיהם ועוזר להם. משהוצעה לו עבודה בפרויקט בנייה סירב לקבלו כדי לא להפסיד את האפשרות שניתנה בידו לעזור לנזקקים. עם סיום הסיפור העורכת הודתה לקוראים שהגיבו עליו בחמימות, והבהירה כי היא אחזה בעבר בשם העט "אביגיל", אך הפעם הכותבת "באמת אביגיל"⁹³.

"המפוחית" הינו סיפור בן שישים ואחד פרקים על אוכלוסיית מצוקה וגילויי העזרה ההדדית שבתוכה.⁹⁴ כולו תיאורים רגשיים של חיי תושבים בשכונות מחנה ישראל ומחנה יהודה בירושלים. אלימלך, שהתייתם מאביו בהיותו בן אחת עשרה, גר עם אימו, בתיה, בחדר ליד שוק מחנה יהודה. יודל, בעל חנות לרהיטים ישנים, עזר לשניים במציאת עבודה ושילוב הילד ב"חידר" ועזר לנזקקים. אלימלך שמע בביתו נגינה נוגעת ללב וגילה שהמנגן הינו ברוך, נער חריג בן שבע עשרה, שמנגן במפוחית פה. אלימלך הזמינו לביתו ויצר עמו קשר חברי, בלא שים לב ללקותו.

מצוקות בחברה החרדית

הבאת סיפורים שהציגו מצוקות חברתיות בחברה החרדית הצריכה תעוזה וודאי חייבה את העורכת להיאבק עם עורכי המודיע על הזכות לפרסמן. עלילתם מורכבת ועשויה לעיתים מסיפור מסגרת שבתוכו סיפורים נוספים. הסיפור "לחצוב בסלע" התפרסם בשישים וארבעה פרקים בלא שם המחברת.⁹⁵ משיצא לאור כספר הסתבר כי כתבה אותו חוה רוזנברג. המחברת הציגה בסיפור בהעזה רבה בעיות חברתיות שהעסיקו את החברה החרדית באמצעות גיבורת הסיפור, אילה בת השמונה עשרה.

92 אביגיל, "לבנות ללא אבנים", המודיע הצעיר 580 (כ"ב בסיוון תשנ"ז), עמ' 8-10 – 585 (כ"ז בתמוז תשנ"ז), עמ' 8-10.

93 "מגיבים למכתבים", המודיע הצעיר 587 (י"ב באב תשנ"ז), עמ' 2.

94 אביגיל, "המפוחית", המודיע הצעיר 647 (י' בחשוון תשנ"ט), עמ' 5 – 707 (כ"ט בטבת תש"ס), עמ' 5-6. המובאה מגיליון 670.

95 "לחצוב בסלע", תוספת, המודיע הצעיר 464 (ד' בניסן תשנ"ה), עמ' 22 – 534 (י"א באב תשנ"ו), עמ' 16-17.

התמודדות הוריה עם נטל כבד של חובות שנוצרו משנאלצו לממן רכישת דירה לאחותה שנישאה לתלמיד כולל.

חילון של שלומי, תלמיד "ישיבה קטנה" שעזב את ביתו ועבר להתגורר בקיבוץ חילוני. אחותו, שולמית, תלמידתה של אילה, נאלצה לחזות במשבר שפקד את הוריה נוכח מעשה אחיה.⁹⁶

סירוב לקבל תלמידות לסמינר (תיכון) בגין מצבן החברתי בלא להתחשב בהתנהגותן ובכישוריהן. סמינר בבני ברק סירב לקבל את שולמית מאחר שאחיה הפסיק לשמור מצוות. ונוכח דרישות הורים שלא לקבלה. רק הודות למאמצי אילה, שהכירה באיכות תלמידתה, הסכים מנהל הסמינר לקבלה. שולמית ויתרה על הלימודים בסמינר זה ונרשמה ללמוד בסמינר קטן וחדש ביישוב בשפלה, כאילה.

שלומי מצא, לאחר התלבטות, כי הבריחה לקיבוץ הייתה ניסיון גרוע לפתור בעיות וחזר לישיבה.

המחברת הבהירה כי הבעיות מציאותיות והודתה "לאנשים הבודדים ויחידים הסגולה שעוזרים לנו בכתיבת הסיפור האנושי הזה... שעברו ועוברים מאורעות קשים כדוגמת אלו המוזכרים פה ומשתפים אותנו בדם התמצית...".⁹⁷

קוראות הזדהו, בתגובותיהן, עם שולמית. המחברת גילתה אומץ ופתיחות כשפרסמה ביקורת נוקבת של אם: "בנושאים רגישים אין לחטט בפומבי ולהכאיב לאנשים". המחברת השיבה: "התעמקות בבעיות רגשיות מועילה לדעתי לסובלים מהן, נותנת להם הרגשת שיתוף והזדהות...". לכותב שהתלונן כי תיאורי כמה גיבורים אינם ברורים, השיבה כי היא נמנעת מלכתוב דברים "מוחלטים". "אחד העניינים שהסיפורים שלי מנסים לחנך אליהם הם רחבות אופקים, כבוד לדעה נגדית, סובלנות. אנשים (ובכלל זה כל אחד מאתנו) אינם שחור ולבן, יש בהם צדדים כאלה ואחרים".⁹⁸

הסיפור "סנדלים חדשים"⁹⁹ מתאר את הגישה השמרנית של חברי החברה

החרדית שמבקשים שכל הפועלים בקרבה יהיו עשויים במתכונת אחת. אמנון, חקלאי שומר שמיטה, נענה למודעת חיפוש עוזר לגנן בגן ילדים חרדי בבני ברק והופיע לראיון הקבלה בחולצה לבנה, כיפת קטיפה וסנדלים. המראיין סבר כי הלוכש בגדים שכאלה אינו תואם לרוח המוסד ולדרישות

96 "לחצוב בסלע", תוספת, המודיע הצעיר 498 (י"ז בחשוון תשנ"ו), עמ' 17.

97 "לחצוב בסלע", תוספת, המודיע הצעיר 506 (י"ג בטבת תשנ"ו), עמ' 16.

98 "לחצוב בסלע", תוספת, המודיע הצעיר 533 (ג' באב תשנ"ו), עמ' 19.

99 יוכי, "סנדלים חדשים", המודיע הצעיר 751 (כ"ו בחשוון תשס"א), עמ' 8-9 – 755

(כ"ח בכסלו תשס"א), עמ' 16-17.

ההורים. משלא נמצא מועמד אחר לאיוש המשרה, אמנון הוזמן לעבוד יומיים בלא שייראה לעיני ההורים. משנכנס לחדר המורים אחד מהם סבר שהוא השומר. "הרבה מגבעות שחורות הסתובבו בבואו פתאם והרבה מבטים בחנו את אמנון בחוסר הבנה, בפליאה, הם לא אמרו שלום וגם לא בדיוק חייכו... רק סקרו בדקדקנות את הכפה הכחולה... ממתי בן אדם כזה נכנס לתלמוד תורה?" אמנון הזמין את הרבקה והילדים לבקר במושב והסביר להם את ההבדל בין צמחי שמיטה לאלו שבשנה רגילה. הרבקה הסביר לילדים שבבוא המשיח כל הרבנים עם המגבעות יבואו לברך את אמנון ואת שומרי השמיטה האחרים.

התייחסות לזולת

"על אש קטנה"¹⁰⁰ הוא סיפור בן חמישים ושבעה פרקים, משל העורכת, שעוסק בחינוך להימנעות מלפגוע בזולת ובפגעים שעלולים לבוא על הפוגע. עטרה הפסיקה לעבוד בהוראה לאחר שנפגעה נפשית מהפרעות של תלמידתה. הסתבר כי בילדותה העליבה נכה ורק לאחר מותו באה לבקש מרעייתו מחילה. שולי, אם לילד, סבלה משורה של פגעים. הרב הבהיר כי נענשה בגין פגיעה בזולת. שולי ביקשה את סליחת עטרה. שני מקרים של פגיעה בזולת שחייבו בקשת מחילה. הסיפור "לצעוד עם אבא"¹⁰¹ בן חמישים פרקים ובו הוצגו שני נושאים עקרוניים: חברות שמצריכה מחויבות והתמודדות נער עם חריגות אביו. האב, יצחק, נכה מלחמת לבנון בעל פנים מצולקות וקשיי ריכוז. הוא השלים עם מראהו, "העיסה האדומה הנשקפת אליו מול מראה" ועבד כגנן. בנו, שוקי, לא הסתגל למראה אביו, והתבייש בו. פניו המצולקות של האב שמשכו אליהן מבטים, חוסר יכולתו ללמוד ולעיין בספרים והיותו חוזר בתשובה הרחיקו ממנו את בנו. יצחק הצליח לאתר את יוסי, חברו שנפל בשבי בלבנון, והביא לשחרורו. שוקי למד להכיר את הצדדים היפים שבאביו והפנים המצולקות שוב לא הרתיעו אלא עוררו בקרבו אהבה וגאווה.

קיבוץ גלויות

בשנים המוקדמות הובא סיפור בהמשכים שתיאר את כמיהת יהודי הגולה לארץ ישראל. מחברו חי בארה"ב והזדהותו עם ארץ ישראל החדשה מסויגת.¹⁰²

100 "על אש קטנה", תוספת, המודיע הצעיר 539 (ט"ו באלול תשנ"ו), עמ' 27 – 599 (י"ד בחשוון תשנ"ח), עמ' 7.

101 יהודית, "לצעוד עם אבא", המודיע הצעיר 587 (י"ב באב תשנ"ז), עמ' 8-9 – 638 (כ"ט באב תשנ"ח), עמ' 8-10.

102 חיים ליברמן, "על כנפי הדמיון אל ארץ ישראל", המודיע הצעיר, גיליונות 1-9 (י"א בשבט תשי"ב – ח' בניסן תשי"ב). הסיפור תורגם בידי יעקב גליס.

ליהודי עיירה ברוסיה נודע על איסוף כספים לרכישת ארץ ישראל מהטורקים ועלייה. ילדי העיירה החליטו להצטרף למפעל והקימו חברה לאיסוף כספים. הם הצליחו לחסוך עשרה גרושים, וביקשו לשלוח לקופה המרכזית. הסתבר כי עלות המשלוח כפולה מהסכום שבידם והם נואשו מלהגשים את חלומם. הכסף נותר בידי גזבר החברה, שהתבגר, היגר לארה"ב, למד בישיבה ותרם "סכום הגון לקופת מאיר בעל הנס...". בכך הוא הגשים את "המשימה הקדושה".

הוא לא עלה לארץ ישראל והתרומה לא ניתנה לבניין הארץ אלא לקופת צדקה של היישוב הישן.

הסיפורים שעסקו בעלייה, בשנים המוקדמות, התמקדו בניסיונות "גופים רבי כוח והשפעה" להרחיק את העולים מזהות יהודית ולהעניק לילדיהם חינוך חילוני בניגוד לרצונם.¹⁰³

סיפורה של ילדה בת שלוש עשרה, שהוריה, עולים מפולין, נאלצו לשלוח את ילדיהם לבית ספר חילוני, כתנאי לקבלת שיכון ועבודה. רק לאחר לחצים מצד גורמים דתיים נענתה בקשתם להעביר את ילדיהם לבית ספר דתי.¹⁰⁴ סיפור דומה נועד להמחיש את ניסיון גורמי שלטון לגרום לחילון עולים דתיים מרומניה.¹⁰⁵

הסיפורים שעסקו בעלייה, בשנים המאוחרות, התמקדו בצורך לתרום לקליטה נאותה של העולים.

בשנים 1970-2000 הגיעו לישראל כמיליון עולים מבריה"מ. "ברוכים הבאים"¹⁰⁶ הינו סיפור בן שלושים פרקים על קליטת עולים מרוסיה. גיבורת הסיפור, ולנטינה, שיקפה באמצעות סיפורי חוויותיה את אופן הקליטה של העולים. בסיום הסיפור נקטה המחברת דרך כתיבה לא שגרתית כשהשתלבה בסיפור ותיארה את פגישותיה עם ולנטינה שהניבו את הסיפור. מילים רוטיות עם תרגום עברי ומילים עבריות עם איות רוסי מעניקות לסיפור ממד אותנטי. בסיומו ולנטינה אומרת למחברת: "... זהו זה גמרנו להיות עולות מעכשיו אנחנו עוזרים בקליטת עליה ומהוים חלק בלתי נפרד מן הנוף הישראלי..."

103 חיים שמואל, "נדבר גלויות, שיחות גלויות עם הקוראים", המודיע הצעיר 200 (י"ד באדר ב' תשי"ט), עמ' 6.

104 רחל שיינין, "הניסיון", המודיע הצעיר 184 (כ"ב בחשוון תשי"ט), עמ' 5.

105 ברכה וולף, "תוחלת שנכזבה", המודיע הצעיר 198 (י"ז באדר א' תשי"ט), עמ' 14-15.

106 אביגיל [חווה רוזנברג], "ברוכים הבאים", תוספת, המודיע הצעיר 251 (ד' בטבת תשנ"א), עמ' 15 – שם, 285 (י"ג באלול תשנ"א), עמ' 17. שם המחברת – אביגיל (שם עט) – הופיע לראשונה בגיליון 272.

תודה ששמעת אותי כל כך הרבה, ותודה לקוראים שלך שהשתתפו בכל חבלי הקליטה שלנו".

בסוף שנות השמונים של המאה העשרים עלו עשרות אלפי יהודים מאתיופיה. מנהגיהם השונים וצבע עורם הכהה יצרו חיץ בינם לבין החברה הישראלית. בתי ספר נמנעו מלקבלם. על רקע אפלייתם התפרסם ביולי 1991 סיפור על קליטת תלמיד מהקהילה האתיופית בבית-ספר חרדי.

הסיפור "וכאשר תקום מן הספר"¹⁰⁷ שנכתב על ידי העורכת, מתאר את קליטתו של שמעון, עולה מאתיופיה, חבוש כיפה ועטור פאות וציציות, שהתקבל ללימודים בבית ספר חרדי. מנהל בית הספר ביקש מהתלמידים שיקבלוהו יפה ויהיו לחבריו. על אף בקשתו, לא נמצא תלמיד שהציע להושיבו לידו, והמנהל הושיבו ליד חנוכי. חנוכי ביטא סלידה כלפי שמעון: הוא לא אהב את "הניגוד שבין שיניו הלבנות לפיו השחור; הוא לא פנה אליו במילת ידידות כלשהי או במבט של חיבה". הישיבה ליד שמעון נתפסה על ידו כחוויה 'נוראה' שבוטאה במילים בוטות: "אינני יכול לסבול אותו, אני אפילו מרגיש פחד... אני נגעל מהריח שלו". בעת ששמעון התיישב לידו הוא הושיט יד ולחץ את ידו של חנוכי, הלה מיהר לנגב את ידו בממחטה שהייתה בילקוטו. חנוכי חזר לביתו כעוס ולקח לידו את ספרו האהוב "אוהל הדוד תום". הוא קרא, הזדהה עם סבל הכושים העבדים וכעס על בעליהם הלבנים. תוך כדי הקריאה הוא ראה לפניו את שמעון, שסבל באותו יום מיחסו המתנכר, בדומה לסבלו של תום. חנוכי התקשה להירדם והחליט לקבל על עצמו "לראות בשמעון בן אדם כמוהו: ילד יהודי מרגיש וחושב... צריך להתייחס אליו כילד ולא כאתיופי, לדבר ללבו ולא לצבעו... לא לדבר על אהבת הבריות ולנגב את היד לאחר הלחיצה". הסיפור נועז בהתבטאויותיו, סגנונו טוב ומושך את הקורא והמסר החינוכי שהוא נושא עימו ראוי לחיקוי גם מחוץ לחברה החרדית.

הסיפור "שלוש פינות", משל יהודית, כולל ארבעים ושישה פרקים ועוסק בהעפלת יחידים מסוריה.¹⁰⁸ הסיפור משתרע על פני כעשר שנים ועלילתו מתרחשת בשלוש ארצות – סוריה, ישראל וארה"ב. אבשלום, נער בן חמש עשרה במועד ההעפלה. אביו, חזקיה דואק, בעל חנות תכשיטים בדמשק ומכרו אברהם הלל החליטו לעלות למדינת ישראל בעזרת מבריש ערבי. חזקיה נעצר, אבשלום ואברהם הגיעו ארצה. הסיפור עוסק במאמצי אבשלום שהיגר לארה"ב להחזיר לאברהם את רכושו שאבד לכאורה בגללו.

107 "כאשר תקום מן הספר", תוספת, המודיע הצעיר 280 (ח' באב תשנ"א), עמ' 12-13.

108 יהודית, "שלוש פינות", תוספת, המודיע הצעיר 534 (י"א באב תשנ"ו), עמ'

הילד החריג

בעשרות השנים הראשונות שלאחר קום המדינה הסתירו משפחות חרדיות את קיומו של ילד חריג בקרבן.¹⁰⁹ הורה לילד חרדי תיאר את השינוי שחל בנושא: ההכרה כי יש לדאוג למסגרות מתאימות המשקמות ומטפלות בילדים אלו.¹¹⁰

מנכ"ל עמותת עלה תיאר בהמודיע את השינוי ביחס החברה החרדית לילד החריג: "...לא עוד ילד חריג... מעתה ילד מיוחד... מיוחד בטיפולו ומיוחד בהתייחסות אל צרכיו ואל נפשו האצילה..."¹¹¹.

בשנים הראשונות לא הוזכר נושא הילד החריג. בשנים המאוחרות הייתה ההתייחסות לילד החריג לאחד מנושאי הסיפור העיקריים. הוא הוצג כ"נפש טהורה" שמזכה את המטפל בו בכינוי "צדיק", ולמשפחתו תפקיד בעל ערך רוחני. העורכת כתבה במאמר המערכת השמיני על חשיבות ההתייחסות הנאותה לילד חריג.¹¹²

הסיפור "לחיצת יד" משל העורכת תיאר התמודדות ילדה עם הולדת אח חריג.¹¹³ שיפי, ילדה חברותית, הפסיקה להזמין חברות לביתה לאחר שהאם ילדה תינוק פגוע, מוטי. בשיחה עם האם שיפי ביטאה בכאב את הסתייגותה מהתינוק: "מוטי הוא לא כמו כל התינוקים... הראש שלו כל כך גדול, בכלל לא מתאים לגוף והוא מסתכל ככה מוזר. וחוז' מזה הכי בולט: הידיים שלו נראות עקומות כאילו משהו סיבב אותן... ואת חושבת שעם ילד כזה ארד למטה לטייל? שכולם ידעו?". האם הציגה בפני שיפי נימוקים אנושיים ודתיים לחובתם לטפל במוטי כראוי. למעשה דבריה הינם מעין מניפסט של התייחסות משפחה חרדית לבנה החריג:

109 יצחק קנדל, "יחסה ועמדותיה של החברה החרדית במדינת ישראל כלפי הילד החריג", מורשת ישראל 5 (תשס"ח), עמ' 180-182.

110 אחד ההורים, "קוראים מגיבים, קריאה להורי הילדים בחינוך המיוחד", בית נאמן, תוספת ליתד נאמן (ו' בסיוון תש"ן), עמ' 5.

111 יהודה מרמורשטיין, "עלה כותרת", המודיע (ט"ו בתמוז תשמ"ד), עמ' 13.

112 חני, "ביניים", המודיע, המודיע הצעיר 8 (כ"ד באדר ב' תשמ"ו), עמ' 9. מאמרי מערכת רבים הוקדשו לנושא.

113 "לחיצת יד", המודיע, המודיע הצעיר 68 (ח' בסיוון תשמ"ז), עמ' 11; 69 (ט"ו בסיוון תשמ"ז), שם; 70 (כ"ב בסיוון תשמ"ז), שם; 71 (כ"ט בסיוון תשמ"ז), שם. המובאה [המניפסט] מגיליון 69, עמ' 11. הספר ששיפי הביאה לבנות: דוד מלטון, טוד, סיפורו של אב שהילין את בנו מגורלם של פגועי המוח, תל אביב: צ'ריקובר, 1975.

אנחנו חייבים וצריכים למלא את התפקיד שד' נתן לנו לגדל ולחנך את מוטי... הוא ילד, יש לו נשמה! ... יש חשבון של יהודי עם אלוקיו... אסור להתלונן ולהיות כפוי טובה... הורים חייבים ורוצים לתת לו [לילדם] הכל, גם אם הוא פגוע ואולי דוקא כשהוא פגוע, ויש חשבון של בן אדם עם התפקיד שלו בעולם... אדם בא לעולם כדי לעשות משהו למלא שליחות, לא כדי להתגאות בפני החברות בילד בלונדיני תכול עיניים...

המורה ובנות הכיתה מבקשות לעזור. המורה הסבירה לתלמידות "איך להלך בין הטיפות בזהירות ובעדינות, להתענין אבל לא לחטט, להציע אבל לא לכפות עזרה...". שיפי הביאה לקריאה לבנות כיתתה ספר על ילד חריג שהוריה הביאו לה. הסיפור כתוב ברגישות רבה ומתאר את ההסתגלות הנפשית של שיפי לאחיה.

בסיפור "מי" הוצגה התייחסות ילדים לילד חריג.¹¹⁴ שמוליק, ילד בן שנים עשרה שנולד עם תסמונת דאון, עזר לסדר ספרים בספרייה. הילדים בחנו אותו והגיבו בצורות שונות: האחד חיקה אותו, האחר הסביר כי אינו משוגע אלא פגוע. מיכאל הציג את התגובה הקיצונית: "... אותי הוא מעצבן... פנים כאלה מפחידות, כל פעם שהוא ניגש אלי, אני מרגיש שאני רוצה לברוח". משנודע למיכאל כי שמוליק נפגע בגין התנהגותו הוא החל לחבבו, "... הדחיה... פינתה את מקומה לרחמים, לאהדה, הוא ילד נחמד, חשב לרגע". מיכאל התיידד עם שמוליק, והחליט כי לכשיתבגר ילמד ילדים כמוהו.

"בשנים",¹¹⁵ סיפור בן שישים ושישה פרקים, שבו תיארה לאה בצורה רגישה את ההתמודדות של משפחה עם הטיפול בילדה החריג ובשילובו במשפחה ובחברה, ואת תחושות הילד שמבין את מצבו. גיבורי הסיפור הם תאומים, נחמיה ואחיו חיימקה שנולד עם מום מוחי אשר גרם לפיגור קל ולמוגבלות פיזית. נחמיה הסתגל לאחיו והלה ביטא את תחושותיו באוזני אמו: "יש לי בעיות ברגללים ובידיים אבכל הלב שללי שללם".

העורכת שיתפה את הקוראים ברגשותיה, למקרא הסיפור, וסיפרה כי דמעות עלו בעיניה למקרא דברי חיימקה בסיום הסיפור.¹¹⁶

114 לאה, "מי", תוספת, המודיע הצעיר 338 (כ"ט באלול תשנ"ב), עמ' 13 – 347 (י' בחשוון תשנ"ג), עמ' 14. המובאות מהפרקים שבגליונות 339 ר' 346 כסדרם.

115 שולמית, "בשנים", המודיע, המודיע הצעיר 248 (י"ג בכסלו תשנ"א), עמ' 11 – תוספת, המודיע הצעיר, 314 (י"א בטבת תשנ"א), עמ' 14.

116 "בשולי הדברים", תוספת, המודיע הצעיר 312 (י"ז באדר א' תשנ"ב), עמ' 14.

אימוץ ילדים

אימוץ ילד התקבל בחברה החרדית בברכה. עם זאת לא הוקדש מקום כלשהו לנושא זה בשנים המוקדמות.

הסיפור "ארץ קטנה"¹¹⁷, בן שבעים ושניים פרקים משל לאה, הוקדש לנושא האימוץ. גיבורת הסיפור הינה ארץ, ילדה שאימה נהרגה בתאונת דרכים ואביה, אלון, נפצע בה קשה ונזקק לסייעור. משני צידיה ניצבים סבתא וסבא חילונים והמאמצים, חני מורה בבית יעקב ויצחק בעלה תלמיד כולל, חשוכי ילדים. מקום רב הוקדש להתלבטויות הרגשיות של הסבתא בעניין האימוץ ולהתלבטויות המאמצים. הסיפור עסק גם בהבדלי אורח החיים שבין שני הזוגות והפער התרבותי בין ארץ, שגדלה כילדה חרדית, לבין משפחתה הביולוגית, שמשלימה עם דרך חייה.

העורכת דיווחה על התעניינות רבה שהסיפור עורר בקרב הקוראים והוריהם. ועל "מורות שמלקטות מן הסיפור ערכים יפים של אהבת הבריות והבנה ללב הזולת". בתגובה למכתבי קוראים שביקשו לדעת מדוע לא היה המשך וסיום לסיפורה של ארץ,¹¹⁸ הסבירה לאה כי "בספרות המודרנית" מקובל להשאיר מקום למחשבה וכי היא מותירה מקום לקוראים לעצב את בגרותה של ארץ כרצונם ולדמיין סיום לסיפור כטוב בעיניהם.

זיכרון לשואה

בראשית 1940, הפסיקו מוסדות האגודה באירופה לפעול והוועד הפועל שלה מוקם בארץ ישראל. רוב חברי התנועה ומנהיגיה שחיו בפולין, נספו בשואה.¹¹⁹ משוררים אגודתיים צעירים הקדישו חלק ניכר מיצירותיהם לשואה.¹²⁰ אופן הנחלת זיכרון השואה העסיק מחנכים ויוצרים, שהבינו כי יש לנטרל את האימה מיצירות שמיועדות לילדים.¹²¹ בשנים המוקדמות התפרסמו כמה סיפורים שעסקו בשואה ובהם תיאורי אירועים קשים.

117 לאה, "ארץ קטנה", תוספת, המודיע הצעיר, 252 (י"א בטבת תשנ"א, עמ' 14 – שם, 325, כ"ו באייר תשנ"ה), עמ' 4.

118 חני, "ביניים", תוספת, המודיע הצעיר 329 (כ"ה בסיוון תשנ"ב), עמ' 1.

119 ראו יוסף פונד, תנועה בחרבות, מנהיגות אגודת ישראל לנוכח השואה, ירושלים: ראובן מס, תשס"ח.

120 לשירת השואה האגודאית ראו פונד, ילקוט רעים חרדים (לעיל הערה 5), עמ' 247-256.

121 מירי ברוך, "המפוחית שנשארה – קריאה בספור המפוחית של שמוליק", עיונים בספרות ילדים 23 (תשע"ד), עמ' 16. דברים דומים כתבה חנה יעוז במאמרה

בסיפור "אח ואחות" הובא תיאור מלא של חיי הזוועה בגטו, ובהם גילויי גבורה יהודית.¹²² סנדרל, ילד שרוב בני משפחתו נרצחו, מבריא מזון לאימו החולה ולאחותו הקטנה חנהלי. להמחשת הזוועה הובאו דברי זקיף נאצי בבית חולים יהודי: "אספתי את כל הילדים החולים והושבתי אותם ליד שולחן ארוך, והתחלתי לדפוק בהם [לירות] אחת שתיים, אחת שתיים...". (נקודות במקור). בעזרת אנשי מחתרת יהודים הצליח סנדרל להבריח את אחותו אל מחוץ לגטו ולהסתירה ביער. סנדרל היה למיתוס המשלב אמונה וגבורה.

סיפורי שואה נכללו גם בשש יצירות של קוראים שנכתבו במסגרת תחרות יצירות שהוכרזה בגיליון 2.¹²³

בשנים המאוחרות נכללו בהמודיע הצעיר כמה סיפורים על השואה, בהם שלושה סיפורים ארוכים, שעסקו בילדים שחוו את זוועות השואה ובניסיונם לשרוד ולחזור לחיות.

הסיפור "ולמרות"¹²⁴ בן ארבעים וארבעה פרקים, הביא את זיכרונותיהם ותגובותיהם הרגשיות של כעשרים ילדים, משארית הפליטה, בעת ששהו באניית מעפילים. שושנה, בחורה שאחראית עליהם, תומכת בהם נפשית, בעוד היא מתמודדת עם זיכרונות חיים הקטן שנרצח. היא תיארה את ילדי קבוצתה: מאיר שהוסתר בבית איכרה נוצרייה, שביקשה שלא ידבר בפולנית כי מייד יבחינו שהוא יהודי. ברוך "הגדול והחזק בוכה בלילה"; שמיל "נאנח בשקט"; וילק "צורח"; יאנק מספר לעצמו; "לייבלה צועק בוכה ודופק ראשו בקרש של המיטה"; גרגור שמצא מסתור במנזר אומר תפילות נוצריות. שמיל, ילד בן עשר, נראה כבן חמש מאחר שסבל מרככת, לאחר שהוסתר בארון על ידי פולנייה תאבת בצע. יש בקבוצה ילדים שפוחדים ממקומות סגורים ואחרים פוחדים ממקומות פתוחים. שושנה קבעה בכאב: "הילדים שבידי הם שברים ורסיסים שהודבקו בהרבה עמל... הם קנים דקים כאלה שנשברים מכל רוח

"דרגות בעידון האימה – עיצוב השואה בספרות למבוגרים, לבני נוער ולילדים", שם, עמ' 39.

122 י' בן-עמרם, "אח ואחות", המודיע הצעיר, גיליונות 1-69. בחלק מהגיליונות הסיפור אינו מופיע. לא איתרתי את סיום הסיפור. המובאה מגיליון 18 ("ט בסיון תשי"ב), עמ' 7.

123 בן-ציון גרשוני, "מגיא ההרגה", המודיע, המודיע הצעיר 11 (כ"ט בניסן תשי"ב), עמ' 15. חמש היצירות הנוספות הן: "הצועדים", "המחזה הנגלה לעיני", שם. שלוש יצירות תחת הכותרת "אב ובניו בימי השואה" בגיליון 12 (ל' באייר תשי"ב), עמ' 15.

124 יהודית, "ולמרות", תוספת, המודיע הצעיר 434 (כ"א באב תשנ"ד), עמ' 16 – 480 (כ' בתמוז תשנ"ה), עמ' 17.

מצויה... לא ילדים אני לוקחת איתי באניה אלא קבוצת אנשים מבוגרים... ילדים שבכלל לא הספיקו להיות ילדים".¹²⁵

הסיפור "רק בלחש", בן שמונים ושניים פרקים.¹²⁶ עלילתו מתרחשת בגרמניה, בצרפת ובארץ ישראל ושולבו בה אירועים היסטוריים כ"ליל הברדלח", וגירוש זבונשין (עיירת מגורשי גרמניה בגבול פולין). במטרה לקרב את הנושא לקוראים וליצור תחושה של אותנטיות הודפסו שמות הערים שבהן התרחשה העלילה: בני ברק, ברלין, פריס ובורדו, ומועדי האירועים. העלילה הוצגה במעברים בין תמונות ממקומות וממועדים שונים, כגון פתיחת הסיפור בבית בבני ברק בתשנ"ד ומעבר חד לברלין ב-1938 ומשם לפריס, וחזרה חלילה.

סיפורה של דבורה לה'ה, ילדה ששרדה לאחר השואה ומחפשת את שורשיה, מקרב את הקוראים הצעירים אל זיכרונות השואה. הסיפור כלל מידע קשה לקריאה עבור ילדים כפירוט רווחי הנאצים מגוויות הנרצחים היהודים, תצלומים של יהודים מובלים ברכבות אל 'המזרח' ושל מחנה טרוינשטט.

שירה

שירה מקורית של משוררים מקרב החברה החרדית, רובם מבני הדור הקודם, ליוותה את כל גיליונות המודיע הצעיר, בשנים המוקדמות. שירתם הביאה בכנפיה את ערכי החברה החרדית. נושאי רוב השירים באו מתחומי היהדות והווי החברה היהודית. נושאים אלה נכללו גם בשירי טבע, צומח וחי. כשירו של י"ל גירשט, המספר על הסנונית שמביאה עימה את נוף ארץ ישראל וריח האביב כדרישת שלום לילדי הגולה. להלן שניים מתוך שישה עשר בתי השיר.¹²⁷

מבשרת, עפה הסנונית ובפיה	כתקופת האביב סירתי זה עתה
צפצוף עליז לארצות מרחקים:	מדן ועד באר שבע בארץ הזיו והאורה
האביב שופך כבר הודו	וכמה הפלאים ראיתי
על מישורים גבעות ועמקים;	בארץ זו בה תמיד השכינה שורה.

125 שם, 443 (ב' בחשוון תשנ"ה), עמ' 9.

126 "רק בלחש", המודיע הצעיר 608 (חוברת 42) (י"ח בטבת תשנ"ח), עמ' 8-9 – 687 (חוברת 121) (א' באלול תשמ"ט), עמ' 13-15. ספרה של חוה רוזנברג.

127 י"ל גירשט, "בשורת הסנונית לילדי התפוצות", המודיע, המודיע הצעיר 10 (י"ד בניסן תשי"ב), עמ' 6 (שירים אלה, וכן השירים שבהמשך, נדפסו במקור ללא ניקוד).

גם שירים שצמחו מתוך עולם הילדים היו חלק משמעותי מאוצר השירים שבעיתון. שירו של דוד זריז "נעלים חדשות" הוא אחד משירים אלה. להלן כמה שורות מתוך אחד עשר בתי השיר.¹²⁸

אבל'ע הטוב שלי	ומשגמרתי לעשות
קנה נעלים בשבילי, נעלים חדשות	רצתי עם מעשה ידי
נוצצות הדורות	לאבל'ע הטוב שלי [...]
[...]	משראה אבא הנעליים
יש לאבא נעלים	שעשיתים בזיעת אפים
אז אקח לי מספרים ואגזור לי	תפש אותי בשתי ידיים
גזור וגזור את הסוליות והעור [...]	והרכיבני על ברכיים
סוליות שניות על הסוליות ועור נוסף	והלקני אחת ושתיים
על נעלי [...]	וצעק עד לשמיים.
	[...] אני לא מבין
	מה עשיתי לא כדין?

השיר מתאר תמימות ילדותית כחלק מעולמו של ילד. אין הוא פנינה ספרותית והידיש מבצבצת מבין שורותיו, אך הוא מבטא יפה את ההתנהגות והתחושות של הילד.

בשנים המאוחרות הייתה השירה מרכיב ספרותי שולי. בשמונה מאות הגיליונות הופיעו כתשעים שירים משל העורכת, שהודפסו ללא שם המחבר.¹²⁹ למעלה ממחצית ממספר השירים שפורסמו בשנים המאוחרות הינם שירי טבע ומשחקי ילדים. למעלה משליש מהשירים עוסקים בנושאים מתחום היהדות. להלן שיר טבע אופייני.¹³⁰

על מה חושבת טיפ־טיפה	ואולי היא שרה שיר
בדרכה המיגעת	על פרחים שדה וניר
אל הארץ ממרום?	שישתו קצת מים,
היא אולי מתגעגעת	ואולי היא ממהרת
(רק בקור ולא בחום)	בדרכה כל כך דוהרת
אל הטיפות שבשמים,	עד שאין לחביבה זמן למחשבה.

128 דוד זריז, "נעלים חדשות", המודיע, המודיע הצעיר 77 (כ' באדר ב' תשי"ד), עמ' 5.
 129 משיחה עם גב' רוזנברג ב־15.2.2018.
 130 "על מה חושבת טיפ־טיפה", המודיע, המודיע הצעיר 40 ("ט בחשוון תשמ"ז), עמ' 11-12.

אחרית דבר

בעשרות השנים הראשונות שלאחר קום המדינה לא נוצרה ספרות שיועדה לילדים ולבני נוער מבני החברה החרדית, והספרים הספורים שיצאו לאור היו תרגומים של סופרי האורתודוקסיה החדשה בגרמניה מדור קודם. קוראים צעירים רבים מהמגזר החרדי שאלו ספרים בספריות עירוניות. עורך המודיע הצעיר, בשנים המוקדמות, תיאר את התופעה של קריאת ספרים בלא שהקוראים יודעים את טיבם וכך "הם נכשלים מבלי משים בקריאת ספרים חיצונים, שמלבד עצם האיסור שיש בקריאתם הרי הם מרעילים את הנפש ומעבירים את האדם מן הדרך הישרה הסלולה לנו מאבותינו".¹³¹ כארבעים שנה מאוחר יותר תיארה העורכת ילדים חרדים קוראים בספרים, ליד חנות ספרים חרדית, והביעה את שמחתה: "אשריכם ילדים שאתם גדלים בדור שיש לכם ספרות חרדית בשפע, אינכם זקוקים לשביעות ולבלשים וגנבים..."¹³²

כיצד נוצרה ספרות הילדים החרדית, ומה היו הגורמים החברתיים שהצמיחו שכבה של יוצרים ויוצרות, ושאפשרו ליצור ספרות זו? שאלות אלה חורגות ממטרת המאמר. כאן נסתפק בדיון בתרומתו של המודיע הצעיר לצמיחת ספרות זו.

המודיע הצעיר הופיע בשנות החמישים במשך ארבע וחצי שנים בלבד. הוא שימש כר ראשון לצמיחת ספרות ילדים חרדית, אך זו הייתה מצומצמת מאוד בהיקפה, גדורה במסגרת תכנים דתיים ודלה בטיבה הספרותי. המודיע הצעיר שהופיע החל מאמצע שנות השמונים היה שונה לחלוטין מקודמו. המערכת אוישה בצעירות, רובן מורות, שהבינו את נפש הילד, היו קשובות לבעיותיו והשתדלו לענות גם לצרכיו הנפשיים.¹³³ הוא כלל בעיקר סיפורים והיה מעין עיתון ספרותי לילדים. הסופרות ראו ביצירותיהן בסיס לספרות ילדים חרדית, והעורכת ביקשה ליצור מגוון רחב של סיפורים חינוכיים תוך דרישה לשמור על ערכם הספרותי. סיפורים רבים הוקדשו ל"עולם הילד" ולעיתים הוא זה שסיפר את הסיפור.¹³⁴ הסופרות היו בעלות כושר כתיבה טוב, הן כתבו בלשון תקינה ללא ביטויי עגה. העורכת אף הדגישה פעמים רבות,

131 "לידידי הקורא", המודיע הצעיר 62 (ה' באייר תשי"ג), עמ' 2.

132 חני, "ביניים", המודיע, המודיע הצעיר 139 (ג' בחשוון תשמ"ט), עמ' 11.

133 נוסף על סיפורים שעסקו בכך, נכללו בעיתון מדורים למענה אישי וקו טלפוני לילדים במצוקה.

134 המודיעות לעולם הילד והצבתו במרכז הסיפור הייתה אופיינית לכתיבת יוצרים חרדים. ראו אסתר מלחי, "ספרות הילדים החרדית ותפיסת חז"ל את עולם הילד", טללי אורות ו (תשנ"ה), עמ' 418.

שאינן להשתמש בשפת רחוב ובביטויי סלנג, שפה ירודה זו יוחסה לאוכלוסייה החילונית.¹³⁵

הסופרות חסרו ניסיון עיתונאי קודם והעזו לפרוץ גדרים מקובלים בעיתונות האגודאית ולכתוב על נושאים חברתיים רגישים בחברה החרדית. הן סללו דרכים חברתיות חדשות בכתיבתן על קליטת עולים, בהתייחסותן האנושית לילד החריג ובדרישתן לשלבו בחברת הילדים, ובתיאור רגשי של אימוץ ילד. מקום רב הוקדש גם לסיפורים מתקופת השואה.

הסופרות יצרו מהפך גם בסגנון המודרני של כתיבתן. הן לא היו צמודות לכתיבה עלילתית מסורתית. הן כתבו סיפורים שבהם התפרשה העלילה על פני ערים שונות; סיפור שעלילתו לא נכתבה בסדר כרונולוגי, אלא במעברים חדים בין מועדים שונים של ההתרחשויות, סיפור ללא סיום קלסי, והקוראים הונחו לבנות לו בדמיונם סיום. העורכת דרשה מהקוראים לא להיות פסיביים, מחוץ לעלילה, אלא להזדהות עם גיבוריה.

כל אלה יצרו מארג ספרותי מודרני שגם שיקף תחושות קוראים וקירב את הספרות אליהם.

העקרונות שנוצקו בבסיסם של סיפורי המודיע הצעיר תרמו לצמיחת ספרות ילדים חרדית אף יותר מההיבטים הספרותיים של סיפורים אלה. הסיפורים נכתבו לאור קביעותיה הדידקטיות של העורכת כי הסיפור הינו אמצעי חינוכי שבאמצעותו ניתן להעביר לקורא מסרים חינוכיים סמויים או גלויים: הצגת ערכי החברה החרדית באמצעות הסיפורים כערכים יהודיים מקוריים ונכונים. הצגת השונות של הילד החרדי לעומת חברת הילדים הכללית, כמיוחדות שיש להתגאות בה. באמצעות סיפורים אלה נוצרה בקוראים הצעירים גאווה יחידה והם כונו "בני מלכים".¹³⁶ "חברת הלומדים" הוצגה כדרך חיים אליטיסטית שלה שותפים כל בני המשפחה: האב שמקדיש את חייו ללימוד התורה, האם שעמלה כדי לאפשר לו ללמוד, והילדים שיודעים להסתפק במועט ולחיות חיים צנועים בהתאם ליכולת הכלכלית של משפחתם.¹³⁷

135 חני, "ביניים", תוספת, המודיע הצעיר 548 (כ"ו בחשוון תשנ"ז), עמ' 15. היא דרשה "הקפידו לא לשלב בלשונכם מלים בלתי מתאימות מסוג של 'מסיבה מטריפה', 'עבדת עלי בעיניים' ודומיהם". היא כתבה מאמרים רבים ברוח זו.

136 חני, "ביניים", תוספת, המודיע הצעיר 278 (כ"ג בתמוז תשנ"א), עמ' 9, ובגיליונות נוספים. התייחסות דומה לחרדים כאל "אמבסדורים [שגוררים] נפלאים למלכות המזרח" ראו אורי צבי גרינברג, "אחי, יהודי הפאות", הגברות העולה, תל-אביב: סדן, תרפ"ו, עמ' כה [אורי צבי גרינברג – כל כתביו א, ירושלים: מוסד ביאליק, 1990, עמ' 97].

137 באגד (לעיל הערה 3), עמ' 102, הציגה במחקרה שהתבסס על בדיקת 868 ספרי

"ספור הוא כלי רב עוצמה, יש בו קסם שאינו תלוי באמצעים טכניים ובגירויים שונים, ולפעמים ההשפעה שלו חזקה יותר מההשפעה של דברי מוסר ישירים", קבעה העורכת והציעה לעשות שימוש דידקטי בכלי זה.¹³⁸ מרכיבים אלה של סיפורי המודיע הצעיר המריצו מחנכים והורים בחברה החרדית לראות בסיפורי הילדים אמצעי חיוני לחינוך הילדים והם יצרו בילדים מוטיבציה להרבות בקריאה.

יוצרי ספרות זו, סופרות וסופרים צעירים, מצאו קהל קוראים גדול שעודד אותם להמשיך ולכתוב.

בחידושים שסופרות המודיע הצעיר הביאו ביצירותיהן, בתכני הסיפורים ובסגנון לא היה מספיק ליצירת ספרות ילדים חרדית, ללא ריבוי היצירות. המודיע הצעיר תרם לצמיחת ספרות הילדים החרדית בעצם קיומו הרצוף במשך למעלה משלושים שנה. בשמונה מאות הגיליונות שסקרתי ושהופיעו במשך כשש עשרה שנים, הודפסו כ-1,350 סיפורים.¹³⁹ גיליונותיו היו למסד ספרותי רחב היקף בפני עצמו, והם שימשו כחומר קריאה בספריות פרטיות וציבוריות.

סיפורים שהתפרסמו בעיתון בתקופה הנסקרת הניבו שבעה עשר ספרי ילדים. זאת ועוד, ארבע מבין חמש הסופרות הקבועות המשיכו ליצור ועד למועד כתיבת מאמר זה הן הוציאו לאור שלושים ואחד ספרים.¹⁴⁰ תפקידו של המודיע הצעיר בחברה החרדית דומה במידה מסוימת לתפקידו של דבר לילדים בחברה הישראלית הכללית כ"בית היוצר של הקלאסיקה העברית לילדים", וגיליונותיו הכרוכים היו לחומר קריאה לילדים, בדומה לגיליונות דבר לילדים.¹⁴¹

חוה רוזנברג, העורכת, הוצגה במאמר עיתונאי כאחת "מהדמויות הבולטות של תופעה ספרותית שמתפתחת בעשורים האחרונים... נציגיה של ספרות ענפה, עשירה ולעיתים גם ביקורתית ומעוררת מחלוקת". היא

ילדים שיצאו לאור עד 2002, נתונים לפיהם הספרים שתוכניהם דידקטיים היו 76% מהמדגם (לא כולל סיפורי צדיקים ופרשת השבוע).

138 חני, "ביניים", המודיע הצעיר 740 (חוברת 174) (א' באלול תש"ס), עמ' 3.

139 הסיפורים היו, כאמור, בהיקפים שונים: כ-700 קצרצרים, כ-630 קצרים, בהם כ-250 סיפורים על אודות גדולי ישראל וכעשרים ארוכים.

140 על פי הקטלוג המאוחד שבספרייה הלאומית. מזה חוה רוזנברג – 21, יהודית שרייבר – 5, אביגיל שקוביצקי – 3, לאה סוכות – 2.

141 לביא, דבר לילדים (לעיל הערה 19). ראו שם המאמרים מאת יעל דר, עמ' 61;

מרדכי נאור, עמ' 113; חגית הלפרין, עמ' 115 ונורית גוברין, עמ' 130.

תיארה את ספריה כנוגעים גם "במורכבות ובקשיים" ועם זאת הם בגדר "כלי מחנך".¹⁴²

ספרות הילדים החרדית שנוצרה, לפחות בחלקה, מיצירות המודיע הצעיר ובתוכה כרכיו, אפשרו להקים ספריות במוסדות חינוך חרדיים ואף ספריות עירוניות חרדיות בריכוזים חרדיים, המספקות את צורכי הקריאה של ילדים ובני נוער מהמגזר החרדי.¹⁴³

142 אריאל הורוביץ, "כותבים בגבולות המגזר", מקור ראשון, שבת, מוסף לתורה הגות ספרות ואמנות (כ"ח בחשוון תשע"ח), עמ' 12-13.

143 גבריאל יצחק רוונה, "מקומה ותפקידה של הספרייה הציבורית במגזר החרדי", מאמר דיגיטלי, Safranin's Blog, גיליון טז. הרב הורוביץ, מנכ"ל רשת בית יעקב, סבר בשיחה עימי (29.1.2018) כי בכל בתי הספר של הרשת קיימות ספריות.

אחרית דבר

החברה החרדית זכתה בשנים האחרונות לעמוד במרכז ההתעניינות של חוקרים מתחום הסוציולוגיה ושל עיתונאים. אופייה התרבותי המיוחד, סגירותה החברתית, שמירתה על אורח חיים דתי מוקפד והיותה קבוצה חברתית ופוליטית שלא מוכנה להתערות בתרבות העממית הישראלית שהתגבשה במדינת ישראל, משכו אליה עיני רבים, ולא תמיד לטובה.

עולם התורה שחרב בשואה הביא את החברה החרדית לאמץ בשנות ה-50 של המאה הקודמת גישה חברתית שנועדה לבנות עולם זה מחדש. הישיבה הייתה למרכז חיי הקהילה כשהגברים מקדישים עצמם ללימודים תורניים ואילו נשותיהם מפרנסות את המשפחה. פרופ' מנחם פרידמן כינה דרך חיים זו "חברת הלומדים". ההשתייכות לחברת הלומדים הייתה בגדר החלטה שלא להשתייך לציוויליזציה הטכנוקרטית שהתפתחה לאחר מלחמת העולם השנייה. ציוויליזציה זו מתמקדת בהנחלת אושר ליחיד ובהגשמה עצמית. החינוך שוב לא נועד להנחיל מורשת, אלא ללמד מיומנויות שמתאימות לצורכי תפקוד יעיל של הפרט בציוויליזציה, כך שיבטיח רמת חיים גבוהה.³⁰ חברת הלומדים לא אחזה באידיאל זה ונתורה נטועה ברצון להנחיל לחבריה את המורשת התרבותית התורנית. משפחות הלומדים הסכימו לחיים צנועים ולעתים אף לחיי עוני כדי להגשים אידיאל תורני זה.

ספרים, כתבות עיתונאיות וסרטים הביאו לחברה הישראלית מידע רב על הנעשה בחברה החרדית. חלק מן המידע היה בגדר מחקר סוציולוגי אך מידע רב היה בעל גוון "צהוב" שהציב חברה זו בשולי החברה הישראלית ויצר לה מיתוסים שליליים. המשותף לרוב הפרסומים האלה היה הניסיון לתאר את החברה החרדית כקבוצה החורגת מן המוסכמות התרבותיות של כלל החברה הישראלית. התפיסה המכלילה של החברה החרדית חוטאת לאמת ומעטים החוקרים שידעו לתאר את השונות שקיימת בתוכה.

מוזיאון ישראל הציג בשנת 2012 תערוכה אתנוגרפית בשם "חסידים, לא רק שחור-לבן". אוצרת התערוכה, אסתר מוצ'בסקי-שנפר תיארה כיצד עמלה קשות כדי לרכוש את אמונם של חברי הקהילות החסידיות וחברותיה ולגבור על חששם, שמא

³⁰ אליעזר שביד, *ביקורת התרבות החילונית*, ירושלים: י"ל מאגנס, תשס"ח, עמ' 32-33.

היא באה ללעוג להם או להציגם כ"קוריוז". את חווית המפגש עם חברה זו היא תיארה במבוא לקטלוג התערוכה:

"בלכתי בפעם הראשונה לצפות ב"טיש" חסידי בערב שבת הוטלתי לעולם אחר... לא נזקקתי לנסיעה למחוזות רחוקים או למסע דמיוני בזמן כדי להגיע לעולם המופלא הזה שנראה כל כך שונה משלי. נדרשה רק חציית שכונה ירושלמית אחת... אין להסיק מכך ששכניהם מכירים את אמונותיהם ואת אורחות חייהם... [התערוכה נועדה] לפתוח צוהר אל החיים החסידיים ולהציג את הגיוון הרב במנהגייהם של החצרות החסידיות ובמסורת הלבוש של חבריהן".³¹

הגיוון שהאוצרת תיארה קיים בכל חלקי החברה החרדית, חסידים ושאינם חסידים והוא כולל גם את המישור הפוליטי של חברה זו. בספריי ובמאמריי ניסיתי להציג את הגוונים הפוליטיים והאידיאולוגיים של החלק הארי בחברה החרדית – המחנה האגודאי.

אגודת ישראל בגרמניה שנוסדה במסגרת ה"אורתודוקסיה החדשה" לא דמתה לאגודת ישראל בפולין ששמרה על סגירות תרבותית, אך גילתה מעורבות פוליטית רבה והסכימה לשתף פעולה עם מפלגות יהודיות אחרות. שתיהן לא דמו לאגודת ישראל שנוסדה בקרב היישוב הישן בארץ-ישראל, שחייבה סגירות תרבותית והתבדלות פוליטית.

תנועות הצעירים האורתודוקסיות שהתגבשו בתוך המחנה האגודאי שיקפו גיוון פוליטי ואידיאולוגי רב. "תבונה" הביאה עמה מהפכה תרבותית, ארגונית ופוליטית שאימה על הממסד האגודאי בפולין שאך זה התגבש והביאה להקמת תנועת "צעירי אגודת ישראל" (צא"י). לצדה התגבשה תנועת "פועלי אגודת ישראל" (פא"י) שיצרה לעצמה תפיסת עולם פועלית בדומה לתנועות הסוציאליסטיות. תנועות צעירים דומות שהתגבשו במדינות אחרות היו בעלות גוון פוליטי שונה לחלוטין.

צא"י שבפולין גילתה פתיחות תרבותית, ובעיתוניה – "דגלנו" ו"ארטאדאקסישע יוגענד בלעטער", הוקדש מקום רב לספרות יפה. היא גם הסכימה לשתוף פעולה פוליטי מסוים וגילתה גישה ארץ-ישראלית מובהקת. צא"י הארץ-ישראלית הייתה נטוועה ביישוב הישן וראשיה, עמרם בלוי ואהרן קצנבלויגן הציגו עמדות פוליטיות וחברתיות קנאיות. תנועות הנוער שהן ייסדו "חנוך לנער" ו"תורה ויראה", חינכו לקנאות ואף לאלמות בשמירה על ערכיהם החברתיים-תורניים. הצגת פורים, למשל,

³¹ אסתר מוצ'בסקי-שנהר, חסידים – לא רק שחור-לבן, ירושלים: מוזיאון ישראל, 2012, עמ' 11, 17. טיש = שולחן בידיש, הכינוי למפגש חברתי-תורני של החסידים עם מנהיגם, האדמו"ר. (אדונו מורנו ורבנו).

באמצע שנות ה-30, שבה הם הציגו הוצאה להורג של הרב א"י הכהן קוק שיקפה את מידת קנאותם.

פא"י בפולין הייתה לתנועת פועלים לוחמנית ושאפה ליצור בארץ-ישראל חברה פרודוקטיבית שוויונית-תורנית. פא"י הארץ-ישראלית הלכה בדרכה האידאולוגית של פא"י בפולין, שיתפה פעולה עם מפלגות הפועלים הציוניות וגילתה מעורבות פוליטית גבוהה בנעשה בארץ. פאג"י, הקבוצה הירושלמית שבתוכה, התנגדה לדרך פוליטית זו ופרשה מפא"י בשנות ה-40.

עליית חברים רבים מן המחנה האגודאי לארץ-ישראל הביאה לשינוי ההגמוניה באגודת ישראל. חברים מתונים מאגודת ישראל שביישוב הישן, בראשות הרב משה בלוי, חברו לאגודת ישראל של היישוב החדש והציגו תפיסה פוליטית חדשה, משתתפת, בדומה לזו של אגודת ישראל העולמית. מגמה זו התבלטה משהגיע ארצה הרב יצחק מאיר לוי, בראשית מלחמת העולם השנייה, והיה למנהיג האגודה הארץ-ישראלית.

ראשי צא"י הקנאים למדו לדעת כי העולים האגודאים לא שותפים לתפיסתם הפוליטית. הם פרשו מן התנועה וגיבשו קבוצה חרדית קיצונית בשם "נטורי קרתא". בסוף שנות ה-30 הוקמה צא"י מחדש ולצדה נוסדה תנועת נוער בשם "הנוער האגודתי". בשלב זה עלו ארצה בנות שהיו חברות בתנועת "בנות אגודת ישראל" בפולין וייסדו בארץ-ישראל תנועת נוער דומה.

במחצית השנייה של שנות ה-80 חל פילוג באגודת ישראל, בין החסידים לאלה שאינם חסידים (ליטאים). הליטאים וחברי צא"י הקימו מפלגה חדשה בשם "דגל התורה". שתי המפלגות הרכיבו בשנים הבאות רשימה מאוחדת, בבחירות לכנסת, בשם "יהדות התורה המאוחדת" והן היוו סיעות אם בתוך מפלגה זו.

תיאור תמציתי זה ודאי שאינו משקף את הגיוון החברתי והפוליטי כולו. בכל אחת מן התנועות שאוזכרו נוצרו סיעות שונות, חלקן ייצגו חצרות חסידיות שונות, או קבוצות חברתיות שאינן חסידיות. סיעות אלה נאבקו על מקומן בהנהגת התנועות, במסגרת ועידות ארציות ובהסכמות שהושגו ביניהן. הגוונים הפוליטיים והחברתיים של התנועות וסיעותיהן השתקפו היטב בעיתונות של המחנה האגודאי שצמחה והייתה לכלי ביטוי עיקרי של מנהיגי התנועות.³²

במאמרים שהבאתי בספר זה ביקשתי לשפוך אור על עניינים שונים הנוגעים למחנה האגודאי ואינם ידועים לרבים. שתי תכונות פוליטיות מאפיינות את הקבוצות השונות שבמחנה האגודאי. פרגמטיזם וסתגלנות פוליטיים. שמעון סירוקה, ממנהיגי

³² תיאור עיתונות זו הובא בספריי: *מתווי דרכים, עיתונות אגודת ישראל; דגל לקטנים, עיתונות הילדים של אגודת ישראל.*

צא"י במדינת ישראל, תיאר זאת בהציגו את השוני בינו ובין משה שנפלד, אידאולוג צא"י, שדרש במאמריו הרבים דבקות אידאולוגית. סירוקה סבר כי בחיים הפוליטיים יש ללמוד התנהגות פרגמטית:

"...תנועה חיה ודינמית הרי לפעמים צריכה להתנהג לפי האמת היחסית... [לכן] התנהלו ויכוחים אתו על עניינים מסוימים, בעיקר על טקטיקה ודרכי ביטוי... [הוא] הבין שלמעשה צריכים להתנהג לפי האמת היחסית, הרי הוא הרגיש חובה להביע את האמת האבסולוטית".³³

הנהגת אגודת ישראל ידעה לנהוג בדרכים אלה קודם להקמת המדינה וגם לאחריה, גם כאשר תפיסתה האידאולוגית נדחתה והחברה הארץ-ישראלית התגבשה לחברה חילונית. הודות לכך היא יכלה להצטרף לממשלה, עם ייסוד המדינה. לאחר שפרשה מהממשלה פעלה כל העת כאופוזיציה קונסטרוקטיבית ולא לוחמנית, עד לחזרתה, ב-1977, לממשלת מנחם בגין.

עטיפת הספר מציגה בדרך סימבולית את הגיוון הפוליטי הקיים במחנה האגודאי: כותרת העטיפה עוטרה בפסיפס צורות הנדסיות וצבעוניות שמסמלות את פסיפס הגוונים שבתנועה בלא לאבד את צבעה המיוחד. חמשת הסמלים שמופיעים בחזית העטיפה מציגים את הקבוצות הפוליטיות העיקריות שהתגבשו במחנה האגודאי ופעלו במסגרתו במשך שנים רבות. סמל "הכנסייה הגדולה" הראשונה של אגודת ישראל הוא סמל תנועת האם שהייתה לתנועה עולמית ומדי פעם יזמה כינוס עולמי של סניפיה בארצות השונות.

סמלה של תנועת תבונה, שכולל אלמנטים דתיים ולאומיים, מייצג את תנועת הצעירים האגודאים הראשונה. סמל פא"י משקף גישה ארץ-ישראלית, פועלית ותורנית. סמל צעירי אגודת ישראל, הנוער האגודתי, תנועת צעירים ותנועת נוער גדולה שפעלה בחסותה. פא"י, צא"י והנוער האגודתי הפסיקו לפעול בשנות ה-90. הסמל החמישי (שתי אותיות ב' וא' מעוצבות בתוך משולש) הוא סמלה של תנועת הנוער של הבנות האגודאיות, שמורכבת משתי שכבות גיל – "בתיה" לתלמידות בתי הספר היסודיים, ו"בנות אגודת ישראל" לתלמידות בתי הספר התיכוניים. יחד עם זאת, אין אלה כל הסמלים שבמחנה האגודאי וקבוצות חדשות שנוסדו – "דגל התורה" ותנועת "היכלי ענ"ג" יצרו לעצמן סמלים משלהן.³⁴

³³ שמעון סירוקה, "הלב והמח של התנועה", דגלנו, תשרי תשל"ו, עמ' 6.
³⁴ דיון נרחב בתנועות הנוער והצעירים שבמחנה האגודאי נכלל בספרי "הקבוצה צעירי יהודה" שנמצא בהליכי הוצאה לאור. ענ"ג = עמותת נשות גור. השם "בנות אגודת ישראל" הומר בראשית המאה ה-21 ל"בנות בית יעקב"

דיוקניהם של ראשוני אגודת ישראל

מימין: יעקב רוזנהיים – נשיא אגודת ישראל העולמית; באמצע: ד"ר יצחק ברויאר –
אידיאולוג אגודת ישראל; משמאל: הרב יצחק מאיר לוין – מנהיג אגודת ישראל בפולין
ובמדינת ישראל

מימין: הרב משה בלוי – מנהיג אגודת ישראל בארץ-ישראל; באמצע: יהודה לייב אורליאן
– מייסד ומנהיג פא"י בפולין; משמאל: אלכסנדר זושא פרידמן – מייסד צא"י בפולין

למעלה: מימין: ירוחם נטע ברלינר
– מנהיג צא"י בפולין; משמאל:
שרה שנירר – מייסדת מוסדות
חינוך לבנות בפולין – בית יעקב

מימין: ד"ר נתן בירנבוים – מגבש
שיטת "העולים"

רשימת המאמרים ומקום פרסומם הראשון³⁵

"ההיבט הציוני בעיתונות אגודת ישראל", קשר, 9, עורך מרדכי נאור, עמ' 81-89, (אוניברסיטת תל-אביב, 1991)

"עמדותיה של מנהיגות אגודת ישראל בשאלת העלייה לארץ ישראל", קבוץ גלויות, עלייה לארץ ישראל – מיתוס ומציאות, עורכת דבורה כהן, עמ' 69-80 (מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשנ"ח)

"סימבוליות ציונית בסמלי אגודת ישראל", הציונות, מאסף כ"ג, עורך שלום רצבי, עמ' 35-48 (אוניברסיטת תל אביב, 2001)

"תל-אביב בעיתונות אגודת ישראל", קשר, 39, עורך יוסף גורני, עמ' 82-91 (אוניברסיטת תל-אביב, 2009)

"אל תוך המעגל, ניסיונות אגודת ישראל לחבור אל הסוכנות היהודית", ישראל, 21, עורך מאיר חזן, עמ' 143-178 (אוניברסיטת תל-אביב, 2013)

"המאמין האובד בין גורדי שחקים, בעקבות העולים של ד"ר נתן בירנבוים", מורשת ישראל, 6, עורך אורציון ברטנא, עמ' 126-150 (אוניברסיטת אריאל, תשס"ט)

"מהפכנים בחברה האורתודוקסית בפולין, 'תבונה' ארגון צעירים אורתודוקסים", גלעד כ"ב, עמ' 45-74, עורך דוד אנגל, (אוניברסיטת תל-אביב, תש"ע)

"שירי יהושע לנדוי, משורר השואה בן הישוב הישן", בין מסורת לחידוש, מחקרים ביהדות, ציונות ומדינת ישראל, עורך אליעזר דון-יחיא, עמ' 345-373 (אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ה)

"המודיע הצעיר, מצע לצמיחת ספרות ילדים חרדית", בקורת ופרשנות, 46, עורכות ורד טוהר ותמר וולף-מונזון, עמ' 171-206 (אוניברסיטת בר-אילן, תשע"ט).

---

³⁵ כל הזכויות שמורות למערכות כתבי העת והספרים בהם המאמרים התפרסמו.

מפתח

אהרמן, שלמה 78, 17
 אוהל שם (אולם) 65, 62
 אוטואמניפציה 7
 או"ם 98
 אונזער וועג 119
 אונזער קולטור ווינקעל 115
 אוניברסיטת אריאל 11
 אוניברסיטת בר-אילן 11
 אוניברסיטת תל-אביב 11
 אוסטרליה 153
 אופק, אוריאל 22
 אופק, בינה 22
 אוקראינה 152
 אורליאן, יהודה לייב 9
 אורתודוקסיה חדשה 218, 134, 18, 7
 אחד העם, ראו גם גינצברג, אשר צבי .. 7
 אחדות ישראל 125, 124
 אידלברג, ל' 54
 אידר, דוד 78, 73, 17
 איטליה 29
 אימוץ ילדים 214
 אירופה 45, 43, 35, 32, 30, 28, 8, 7
 , 133, 103, 91, 82, 68, 66, 65, 63
 163, 160, 158, 151, 140, 144, 135, 138
 אלזאס, מ' 151
 אלנבי (רחוב) 64, 63, 59
 אלתר, אברהם מרדכי, ראו אדמו"ר מגור
 51 .....
 אלתר, מנחם מנדל .....
 7 .....
 אמנציפציה .....
 86 .....
 אנטווערפן .....

א

אביגיל, ראו רוזנברג חוה
 אגודת בעלי הגמלים היהודים 63
 אגודת האורתודוקסים ראו אגודת
 ישראל בפולין
 אגודת הרבנים בפולין 119
 אגודת ישראל 30, 24, 17, 16, 14-8
 , 58, 55, 51, 48, 47, 43, 39, 36, 35, 31
 , 92, 91, 89, 82, 80, 77, 75, 72, 63, 59
 , 156, 149, 136, 113, 100, 97, 95, 94
 192, 165, 160
 אגודת ישראל בארצות הברית 32
 אגודת ישראל בארץ ישראל 53, 22, 16
 158, 85, 76, 70, 68, 60, 58
 אגודת ישראל בגרמניה 153
 אגודת ישראל בפולין, ראו גם אגודת
 האורתודוקסים, שלומי אמוני ישראל, 8
 , 62, 60, 58, 51, 47, 46, 28, 27, 18
 , 120-117, 114, 104, 71-69, 66
 132, 129-125
 אגודת ישראל העולמית 24, 15, 9, 8
 , 52, 51, 46, 44, 41, 40, 36, 35, 28, 25
 , 86, 85, 83, 80-77, 71, 68, 63, 58, 56
 150, 124, 108, 89
 אדמו"ר מגור, ראו גם אלתר אברהם
 מרדכי ... 74, 73, 68, 58, 51, 46, 27, 8
 107, 104
 אדמו"ר מסלונים, ראו גם וינברג שמואל
 196 .....
 אדמו"ר מראדזין, ראו גם ליינר מרדכי
 יוסף 73

בירנבוים, נתן.. 19, 20, 64, 60, 66, 135,	אנטישמיות..... 30
136, 138-149, 151-156, 199	אנסכך..... 68
בירנבוים, שלמה..... 152	אסיפה המכוננת..... 100, 55, 54, 43
בית הלאומי 12, 17, 24, 39, 53, 69, 70,	אסיפת הנבחרים..... 76
77, 94, 112	אפטייקר, דוד..... 14
בית המשפט העליון..... 54	אראנאוויטש, י'..... 108, 106
בית יעקב (בי"ס)..... 195, 112	ארגון העולים..... 151
בית יעקב (עיתון בפולין). 10, 153, 192	ארטאדאקסישע יוגענד בלעטער. 10, 13
בית יעקב (רשת חינוך).... 10, 132, 192	ארצות הברית (ארה"ב). 33, 44, 60, 86,
בלוי, יהודה..... 54	99, 167, 210
בלוי, משה... 8, 30, 53, 56, 65, 69, 73,	ארץ ישראל... 7-15, 18, 24-28, 30, 34,
86, 89, 92, 94, 95, 159	36, 38, 40, 42, 45, 47, 48, 51, 52, 69,
בלוי, עמרם..... 8	72, 73, 78-81, 84, 88, 91, 92, 108,
בלוי, עמרם בן משה..... 54, 59, 60, 65	112-114, 122, 124, 144, 160, 187
בלטימור..... 32	ארץ ישראל (עיתון).... 15, 51, 52, 57,
במבחן, ראו היומן	63-65
במעבר, ראו היומן	ארץ ישראל בלאט..... 27, 51, 52, 57,
בן-אביגדור (שלקוביץ), א"ל..... 191	63-65
בן-גוריון, דוד... 29, 33, 54, 92, 94-96	אתיופיה..... 211
בנדין..... 14, 149	
בנות אגודת ישראל 10, 13, 16, 55, 131	
בני ברק..... 64, 206	
בני יהודה..... 117	
בני תורה..... 117, 125, 128	
בנערינו..... 192	
בן-צבי, יצחק..... 92	
בקון, גרשון..... 70	
בר-אילן, מאיר, ראו ברלין מאיר	
ברודצקי, זליג..... 91	
ברויאר, יצחק, ראו גם ברוער יצחק.. 8,	
15, 17, 25, 26, 30, 41, 51-53, 68, 78,	
79, 98	
	ב
	באד-הומבורג..... 58
	באומל, יהודית..... 162
	בארט, לזרוס..... 82, 88
	בבל..... 137
	בובר, מרטין..... 138, 165
	בווריה..... 68
	בונד..... 75, 104, 111, 158
	בוסטרוס (רחוב)..... 59
	בטוי (עיתון)..... 62
	ביאליק, חיים נחמן..... 62, 103, 166

גמנסיה הרצליה 58, 62, 121, 123
 גרבסקי, ולדיסלב 28
 גרודזינסקי, חיים עוזר 113, 115
 גרודנה 105, 106, 114, 122
 גרינבוים, יצחק 75, 96, 125
 גרינברג, אורי צבי (אצ"ג) 134, 135, 137
 גרמניה 7, 8, 18, 30, 35, 40, 51, 58,
 60, 63, 68, 74, 91, 93, 104, 106, 127,
 154, 150, 134

ד

דאס אידישע ליכט 167
 דאס יודישע ווארט 107, 126, 152
 דאס יודישע טאג בלאט 119
 דברי העולים 136, 147, 151
 דבר לילדים 22, 191
 דגל התורה 11, 22
 דגלנו (ארץ ישראל) 54, 59, 60, 193
 דגלנו (פולין) 10, 51, 52, 131, 132,
 192
 דגלנו, ראו הנוער האגודתי
 דגל קטן 192
 דה-האן, יעקב 74, 76, 77
 דובקין, אליהו 95
 דושינסקי, יוסף צבי 30
 די אידישע שטימע 59
 דיזינגוף, מאיר 60
 דכאו 164, 168
 דלוגע (רחוב) 115
 דער יוד 57, 125

ברויער יצחק, ראו ברויאר יצחק
 ברטיסלבה 71, 149
 בריה"מ 210
 בריטניה 13, 17, 44, 69, 74, 80, 82, 89,
 92, 95, 101
 ברית האקדמאים הדתיים בגרמניה ... 68
 ברלין 40, 85, 89, 113, 135, 150
 ברלין, מאיר, ראו גם בר-אילן מאיר
 ברלינר, ירוחם נטע 10
 ברמודה 160
 ברן 24
 ברסלאו 77
 בחיה 10, 192

ג

גאטס פאלק 136
 גודמן, אהרון הארי 44
 ג'וזף, ברנרד, ראו גם יוסף דב 98
 ג'וינט 81, 97
 גולדמן, נחום 99
 גור-אריה, דבורה 16
 גורני, יוסף 15
 גח"ל 102
 גטו 161, 176
 גינצברג, אשר צבי, ראו אחד העם 7
 גלבווע, אמיר, ראו גם פלדמן ברל 21
 גליס, יעקב 195, 198
 גליציה 152
 גליקמן-פרוש, מנחם, ראו פרוש מנחם
 גליקמן-פרוש, משה 53, 159
 גלעד 19

המודיע לילדים, ראו המודיע הצעיר
 המעבר, ראו היומן 65

המפעל למען ילדי ישראל 162

הנוער האגודתי (עיתון), ראו גם דגלנו,
 דרכנו, קולנו 160, 159

הסכם ההעברה 93

הסתדרות העובדים
 הסתדרות הציונית... 13, 16-18, 36, 37,
 69-72, 74-77, 80, 82-86, 92, 93,
 100, 101

הסתדרות הציונית החדשה 93

הסתדרות צעירי אגודת ישראל, ראו
 צא"י בארץ-ישראל
 העולים 60, 64, 66, 77

העתיד 54

הפטמן, יוסף חיים (יוספון) 121

הפרוזודור 63

הצהרת בלפור .. 13, 15, 17, 24, 25, 36,
 116, 124

הצופה לילדים 191

הצפירה 121

הקול 192, 193, 56

הרמסוורת, אלפרד, ראו נורתקליף
 הרץ, יוסף צבי 82

הרצל (רחוב) 60, 65

הרצל, בנימין זאב 78, 135

השומר הצעיר 20, 104, 111, 191

השחר 106, 107

התאחדות 75

התאחדות האורתודוקסים 7, 8

דרכנו (ישראל), ראו הנוער האגודתי
 דרכנו (פולין) 15, 52, 60, 62

ה

הארץ 65

הארץ שלנו 191

הבוקר לילדים 191

הד-בתייה 192

הדרך (ארץ ישראל) 53, 60, 62, 159,
 165, 188

הדרך (ציריך) 58

ההגנה 33, 74

הולנד 74, 153

הונגריה 104, 165

הורוביץ, יהונתן בנימין 79

החלוץ 13, 121

החלוץ פא"י 13, 14

היהודי זיס 133

היומן, ראו גם במעבר, במבחן, המעבר,
 יומן בחירות, סכום 53-56, 188, 193

היידע 149

הילדסהיימר, עזריאל 113

הירש, שמשון רפאל 7

הכשרות 14, 27

הכשרת הישוב (חברה) 83

המבורג 86

המבשר 55, 56, 188

המודיע 56, 188, 189, 197

המודיע הצעיר, ראו גם המודיע
 לילדים 21, 22, 187-189, 193, 195,
 197, 198, 218, 220

ועד הפועל הציוני 85, 101
 ועד הפועל של אגודת ישראל
 העולמית..... 33, 86, 90, 95, 195
 ועד לגיבוש הנוער העברי, ראו כנענים
 ועדת החקירה האנגלו-אמריקנית 29,
 92, 32
 ועדת הפעולה להצלת יהודי הגולה, ראו
 ועד ההצלה המאוחד
 ועדת פיל 30, 91, 94
 ועידה ארצית של אגודת ישראל בארץ-
 ישראל ועידה רביעית 45
 ועידה ארצית של אגודת ישראל בארץ-
 ישראל ועידה שישית 46
 ורבורג, פליקס 87
 ורשה.. 16, 51, 62, 104-107, 114, 115,
 176, 162, 128, 119
 ותיקן 73

ז

ז'בוטינסקי, זאב 29, 93, 125
 זוסמן, דוד 106
 זלאטניק (אבידע), יהודה ליב. 123, 124

ח

חבר הלאומים 25, 69, 76
 חברון 85, 90
 חברת אוצר מפעלי ים 67, 70
 חברת הלומדים 194, 203, 219
 חברת חיים 8, 31, 40, 66
 חובבי ציון 135

התאחדות הספרדים העולמית שומרי
 תורה, ראו ש"ס
 התקווה (שכונה) 64, 65

ן

ואן-לאובן, ה"ב 151
 וולף, יוסף אברהם 192
 ווינגוט, נחום 107, 126, 128
 ווינרוב, שלמה 14
 ווקופ, ארתור 30, 90
 וידיסלבסקי, מאיר, ראו גם ו. ו.
 לייכטר 62, 64, 66, 136, 137, 157
 וינברג, שמואל, ראו האדמו"ר מסלונים
 וינברג, שמואל משה 195
 וינה .. 37, 38, 77, 81, 82, 85, 135, 136
 ויצמן, חיים. 7, 17, 18, 28, 73, 78, 82-
 93, 91, 90, 88, 86, 84, 80

ו. לייכטר, ראו וידיסלבסקי מאיר

וסרמן, אלחנן 41, 111
 ועדה הישובית לענין הכותל 85
 ועד ההצלה המאוחד, ראו גם ועדה
 לעניני פולין של הסוכנות היהודית, ועדה
 לעניני אירופה הכבושה, ועדת הפעולה
 להצלת יהודי הגולה 93, 95, 96
 ועד הלאומי 76, 80, 82, 84, 87, 93, 94
 ועדה להסבה מקצועית והתיישבות. 153
 ועדה לעניני אירופה הכבושה, ראו ועד
 ההצלה המאוחד
 ועדה לעניני פולין של אגודת ישראל 95
 ועדה לעניני פולין של הסוכנות
 היהודית, ראו ועד ההצלה המאוחד

יפה, ליב 122
 יפו 66, 65, 60-58, 27, 16
 ירדן (נהר) 15
 ירושלים 71, 63, 60, 58, 54, 44, 15
 78, 79, 82, 85, 97, 159, 160, 167, 206
 יריד המזרח (תערוכה) 62
 ירקון 62
 ישוב הישן ... 8, 12, 16, 17, 20, 25, 31, 35, 36, 40, 45, 53, 60-58, 65, 69, 71
 73, 76, 79, 82, 88, 89, 159, 210
 ישיבת עץ חיים 159
 ישיבת שאגת אריה 166
 ישעיה, ש"ב 54
 יתד לילדים 22

כ

כהנא, קלמן 54, 18
 כהן, פוחס.. 17, 29, 39, 68, 81, 84, 86
 104, 106, 115, 126
 כולנו 191
 כנסייה הגדולה הראשונה. 9, 37, 38, 40
 57, 71, 77, 161
 כנסייה הגדולה השנייה .. 26, 38, 43, 57
 75, 86, 87, 150
 כנסייה הגדולה השלישית 31, 41, 42, 94
 כנסייה הגדולה הרביעית 44
 כנסייה הגדולה החמישית 44
 כנסייה הגדולה השישית 46, 44
 כנסייה המכינה 42
 כנסת 100, 64, 11

חוקת הקהילות, ראו גם תקנות כנסת
 ישראל 85-82, 76
 חורב (חנות ספרים) 60
 חורב (רשת חינוך) 192
 חזון איש 159
 חזית הדתית המאוחדת. 43, 54, 56, 99
 102
 חזנוביץ, רות 22
 חיפה 63
 חסידות 155
 חסידים 193, 11
 חשמונאים 167

ט

טרטקובר, אריה 75

י

יאשה חפץ (אולם) 66
 ידיעות אחרונות לילדים 22
 יהדות התורה 11
 יהודי החדש 20
 יוון 185, 167
 יום הכיפורים 59, 16
 יונג, ליאו 90
 יומן בחירות, ראו היומן
 יוסף, דב, ראו ג'וזף ברנרד
 ילדי טהרן 177, 175, 162, 161
 ילקוט הרעים 21
 ילקוט רעים חרדים 21, 20
 יסודי תורה 110

נארינבאד 41
 מ. בן-נון, ראו לנדוי יהושע משה
 מדינת התורה 25, 78
 מדינת ישראל 9, 43, 44, 48
 מונטיפיורי, משה 199
 מוסנזון, בן-ציון 62
 מועצה הארצית של אגודת ישראל
 בארץ-ישראל 93
 מועצה המרכזית של אגודת ישראל
 בפולין, ראו גם מועצה המרכזית של
 שלומי אמוני ישראל 58, 71, 150
 מועצה המרכזית של אגודת ישראל
 העולמית 77
 מועצה המרכזית של שלומי אמוני
 ישראל, ראו מועצה המרכזית של אגודת
 ישראל בפולין
 מועצה מחוקקת 30, 92, 93
 מועצת גדולי התורה .. 9, 37, 39, 41, 77
 86, 97, 114, 146, 163
 מועצת המדינה הזמנית 100
 מזרחי 7, 9, 39, 43, 75, 76, 78, 80, 81
 82
 מינץ, בנימין 60, 62, 64, 65, 96, 101
 מירצקי, צבי דב 65
 מלחמת העולם הראשונה 8, 24, 25, 34
 37, 46, 112, 114, 124
 מלחמת העולם השנייה ... 9, 20, 29, 32
 58, 63, 91, 96, 158
 מלחמת השחרור 11
 מלחמת יום הכפורים 46
 מלחמת ששת הימים 167
 מלך, משה 189, 295
 ממשלת בריה"מ 18, 37

כנענים, ראו גם עברים הצעירים, ועד
 לגיבוש הנוער העברי
 כרם התימנים 64, 65
 כתובים 62

ל

לביצקי 54
 לובלין 128, 129
 לודז' 62, 129
 לוי, יהושע לייב 157
 לוין, יצחק מאיר ... 8, 9, 33, 44, 54, 56
 58, 68, 95-101, 104
 לוין, פנחס 54, 56, 195
 לוי, ראובן 65
 לונדון 26, 42, 72, 82, 84, 91
 ליהמן, מאיר 195, 199
 ליטא 104
 ליטאים 11, 193
 לייטר, משה 136
 ליינר, מרדכי יוסף, ראו אדמו"ר
 מראדז'ין
 לנדאואר, גוסטב 154, 155
 לנדאו, מקסימיליאן 133
 לנדוי, בצלאל 166
 לנדוי, יהושע משה, ראו גם מ. בן-
 נון 20, 21, 158-163, 165-167
 לנדוי, יעקב 54, 60

מ

מאה שערים 62
 מאיר, פיליפ 82

נורתקליף (לורד), ראו גם הרמסוורת,
אלפרד 76, 74
נחלת בנימין (רחוב) 60
נטורי קרתא 162, 83, 66, 40, 31, 8
נינווה 137
נמל תל אביב 65
נצח (הוצאה לאור) 192, 159, 60
נשי אגודת ישראל 55

ס

סוכות לאה, ראו גם שלומית. 196, -204
213, 207, 206, 202
סוכנות היהודית 31-26, 18, 17, 12
90-86, 99-, 84-80, 77-69, 40, 28, 39
102, 101, 92
סוציאליזם ... 104, 131, 138, 139, 154,
190
סורוצקין, זלמן 56
סיביר 159
סידכר, יהודה 106
סיים 127, 125, 118-116
סילוסטר 60
סירקיס, פנחס 31
סכום, ראו היומן
סלובקיה 71, 62
סלנטר, ישראל 108
סלע 42
סמואל, הרברט 80, 72, 70
ספערא (דפוס) 56
ספר הלבן 88, 81, 45, 32, 30, 13

ממשלת המנדט (בריטניה) .. 12, 13, 17,
88, 80, 76, 42, 41, 39, 33, 29
ממשלת ישראל 44
ממשלת פולין 65, 34, 28
מנדל, חיים 60
מנדרובסקי, ליבוש 60
מערך 102
מפלגה העממית, ראו גם
פולקיסטים 118
מפא"י 102
מצרים 169, 168, 164
מרכז אגודת ישראל בארץ-ישראל ... 53,
94, 93, 54
מרכז ארץ-ישראל של אגודת ישראל
העולמית ... 78, 71, 52, 51, 39, 38, 27,
113, 91
מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל 11
מרקס, קרל 161
מרשל, לוואי 81, 80, 71, 18
משמר לילדים 191
מתמיד (קולנוע) 66
מתתיהו 184, 182

נ

נאצים 163, 153, 90, 40, 30
נגב 200
נובורדרוק (תנועה) 199
נווה שאנן 62
נווה שלום (מלון) 65
נוער אגודתי 55

פויכטונגר, ליון 133
 פולין 8-11, 16, 18, 19, 21, 26, 29, 34, 35, 37, 40, 41, 46, 60, 63, 64, 69, 72, 75, 81, 84, 86, 90, 92, 95, 104, 105, 107, 108, 110, 114, 118, 120, 123, 125, 126, 129, 130, 153, 163-210, 187, 159, 191, 210
 פולקיסטים, ראו מפלגה העממית
 פועל המזרחי 9, 43, 99
 פועלי אגודת ישראל, ראו פא"י
 פועלי אגודת ישראל – ירושלים, ראו פאג"י
 פועלי ציון שמאל 75
 פיטרקוב 115
 פינסק 153
 פיעטרושקא, שמחה 115
 פישמן, יהודה ליב 76, 92
 פישר-שיין, זאב 15
 פלדמן, ברל, ראו גלבוע אמיר
 פלינקר, דוד 106, 115, 119
 פלשתינה 74, 79, 118
 פנו דרך 153
 פעפער, משה 118
 פראגר, משה 195
 פרודוקטיביזציה 144, 153
 פרוש, מנחם, ראו גם גליקמן-פרוש מנחם
 פרוש, עקיבא 159
 פרידמן, אלכסנדר זושא 131, 132, 192
 פרידמן, מנחם 70
 פרידנזון, אליעזר גרשון 192
 פריוועס, אליעזר 125

סרטיפיקטים, ראו גם רישיונות עלייה 17, 28, 83, 85, 86, 90-93, 96

ע

עברים הצעירים, ראו כנענים
 עדה 155
 עדן (קולנוע) 59
 עולים 148, 155
 עולים בלעטער 152
 עונג שבת 62
 עזרא (תנועה) 127
 עיר גנים 64
 עירית תל-אביב 60
 עלייה (רחוב) 60
 עלייה ב' 33
 עלייה רביעית 8
 עלייה חמישית 8
 עם התורה 25
 עמיאל, משה אביגדור 65
 עמק המצלבה 166
 עמק יזרעאל 15

פ

פאג"י, ראו גם פועלי אגודת ישראל – ירושלים
 פא"י, ראו גם פועלי אגודת ישראל 9, 10, 13, 16, 18, 22, 43, 47, 53-55, 58, 60, 62, 63, 68, 69, 94, 96, 99-101, 131, 142, 150, 151, 190
 פאספילד, סידיני וב 88
 פארבשטיין, יהושע השל 75, 87, 88

קבלה 155
 קדימה 135
 קולומי 152
 קול ישראל. 12, 16, 20, 31, 52, 58-60,
 62, 73, 81, 86, 89, 99, 158, 159, 166,
 188

קולנו, ראו הנוער האגודתי

קונגרס הציוני ה-10 7
 קונגרס הציוני ה-12 89
 קונגרס הציוני ה-13 ..... 81, 93
 קונגרס הציוני ה-14 57
 קונגרס הציוני ה-16 28
 קונגרס הציוני ה-20 94
 קושטא 33
 קטוביץ 190, 107, 58, 53, 38
 קינדער גארטען 192
 קיש, הרמן פרדריק 17, 87, 89, 90
 קישינב 164, 172
 קליינמן, משה 77
 קלן 86
 קנאבלאוויטש, מרדכי 136
 קפריסין 33, 63
 קצנלבויגן, אהרן 52, 83
 קק"ל ראו גם קרן קימת לישראל
 קר, אדוורד הללט 19
 קראנגראד, אברהם מאיר 10, 12, 13
 קראקא 149, 162
 קרים 18, 81
 קריסטנסקי, דוב 106
 קרית אחיעזר 62
 קרית שמונה 206
 קרליבך, עמנואל 104, 106, 115, 126

פרלוצקי, נח 118
 פרנקפורט 69, 74, 79, 90
 פרקציה דמוקרטית 7
 פרשבורג 26, 71
 פתח תקוה 45, 51, 64

צ

צאנז (חסידות) 159
 צא"י, ראו גם צעירי אגודת ישראל, 9, 10,
 13, 16, 19, 47, 48, 69, 118, 126-131,
 159
 צא"י בארץ-ישראל, ראו גם הסתדרות
 צעירי אגודת ישראל בארץ-ישראל .. 10,
 11, 54, 55, 58, 60, 160
 צא"י בפולין, ראו גם צעירי אמוני ישראל
 12
 צוקונפט 104, 111
 ציונות 104, 138, 139, 190
 ציונים הכלליים 102
 צימר אוריאל 54, 56
 ציריך 26, 58, 86, 125
 צירלסון, יהודה ליב .. 37, 41, 163, 164,
 171, 172
 צ'כוסלובקיה 26
 צעירי אגודת ישראל, ראו צא"י
 צעירי אמוני ישראל, ראו צא"י בפולין
 צעירי המזרחי 118
 צעירי ישראל 125
 צעכאוואל, משה 136, 137

ק

קבוץ גלויות 209

רמוזן (קולנוע) 64
 רפורמה (תנועה) 7
 רשימת החרדים 100, 54

ש

שואה 9, 11, 20, 21, 33, 42, 65, 69,
 70, 95, 101, 160, 161, 163, 165-167,
 19, 2, 195, 205, 214, 215

שושנים (עיתון) 159, 165, 192
 שזר, זלמן 100
 שטייער, אלימלך 195
 שיידלצה 105, 114, 115, 119, 124, 130
 שינדלער, אליעזר 60, 136, 145, 152
 שלומי אמוני ישראל, ראו אגודת ישראל
 בפולין

שלומית, ראו סוכות לאה

שלונסקי, אברהם 62
 שנירר, שרה 192, 195
 שנפלד, משה 34, 166
 שנקלובסקי, מאיר 162
 ש"ס, ראו גם התאחדות הספרדים
 העולמית שומרי תורה 10
 שערי חסד (שכונה) 159
 שערים 54, 60, 193
 שערים לנוער 22
 שפירא, מאיר 37
 שפירא, משה חיים 95
 שקוביצקי (אפשטיין), אביגיל. 196, 197
 שקל 42
 שרון 52
 שרייבר, יהודית 196, 197, 201, 202,
 204, 211

קרן ארץ ישראל 71
 קרן היסוד 37, 57, 83
 קרן הישוב 26, 37-40, 71, 86, 132
 קרן, מיכאל 54
 קרן קימת לישראל, ראו קק"ל
 קשר 15

ר

ראשון לציון 64
 רביזיוניסטים 57, 93-95, 125
 רבינוביץ, ברוך 62
 ר' בנימין, ראו גם רדלר-פלדמן
 יהושע 156
 רדלר-פלדמן, יהושע, ראו ר' בנימין
 רובין, ראובן 62
 רוזמרין, הנריק 65
 רוזנברג, חוה, ראו גם אביגיל, תחיה 22,
 194-198, 206, 211, 220
 רוזנהיים, יעקב. 17, 24, 25, 30, 32-35,
 37, 42, 44, 63, 68, 79, 81, 84, 86, 93,
 98, 99, 106
 רוזנשטיין, נעמי 196, 197, 203
 רוטנברג, יחזקאל 192
 רוטשטיין, שמואל 105
 רוטשילד (רחוב) 60
 רומניה 210
 רופין, ארתור 89, 90
 רוקח, ישראל 62
 ריינס, יצחק יעקב 7
 רישיונות עלייה, ראו סרטיפיקטים
 רמב"ם (רחוב) 59

155 ..... תנועת המוסר
 תקנות כנסת ישראל, ראו חוקת הקהילות
 תל אביב 15, 16, 60-58, 62, 63, 65,
 79, 66

D

Der Aufsteig 1153, 51
 Der Israelit 150, 68, 63, 30, 8
 Der Ruf 135
 Dos Folk 135

N

Neue Zeitung 135

S

Selbstemancipation 135

שרתוק (שרת), משה 29, 76, 92, 94,
 100-97

ת

תבונה .. 10, 18, 19, 78, 103, 105-109,
 190, 131-112

תבונה (עיתון) 115

תחיה, ראו רוזנברג חוה

תכנית בילטמור 54

תל-נורדוי 63

תנועה הסוציאליסטית 142

תנועה הציונית. 7-9, 11, 14, 16, 24-27,

31, 34, 37, 47, 51, 60, 65, 68, 73, 75,

78, 80, 84, 88, 93, 105, 106, 120,

121, 126, 127, 131, 136, 138, 162,

תנועה הקומוניסטית 142

תנועת ההשכלה 7, 133, 139